

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjyske årbøger 1997

Sønderjyske årbøger

1997

Redaktion:
Lars N. Henningsen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Skrift: Palatino
Tryk: P.J.Schmidt A/S, Vojens
Bogbinder: J.P.Møller, Haderslev
ISSN 0106-4452

Omslagsbilleder:

Forsiden:

Voksmedalje af hertug Hans den Ældre udført af den tyske medaillør Valentin Maler i 1573.

Bagsiden:

Gobelin, som hertug Hans lod fremstille til Hansborg slot i anden halvdel af 1500-tallet. Se Troels Finks artikel om Hertug Hans den Ældre side 37-58.

Indhold

Artikler:

<i>Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen: »Sønderjylland« og »Slesvig«</i>	5
<i>Jørn Buch: Hvor går grænsen?</i>	27
<i>Troels Fink: Hertug Hans den Ældre</i>	37
<i>Bert Kelm: Strandinger ved Rømø i 1700-tallet</i>	59
<i>Lars N. Henningsen: På Middelhavsfart fra Flensborg</i>	89
<i>Karsten Hermansen: Oprettelsen af Als-Ærø Bispedømme i 1819</i>	111
<i>Hans Schultz Hansen: Den slesvig-holstenske patriotiske forening 1845-1850</i>	127
<i>Johannes Brix: Rømø dine læger</i>	159
<i>John T. Lauridsen: Frits Clausen og »førerkuppet« i DNSAP i 1933</i>	183
<i>Fr. Rudbeck: Grænselandsrejsende</i>	213

Anmeldelser

Arkivregistraturer, udgivet af Landsarkivet for Sønderjylland (ved <i>Henning Mathiesen</i>)	269
Erik Skifter Andersen: Erhvervsvirksomheder i Aabenraa 1847-1997 (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	275
Allan Bengtsson og Lars N. Henningsen: Vandrelærere – rejsende i dansk kultur (ved <i>Vagn Skovgaard-Petersen</i>)	277
Adrian von Buttlar/Marion Margitta Meyer: Historische Gärten in Schleswig-Holstein (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	281
Demokratische Geschichte X (ved <i>Martin Klatt</i>)	283
Willy Diercks (udg.): Flüchtlingsland Schleswig-Holstein (ved <i>Martin Klatt</i>)	285
Nina Fabricius: Landet med de store gårde/ Laura Meyer Hansen: Vonsild i krig og fred/ Bodil Clausen: Gårde i Haderslev og Tyrstrup herreder 1531-1753 (ved <i>Hans H. Worsøe</i>)	287
Kim Jacobus Paulsen: »Det nytter ikke, at vi stitter imod«. Da Nordals blev industrisamfund (ved <i>Helle Askgaard</i>)	292

Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion III. De nationale modsætninger 1864-1914 (ved <i>Lone Anker Jakobsen</i>)	295
Troels Rasmussen: Den dansk tyske traktat 1922 (ved <i>Henrik Skov Kristensen</i>)	297
Martin Rheinheimer: Bibliographie zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins (ved <i>Lars N. Henningsen</i>) . . .	299
Matthias Scharlt: Sozialdemokratie und Sammlungspolitik im Raum Flensburg 1870-1914 (ved <i>Hans Schultz Hansen</i>)	302
Ingrid Stouman m.fl.: Før byen kom. Esbjergs historie 1 (ved <i>Nis Hardt</i>)	304
Claus Struck: Die Politik der Landesregierung Friedrich Wilhelm Lübke in Schleswig-Holstein (ved <i>Jørgen Köhl</i>)	305
Annette Østergaard Schultz (udg.): Mellem Fjelstrup og fronten (ved <i>N. H. Kragh-Nielsen</i>)	308
Forfatterliste	310
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner	311
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark	335
Årsskrifter og periodica 1996	366
Historisk Samfund for Sønderjyllands styrelse og amtsstyrelser	372
Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland . . .	375

»Sønderjylland« og »Slesvig«

– i anledning af »Region Sønderjylland/Slesvig«

af LARS N. HENNINGSEN og HANS SCHULTZ HANSEN

I 1996-97 gik en storm hen over landsdelen mellem Kongeå og Skelbæk. Helt ned til Ejderen kunne den mærkes. I en uoverskuelig strøm af læserbreve, på kommunalbestyrelsesmøder og ved folkelige debatmøder og demonstrationer blev der talt for og imod forslaget om oprettelsen af et organ til styrkelse af det grænseoverskridende samarbejde.¹ Især spørgsmålet om det kommende organs navn kaldte lidenskaberne frem. Det første forslag fra juni 1996 bragte navnet »Euroregion Slesvig« på bane. Det virkede som en rød klud på alle EU-modstandere. Og navnet *Slesvig* anfægtede mange danske sønderjyder. Så stærk var debatten, at både embedsmænd og politikere blev tvunget på tilbagetog. Ved den endelige vedtagelse af aftalen i juni 1997 blev navnet i den danske udgave derfor ændret til »Region Sønderjylland/Slesvig«, på tysk til »Region Schleswig/Sønderjylland«. Den følelsesladede debat og dens resultat kan kun forstås, når man ser den på baggrund af landsdelens navnehistorie. I det følgende fortæller Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen om navnene Sønderjylland og Slesvig – og om de andre navne, som er brugt om landsdelen gennem tiden. »Kært barn har mange navne«.

Fra »Sønderjylland« til »Slesvig«

Året 811 blev skelsættende i grænselandets historie. I dette år blev der indgået aftale mellem frankerkongen Karl den Store og danerkongen Hemming. Stormænd fra begge sider mødtes ved Ejderen og bekræftede ved højtidelig edsafleggelse, at denne flod skulle være grænse mellem de to riger. Om dette og grænselandets historie i de følgende århundreder kan der læses hos de middelalderlige historikere og i årbøger fra datiden. Her får vi også de første beretninger om området nord for Ejderen, og vi får oplysninger om landsdelens navn og tilhørsforhold. Beskrivelsen er éntydig i de forskellige kilder: Jylland strakte sig ned til Ejderen; området nord for Kongeåen-Skodborgå var Nørre-Jylland, området syd derfor Sønder-Jylland; da denne sydlige del af Jylland fik sin hertug, førte han titlen »Jyllands hertug«.

De fleste af de ældste kilder er på latin, så dér lyder navnene lidt anderledes. Ældst er Adam af Bremen. I sin kirkehistorie fra sidste halvdel af 1000-årene omtaler han Jylland, som strækker sig fra Ejde-

1312. Juli 7.

252.

Erich, Herzog von Sachsen, Gerhard, Graf von Holstein, Wizlaw, Fürst von Rügen, Nikolaus, Graf von Schwerin, Gerhard, Graf von Hoya, Heinrich, Graf von Schwerin, und Heinrich, Herr von Mecklenburg, bekræftede, dafs König Erich von Dänemark zu Warnemünde den Herzog Erich mit dem Herzogthum Südjütland als Fahnleichen belehnt hat.

Forma collationis antiqua qua vsi sunt reges Daniae ad Conferendum ducatus regni suis Vasallis.

Omnibus praesens scriptum cernentibus Ericus dux Saxoniae, Gerhardus Comes Holsatiae, Vislaus princeps Ruianorum, Nicolaus Comes de Sueriu, Gerhardus comes de Hoya, Henricus comes de Sueriu, et Henricus dominus Magnopolensis dei gratia, salutem in domino sempiternam.

Noverint vniuersi, quod anno Domini M CCC XII feria sexta proxima post octauam beatorum apostolorum Petri et Pauli, apud portum Vernemundae magnificus princeps Dominus noster, Dominus Ericus Dei gratia Danorum Selauorumque rex, nobis praesentibus et audientibus et aliis pluribus fide dignis nobili principi Domicello Erico, filio Domini Valdemari, Clarae memoriae quondam ducis **Sunder Jutiae**, dimisit et assignauit ducatu **Sunder Jutiae** cum vexillo, eo modo et iure, quibus progenitores dicti Domicelli duces **Sunder Jutiae** a progenitoribus praedicti domini regis, regibus Danorum illustribus, ante dictum ducatum, hactenus tenuerunt, facto sibi ab eodem domicello homagio, et fidelitatis praestito iuramento, exceptis et retentis domino nostro regi praedicto et specialiter reservatis, bonis Coronae regni Daniae et omnibus aliis bonis et redditibus, quae et quos cum apertis literis seu publicis instrumentis Dominorum, principum, Episcoporum et nobilium quorundam, regni Daniae sub ipsorum sigillis confectis, idem dominus noster rex sibi probare poterit attinere. In cuius rei testimonium etc.

Aus Nr. 2899 4° der alten königl. Sammlung der königl. Bibliothek zu Kopenhagen (von Scanings Hand: ex vetustissimo codice). s. Meckl. U. B. V. 3545—3547.

Indtil langt frem i 1300-årene benyttedes »Sønderjylland« som almindelig betegnelse for hertugdømmet mellem Kongeø og Ejder. Et eksempel er forleningsbrevet fra 1312, hvor kong Erik 6. Menved overdrager Sønderjylland til junker Erik, søn af hertug Valdemar af Sønderjylland. Latinsk tekst gengivet ovenfor efter P. Haase: Schleswig-Holstein-Lauenburgische Regesten und Urkunden III (1896) s. 132. Oversættelse gengivet på modsat side efter Haandbog i det Nordslesvigske Spørgsmaals Historie (1901) s. 92.

ren imod nord; den lige vej fra Slesvig til Aalborg (*a Sliaswig in Alaburg*) var en rejse på fem eller syv dage. »Nærmest os bo de daner, der kaldes jyder, lige til Slien (*itaque primi ... habitant versus nos Dani, quos Juddas appellant, usque ad Sliam lacum*)«, skriver han.

Det samme billede finder vi hos Saxo. Hos ham er Jylland landet fra Skagen til Ejderen, og han omtaler indbyggerne syd for åen som »*iuti australes*«, sønderjyder. I den danske rimkrønike fra 1400-årene omtales beboerne som »de søndre jyder«, og i flere tyske kilder fra sidst i 1300-tallet tales om »*de Sünderjüten*«. I årbogen fra Ryd kloster

1312, 7. juli.

. . . . I det herrens år 1312 fredagen næst efter de hellige apostle Petri og Pauli oktave har den berømmelige fyrste vor herre, hr. Erik af guds nåde de Daners og Slavers konge ved havnen Warnemünde i vor og mange andre pålidelige mænds nærvær og påhør overgivet og overdraget den ædle fyrste junker Erik, søn af hertug Valdemar, berømmelig ihukommelse, fordum hertug af Sønderjylland, (*Sunder Jutiae*) hertugdømmet Sønderjylland med fanen med samme rettigheder og på samme måde som bemeldte junkers forfædre, hertugerne af Sønderjylland, hidtil har haft dette hertugdømme af denne konges forfædre, Danernes berømmelige konger. Samme junker aflagde og svor ham troskabsed, og alle Danmarks riges krongodser samt alle andre godser og indtagter, som bemeldte vor herre kongen med åbne breve eller offentlige vidnesbyrd udstedte af adskillige herrer, fyrster, bisper og adelsmænd kan godtgøre tilhøre ham, blev undtagne fra forleningen, tilbageholdte og særlig forbeholdte vor herre kongen. . . . (Latin).

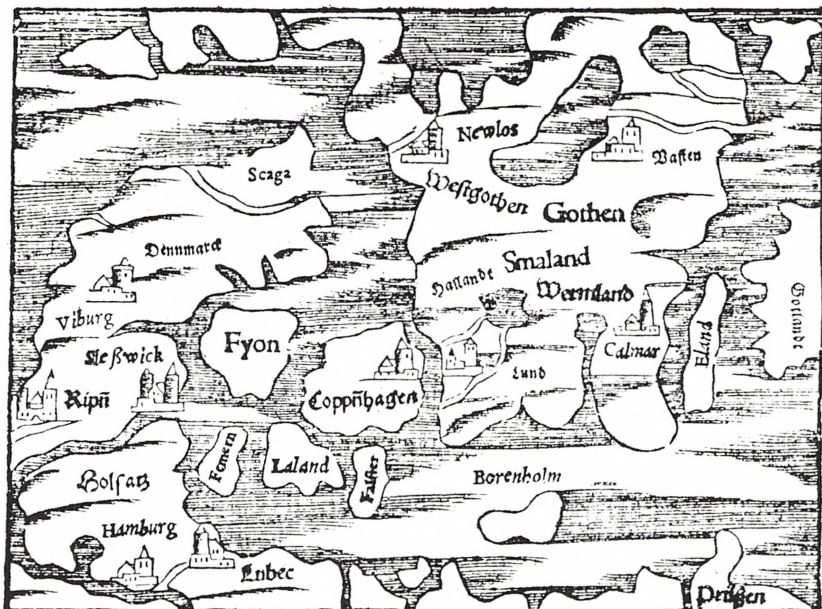
Hasse, Schleswig-hølst. lauenbg. Urkunden u. Regesten III, 132.

Om de ældre lensforhold overhovedet se Mackeprang, De danske fyrstelen. (Hist. Tidsskr. 6. R. VI, 139–204). Jfr. dog L. Holberg, Kirke og Len under Valdemarerne. Kbh. 1899 S. 276 ff.

fra 1200-årene optræder området som »*Sunder Jucia*«. I et dansk diplom fra 1331 er betegnelsen »*Sunderiutlande*«. Da hertug Valdemar 1326 kåres til konge, benævnes hertugdømmet i hans håndfæstning, den såkaldte *Constitutio Valdemariana*, som »*Sunderjütland*«.

At grænselandet var en del af Jylland fik også udtryk i titlen for de grænsevogtere eller hertuger, som fra 1000-tallet og fremefter blev indsat i dette sydligste område. Valdemar Sejr kaldes foruden med sin kongelige titel »danernes og slavernes konge« tillige »Jyllands hertug og Nordalbingiens herre (*dux Jutiæ et dominus Nordalbingiæ*)«. I Flensborgs danske byret fra 1284 siges at den er givet af »*hærtugh woldemar af jutland*«. Aabenraa byret fra 1335 taler tilsvarende om »*Woldemarus dux Jucie*«. Dette var den almindelige sprogbrug frem til midten af 1300-årene. Hertugen bar officielt titlen »Jyllands hertug«, fordi der kun var én hertug i Jylland.

Sønderjylland – eller om man vil Jylland – møder vi altså fra de ældste tider som navn på landsdelen fra Kongeåen til Ejderen. Men Sønderjylland var ikke områdets eneste navn. Allerede i de tidligste kilder træffer vi endnu en betegnelse. Tidligt blev byen Slesvig sæde for områdets grænsevogtere og for bisperne. Dermed kom byens navn, som skik var sydpå, til at betegne ikke blot byen, men også den myndighed, som udgik fra byen. Saxo taler om det slesvigske

I geografen Sebastian Münsters »Cosmographia, Beschreibung aller Lender« fra 1544 findes dette Danmarkskort, hvor »Slesvig« er angivet som betegnelse for den sydligste del af Jylland. På kortet over Norden i samme værk er kun betegnelsen »Holsten« benyttet. Privateje.

statholderskab (*Slesvicensis præfectura*), det slesvigske landområde (*territorium Slesvicense*), og historikeren Svend Aggesen bruger sidst i 1100-årene i sin Danmarkshistorie betegnelsen den slesvigske hertug (*dux Slesvicensis*) om Knud Lavard. I en toldforordning fra Greifswald 1275 forekommer navnet det slesvigske hertugdømme (*Ducatus Slesvicensis*). Ordet betegner mere myndigheden end selve området.

Brugen af slesvigsk og Slesvig i hertugtitlen har altså ligeså gammel hjemmel som brugen af Jylland og Sønderjylland. Gradvis fandt navnet også anvendelse som betegnelse ikke blot for hertugmyndigheden, men også for selve landet. Meget taler for, at Sønderjylland og Slesvig blev anvendt som synonyme udtryk for området. Men officiel titel blev »hertug til Slesvig« først, da hertuginjen af Abels slægt uddøde 1375 og blev afløst af de holstenske grever. Lidt efter lidt ændredes sprogbrugen, så man ikke blot kunne sige »hertugdømmet Slesvig« men »Slesvig« alene som betegnelse på området. Denne forskydning var formentlig tilendebragt i 1500-årene.²

Navnet Sønderjylland for landsdelen gik imidlertid aldrig helt af brug. Det benyttes af Anders Sørensen Wedel sidst i 1500-årene, men Slesvig blev dog med tiden det officielle navn for landsdelen mellem Kongeå og Ejder. Fra 1600-1700-årene og fremefter var »Slesvig« det navn, som blev brugt i alle officielle aktstykker, forordninger og embedsskrivelser. Da der i anledning af Frederik 4.'s overtagelse af den gottorpske del af hertugdømmet i 1721 blev smedet et pragtfuldt mindebæger – Det Slesvigske Bæger – lød indskriften sådan:

Stænderne i Fyrstend: Schleswig
hylde Kong Friderich IV
1721 d. 4. Sept.

At anden halve part
af Schleswig Danmarks bleev
Den fierde Friderich
Med fiid igiennem dreev.³

Navnet Slesvig blev den almindelige, i officiel sprogbrug ligefrem den enerådende betegnelse på landsdelen.

Men tidens forfattere glemte ikke ganske Sønder-Jylland som det oprindelige navn eller titlen hertug af Jylland, dog havde det i midten af 1700-tallet mest antikvarisk interesse. I 1745 benyttede Erich Pontoppidan begge navne i sin lille bog »Det Danske Sprogs Skiæbne og Forrige saavelsom nærværende Tilstand udi Sønder-Jylland eller Førstendømmet Slesvig«, og brugte her en enkelt gang ordene »sønderjyder« synonymt med »slesviger«. ⁴ I Den Danske Atlas bd. VII fra 1781 tales også om Hertugdømmet Slesvig eller Sønder-Jylland, og det fremhæves, at denne provins i lang tid ej kaldtes andet end Sønder-Jylland. Men samtidig fastslår forfatteren, at området »nu ey kaldes andet end Hertugdømmet Slesvig«. Konsekvent omtaler teksten da også beboerne som slesvigere, ikke sønderjyder. ⁵ Tilsvarende beskrev Johann Friederich Hansen i 1770 tilstanden meget klart på denne måde i sin »Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig« (her oversat): »Men i dag er navnet Sønderjylland i denne betydning ganske usædvanlig og forældet, og hertugdømmet omtales i titler, i love og ved andre lejligheder kun med navnet Schleswig, ligesom provinsen Jylland ej heller mere kaldes Nørrejylland, men blot Jylland«. Samtidig fremhævede Hansen, at de mange bånd mellem Slesvig og Holsten ikke ændrede det faktum, at Slesvig var et selvstændigt her-

tugdømme, som ikke var en del af Tyskland. Det var derfor en uskik, at landsdelen undertiden gik under navnet Holsten og at slesvigere i udlandet kaldte sig for holstenere.⁶

Navnet Sønderjylland var således ikke glemt af historikere og forfattere, og sidst i århundredet spores måske en øget brug af det gamle navn. Flere forfattere fremhævede, at Slesvig stod i et andet forhold til Danmark end Holsten. I sin kendte rejsebeskrivelse »Forsøg til en indenlands Reise« fra 1774 bruger Johann Arndt Dyssel betegnelser som »det slesvigske« og »slesvigske« side om side med »Sønderjylland«, og han udtrykker forundring over, at »så stor og vigtig en dansk provintse endnu bliver behandlet på tydsk«.⁷ Pastor P. Rhode, udgiveren af Haderslev Amts Beskrivelse (1775) omtaler landsdelen som Sønder-Jylland og Haderslev amts beboere som »Sønder-Jyllændere«.⁸

Navnet Sønderjylland blev også foretrukket af en dansk lærerstuderende i 1788, der i en stambog tilhørende en kammerat ved seminariet i Tønder skrev: »Taenk Dansk, tael Dansk, drik Dansk. Til Erintring af din Dansktaenkende Ven Detlev Jenz Angel Tonderensis. Tondern i Sønderjylland d. 14. Jun. 1788«.⁹

Den lærerstuderendes bemærkning skal nok ses på baggrund af den dansknationale stemning, som viste sig i disse år og som især i København i 1789 førte til den såkaldte tyskerfejde.¹⁰

Som udtryk for den gængse sprogbrug eller almindelig udbredt opfattelse kan man ikke tolke hans indlæg. For menigmand var landsdelens selvfølgelige navn på dette tidspunkt »Slesvig« og folket var slesvigere. »Sønderjylland« var ikke et ord til dagligdagsbrug. »Slesvig« var landsdelens officielle navn.

Holsten for Slesvig

Slesvig var imidlertid ikke det eneste navn, som forekom på denne tid. Også »Holsten« blev brugt om landet mellem Ejderen og Kongeåen, men vistnok mest i København og Nørrejylland og i øvrigt uden for landsdelen selv. Når studerende fra Slesvig skulle oplyse deres hjemsted ved fremmede universiteter var det helt tilbage i 1500-årene almindeligt at skrive »Holsatus«, f.eks. Haderslebia-Holsatus eller Tondera-Holsatus. Hyppigt træffer man også den uhistoriske betegnelse »Dansk Holsten« for Slesvig eller Sønderjylland. Selv et af landsdelens første dansksprogede blade, udgivet 1794 i Haderslev, hed »Sendebudet for Danskholsten«.¹¹ Dansk sprogbevidsthed gik

her hånd i hånd med et navn, der signalerede landsdelens stærke samhörighed med det tyske hertugdømme Holsten.

Meget almindeligt blev brugen af »Holsten« i aviser og rejsebeskrivelser i årene omkring 1800. Præsten L. M. Wedels rejsebeskrivelse »Indenlandske Rejse« fra 1803 er et godt eksempel. Forfatteren anvender slesvigsk og holstensk næsten i flæng. Vejen til Haderslev fandt han vel vedligeholdt; det mindede ham om, at han var i det holstenske eller egentligere slesvigske. Vejen fra Haderslev til Aabenraa var som i hele Holsten bred, jævn og vel vedligeholdt, og om Angel skrev han, at luksus dér just ikke var så stor som i andre egne af Holsten.¹²

Også folk fra hertugdømmet selv misbrugte ordet Holsten som betegnelse på deres hjemstavn. Anders Petersen, gårdejer og sandemand i Ørsted ved Sommersted, skrev således i sin dagbog i et tilbageblik på året 1808: »I dette år, i særdeleshed i august, september og oktober, grasserede blodgangen meget her i Holstein.«¹³

Brugen af »Holsten« og »Dansk Holsten« for Slesvig gik imidlertid af brug i løbet af den første halve snes år af 1800-tallet.¹⁴ Det kan bl.a. hænge sammen med indlemmelsen af Holsten i monarkiet i 1806, efter at det tysk-romerske rige var ophævet. Efter Holstens indlemmelse skiftede hertugdømmernes øverste administrative instans, »Tyske Kancelli« i København, navn til »Slesvig-Holstenske Kancelli«, hvilket efter erhvervelsen af Lauenborg i 1816 ændredes til »Slesvig-Holstensk-Lauenborgske Kancelli«. I centraladministrationen ønskede man nu at fremme ensartetheden mellem monarkiets forskellige dele og at styrke båndene mellem Slesvig og Kongeriget. Dette afspejles i præsten Knud Aagaards bog »Beskrivelse over Tørning Lehn« fra 1815. Forfatteren var i 1806 kommet til Agerskov fra Nørrejylland, og havde da undret sig over, at beboerne kaldte sig holstenere, og at forfatningen virkelig var besynderlig »holstensk«, dvs. fremmedartet fra det danske han kendte fra Nørrejylland. Nu fandt Aagaard, at grundene til at slesvigerne kaldte sig holstenere var borte. Hertugdømmet var jo borte, da der ikke mere fandtes lensgiver eller lenstager, skriver han. »Mon da ikke Benævnelsen, Hertugdømme Slesvig, kunne afskaffes, og dets gamle Navn, Sønderjylland, igen gøres gældende«, skrev han.¹⁵

Slesvig/Sønderjylland 1800-1850

Længe endnu var Slesvig dog klart den foretrukne betegnelse, både i officiel og i daglig tale. »Slesvig« blev således brugt af kniplings-

Dannevirke.

Udkommer hver Uge
paa et halvt Aar;
Prisjen er 45 f. Ct.
eller 3 Rigsbankul.
Søls for hvert Hjer-
dingaar.

Bestilles paa de offent-
lige Postkontorer, hos
Herr Universitetsbog-
handler Reitzel i
Kjøbenhavn og hos
Redaktøren.

Et Ugeblad for Hertugdømmet Slesvig.

Nr 9.

Den 16. August.

1838.

Bladet Dannevirke i Haderslev udkom i 1838 med undertitlen »Et Ugeblad for Hertugdømmet Slesvig«.

kræmmer Jens Wulff i Brede, da han ved årsskiftet 1813/14 i sin dagbog omtalte kosakinvasionen: »Talrige fiender ere i landet og have alt erobret heele Holsten og en del af Schleswig med, og Krigens ødeliggende følger hviler allerede svært paa disse egne; det øvrige af det schleswigske og Iylland med trues med samme skæbne.«¹⁶

Indtil 1848 var det også tilhørsforholdet til hertugdømmet Slesvig, som gav størstedelen af beboerne deres identitet. Det giver ingen mening at tale om en veldefineret, særlig slesvigsk nationalfølelse parallel til dansk eller tysk national identitet, men der er næppe tvivl om, at en mere diffus slesvigsk regionalfølelse endnu i 1840'erne var meget udbredt, omend den som oftest kun blev formuleret lejlighedsvis og defensivt som reaktion imod de nationale bevægelsers agitation. Det skete da under devisen: »Vi ønsker at forblive hvad vi er, nemlig slesvigere«. Denne regionalfølelse var så udpræget, at såvel den tyske som den danske bevægelse måtte indrette sig efter den i agitationen ved at undgå at udfordre den stærkere end højst nødvendigt.¹⁷

På dansk side måtte agitationen således vise tilbageholdenhed i brugen af betegnelsen »Sønderjylland«, skønt det fra bevægelsens be-

gyndelse i 1830'erne var pionerernes foretrukne navn på den mere og mere omstridte landsdel – det udtrykte jo klart dens oprindelige historiske samhørighed med Nørrejylland og dermed med kongeriget Danmark. Christian Paulsen skrev f.eks. i sin pjece fra 1837 »Det danske Sprog i Hertugdømmet Slesvig«, at Slesvig indtil Slien var et dansk land: »Og da Gorm den Gamle ved Slutningen af det 9de Aarhundrede, samlede alle danske Lande til eet Rige, blev ogsaa Slesvig en Deel af dette Rige, og kaldtes Sønder-Jylland«. Men det blev ændret, da de holstenske grever blev forlenet med landsdelen. Den blev til Slesvig: »Dette Navn [Slesvig] begyndte Hertugerne af det holstenske Huus først at indføre i stedet for det gamle Navn Sønder-Jylland, for at adskille Hertugdømmet fra Nørre-Jylland, som stod umiddelbart under Kongen af Danmark«. ¹⁸

Allerede i første nummer af det danske blad »Dannevirke« fra 1838 blev landsdelens navn berørt. Anledningen var det danske Trykkefrihedsselskabs udgivelse af kaptajn Olsens kort over helstatsmonarkiet. Det havde titlen »Kort over Danmark, Holsten og Lauenborg« uden særskilt nævnelser af Slesvig, men på kortet var »Slesvig« erstattet med »Sønderjylland«. Det fremkaldte stærk vrede i den slesvigske stænderforsamling, hvor man så hertugdømmets selvstændighed krænket, og det medvirkede til, at andragendet om indførelse af dansk rets- og forvaltningsprog i Nordslesvig kun lige og lige opnåede flertal blandt de deputerede. Derfor forsikrede »Dannevirke« forsigtigt, »at efter vor overbeviisning antyder navnet »Sønderjylland« ikke mere nogen politisk land-inddeling; ved denne benævnelse betegner man ikke statsretslige, men sproglige og nationale forhold og eiendommeligheder. Derfor har udgiveren af Dannevirke rigtigheden kaldt samme et ugeblad for Sønderjylland, det vil sige, for den deel af hertugdømmet Slesvig, der har dansk sprog og nationalitet; thi han vilde jo ikke udgive et dansk blad for den tydsktalende deel af hertugdømmets indvaanere, hvilke heller ikke kunne kaldes sønderjyder«. ¹⁹

Brugen af »Sønderjylland« forblev en teoretisk diskussion. Kun historikere som den dansksindede C. von Wimpffen brugte i sin »Geschichte und Zustände des Herzogthums Schleswig oder Südjutland« (1839) konsekvent de to navneformer side om side. I den praktiske politik anvendte også den danske bevægelse benævnelsen Slesvig; den første danske nationale forening fra 1843 fik således navnet »Den slesvigske Forening« (I). Med navnet »Den sønderjyske Forening«

havde den næppe fået medlemmer blandt slesvigerne, som anså Jylland nord for Kongeåen for en underudviklet landsdel med primitiv økonomi, hård beskatning og ringe frihed og selvstyre for bondestanden.

Den slesvig-holstenske opstand i marts 1848 og Treårskrigen tvang slesvigerne til at opgive den nationale neutralitet. De måtte tage parti for hertugdømmets tilknytning enten til norden eller syden, og det gjorde de ved at blive henholdsvis dansk-slesvigere eller slesvig-holstenere, altså »bindestregs-slesvigere« mere end danskere eller tyskere i renkultur. Dansk-slesvigerne ønskede et forfatningsfællesskab mellem kongeriget Danmark og Slesvig, men med et fortsat selvstyre for indre slesvigske anliggender. De mest aktive organiserede sig 1849 i »Den slesvigske Forening« (II). Slesvig-holstenerne foretrak et nært fællesskab mellem de to hertugdømmer inden for Det tyske Forbund, men som en selvstændig småstat med egen fyrste. Freden i 1850 genindførte imidlertid status quo fra før 1848, og landsdelen beholdt Slesvig som sit officielle navn. Således bar også den øverste administrative myndighed i årene mellem de slesvigske krige navnet »Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig«.

Under det officielle niveau drev danskhedens forkæmper imidlertid i disse år en tydelig agitation for opvurdering af navnet Sønderjylland. I 1848 udgav historikeren C. F. Allen bogen »Om Sprog og Folkeejendommelighed i Sønderjylland«, og sprogforskeren K. J. Lyngby publicerede i 1858 sit »Bidrag til en sønderjysk Sproglære«. C. F. Allens eget store sproghistoriske værk fra 1857-58 bar titlen »Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland«. I anmeldelsen af værket i første bind af tidsskriftet »Slesvigske Provindsialefterretninger« fremhævedes, at landsdelen var blevet fortydsket i perioden 1386-1720. »Selv Navnet på Landsdelen forandredes og fortydskedes. Medens tidligere Hertugerne af Abels Stamme stadigen kaldtes duces Jutiae, hertuger af Sønderjylland, blev nu kun Benævnelsen Slesvig brugt«. ²⁰

I de fire bind af tidsskriftet, som nåede at udkomme frem til 1863, optrådte navnet Sønderjylland hyppigt. Pastor Fr. Graae i Flensborg skrev om »Værkmester Kruse. Et lille Bidrag til Belysning af den dansk-tydske Folkekamp i Sønderjylland«, kontorchef C. Juel fra Slesvigske Ministerium skrev »Om fremmede Loves Indflydelse på Retsudviklingen i Sønderjylland indtil Midten af det 13de Aarhundrede«, digekonduktør C. Bruun i Husum leverede et »Bidrag til Sønderjyl-

lands fysiske Historie«, mens tilsvarende overlærer C. Fogh skrev et »Bidrag til den slesvigske Vestkysts Historie«.²¹

Brugen af navnet »Sønderjylland« blev her fremmet som led i en politisk sag, en Ejerdansk sag. Mest tydeligt blev signalerne i ordet Sønderjylland udtrykt af pastor Johannes Kok i Burkal i bogen »Det Danske Folkesprog i Sønderjylland« (1863). Formålet med skriftet var at vise, »at det sønderjyske Folkesprog, er en ren og oprindelig dansk, eller rettere, nordisk Sprogart«. Og Kok fortsatte: »Da Abels Familie uddøde (1375) og den holstenske Grev Gerhard den 6. kort efter (1386) forlenedes med Sønderjylland; derved fik Landet et tysk Fyrstehus istedenfor et dansk, ved Hoffet brugtes tysk Tale- og Skriftsprog, og en Skare tyske Embedsmænd begyndte fra nu af at regere det danske Landskab, hvis Navn de endog forandrede (fodnote: Det dumme Navn Slesvig, istedenfor det gode gamle Sønderjylland, stammer fra dem), udelukkende på Tysk«.²² Med disse ord har den sprogkyndige pastor Kok udtrykt, hvad der blev indprentet alle efterfølgende danske generationer. Med dette citat i baghovedet er den ophidsede debat om grænseregionens navn ikke så svær at forstå!

Mange eksempler kan gives på disse års næsten programmatisk brug af »Sønderjylland« og former afledt deraf. Vi vil lade det være nok med endnu ét eksempel, hentet fra førsteudgaven af H. F. Feilbergs berømte folkelivsskildring »Fra Heden«, som bygger på oplevelser i Mellemslesvig, mere præcist på Valsbøl-egnen. Skildringen blev trykt i bind 4 af Slesvigske Provindsialefterretninger fra 1863. Her skriver den unge pastor Feilberg: »Saaledes er desværre Slesvigeren bleven fremmed for sine Sødskende Nørrejyde, Fynbo, Lollik og Sjællandsfar; ... Slesvigeren er ... mange Steder en fortydsket, forslesviget Dansker, men, der er ... en vis Jævnhed i hans Væsen, saa man skulde troe, at det var en livagtig »Jyllænder« man havde for sig ... alt dette vidner om, at Slesvigeren har haft samme Hjem som Nørrejyden, at han er en Sønderjyde«.²³

Nordslesvig

Som bekendt blev hertugdømmerne i 1864 erobret af Preussen og Østrig, adskilt helt fra Danmark og efter den preussisk-østrigske krig i 1866 indlemmet i Preussen. I den preussisk-østrigske fred i Prag i 1866 overdrog Østrig ifølge traktatens femte artikel sine rettigheder i hertugdømmerne til Preussen, »dog således, at befolkningerne i de

nordlige distrikter af Slesvig skal afstås til Danmark, når de ved en fri afstemning tilkendegiver ønsket om at blive forenede med Danmark«. Med § 5 knæstattes tanken om Slesvigs deling som de dansk-sindede slesvigeres grænsepolitik. Det slesvigske spørgsmål blev til det nordslesvigske spørgsmål, og i overensstemmelse hermed vandt navnet Nordslesvig frem som betegnelse på den del af Slesvig, der var dansk af sindelag og/eller sprog, og som kunne påberåbe sig en genforening med Danmark i henhold til § 5.

Nordslesvig var tidligere benyttet om den allernordligste del af Slesvig. I 1846 stiftedes f.eks. »Den nordslesvigske Landboforening« nærmest for Haderslev amt. »Den mellemslesvigske Landboforening« fra 1852 omfattede til gengæld Aabenraa amt, Sundeved, Als samt Flensborgs omegn. Efter 1866 blev Nordslesvig udvidet til at omfatte hele området ned til linjen Tønder-Flensborg, d.v.s. til den del af Slesvig, hvor der var dansk flertal ved valgene i 1867. Danskhedens tilbagegang i Flensborg gjorde det dog snart til et åbent spørgsmål, hvorvidt Flensborg kunne regnes med til Nordslesvig. Endnu da H. V. Clausen i 1901 på et kort i »Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie« afsatte »Nordslesvigs sydgrænse« nøjedes han med at tegne en linje (svarende til den nuværende grænse) fra Vadehavet og frem til kort vest for Frøslev, så måtte fremtiden afgøre, om den herfra skulle forlænges norden eller sønden om Flensborg.

I ventetiden på afgørelsen organiserede de danske nordslesviger sig. Selv om § 5 blev ophævet i 1878, var navnet Nordslesvig nu så indgroet og fyldt med politisk program, at det gik igen i hver eneste af de fælles nationale foreninger: »Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig« fra 1880, »Vælgerforeningen for Nordslesvig« fra 1888, »Den nordslesvigske Skoleforening« fra 1892, »Fælleslandboforeningen for Nordslesvig« fra 1893, »Nordslesvigs Fælles-Idrætsforening« fra 1903, »Nordslesvigsk Kreditforening« fra 1909, »Den nordslesvigske Kvindeforening« fra 1910, »Dansk Arbejderforening for Nordslesvig« fra 1911.

Den største tyske organisation hed »Deutscher Verein für das nördliche Schleswig« (opr. 1890). Den fik snart tilnavnet »Nordmarkverein«, og benævnelsen »Nordmark« gik også igen i foreningens tidskrift og i den konkurrerende »Verein für deutsche Friedensarbeit in der Nordmark« fra 1909, der ønskede en mere forsonlig kurs over for de danske nordslesviger. Nordmark-navnet opstod som en parallel til betegnelsen »Ostmark«, der omfattede de polske områder i Posen,

den preussiske del af Polen, hvor der var endnu større mindretalsproblemer. Brugen af navnet Nordmark udtrykte, at den oprindeligt liberale slesvig-holstenisme hos de tysksindede slesvigere var afløst af konservativ troskab mod kejser og rige.

Sønderjylland

Når de mange danske foreninger førte »Nordslesvig« eller »nordslesvigsk« i deres navn, var det for så vidt en underspilning af den kulturelle nyorientering, som fandt sted i den danske bevægelse fra 1880'erne. Den mere værdifulde, som slesvigerne tidligere i århundredet havde haft i forholdet til Nørrejylland, var nu svundet helt bort i takt med den stærke økonomiske og sociale udvikling i landet nord for Kongeåen. I stigende grad fandt de danske nordslesvigere deres forbillede i de folkelige bevægelser her: De mere eller mindre grundtvigsk prægede foreningsforeninger og forsamlingshuse, efterskolerne, højskolerne, Venstre, landboforeningerne, andelsbevægelsen m.v. – og på en lidt andet måde Indre Mission og afholdsbevægelsen. Kort udtrykt forvandlede de dansksindede slesvigere under denne proces til danske sønderjyder. Det er næppe tilfældigt, at navnet Sønderjylland fra samme tid vandt mere og mere frem, såvel nord som syd for Kongeåen.

Et typisk eksempel på denne udvikling er en erindringsbog fra 1876 af den tidligere sagfører og herredsfoged M. F. Blaunfeldt. Forfatteren var født 1799 i Aabenraa og havde haft sit virke i det sydligste Slesvig fra 1828 og frem til 1864. Han tilhørte altså den gamle generation, og brugte konsekvent ordene »Slesvig« og »slesvigere« i sin beretning. Men ved udgivelsen fik den titlen »Minder fra Sønderjylland«. Sådan var den rette sprogbrug åbenbart på dette tidspunkt.

Endnu mere tydeligt er det i en bog fra året efter. Forfatteren var adjunkt i Slesvig, senere præst i Siversted C. C. Lorenzen (1829-1887). Ligesom Blaunfeldt hørte forfatteren til de i 1864 fordrevne danske embedsmænd. Nu udgav han bogen »Rejseskildringer. Fortællinger og Sagn fra Sønderjylland« (1877). I forordet fremhævedes som forfatterens særlige ønske, at »Læseren maatte faa Syn paa, at Sønderjylland er og altid har været et dansk Land, ja saa at sige det danske Folks og den danske Histories Vugge«. I bogen var indføjet et »Kart over Sönderjylland«. Det var genbrug af det kort over landsdelen, som også fandtes i Allens sprogværk fra 1857. Men dér bar det over-

Fra 1830'erne blev navnet »Sønderjylland« i stigende grad benyttet i dansk-aktivistiske kredse for derved at fremhæve landsdelens danske karakter. På sprogkortene i C. F. Allens tobinds-værk »Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland« (1857-58) optræder »Slesvig« og »Sønderjylland« sidestillet (ovenfor). Da samme kort i 1877 blev genbrugt i bogen »Rejsekildringer. Fortællinger og Sagn fra Sønderjylland« af den tidligere lærer og præst i Slesvig/Siversted C. C. Lorenzen, var dobbeltnavnet ændret til »Sønderjylland« alene (næste side).

skriften »Kart over Folkesprogene i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland«. Denne dobbelte betegnelse var ikke nødvendig i 1877. I 1870'erne var Sønderjylland den sejrende betegnelse i kongeriget. A. D. Jørgensen brugte tilsvarende konsekvent Sønderjylland som navn på landsdelen i sine meget udbredte »40 fortællinger af fædre-

landets historie« fra 1882, og fra midten af 1880'erne oprettedes i »det gamle land« den ene »Sønderjyske Forening« efter den anden.

Også i den tabte landsdel vandt brugen af Sønderjylland mere og mere frem. Folkemålsdigteren Karsten Thomsen i Frøslev slog allerede i 1876 fast, at »I Synnerjylland, dér er æ føjt«. H. P. Hanssen kaldte fra 1884 sine korrespondancer til danske blade »Brev om Sønderjylland«, »Fra Sønderjylland« og sig selv for »En Sønderjyde«. Hans pjec fra 1888 hed »Sønderjyderne under Fremmedherredømmet 1864-1888«. Året efter enedes han og A. D. Jørgensen hurtigt om, at det nye historiske tidsskrift for landsdelen skulle hedde »Sønderjyske Årbø-

ger«. Tidsskriftet var bevidst tænkt som en genoplivelse af »Slesvigske Provindsialefterretninger«, men altså med en tidssvarende titel.²⁴

Navnet Sønderjyllands folkelige popularitet blev for alvor cementeret, da det blev forbudt af de preussiske domstole. I 1895 blev redaktør Thade Petersen, bladudgiver H. P. Hanssen og bogtrykker Matzen idømt bøder for »grov uorden«, fordi de brugte navnet Sønderjylland i bladet »Hejmdal«. I de følgende år gik forbuddet bl.a. ud over Sønderjyske Årbøger, hvor H. P. Hanssen blev dømt for at have benyttet ordene »sønderjydsk« og »Sønderjylland«. Dommen blev appelleret og ophævet, men årgang 1896 udkom aldrig.

Dommen mod Hejmdal fik redaktør Jens Jessen, Flensborg Avis til at skrive sin berømte lederartikel »Et land uden navn«, indledt med ordene: »De vil tage navnet fra vort land«.²⁵ Jessen slog her fast, at Slesvig havde mistet sit indhold som betegnelse på landsdelen mellem Kongeåen og Ejderen. Hertugdømmet var afskaffet ved indlemmelsen i Preussen, og det gik ikke an i stedet at sige »regeringsdistriktet Slesvig«, for det omfattede også Holsten. Med Slesvig mente man nu i almindelighed byen ved Slien, og at »komme til Slesvig« betød i folkelig tale at blive indlagt på sindssygehospitalet dér. Nordslesvig var et politisk navn, som havde mistet sin kraft ved ophævelsen af § 5: »Når vi nu vil lade være hver dag at slå på § 5 ved at bruge den politiske betegnelse Nordslesvig, når vi tværtimod vil tale om hele vor landsdel og altså bruge en *upolitisk* benævnelse, så er vi henvist til at genoptage landets gamle, aldrig forglemte og aldrig ubrugte navn Sønderjylland«. Det kan nu i høj grad diskuteres, hvor upolitisk navnet Sønderjylland var! Men Jessen havde ret i, at navnet var blevet forbudt, og at sønderjyderne derfor levede i et land uden navn. Jessen mindede om folkeskolens fortyskning og skrev: »Måske synes tyskerne, at et målløst folk og et navnløst land kan passe godt sammen. Men der gives et navn, som ikke er forbudt endnu, det er vort gamle fædrelands dejlige navn *Danmark*. Skal vor egen lille landsdel være navnløs, så kan vi endnu nævne navnet på vort moderland«.

Nordslesvig, Mellemslesvig, De sønderjyske Landsdele

Efter det tyske nederlag i efteråret 1918 samledes Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd den 16. og 17. november til møde på »Folkeshjem«. Der var nu ikke længere nogen vej udenom at fastlægge Nordslesvigs sydgrænse, og det skete i »Aabenraa-resolutionen«s punkt 2:

Bagsiden af første årgang af Sprogforeningens Almanak 1894 viste en kampberedt Mor Danmark med et sværd i den ene, et landkort over »Sønderjylland« i den anden hånd. Dette opfattede de preussiske myndigheder som en provokation, og ordet Sønderjylland blev forbudt. I de følgende årgange 1896-1914 var det famøse ord Sønderjylland slettet med tykke sorte streger og den kampberedte Mor Danmark var erstattet af »De sønderjydske Piger« med resignerende blikke. Sønderjylland var »landet uden navn«.

»Nordslesvig er den del af hertugdømmet Slesvig, der ligger nord for en linje, som gaar fra sydpynten af Als ind ad Flensborg Fjord til Kobbemøllebugten, op langs Krusaadalen, sønden om Frøslev saaledes, at Padborg bliver grænsestation, og derpaa følger skellet mellem Slogs og Kær Herred, Skelbækken og tilsidst Sønderaaen og Vidaaen til dens bøjning mod nord, hvorfra den gaar lige ud i Vesterhavet og videre ud om nordpynten af Sild«. Denne definition blev underskrevet af 61 repræsentanter, mens de 2 repræsentanter fra Flensborg og omegn helt kom i mindretal med deres dissens: »at Flensborg efter vor mening hører med til Nordslesvig, om end ikke til det danske Nordslesvig«. ²⁶

Aabenraa-resolutionen indeholdt endnu et geografisk begreb, nem-

lig »de tilstødende distrikter i Mellemslesvig«, som ifølge punkt 5 også skulle have lov til at stemme, hvis de ønskede det. Allerede dagen efter mødet på Folkehjem blev »Mellemslesvigsk Udvalg« oprettet af de dansksindede i Flensborg og omegn for at rejse krav om afstemning her.²⁷ Men der blev snart uenighed om, hvor langt mod syd Mellemslesvig strakte sig. Den danske gesandt i Paris, H. A. Bernhoft, og den danske regerings grænsesagkyndige, lektor H. V. Clausen, fortalte fredskonferencen: »Mellemslesvig omfatter de egne syd for Nordslesvig, hvor det danske sprog anvendes eller ialtfald delvis er i brug, og hvor der endnu findes danske sympatier; disse to kendetegn kan forekomme hver for sig eller begge i forening« (den senere 2. zone).²⁸ Jonas Collin hævdede derimod som tilhænger af den historiske grænse ved Danevirke, at Mellemslesvig strakte sig ned til »en linje, der følger Slien, gaar videre langs Danevirke, hvorefter den naaer Vesterhavet syd for byen Husum«.²⁹

Sydslesvig blev 1918-20 brugt som betegnelse på landet syd for Mellemslesvig. Det er indlysende, at navnet Mellemslesvig i dansk sprogbrug tjente til at understrege denne landsdels nationalt blandede karakter mellem det altovervejende danske Nordslesvig og det rent tyske Sydslesvig.

Da folkeafstemningerne i 1920 endte med Mellemslesvigs forbliven ved Tyskland og Nordslesvigs genforening med Danmark, skulle det genvundne land have et passende navn. Set fra et nationalt dansk synspunkt var det nu politisk uhensigtsmæssigt at beholde betegnelsen Nordslesvig som navn på Danmarks nye grænseland mod syd. Som nævnt var navnet Sønderjylland siden 1880'erne blevet det foretrukne. Problemet var blot det, at Sønderjylland brugtes synonymt med Slesvig, og det var kun den nordlige del af Sønderjylland, som var kommet til Danmark. Det officielle navn på den genforenede del af Sønderjylland blev derfor »De sønderjydske Landsdele«. Det virkede dog sprogligt kunstigt og blev aldrig benyttet i daglig tale. Længst holdt det sig hos centret for landsdelens historiske hukommelse; først i 1993 skiftede »Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele« navn til »Landsarkivet for Sønderjylland«.

Sønderjylland – Sønderjyllands Amt

Efter 1918/20 slog »Sønderjylland« i den ene eller anden form fuldt igennem på bekostning af »Nordslesvig«. Adskillige af de nationale

foreninger ændrede navn: »Den nordslesvigske Skoleforening« blev til »Sønderjydsk Skoleforening«, »Dansk Arbejderforening for Nordslesvig« til »Sønderjydsk Arbejder-Forening«, som fik sit egen blad »Sønderjyden«. Landsdelens nye kreditinstitution fik navnet »Sønderjyllands Kreditforening«. Den nye historiske forening tog navnet »Historisk Samfund for Sønderjylland«, men dens virke omfatter jo også hele landet mellem Kongeåen og Ejderen.

Som årene gik, blev det imidlertid mere og mere almindeligt i daglig tale at bruge navnet Sønderjylland udelukkende som betegnelse på den genforenede landsdel. Efterhånden var det kun de særligt historisk bevidste, som fortsatte med at bruge Sønderjylland som nærmest synonym med det tidligere hertugdømme Slesvig. Denne udvikling blev fuldbyrdet, da det nye storamt skulle have et navn efter sammenlægningen af Haderslev og Tønder amter og Aabenraa og Sønderborg amtsråds kredse i 1970. I det fællesudvalg, der forberedte sammenlægningen, blev der bl.a. stillet forslag om »Sønderjyllands Amtskommune«, »Amtskommunen Sønderjylland«, »Den sønderjyske Amtskommune« og »Aabenraa Amtskommune«. Resultatet af diskussionen blev, at et flertal i udvalget på 16 medlemmer foretrak det historisk og nationalpolitisk korrekte navn »Den sønderjyske Amtskommune«, mens 4 ønskede »Aabenraa Amtskommune«. Kommunalreformkommissionen i København foretrak imidlertid korte navne og fastsatte uden skelen til historiske og nationale hensyn »Sønderjyllands Amtskommune« som navn på det nye amt.³⁰

Mindretallenes navneskik

Et femte forslag blev fremsat af det tyske mindretals repræsentant Harro Marquardsen, der foretrak »Nordslesvigs Amt«. Før Genforeningen foretrak landsdelens tysksindede som nævnt officielt betegnelsen »Nordmark«, men efter 1920 tog det tyske mindretal hurtigt Nordslesvig til sig i takt med, at det blev mere eller mindre kasseret af de dansksindede. Mindretallets avis hed f.eks. fra 1929 »Nord-schleswigsche Zeitung« og skoleforeningen fra 1920 »Deutscher Schulverein für Nordschleswig«. Den politiske organisation hed derimod fra stiftelsen i 1920 »Schleswigscher Wählerverein«, og hjemmetyske kandidater stillede op med partibetegnelsen »Slesvigsk Parti«.

Tilsvarende fik den politiske og kulturelle hovedorganisation for det danske mindretal i Sydslesvig i 1920 navnet »Den slesvigske For-

I foråret 1997 gav spørgsmålet om brugen af ordet Slesvig anledning til mange engagerede læserbreve. Tonen var ikke så forsonlig som på denne tegning fra JydskeVestkysten den 16. marts 1997.

ening« (III). I begge mindretal var der en urealistisk tro på, at der var et betydeligt element i befolkningen, som stadig tænkte »slesvigsk« og derfor lod sig indfange som støtte for mindretallets politiske program, hvis ordene »Slesvig« eller »slesvigsk« forekom i mindretalspartiets navn. For det danske mindretal ændredes situationen dramatisk i 1945. Efter den lavineagtige tilslutning i kølvandet på det tyske nederlag satsede dets ledere ikke blot på en indlemmelse i Danmark af Flensborg og omegn, men af hele landsdelen ned til Ejderen. I den situation gav det ikke mening at dele landsdelen op i Mellem- og Sydslesvig, og den sidstnævnte betegnelse blev derfor knæsat med navnene »Sydslesvigsk Forening« og »Sydslesvigsk Vælgerforening«.

Det officielle slesvig-holstenske navn på Sydslesvig er imidlertid ikke »Südschleswig«, men »Landesteil Schleswig«. Helt parallelt til udviklingen nord for grænsen har man taget et gammelt navn på hele området mellem Kongeåen og Ejderen og reserveret det for sin del. Begge steder har man handlet historisk ukorrekt, men det kan omvendt hævdes, at man har taget konsekvensen af folkernes selvbestemmelsesret og indført de navne, som de respektive befolkninger efter årtiers politisering af landsdelens navneskik selv foretrak.

Euroregion Slesvig

Set i historiens lys har landsdelens navnehistorie ikke været karakteriseret af tilstanden »et land uden navn«, men snarere af det velkendte forhold »kært barn har mange navne«. Navnene har gennem hele nationalitetskampens tid været et politisk sprængstof og kan åbenbart endnu ved slutningen af 1990'erne sætte sindene i kog. I debatten om »Euroregion Slesvig« har adskillige på dansk side følt sig brøstholdne over, at man har valgt det tyske navn Slesvig på regionen fremfor det danske Sønderjylland. Som det vil være fremgået af ovenstående, er det en misforståelse at tolke Slesvig som et navn, tyskerne har patent på. Misforståelsen er måske forklarlig, når man betænker den slesvigholstenske brug af navnet »Landesteil Schleswig« og det tyske mindretals brug af »Nordschleswig«, men den udspringer af et manglende kendskab til de historiske forhold – Slesvig og Nordslesvig er som påvist gennem årtier gang på gang blevet brugt af de mest danske af alle danske foreninger.

Men siden midten af forrige århundrede har alle danske skolebørn lært om de slemme holstenske grever, som fortyskede det urdanske grænseland og bragte deres tyske navn Slesvig ind på bekostning af det danske Sønderjylland. Denne »lærdom« ligger dybt hos mange, her røres der ved følelserne, og det er nok en af forklaringerne på, at debatten i 1997 kom op i så højt et toneleje.

I kampen om et navn for det institutionaliserede grænseoverskridende samarbejde viste det sig, at indsatsen for navnet Sønderjylland siden 1830'erne ikke havde været forgæves. Navnet blev ændret fra »Euroregion Slesvig« til »Region Sønderjylland/Slesvig«. Set på historiens baggrund kan man håbe, at dette navneskifte er sket ikke af uberettiget modvilje mod navnet Slesvig, men i berettiget troskab mod den tradition for navnet Sønderjylland, som den danske bevægelse under fremmedherredømmets vilkår bragte til sejr fra 1880'erne.

HENVISNINGER

1. Kopier af debattens mange referater og indlæg er samlet af Sønderjyllands amts direktion i hæftet »Artikler og indlæg skrevet om: Euroregion Slesvig«, som kan rekvireres hos Sønderjyllands Amt.
2. P.K.Thorsen: Landets, Folkets og Sprogets Navn, i: Haandbog i det Nordslesvigske Spørgsmaals Historie, 1901 s. 72ff. Wolfgang Laur: Historisches Ortsnamen-lexikon von Schleswig-Holstein, Neumünster 1992 s. 575 og 633. Samme: Schleswig als Landesname, i: Beiträge zur Schleswiger

- Stadtgeschichte 8, 1963 s. 59-62. Esben Albrechtsen: Herredømmet over Sønderjylland 1375-1404, Kbh. 1981 s. 279f.
3. Slesvigske Provindsialefterretninger 1, 1860 s. 289.
 4. Erich Pontoppidan: Det Danske Sprogs Skiæbne, udg. Tønder 1943 s. 38.
 5. Erich Pontoppidan: Den danske Atlas bd. VII, 1781 s. 3 og 502.
 6. Johann Friderich Hansen: Vollständigere Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig, 1770 s. 7.
 7. Johann Arndt Dyssel: Forsøg til en indenlands Reise, 1774, jvfr. Sønderjysk Månedsskrift 1925-26, s. 26.
 8. P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, Kbh. 1775 s. XIV og XIX. Jvfr. Sønderjyllands Historie III, 1940-42, s. 396f.
 9. SJyMSkr 1978 s. 227.
 10. Ole Feldbæk (red.): Dansk Identitets-historie 2, 1991 s. 9ff.
 11. Jette D. Søllinge og Niels Thomsen: De danske aviser, I, Odense 1987 s. 263.
 12. L. M. Wedel: Indenlandske Rejse I, 1803 s. 70, 76; II, 1803 s. 47. Se tilsvarende Knud Aagaard: Beskrivelse over Tørring Lehn, 1815 s. V, VI.
 13. Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen (udg.): Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809. Kbh. 1994 s. 167. Endvidere eksempler s. 119, 122f, 129, 138, 148, 153, 162 (fra årene 1757-1803).
 14. P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagne, I, Kbh. 1909 s. 235f.
 15. Knud Aagaard: Beskrivelse over Tørring Lehn, 1815 s. VIII.
 16. SJy Årb 1954, s. 80.
 17. Hans Schultz Hansen: På sporet af en slesvigsk identitet i 1840'erne. SJy Mskr 1997, s. 147-153.
 18. C. Paulsen: Det danske Sprog i Hertugdømmet Slesvig, Kbh. 1837 s. 8 og 11, jvfr. Sønderjysk Månedsskrifts nytryk fra 1941 s. 17. Jvfr. også Chr. Paulsens »Ueber Volksthümlichkeit und Staatsrecht des Herzogthums Schleswig«, 1832 s. 8.
 19. Dannevirke 1838, nr. 1. Jfr. samme nr. 3. Bladet hed iøvrigt ikke i sin undertitel »Ugeblad for Sønderjylland«, men »for Hertugdømmet Slesvig«!
 20. Slesvigske Provindsialefterretninger bd. 1, 1860 s. 6 (Dr. Grimur Thomsen).
 21. Slesvigske Provindsialefterretninger bd. 1, 1860 s. 231 (C. Juel), bd. 1 s. 292 (Fr. Graae), bd. 2, 1862 s. 145 (C. Fogh), bd. 2 s. 200 (C. Bruun).
 22. Johannes Kok: Det danske Folkesprog i Sønderjylland, første del, 1863 s. 1 og 30.
 23. Slesvigske Provindsialefterretninger 4, 1863 s. 265f.
 24. SJy Årb 1964, s. 14 (Harald Jørgensen).
 25. Optrykt i Redaktør Jessen i Tale og Skrift, Padborg 1921, s. 198-203.
 26. Citeret efter Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie, II, Kbh. 1938, s. 42f.
 27. Sst. s. 57.
 28. Sst. s. 101.
 29. Sst. s. 89.
 30. Kim Furdal: Skabelsen af det sønderjyske storamt. I: Sønderjyllands Amt 1970-1995, Aabenraa 1995, s. 47f.

»Hvor går grænsen?«

af JØRN BUCH

»Hvor går grænsen?« var overskriften på det første debatoplæg fra Sønderjyllands amtsråd i februar 1997 om den kommende Region Sønderjylland/Slesvig. Da den godkendte aftale blev præsenteret i juni 1997, lød overskriften »Grænsen ligger fast«. Dette sidste ordvalg var sikkert ikke upåvirket af den foregående debat. Seminarielektor Jørn Buch, Haderslev, giver her sin vurdering af den sag, som blev så varm i 1997.

Den 2. juni 1997 besluttede Sønderjyllands Amtsråd med 22 stemmer mod 4 at oprette et formaliseret grænseoverskridende samarbejde kaldet »Region Sønderjylland/Slesvig«. På tysk kaldes det »Region Schleswig/Sønderjylland«. Det er ikke første gang der aftales et formaliseret dansk-tysk grænseoverskridende samarbejde, men det er første gang det får en generel karakter.

Efter 2. verdenskrig har der gang på gang været fremsat forslag fra tysk side om et mere formaliseret dansk-tysk grænseoverskridende samarbejde, men hver gang er det blevet afvist fra dansk side.¹ Endnu så sent som i 1992 skrev amtsborgmester Kresten Philipsen en kronik »Tålmodighed er nødvendig«, hvor han agiterer for af finde »en formel, der gør det muligt at fortsætte og udbygge det europæiske samarbejde – omend i et andet tempo end oprindeligt forudsat«. Formlen mener Philipsen at finde i det pragmatiske grænseoverskridende samarbejde i det dansk-tyske grænseland, hvor der er »nået konkrete resultater på kort tid«. I kronikken fra 1992 fortæller Philipsen om andre grænseregioner, der »har opbygget fælles politiske organer hen over grænsen, fælles sekretariat og administrationsbygninger, også med støtte fra EF. Men med hensyn til konkrete resultater og praktiske eksempler er de næppe nået længere end vi er med langt færre midler og ressourcer. Det har fået mig til at være noget tilbageholdende med at anbefale fælles organer og sekretariat, før vi har fået konkretiseret et nærmere indhold af et fremtidigt samarbejde (min fremhævelse).²

Selv om det selvfølgelig er tilladt at have et standpunkt til man tager et nyt, så er det for mange svært at forstå, hvad det er for for-

hold, som i 1997 – bare fem år senere – har fået Philipsen til pludselig at have den modsatte opfattelse. Og mange har svært ved at forstå, hvorfor det nye grænseoverskridende dansk-tyske samarbejde i »Region Sønderjylland/Slesvig« skulle triumfere igennem så hurtigt – mellem to amtsrådsvalg, uden at borgerne var blevet spurgt.

Hvorfor lagde man op til en debat, når man alligevel kun var indstillet på kosmetiske justeringer?

EU, Schengen og Regionen

Der er ingen tvivl om, at først og fremmest to forhold har sat gang i det grænseoverskridende samarbejde. Det er for det første udviklingen af det indre marked i EU, som vi stemte »Ja« til ved »pakken« i 1986. I det indre marked skal alle grænser fjernes, som virker hindrende for varernes frie bevægelighed. For det andet udsigten til støtte fra EUs regionale fond til konkrete grænseoverskridende projekter. Og dermed er det klart, at debatten om »Region Sønderjylland/Slesvig« i allerhøjeste grad har noget med EU at gøre.

I »Det europæiske charter for grænseregioner og grænseoverskridende regioner« – vedtaget første gang i 1981 og sidst revideret i 1995 – gøres der klart opmærksom på, at grænser er noget kunstigt: »Grænser er »historiens ar«. Grænseoverskridende samarbejde bidrager til at mildne ulemperne ved disse grænser, overvinde grænseområdernes ulemper som nationale udkantsområder og forbedre befolkningens levevilkår«.³

Ud over varernes frie bevægelighed, skal også borgernes frie bevægelighed sikres. Det vil ske gennem det kommende Schengen-samarbejde, som Danmark har tilsluttet sig, og som træder i kraft fra 1999. Herefter vil der ikke længere finde nogen personkontrol sted ved den dansk-tyske grænse. Med Schengen og med charteret for det grænseoverskridende samarbejde er grænsens synlighed ophævet, selv om der fortsat vil være masser af forskelle på hver side af grænsen, forskelle som er kulturelt betinget og forskelle, som fortsat vil være politisk betinget.

I Sønderjyllands Amtsråds nye pjeces »Grænsen ligger fast« fremhæver amtsborgmester Kresten Philipsen korrekt, at »politisamarbejde er statens anliggende« og dermed ikke amtsrådets anliggende. Men for borgerne hænger begreberne og verden sammen. For mange borgere er det kommende Schengen-samarbejde om afskaffelsen af

grænsekontrollen og »Region Sønderjylland/Slesvig« blot to sider af den samme sag – uanset om man er for eller imod.

Grænseoverskridende samarbejde

Da Sønderjylland blev delt i 1920, opstod der hurtigt et behov for et samarbejde om visse konkrete opgaver. Derfor blev der allerede i 1922 oprettet en Dansk-tysk Grænsevandløbskommision. Desuden foretages der ca. hvert 10. år en officiel inspektion af den nuværende grænses konkrete forløb i terrænet.⁴

Efter 2. verdenskrig tog Flensborg by initiativ til afholdelsen af »Flensburger Tage« med repræsentanter fra de fire nordslesvigske byer. Det blev efterhånden til det man lidt uofficielt kaldte de »Dansk-tyske dage«, hvor man på det officielle, men uformelle plan skabte kontakter hen over grænsen mellem repræsentanter for de forskellige kommunale myndigheder. Af konkrete problemer diskuterede man især forhold omkring forureningen af Flensborg Fjord.⁵

Med kommunalreformen i 1970 blev de fire nordslesvigske amter slået sammen til ét, til »Sønderjyllands amt«. Det grænseoverskridende samarbejde blev derfor nu varetaget af amtet med oprettelsen af »Dansk-tysk Forum« i 1977. Fra tysk side deltog repræsentanter fra Flensborg by samt kredsene Slesvig-Flensborg og Nordfrisland. Det er dette uformelle samarbejde, der nu bliver formaliseret gennem »Region Sønderjylland/Slesvig«!

Desuden findes der en lang række andre grænseoverskridende aktiviteter i form af »Dansk-tysk borgmesterkonference« arrangeret af det tyske mindretal, dansk-tysk grænsependlerorganisation o.m.m.

Men først da EU begyndte at sende penge til regionen, kom det grænseoverskridende samarbejde for alvor i gang. I 1988 sendte Sønderjyllands Amt og den slesvig-holstenske landsregering i Kiel for første gang en fælles henvendelse til Brüssel om økonomisk hjælp til regionen. Man henviste til de forøgede kontakter hen over grænsen og til en EF-forordning nr.1787/84 om, at »Kongeriget Danmark og Den tyske Forbundsrepublik (har) til hensigt »at fremme en grænseoverskridende koordinering af den regionale udvikling« ... som umiddelbart skal ophæve grænsen som formel barriere«.⁶

Der blev herefter skabt 7 konkrete projekter. EF gav 3 millioner ECU=24 mio. kr. til tre pilotprojekter omkring Flensborg fjord, informations- og teknologicenteret ITAI samt til restaurering af Frøslev og

Jardelund moser. Men herudover blev der også givet en bevilling fra EF til en undersøgelse af »Økonomiens struktur og udviklingsmuligheder i den dansk-tyske grænse-region«, så man kunne konstatere, hvor grænsen fungerede som en barriere for udviklingen af det fælles indre marked.

Denne undersøgelse dannede baggrunden for, at EF i 1991 gennem INTERREG bevilgede ialt 5,9 mio. ECU til fælles grænseoverskridende dansk-tyske projekter. I 1994 blev der yderligere bevilget over 11 mio. ECU til »at udbyde, forbedre og udvide de grænseoverskridende strukturer«.⁷ Det er en fælles dansk-tysk styrekomité, som koordinerer projekterne og som arbejder for at fremme de typer af projekter, som man mener bedst kan fremme det grænseoverskridende samarbejde. Der er ca. 20 projekter, som har fået penge fra EU via styrekomiteen, som f.eks. den grænseoverskridende forbrugerrådgivning EUROCON i Flensborg, ITAI instituttet i Tønder, som hjælper virksomheder i Sønderjylland med rådgivning om indførelse af ny teknologi, Brundtlandbyerne Toftlund og Bredsted hjælper forbrugerne med at opnå varme- og el-besparelser for at beskytte miljøet, studerende fra Handelshøjskole SYD og Universitet i Flensborg kan tage en fælles dobbeltsproget HA-uddannelse o.m.m. Projekterne henvender sig således både til forbrugerne, virksomhederne og uddannelsessystemet.

Med disse mange projekter og med de mange EU-penge opstod der et behov for en mere offentlig diskussion af, hvad det er for et grænseoverskridende samarbejde der skal fremmes og hvordan. Den pragmatiske og uformelle struktur var ikke længere tilstrækkelig, mente beslutningstagerne. Der måtte finde en institutionalisering sted!

Grænseoverskridende problemer

Problemer er der nok af. De fleste borgere oplever ikke noget problem, når de i dag krydser den dansk-tyske grænse på vej til ferie sydpå – eller måske blot på vej til Calles grænsebutikker.

Men arbejder man på den ene side af grænsen og bor på den anden er der problemer nok. Skatte- og socialreglerne er forskellige. Boligfinansieringen er forskellig. Arbejdsmarkedsreglerne er forskellige. Arbejdsmiljøreglerne er forskellige. Miljøreglerne er forskellige, jvf. de tyske deponier ved Harreslev/Padborg og dansk import af tysk

affald til de danske affaldsforbrændingsværker. Hertil kommer så de sproglige og kulturelle forskelle som medfører, at grænsen alligevel fungerer som en slags åndelig Berlin-mur.

Institut for Grænseregionsforskning lavede for nogle år siden en undersøgelse af »Grænsependling mellem Tyskland og Sønderjylland«, hvoraf det fremgår, at pendlingen i Sønderjyllands amt varierer mellem 15% og 60% af alle beskæftigede i forskellige kommuner. »Derimod er der stort set ingen sammenfletninger mellem arbejdsmarkederne nord og syd for den dansk-tyske grænse«. ⁸. Alligevel viser en anden undersøgelse, at der i sommeren 1997 var 27.000 arbejdsløse i det dansk-tyske grænseområde. Men man kan ikke løse problemet i fællesskab, og de fleste arbejdsløse findes syd for grænsen. ⁹

I Sønderjyllands amt er beskæftigelsen relativt god, over landsgennemsnittet, for her er blikket vendt mod de store markeder mod syd! I Sydslesvig har man store strukturproblemer og dermed meget større arbejdsløshed, for her er blikket også vendt mod syd. Sydslesvig er derfor en »blindtarm« i det tyske=europæiske marked, mens Nordslesvig fungerer som »spydspids«, som en port mod Europa!

Derfor er det tyskerne, som har været de mest ivrige for at fremme et grænseoverskridende samarbejde!

Euregio-Schleswig

Da man i Sønderjyllands Amt i 1995 skulle fejre 75-året for Nordslesvigs genforening med Danmark, opstod der heftig debat om det tyske mindretals deltagelse. Det kom heldigvis til at deltage og dermed demonstreredes det, at mindretallet som demokratiske og loyale danske statsborgere bliver behandlet på lige fod med andre danske statsborgere. Men hvad med repræsentanter for det nye Tyskland, fra bl.a. delstaten Slesvig-Holsten? Der lå grænsen fast. De fik ikke lov til at deltage på Dybbøl.

Til gengæld blev de slesvig-holstenske repræsentanter så inviteret af Sønderjyllands Amt til den første grænseområdekongres i august 1995. Her fremførte den slesvig-holstenske europaminister Gerd Walter igen den gamle tyske drøm om et formaliseret dansk-tysk grænseoverskridende samarbejde. Sammen med Flensborgs dansk-venlige og dansk-kyndige overborgmester Olaf Cord Dielewicz argumentere-

Hyggelig stemning ved hovedbordet på den første grænselandskongres på amtsgården i Aabenraa den 18. august 1995. Ved bordenden til venstre den slesvig-holstenske europaminister Gerd Walter og til højre amtsborgmester Kresten Philipsen. Foto: Karin Riggelsen, Nordschleswiger.

des der for, at et EUREGIO SCHLESWICENSIS på samme måde som andre steder i Europa kunne vise vejen frem til et fælles og forenet Europa. Regionernes Europa skulle som en bærende søjle være et middel til at undgå et centralistisk Europa, sagde Gerd Walter.¹⁰ Det var på mødet i Aabenrå, at ideen om »Region Sønderjylland/Slesvig« blev født eller i alt fald fremført offentligt.

I starten var der ikke mange, der tog notits af, hvad en tysk europaminister og en tysk overborgmester havde sagt i amtsrådssalen i Aabenraa. Der var ingen større reaktion.

Men barnet var født – og skulle døbes. Den 22. november 1995 blev det på et møde i Dansk-tysk Forum aftalt, at processen skulle sættes i gang. Der blev nedsat et udvalg til at udarbejde dåbsattesten – et konkret forslag til »Euroregion Slesvig«.¹¹ Forslaget blev året efter, den 24. november 1996, præsenteret som en kronik i en avis, som ingen tilsyneladende læser, for reaktionerne var ret beskedne.

Kort tid i forvejen var der blevet udarbejdet et »Udkast til aftale om oprettelse af Euroregion Slesvig«, dateret den 11. oktober 1996.

Region Sønderjylland/Slesvig

Den voldsomme reaktion kom først, da bl.a. de nationale foreninger blev inviteret til et møde på amtsgården i Aabenrå den 13. februar 1997. Kritikken gik bl.a. på, at mange slet ikke mente der var et behov for en formalisering af samarbejdet, når det nu gik så godt. Andre ønskede at forslaget skulle ud til en regional folkeafstemning. Kritikken gik også på selve navnet. Det blev af mange opfattet som tysk! Nogle var også bekymrede for, at det tyske sprog ville dominere, da danskerne kan tale tysk, mens næsten ingen tyskere kan tale dansk. Men hovedproblemet er nok, at mange *føler=frygter* at tyskerne vil komme til at dominere.

Derfor er den voldsomme modstand en kombination af EU-modstand og tyskerhad som sammen med en overlegen amtsborgmesters skindemokrati har fået mange til at føle afmagt overfor det politiske system.

Debatten har ikke handlet meget om aftalens indhold. For den ville klart have vist, at det 42 personer store råd – så stort efter tysk ønske – blot er et rådgivende organ uden magtbeføjelser. At aftalen kan ophæves med kort varsel, hvis det ikke fungerer. At rådet kun kan diskutere ideer til fremme af det grænseoverskridende samarbejde, hvor begge parter skal respektere »den nationale lovgivning i sit eget land«.

Modstanderne blev først og fremmest organiseret i Sønderjyllandskomitéen. Det lykkedes dem at få ændret aftalen på to punkter. Det ene var, at målet ikke længere bl.a. skulle være »støtte til idéen om europæisk enhed og international forståelse«. Det blev i aftalens § 2,2,1 ændret til støtte til »idéen om europæisk samarbejde og international forståelse«.

Det andet der blev ændret var navnet. Fra at hedde »Euroregion Slesvig« blev det nu til »Region Sønderjylland/Slesvig«. Således fjernes noget af EU-stemplet og erstattedes af det dansk-nationale sønderjyske. Det sidste er ikke alene tyskerne blevet sure over, men også repræsentanter fra både det danske og det tyske mindretal, som mener, at danskerne har »snydt« ved i begge tilfælde at have brugt dansk stavemåde. Tyskerne bruger betegnelsen »Region Schleswig/Sønderjylland« med respekt for både den danske og den tyske stavemåde.

Og syd for grænsen er der mange sydslesvigske kommuner, som er sure over, at de slet ikke er med, da aftalen alene gælder for den

De europæiske grænseregioners arbejdsfællesskab har ca. 55 medlemsregioner inden for og uden for EU. Sønderjyllands Amtsråd har været medlem siden 1989. Også Kreds Slesvig-Flensborg, Kreds Nordfrisland, Flensborg By, Øresundskomiteen og Nordisk Ministerråd kan nævnes blandt medlemmerne. Kortet her er gengivet efter Amtsrådets pjece »Grænsen ligger fast« fra juni 1997.

»Grænsekæden« ved Kruså den 10. maj 1997. Foto: Karin Riggelsen, Nord-schleswiger.

del af Sydslesvig, som tyskerne kalder for »Planungsraum V«, dvs. Sydslesvig uden Rendsborg-Eckernförde amt. Region Slesvig gælder altså ikke for hele Slesvig!

Det har været interessant at konstatere, at den folkelige debat har været voldsom i Danmark, mens der ingen folkelig debat har været i Tyskland. Til gengæld har mange officielle tyskere undret sig over danskernes adfærd. Det gælder reaktioner fra fremtrædende politikere i Landdagen i Kiel til fremtrædende tyske aviser som f.eks. Süddeutscher Zeitung og Frankfurter Allgemeine. Men det har været pinligt som dansker at opleve de mange aktuelle anti-tyske fordomme, som bl.a. hviler på historiske erfaringer fra 1864, og som slet ikke tager hensyn til det demokratiske Tyskland efter 2. verdenskrig. Det har været pinligt at opleve så voldsom en modstand om noget man ikke kender til og med metoder, som ikke er en retsstat og et demokrati værdigt med trusler og kriminelle handlinger mod politikere og embedsmænd.

Men det har også været pinligt at opleve, at demokratiet i Sønder-

jylland amt afslørede borgernes afmagt og gav borgerne oplevelsen af et skindemokrati. Kæden til »beskyttelse« af grænsen den 10. maj var et udtryk for denne afmagt. Men kæden blev samtidig for den tyske nabo et symbol på, at mange danskere stadig lukker sig inde, som om verden udenfor ikke eksisterer, som om danskerne er sig selv nok og ikke vil have noget med naboen at gøre. Gad vide hvordan reaktionen var blevet i Danmark, hvis det var tyskerne, der havde dannet en kæde – vendt mod Danmark?

Grænsen går hvor folk ønsker den skal gå. 1920-grænsen pilles der ikke ved – den ligger fast!

NOTER

1. Sønderjyllands Amt 1970-1995. 1995 s. 167.
2. Jydske-Vestkysten 30.9.92.
3. Det europæiske Charter for Grænse-regioner og Grænseoverskridende Regioner. 1995 s. 1.
4. Interreg. Pjece fra Sønderjyllands amt 1995 s. 7.
5. Sønderjyllands Amt 1970-1995. 1995 s. 165ff.
6. Udkast til aftale om oprettelse af Euroregion Slesvig. 11.10.96 s. 2.
7. Interreg. Pjece fra Sønderjyllands amt 1995 s. 10.
8. PLUK 1992,3 s. 7.
9. Nordschleswiger 5.6.97.
10. Nordschleswiger 19.8.95.
11. Jydske-Vestkysten 24.11.96.

Hertug Hans den Ældre

af TROELS FINK

I 1994 var Troels Fink med til at udgive det store værk »De Hansborgske Domme 1545-1578«. På 1400 sider gengiver værket de over 700 domme, som blev afsagt af hertug Hans den Ældre og hans administration i Haderslev. Til denne store kildeudgave skrev Troels Fink en sammenfattende redegørelse for Hertug Hans' liv og virke. Beretningen fortjener at komme ud til en bredere læserkreds.

Kong Frederik I var gift to gange. Første gang med Anna af Brandenburg, som døde i 1514. Anden gang i 1518 med Sofie af Pommern.

I første ægteskab var der to børn. Christian, født 1503, den senere Christian III og Dorothea, født 1504. Hun blev i 1526 gift med hertug Albrecht af Preussen, d.v.s. Østpreussen. I Frederik I's andet ægteskab var der fem børn. Hans, født 1521, Elisabeth, født 1524 (hun blev gift med hertug Magnus af Mecklenborg og efter hans død med hertug Ulrik af Mecklenborg), Adolf, født 1526, Dorothea, født 1528 (gift i den modne alder af 45 år med hertug Christoffer af Mecklenborg) og endelig Frederik, født 1532.

Her er det Hans, det gælder. Han går i historien under betegnelsen Hans den Ældre; dette tilnavn har han fået for at kunne holde ham ude fra hans nevø Hans den Yngre, der var søn af Christian III. Tilnavnet »den Ældre« blev først nødvendigt i 1572, da Hans »den Yngre« overtog Als og Sundeved som sit lille hertugdømme.

Prins Hans voksede op i en meget urolig tid. Da han blev født, regerede endnu hans fætter Christian II som konge i Danmark, medens hans far, Frederik, som hertug havde det halve af Sønderjylland og det halve af Holsten, kongen havde den anden halvdel af hvert hertugdømme.

I 1523 kom begivenhederne i skred, Christian II så sig nødsaget til at forlade landet, og hertug Frederik blev valgt til konge af Danmark. Men Christian II havde stadig mange tilhængere, ikke mindst blandt bønderne i den kongelige del af Sønderjylland. I 1532 blev Christian II lokket i en fælde og blev fange på Sønderborg Slot.

Perioden var også kendetegnet ved et voldsomt røre om kirkens

forhold. Luthers lære bredte sig, og den fik en varm fortaler i den senere Christian III. Hans far havde i 1526 indsat ham til at styre Haderslev amt. Her gennemførte han på egen hånd i de følgende år en reformation, mens kong Frederik søgte at balancere mellem katolikker og protestanter, dog med en stille forkærlighed for de sidste. Men det katolske parti var stadig en stærk faktor, og de ledende i denne kreds imødeså med bekymring, at Christian skulle blive konge af Danmark. De skrev i 1529 til kong Frederik for at bede om, at prins Hans måtte blive sendt til Danmark, for at han engang kunne få Danmarks rige. Meningen var, at han skulle opdrages i den katolske tro og lære det danske sprog og få kendskab til danske traditioner. Kong Frederik gik ind på tanken og lod sønnen drage til kongeriget. Et par år senere fik prins Hans anvist indtægterne af Nyborg len, og Oluf Rosenkrantz til Vallø blev hans hofmester. Rosenkrantz måtte svigte Vallø og for en tid tage ophold på Nyborg slot for til stadighed at kunne tage sig af den unge prins.

I 1533 døde Frederik I og så brød et uvejr løs. Der var strid om tronfølgen, og der blev udfoldet bestræbelser for at få Christian II tilbage. Dertil kom konflikten mellem de to religiøse retninger, og rejsninger af borgere og bønder. Katolikkerne opnåede at få kongevalget udskudt, og de holdt derved pladsen åben for prins Hans, men da det kom til stykket sejrede protestanterne, Christian blev i 1534 valgt til konge. I maj samme år blev der indledt et angreb mod Danmark med grev Christoffer af Oldenburg som leder og Lübeck som drivkraft, formelt for at genindsætte Christian II, men der var mange krydsende interesser i den krig, som går under navnet Grevens Fejde (1534-36).

Da Oluf Rosenkrantz hørte om Lübeckernes indfald i Holsten, sendte han 50 landsknægte til Sønderborg for at forstærke besætningen af Christian II.

På Fyn brød et almueoprør løs. Dalum kloster blev stormet af en ophidset mængde, og Hagenskov slot blev indtaget af en folkeskare. Oluf Rosenkrantz blev bange for, at urolighederne kunne ramme prins Hans. I forklædning flygtede han med prinsen og et lille følge til det velbevogtede Sønderborg slot.

Det var mens prins Hans opholdt sig her, at Christian III den 4. juli 1534 af de jyske rigsråder blev valgt til konge. Efter slaget ved Øksnebjerg på Fyn 11. juni 1535 fik Christian herredømmet over denne ø, og det fortælles, at prins Hans for en stund vendte tilbage til

Voksmedalje af hertug Hans den Ældre udført af den tyske medaillør Valentin Maler i 1573. Portrættet er formentlig udført i Sachsen, hvor hertug Hans dette år besøgte sin niece Anna, gift med hertug August. Portrættet opbevares på Historisches Museum i Dresden. Her gengivet efter foto i Haderslev Museum.

Nyborg. Muligheden for, at han kunne blive konge, var dog for stedse forbi. Året efter blev han sendt til Königsberg for at komme i »fyrstelære« hos sin svoger hertug Albrecht og sin søster hertuginde Dorothea. Han ankom til Königsberg med et lille følge den 4. sept. 1536. Som hofmester fik han Caspar von Rechenberg. Hertug Hans var nu 15 år gammel.

Under opholdet i Østpreussen udviklede der sig et nært forhold mellem den unge prins og hertugparret. I den første tid var det især søsteren, hertuginde Dorothea, der tog sig af ham, senere var det hertugen selv.

Det første år voksede den unge prins, så han efter Hertug Albrechts beskrivelse til Christian III virkede som en lemmedasker; armene hang på ham, og han slæbte på fødderne. Kongen troede, det var en sygdom, men det var kun vokseværk. Skolegangen var endnu ikke forbi. Det boglige lå ikke for ham. Prins Hans bad så mindeligt om at slippe for at lære latin, og hertugen spurgte svogeren i København, om prins Hans kunne nøjes med at lære tysk og tysk historie; afgørelsen overlod kongen til hertug Albrecht. Prins Hans slap for latinen, men han brød sig heller ikke om at skrive. Han satte nødig selv pennen til papiret. Det havde han andre til. Adskillige gange undskyldte han, at han ikke skrev egenhændigt. I 1548 gav han også den begrundelse, at han havde indladt sig for meget med fremmede herrer og drukket for meget til at kunne klare skriveriet.

Opholdet i Königsberg varede i 6 år, og det prægede ham for livet. Det tyske fyrsteideal stod for ham, som det han skulle følge. Opholdet i Nyborg synes ikke at have sat sig spor. Da han rejste hjem, fik han et smukt vidnesbyrd med sig. Han var »from, ærlig, redelig og gudfrygtig«. Det indtryk får man også, når man betragter hans senere liv.

I 1542 forlod prins Hans Königsberg, og i 1543 blev han med den erfarne feltherre Johan Rantzau ved sin side statholder i Sønderjylland og Holsten.

Grevens Fejde var nok endt i 1536, men også de følgende år var meget vanskelige for Danmarks rige. Den tilfangetagne Christian II sad nu som fængsel på Sønderborg Slot, og han kunne stadig regne med støtte flere steder i Europa, og i årene 1542-44 kom det til regelret krig med Nederlandene, og det berørte i høj grad prins Hans som statholder. Med en fred i Speyer i 1544 sluttede denne krig, og en lidt mere rolig periode begyndte.

Det betød også, at Christian III nu kunne få gennemført den deling af de to hertugdømmer, som han havde lagt op til, da stænderne efter Frederik I's død havde hyldet alle dennes fire sønner.

Hertugdømmernes deling

Hertugdømmernes forhold var dengang som senere meget komplicerede. Det slesvig-holstenske ridderskab havde i 1460 valgt kong Christian I til hertug af Slesvig og greve af Holsten »for den gunst de havde til hans person«, og mange af ridderskabsmedlemmerne havde håbet på en deling mellem kongens to sønner Hans og Frederik på

den måde, at Hans fik kongeriget og Frederik hertugdømmerne, men Hans var stærk nok til at hævde, at også han havde arveret. Den valgret, der var udøvet i 1460, blev en episode, for i Tyskland var fyrstedømmerne arvelige.

I 1490 blev der opnået et kompromis. Hertugdømmerne skulle udadtil optræde som en enhed, men regeret af to fyrster. De to skulle i fællesskab have ridderskabet under sig og ligeledes den fælles stænderlanddag, men indtægterne skulle deles ligeligt; de kom fra lenene, de to fyrster fik len eller amter både i Slesvig og Holsten. I amterne regerede hver fyrste for sig. Princippet fra 1490 blev gentaget i 1544. I kongeriget var man godt tilfreds med dette princip, for det betød, at yngre prinser ikke kom til at tynde på den kongerigske pengekasse. I dette år deltes hertugdømmerne på ny, men denne gang mellem tre fyrster. Ridderskabet kæmpede for det størst mulige fællesskab mellem delene; bl.a. mente de adelige, at hvis fyrsterne fik fælles råder, så ville disse råder kunne sikre en fælles politik, men det afviste fyrsterne; hver af dem fik sine egne råder, men taget blandt ridderskabets medlemmer. Det følte som et stort nederlag for ridderskabets førende skikkelse Johan Rantzau; han trak sig krænket tilbage fra sine politiske poster.

De tre dele fik navn efter henholdsvis Haderslev, Sønderborg og Gottorp. Det første område tilfaldt hertug Hans, det andet kongen og det tredje gik til hertug Adolf. Hertug Hans fik Haderslev amt og Tørring len, dertil det store Tønder amt med de frisiske øer bortset fra Amrum, Vesterland-Før og nordspidsen af Sild, der hørte til kongeriget, dertil Rendsborg og øen Femern, der var en del af hertugdømmet Slesvig, selvom den lå ud for Holstens kyst. Hertug Hans fik også Løgumkloster og Bordesholm kloster i Holsten.

Sønderborg-delen strakte sig tværs over landet via Flensborg til Bredsted. Gottorp-delen omfattede Slesvig og Husum amter samt Ejdersted, og for at få regnestykket til at gå op kom også det lille Aabenraa amt under Gottorp. Den yngste bror, Frederik, blev affundet med Slesvig bispegods. I Holsten var lenene mindre, fordi de adelige goder her var så omfattende.

De fælles opgaver var især forholdet til udlandet, og de forpligtelser fyrsterne på Holstens vegne havde over for Det tyske rige. Ingen af de to unge fyrster tog residens i Holsten; i Slesvig var de friere end i Holsten, hvor rigsmyndigheden i givet fald kunne gøre sig gældende. Der blev nu og da udstedt fælles forordninger, men det var kun

Hertug Hans den Ældres del af Slesvig og Holsten ved delingen i 1544. Kort i H. V. Gregersen: Slesvig og Holsten før 1830 (1981) s. 269.

på begrænsede og specielle områder bortset fra en Rettergangsordning fra 1576.

I begyndelsen var det lidt tilfældigt, hvordan fælles-styret blev ledet, men fra 1564 gik ledelsen på skift for et år ad gangen med Mikelsdag (30. september) som skiftedag.

Nogle af ridderskabsmedlemmerne havde håbet, at den distrikts-

blanding, der var afstedkommet i 1544, trods alt ville tvinge fyrsterne til at samarbejde; det skete kun i begrænset omfang. De to unge fyrster satte alle kræfter ind på at skaffe sig den størst mulige selvstændighed.

Kongen indtog en helt anden stilling end de to medfyrster. Han måtte som konge af Danmark også varetage rigets interesser; og for den kongelige dels vedkommende kunne en følelse af en sammenhæng med Danmark bevares.

De to hertuger ønskede størst mulig uafhængighed af Danmark, mens kongen krævede Danmarks lensoverhøjhed over Sønderjylland respekteret. De to hertuger ville nok formelt anerkende, at det forholdt sig således, men de ville ikke yde bistand til kongeriget i tilfælde af krig. Der blev forhandlet vidt og bredt om dette problem næsten så længe hertug Hans levede. Endelig i 1579 nåede man et resultat. Hertugerne gik med til en nærmest symbolsk bistand til riget i tilfælde af krig med 40 ryttere hver. Lensoverdragelsen blev derpå fejret med stor pragt i Odense.

Omvendt fandt de to hertuger det helt naturligt, at kongeriget kom hertugdømmerne til hjælp, hvis grænserne her var truet.

I forholdet til det tysk-romerske rige var det lettere for alle tre fyrster at opnå enighed. Linien var ganske klar, de søgte alle tre at reducere deres pligter til det mindst mulige.

I hertugdømmerne havde medlemmerne af ridderskabet monopol på amtmandsposterne, og deres stilling var så meget stærkere, som de fleste amter var pantsat til dem. Hertug Hans måtte i 1544 overtage en gæld på 50.000 mark lybsk. Af dette beløb havde amtmand Jesper Rantzau på Haderslevhus 3000 mark til gode til 6% rente, Schack Rantzau på Femern stod for 10.000 mark, Claus v. d. Wisch sad på Tønder Slot med en fordring på 12.000 mark og Kaj Rantzau havde Rendsborg i pant for 12.000 mark, det var ialt 37.000 mark af de 50.000.

Det var en drøj opgave for den unge fyrste at indløse pantthaverne, og allerede dagen efter den officielle deling, den 9. august 1544, skrev hertug Hans til sin svoger hertug Albrecht i Königsberg for at bede om et lån på 30.000 mark lybsk. Svaret lød, at hertug Albrecht ikke havde for meget selv, men han kunne dog yde hertug Hans et lån på 10.000 mark for et år. Pengene skulle bruges til at indløse så mange af de pantsatte amter som muligt. Det lykkedes hertug Hans i løbet af få år at komme ud af sin gæld. Netop da han begyndte sin regering, satte en højkonjunktur ind; de trange tider blev afløst af fede år.

Administrationen opbygges

I august 1544 flyttede hertug Hans ind på Haderslevhus. Slottet var stærkt forfaldent; hans bror Adolf kaldte det en røverrede. Blandt de pantsatte len var Haderslevhus det første, som hertug Hans indløste, og i den gamle »røverrede« indrettede han sig med sin administration.

Fra Königsberg havde han fået sin hovmester Casper v. Rechenberg med sig; denne havde også i 1543-44 hjulpet hertugen, da han var statholder. Caspar v. Rechenberg blev et par år ved hertugens side.

Selve kancelliet blev imidlertid indrettet af en anden embedsmand med baggrund i Østpreussen. Det var Georg Corpes.

Allerede i 1543, mens hertug Hans residerede på Gottorp, var der indrettet en registrant, d.v.s. en kopibog, og den fortsatte man med efter den 9. august 1544, da hertugen begyndte sit regimente. Efterhånden blev registranterne delt op i rækker. Den første omfattede de såkaldte lukkede breve, skrivelser til enkeltpersoner; af denne række er bevaret 11 folianter. Tilsvarende blev brevene til udlandet samlet i en række, den nåede i årenes løb op på 4 bind. Yderligere var der de åbne breve, breve der skulle komme til offentligt kendskab, de såkaldte patenter. Disse udgjorde sammen med dommene 3 bind. De indgåede breve blev samlet i aktpakker. Deraf er mange bevarede, men ikke så fuldstændigt som de udgåede breve.

I 1570 udstedte hertugen en kancelliordning, der vel var en bekræftelse på den faktiske tilstand på denne tid. I de første år har der næppe været en speciel juridisk ekspertise i kancelliet, men i 1564 ansatte hertugen en juridisk doktor ved navn Poul Neidhart i kancelliet. Ham kender man ikke meget til. Men i 1569 blev dr. Hieronymus Oelgarth kansler, og han blev i embedet, så længe hertug Hans levede. Ved hans side var der en sekretær, først Hieronimus Boldek og siden Georg Beyer.

Gennem kancelliordningen kan man nogenlunde se, hvordan arbejdet var organiseret. Skriverne – de kaldtes »kancellisvende« – skulle om sommeren begynde kl. 6, om vinteren kl. 7. De måtte ikke lade fremmede komme ind i kancelliet, ej heller det øvrige hofpersonale. I den ed, som kancellisvendene skulle aflægge, blev de forskellige opgaver nævnt i rækkefølge. Svendene skulle læse korrektur på det skrevne, indføre teksten i registranterne (ingrossieren) og lave kopier efter de ordrer kansleren eller sekretæren gav. Kancellipersonalet fik kost og logi på slottet som det øvrige hofpersonale.

Hertug Hans den Ældres sekretær eller kansler Georg (eller Jørgen) Beyer. Beyer var født i Gera i Sachsen i 1522 og var gennem 33 år ansat hos hertugen i Haderslev. Portrættet findes på Beyers epitafium i Marie kirke i Flensborg. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Fyrstelig hofordning

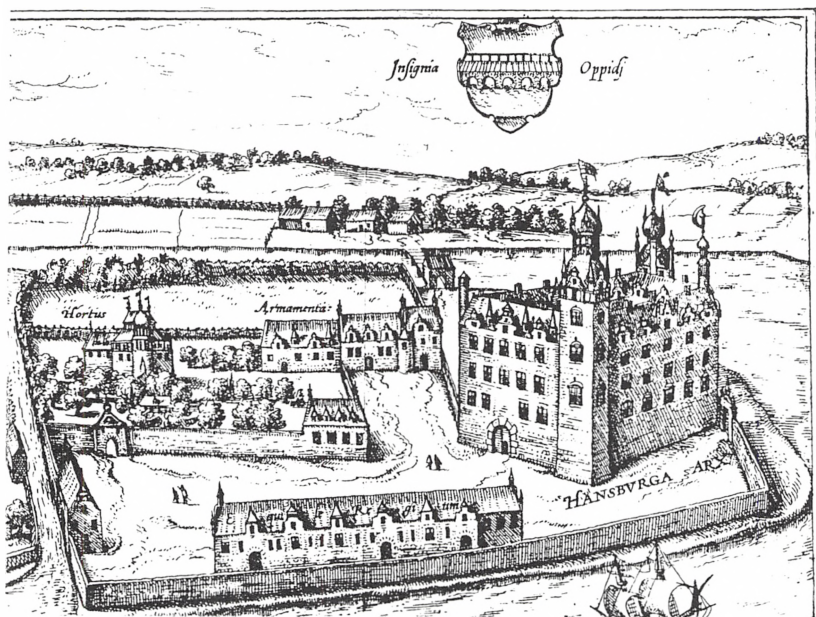
Den første forordning, som hertug Hans udstedte efter at han var begyndt at regere, var en hofordning, udstedt den 27. august 1544. Det vigtigste element i den var en rangordning, der især havde betydning ved bespisningen, således at enhver kendte sin plads. Der var også en bestemmelse om, at personalet skulle holde sig fra køkken og kælder, hvis den enkelte ikke havde fået udtrykkelig ordre fra hofmesteren eller marskallen til at komme der. Hofordningen blev fornyet med visse mellemrum efterhånden som staben blev udvidet. Det viste sig nødvendigt at indskærpe god bordskik. Det hed i en tilføjelse, at de spisende i hofstuerne skulle forholde sig roligt og redeligt, og at ingen under måltiderne måtte kaste med kød, brød, fisk, knogler eller andet. Man kunne nok have lyst til at se de situationer, der gav anledning til denne bestemmelse.

En fyrstelig hofholdning krævede store forsyninger, og hertug

Hans begyndte på bar bund. For at hjælpe ham skænkede kongen ham to læster sild. En læst var 30 hl. fordelt på 12 sildetønder. Hertugen var klar over, at det ikke var nok til vinteren, så for egen regning købte han yderligere 3 læster. Sildene blev købt i Falsterbo og sendt med skibe til Haderslev. Kongen skænkede også sin bror 100 øksne.

Der skulle også ansættes køkkenpersonale; det må have været svært at få en god kok, for hertugen skrev til søsteren og svogeren i Königsberg, om han ikke kunne få kokken Krakofzski som mundkok, men ham ville hertugparret nu ikke undvære.

I de første år slog hertug Hans sig til tåls med de trange forhold på Haderslevhus, men han blev i årenes løb økonomisk bedre stillet. Det var som nævnt en periode med gode konjunkturer. I 1557 besluttede han at bygge sig et standsmæssigt slot. Han gav det navnet Hansborg. Arbejdet strakte sig over mange år; i 1566 blev slotskapellet indviet; men der blev bygget videre, så længe hertug Hans levede, ja, byggearbejderne fortsatte også efter 1582, da kong Frederik II som sin arv efter hertug Hans havde overtaget Haderslev amt.

Slottet Hansborg kendes fra dette stik i Braun og Hogenbergs værk om de nordeuropæiske byer: *Theatrum Urbium*, 1585. Stikket er den eneste samtidige tegning, hvor Hansborg er afbildet.

Som bygmester havde hertugen antaget Herkules von Oberberg, en af tidens anerkendte arkitekter. Man har billeder af Hansborg, men af selve slottet er der ikke blevet sten på sten tilbage. Slottet var en pryd for Haderslev, som i det hele taget nød godt af at være blevet residensby. Mange håndværkere flyttede til byen, hvor de blev »hofleverandører«.

Til de gode gerninger hører også, at hertug Hans i 1567 oprettede en latinskole i Haderslev. Som en selvfølge med tysk skolesprog, og det blev bevaret også efter at Haderslev fra 1582 kom til at lyde under danske konger. I 1569 grundlagde han et hospital; det var ikke et sygehus, men et sted, hvor fattige kunne finde et blivende sted.

Hertug Hans' administration

Almindeligvis er hertug Hans blevet betragtet som en mild fyrste. Efter tidens forhold var han det sikkert. På mange måder adskilte han sig fra sin mere stridslystne bror Adolf. Længe havde den frie bonderepublik Ditmarsken været en torn i øjet på hertug Adolf; det frygtelige nederlag i 1500 kunne nok være afskrækkende; men hertug Adolf havde planer om at erobre området, han var gerne gået i krig på egen hånd, men da hans planer blev kendt, var han nødt til at gå frem sammen med sine medfyrster. I 1559 blev Ditmarsken erobret, den sydlige del blev lagt til den kongelige del af Holsten, den nordlige fik hertug Adolf, og Hans fik det mellemste stykke. Det var den eneste egentlige krig hertug Hans deltog i.

Men hertugen var dog så meget barn af sin tid, at han som andre fyrster var ganske hård i kravene til sine undersåtter. Af bønderne var langt de fleste fyrstelige fæstere; det betød i realiteten, at de var arvefæstere og således ret betryggede i deres besiddelse; men de var pligtige til at påtage sig arbejdsopgaver på ladegårdene og ved offentlige anlæg.

Hertugen udvidede ladegården ved Haderslev og ligeledes ladegården ved Tørning ved Hammelev. Tørning var det centrale punkt i det såkaldte Tørninglen, svarende til det man senere har kaldt Haderslev Vesteramt.

Ikke nok med at ladegårdene blev udvidet og hovtjenesten dermed blev mere tyngende, han nedlagde desuden landsbyen Vojens og oprettede på landsbymarken Vojensgård. I 1573 erhvervede han herregården Refsø i Sommersted sogn, også her blev hovtjenesten udvidet.

Men da et konsortium fra Nürnberg i 1566 foreslog ham nogle moderne metoder til at forøge udbyttet af ladegårdene, afviste han det med foragt. Det ville betyde store byrder for undersåtterne, og egentlig drejede det sig – sagde han – om et forslag til at drive åger, som var ukristeligt og forbudt af Gud. Så folkene fra Nürnberg måtte rejse hjem med uforrettet sag.

Fra første færd havde hertug Hans øjnene åbne for de inddigningsmuligheder, der var på Vestkysten. Han tog initiativ til en række digeslagninger, der betød afgørende indgreb i naturforholdene i marskområderne. Fyrsterne var jordhungrende og vest for Tønder var der muligheder for at udvide territoriet på fredelig vis.

I 1554 fik hertugen mod beboernes protester gennemtvunget, at der blev anlagt et dige fra Højer til Rudbøl og videre østpå til gesten ved Grelsbøl i Kær herred. Her blev for første gang løst en meget stor og krævende ingeniøropgave, idet Vidåen blev spærret af med en sluse. Flere tidligere forsøg var mislykket. Arbejdet var afsluttet i 1556. Det betød, at et stort marskområde blev indvundet til græsgange, men det betød også, at Tønder by blev afskåret fra havet. I byens våben ser man stadig et sejlskib, men det er et minde om en fjern fortid.

Hertug Hans havde nu fået blod på tanden, og i 1562 blev et nyt stort digeanlæg sat i værk, et dige fra Rudbøl over til Vidding herred, der indtil da havde ligget som en ø. Diget var færdigt i 1566. Det sidste store anlæg fra 1570 forbandt den sydlige del af Vidding herred med Kær herred ved Klægsbøl. I forhold både til forgængere og en del af efterfølgerne havde hertug Hans heldet med sig ved sine anlæg. Det gælder dog ikke digerne på Nordstrand, der blev totalt ødelagt og splittet ved den store stormflod i 1634.

De store inddigninger krævede et enormt arbejdsopbud, og de betød meget tyngende byrder for befolkningen. Til digeanlæggene skulle bruges omfattende mængder af buskværk og træ. Det betød rydning af et stort skovområde øst for Tønder. Det nævnes, at der til digearbejdet 1562-66 var brugt 18.000 læs træ af forskellig slags. Læsene var næppe store, men alene antallet giver et indtryk af hvilken tyngde, der har hvilet på bondebefolkningen.

De store digeopgaver blev reguleret ved forordninger. I den samling af forordninger, som Emilie Andersen udgav, er det samlede antal 101, deraf havde 23 relation til digevæsen.

På det skovområde, der var ryddet øst for Tønder, oprettede hertug Hans en ladegård med et tilliggende på 1000 td. land. Avlsgården fik

navnet Grøngård, og her kunne hertugen få afløb for sin store lidenskab, jagten. I 1568 besluttede han her at bygge et jagtslot; også her var Hercules von Oberberg bygmester. Det lille jagtslot blev flot udstyret. En inventarliste fra 1580 fortæller, at der var rigeligt med stueborde, stole, dragkister, slagbænke, klapsenge, panelskabe. Der var hængt grønt og rødt klæde på væggene, der iøvrigt var prydet med gevirer, horn og malerier (ialt 32). Også service og sengeudstyr var der rigeligt af.

Lovgivning

Hertug Hans var en landsfaderskikkelse og tog sig af sit lille område som en god husholder. Det gav sig bl.a. udtryk i en omfattende lovgivningsvirksomhed. Man kunne have ventet, at han gennem lovgivningen ville søge at skabe en vis enhed i de spredte besiddelser. Det skete til en vis grad i indholdet, men ikke i formen. Forordninger udstedtes for amter og landskaber hver for sig. Der kunne også være tale om helt specielle lovgivningsemner, f.eks. landretten for Nordstrand.

De områder, hvor man kan følge en vis enhedslinje, gjaldt straffesystemet, kirkeordninger, sædelighed, åger, mønt og så forsøg på at stoppe overdrevent luksusforbrug.

Straffereglerne blev anlagt efter de retningslinier, der almindeligvis gjaldt i Tyskland. I 1545 blev der i Tønder amt indført dødsstraf i manddrabssager. Efter gammel nordisk ret havde man kunnet klare sådanne sager med bøder eller fredløshed. En anden ny straf rettede sig mod menedere. I alle hertugens områder skulle fra 1549 den regel gælde, at i sådanne sager skulle de to fingre, hvormed den falske ed var aflagt, afhugges. Særlig på Tønderegnet havde der været mange menedsager. I 1553 spurgte amtmanden, Christian Rantzau, om der ikke kunne træffes en mindelig ordning, eller om dommen skulle fuldbyrdes i sin strenghed. Hertugen svarede, at han egentlig ønskede loven efterlevet, men da der var forskel på om den falske ed var aflagt af enfoldighed eller af ond vilje, så skulle amtmanden, når der var tale om enfoldighed først true med den fastsatte straf, men alligevel til sidst lade nåde gå for ret og kræve en bøde. Hvis en falsk ed var aflagt med overlæg, skulle straffen fuldbyrdes.

Straffen for ægteskabsbrud blev også skærpet. I visse tilfælde kunne ægteskabsbrud straffes med døden. Men i en sag fra Tønder, hvor

en mand havde fået et barn med sin kones kusine, der var i huset hos dem, reagerede hertugen på lignende måde, som i menedsagerne. Amtmand v. Thienen skulle true med skarpretteren, men kun som en trussel; til sidst skulle sagen ordnes med en bøde for mandens vedkommende, mens den kvindelige part skulle bortvises fra Tønder amt. Der blev ansat særlige »vrøgere«, der skulle holde øje med om reglerne i ægteskabsforordningerne blev overholdt. I vore dage ville man kalde dem dyneløftere.

På det kirkelige område kom der en lang række forordninger, det skyldtes ikke mindst, at kirken i de urolige tider under reformationen havde lidt tab. Dertil kom at bønderne var uvillige til at udrede tiende i »kærven«, altså aflevere hvert tiende neg, derfor måtte den gamle tiendeordning indskærpes.

Blandt forordningerne indtager de, der var rettet mod overdreven luksus en særstilling. Dels gjaldt de begrænsede områder, kun Haderslev by og øen Nordstrand, og dels var de udarbejdet i enkeltheder af de lokale råd. Hertugen meddelte i 1566 byrådet i Haderslev, at der herskede megen uskik, ødselhed og pengespild ved begravelser, bryllupper og barselgilder. Også klædedragten var for luksuspræget. Han ønskede et forslag til en forordning. Det fik han.

Resultatet blev et totalt forbud mod gravøl, kun familiemedlemmerne og tyendet måtte våge over den afdøde. Naboerne kunne få lov at komme, men kun i al beskedenhed. Til barnedåb måtte kun indbydes fadderne og derudover 5 af vennerne, og der måtte kun serveres 4 retter mad, og der måtte kun drikkes øl, ikke vin. Blev flere indbudt skulle værten bøde med en gylden, hvis der blev serveret vin, var bøden 10 gylden. Sådan blev alle festlige begivenheder gennemgået og reguleret. Enkelthederne giver en beskrivelse af hverdag og fest i Haderslev hos høj og lav. Det var selvfølgelig helt umuligt at kontrollere de mange begrænsninger. Når denne forordning her får en lidt mere indgående omtale, skyldes det den iøjnefaldende forskel, der var på det fyrsterne ville unde deres undersåtter, og så den pragt hvormed familiehøjtider blev fejret af konger og hertuger.

Opgaver for familien

En af de første opgaver, der påhvilede hertug Hans, da han i 1543 var kommet hjem fra Königsberg, var det praktiske arrangement i forbindelse med søsteren Elisabeths bryllup med Hertug Magnus af

Mecklenburg 26. august dette år. Magnus var verdslig biskop af Schwerin. Hertug Albrecht af Preussen, der havde været højester for den tyske ridderorden, var gået over til protestantismen og omdannede ordenslandet til et hertugdømme. På samme måde opgav hertug Magnus den katolske tro og giftede sig. Han var da 34 og prinsesse Elisabeth 19 år gammel. Uanset de vanskelige tider, hvor Danmarks rige endnu var i krig med kejser Carl, blev der lagt op til et stort bryllup i Kiel. Festen blev finansieret ved en særlig skat, kaldet frøkenskat.

Forberedelserne begyndte i april 1543. På slottet i Kiel residerede enkedronning Sophie; her skulle festen holdes, men slottet var ikke i god stand, der måtte bygges et nyt køkken, og der måtte skaffes tæpper og tapeter til at pynte op med i dansehuset og gemakkerne, hvor de fyrstelige gæster skulle bo.

Man regnede med at skulle skaffe havre til 2000 heste; kornet måtte man have fra kongeriget. På torvet i Kiel skulle arrangeres en ridderturnering. For at få plads måtte skomagerboderne nedrives, hvad bystyret kviede sig ved; men der hjalp ingen kære mor. De deltagende skulle være ensartet påklædt, og mønstre blev sendt ud til hver enkelt. Hertug Hans ville også selv deltage i turneringen, men han havde ingen egnet hest; så han bad fruén på Haseldorp om at låne en hingst, der skulle være særlig god til turneringsridt.

Bystyret i Kiel følte sig hårdt presset, fordi borgerne i forvejen var tynget af indkvarteringer. I anledning af krigen var der mange landsknægte i byen. Men uanset dette blev der stillet store krav både til adelige og borgere. Det blev pålagt de større byer, deriblandt Flensborg, at stille tinfade, tallerkener og bordduge til rådighed til 16 borde. To fruer skulle følge med, så de kunne holde opsyn med genstandene. De skulle også dække bordene og rydde op bagefter.

Hertug Magnus skildres som en lærd, men svagelig mand. Han døde i 1550 uden at der var født børn i ægteskabet. Elisabeth havde nogle svære år, indtil hun i 1556 blev gift med sin første ægtefælles nevø, hertug Ulrik, der havde efterfulgt onklen i Schwerin. I dette ægteskab blev der født en datter, der efter sin mormor kom til at hedde Sofie. Hun blev dronning af Danmark, gift med Frederik II og gennem datteren bevarede Elisabeth en nær kontakt til Danmark. Hun døde i Gedser i 1586 og ligger begravet i domkirken i Güstrow.

Hertug Hans har været et udpræget familiemenneske, han opholdt sig ofte ved det danske hof og fik også her udløsning for sin jagtglæ-

Gobel som hertug Hans lod fremstille til Hansborg slot i anden halvdel af 1500-tallet. Efter slottets brand kom det kostbare tæppe i Haderslev Frue Kirkes besiddelse. I dag findes det i Städtisches Museum i Flensburg. Foto i Haderslev Museum.

de, når han fulgtes først med sin bror Christian og senere med sin nevø Frederik II.

I de perioder, han tilbragte i kongeriget, var Iver Reventlow hans stedfortræder hjemme. I 1549 var han en tidlang først i Kolding, så i Odense, derpå i København og til sidst i Assens. Han var borte i mindst 9 måneder. I 1552 var han kun i sit hertugdømme et par dage.

I 1548 fik hertug Hans overdraget den opgave at ledsage sin niece prinsesse Anna til Thorgau i Sachsen, hvor hun i august skulle giftes med hertug August. Hendes mor, dronning Dorothea, var med på turen. En sådan rejse krævede store forberedelser, og det ser ud til, at hertugen har skullet betale sin deltagelse selv. På rejsen blev han ledsaget af Godske Rantzau og Christian Rantzau. De skulle hver stille med seks heste, og de fik prøver tilsendt på det stof, de skulle bruge til deres tøj. Hertugen fik dog sine udgifter dækket ved en ekstraskat. Han begrundede skatten med nogle udgifter til en militær indgriben i Bremen stift, men nævnte også, at han stod for at gøre »et hastigt tog udenlands«. Det var i maj 1548, men i juni havde han fået samvittighedsskrupler, hvad angik det tog, han havde talt om, det var nemlig brudfærden til Sachsen, det drejede sig om. Så han gav kontraordre; men da var man igang med at indkræve pengene, og undersåtterne havde ikke beklaget sig, så de fik altså lov til at betale gildet. Som hertuginde Elisabeth i Mecklenborg fik hertuginde Anna en høj stjerne hos befolkningen i Sachsen, hvor hun omtaltes og mindedes som »Mutter Anna«. Som Elisabeth bevarede også Anna en nær tilknytning til familien i Danmark.

Hertug Hans blev aldrig gift, og der findes ikke vidnesbyrd om, at han skulle have illegitime efterkommere; men han havde én stor kærlighed, og den gjaldt hans svigerinde dronning Dorothea af Danmark. Hun var 10 år ældre end han. Hvornår kærligheden spirede, ved man ikke; men da Dorothea i 1559 var blevet enke, tog hun ofte ophold på Koldinghus, der ligesom Randersgård, Sønderborg og Nordborg hørte til hendes livgeding.

Hertug Hans og dronningen viste hinanden megen hengivenhed, og de drøftede også muligheden af at kunne indgå ægteskab. Frederik II blev spurgt, og han overlod sagen til parternes egen samvittighed, og den bød dem at spørge forskellige teologer til råds, men disse tog imidlertid afstand fra planen. Dronningen drøftede så sent som i 1567 sagen med sin skriftefader, magister Paul, der anbefalede hende igen at spørge fremmede lærde mænd; selv syntes han nærmest at have

været for planen. Han svigtede senere sin tavshedspligt, og dronningen forklarede i et brev til sin søn Frederik II, hvorledes sagen hang sammen. Den bevarede brevveksling mellem hertug Hans og dronning Dorothea giver mange vidnesbyrd om de varme følelser, de nærede for hinanden; men ægteskab blev det ikke til. Dronning Dorothea døde i 1571.

1560'erne havde været vanskelige år for Danmark på grund af den nordiske krig 1563-70. De sønderjyske hertuger gjorde, hvad de kunne for at holde sig uden for, men krigens følger sporedes også i deres områder.

1570'erne var fredelige år med god fremgang for riget. Som tidligere nævnt forhandlede man om hertugernes lensforpligtelse over for Danmark. Det endte med lenshyldningen i Odense i 1580.

Ligesom spørgsmålet om lenspligten trak ud i årevis, således forhandlede man i tre årtier om de vanskeligheder, der var forbundet med, at Haderslev Vesteramt (Tørninglen) i kirkelig henseende hørte under bispem i Ribe og dermed kongen af Danmark, mens området i verdslig henseende hørte under hertug Hans. Striden blev henskudt til en voldgift med tyske fyrster som opmænd. Det førte til, at hertug Hans på mange områder fik medhold. I Tysklands protestantiske egne var den verdslige magt styrket på den kirkeliges bekostning. Forliget, der gav hertug Hans visse indrømmelser, blev sluttet i Kolding i 1576, men det blev af kort varighed, for den 2. okt. 1580 døde hertug Hans; det lille hertugdømme blev delt, Kongen fik Haderslev amt og hertug Adolf fik Tønder amt med Løgumkloster.

Hertugens død og arvedelingen

Delingen blev dog først gennemført efter næsten to års bitre stridigheder mellem kongen og hertug Adolf. Straks da kongen først i oktober 1580 erfarede dødsfaldet, traf han forberedelser til, at hertugen skulle begravnes den 2. december. Ikke mindre end 44 gode adelsmænd blev

Efter Hertug Hans' død i 1580 flyttede den mangeårige kansler Georg Beyer til Flensborg. Han døde i 1587, og fire år efter opsattes dette pragtfulde epitafium over Beyer og hans familie i Marie kirke. Beyer og de to hustruer ses knælende ved korsets fod, bagest den første hustru Maria Beyers, født Frees, og i forgrunden den anden hustru Magdalena (d. 1598). I baggrunden af billedfeltet ses et topografisk meget nøjagtigt prospekt af Flensborg by med Duborg slot længst til højre. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

HE IS VM MEVNSTR MISSEDAT WIE
LE VORWAZET VND VM MEVN
FER SVNDWILLE THOSIAGE.

Dr. Conradus Rudolphus Doyere is in Herrm St. Catharina. A. 95. d. 20. Jul. 1591.

CLARIS VBI GEORGI BEEHI NATI CEDI & EX. CONSULARI ORDINE ET DNI IOHANNIS SENIORIS PRINCIPIS
HOLSATIAE 37 ANNOS SECRETARII PIS MANIBUS DILECTI MARIEL Vxor HOC MORSU METVM IN FELICITATE
FIDEI CONIUGALIS MEMORIAM MOESTA CONSECRAVIT. Obiit d. 97. Dominica Micica. Aetatis 63

ANNO 1591

opfordret til at møde i Kolding 25. november 1580, hvor også rigsrådet skulle indfinde sig, for derfra at begive sig til Haderslev og ledsage den afdøde hertugs lig til Slesvig, hvor bisættelsen skulle finde sted. Men den 2. november 1580 kom der kontraordre, begravelsen var udsat på ubestemt tid. Det var hertug Adolf, der her var på spil. Han sendte straks efter dødsfaldet folk til Hansborg for at have kontrol med værdierne. Han foreslog i begyndelsen af november 1580 overfor kongen, at der før begravelsen skulle forhandles mellem dem om arven. Men kongen ville ikke forhandle om arven, før begravelsen havde fundet sted, og han foreslog nu, at hertug Hans skulle have sit sidste hvilested i Frue Kirke i Haderslev. Kongen foreslog, at begravelsen skulle finde sted fire uger efter jul. Gennem Kancelliets brevøger kan man følge slagets gang.

Hvad angik stedet, fik hertug Adolf dog medhold, hertug Hans blev begravet i Slesvig domkirke. Den 11. februar 1581 begyndte ligfærden sydpå fra Haderslev; første dag nåede man til Rise, ved Rødekro, næste rast holdt man i Flensborg; den 13. nåede processionen Slesvig, og den 14. fandt selve begravelsen sted. Blandt deltagerne i færden var talrige præster fra Haderslev og Tønder amter. Blandt dem var også den unge Jacob Fabricius, der senere blev generalprovst for den gottorpske del af hertugdømmerne. Han udarbejdede en udførlig beretning om højtideligheden, men den er desværre ikke bevaret. Jacob Fabricius har i sine erindringer oplyst, at hertugens kansler Hieronymus Oelgardt på kongens befaling blev taget som fange, da han på hjemrejsen ved Helligbæk kom ind i den kongelige del af Slesvig. Kongen havde overdraget opgaven til rigsmarsken Peder Gyldenstjerne, som havde været med ved forhandlingerne i Kolding i 1576 og i forberedelserne til lenshyldningen i Odense i 1580. Jacob Fabricius oplyser, at Oelgardt beskyldtes for at have anstiftet ufred mellem kongen og hertugen. Noget kunne tyde på, at han i interregnet var gået hertug Adolf til hånd. Siden hørtes ikke mere til Hieronymus Oelgardt.

Sekretæren Georg Beyer, der havde tjent hertug Hans siden 1547, flyttede til Flensborg, hvor han døde i 1587. Hans pragtfulde epitafium pryder endnu Mariekirken.

Forhandlingerne om arvedelingen blev ført på den ene side af Niels Kaas og Jørgen Rosenkrands, på den anden side af Benedikt Ahlefeldt og Ditlev Rantzau. De kunne ikke nå til enighed, og sagen blev hen-skudt til voldgift med tyske fyrster som opmænd. Den 14. august

I 1559 erobrede hertugerne Adolf og Hans den Ældre sammen med kong Frederik 2. Ditmarsken. Det medførte, at Hans måtte udvide sit våbenskjold med Ditmarskens rytter for at kundgøre, at det rige Ditmarsken nu hørte til hans besiddelser. På hertugvåbenet ovenfor har Ditmarsken-feltet været primitivt tilføjet forneden under midterskjoldet. Tilføjjelsen var dog af så dårlig kvalitet, at den senere er forvitret bort. Våbenskjoldet stammer måske fra det gamle Haderslevhus, evt. fra hertug Frederiks, den senere kong Frederik 1.s, tid. Det blev derefter benyttet på hertug Hans' latinskole i Haderslev. En kopi kan i dag ses indmuret på Haderslev Katedralskole. Foto i Haderslev Museum.

1581 nåede man til enighed, hertug Adolf fik alt løsøret, Haderslev og Rendsborg amter gik til kongen, hertug Adolf fik Tønder amt med Løgumkloster og Nordstrand og Femern. Hertug Hans den Yngre fik

til udligning af sine krav Ryd kloster, som hidtil havde været kongens. Her byggede han Lyksborg slot.

Hertug Hans den ældre repræsenterer en parentes i Sønderjyllands historie, men i Haderslev mindes man med passende mellemrum både hertugen og den tid, da der eksisterede et hertugdømme Slesvig-Holsten-Haderslev.

LITTERATURLISTE

- Caroline Emilie Andersen: De Hansborgske registranter I-II. Udgivet af Kildeskriftselskabet 1943-49.
- K. Hansen: Hertug Hans den Ældre i Haderslev. Historisk Tidsskrift 4 R. VI. 1877-78, s. 341-428.
- A. Heise: Et Bidrag til den Københavnske Herredags Historie. Historisk Tidsskrift 4 R. IV. 1873-74, s. 634-642.
- Iselin Gundermann: Herzogin Dorothea von Preussen. 1965.
- Samling af Dronning Dorotheas breve, i: Aarberetninger fra det Kongelige Geheimearchiv I 1852-1855, s. 69-214 og III 1860-1864, s. 3-104.
- H. Stiesdal: Grøngaard. Hertug Hans den Ældres Jagtslot, i: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1956, s. 115-127.
- V. Leick: Grøngaard Jagtslot, i: Sønderjysk Månedsskrift 1950, s.85-87.
- En udførlig redegørelse for kilder og litteratur vedr. Hertug Hans den Ældre findes i tilknytning til Jørgen Steen Jensens og Dieter Lohmeiers biografi af hertugen i: Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck Bd. 7 (1985), s. 91f.
- Også i artiklen om Hertug Hans den Ældre i Dansk Biografisk Leksikon bd. 5 (1980) s. 547-549 findes supplerende litteratur- og kildehenvisninger.

Strandinger ved Rømø i 1700-tallet

af BERT KELM

Strandinger var i ældre tid en af de værste farer, som lurede på søfarten. For søfolk, skibsredere og købmænd stod liv og ejendom på spil, for befolkningen langs kysten kunne strandinger give store indtægter i bjærgeløn. Bert Kelm, Hamborg/Kromose, har undersøgt strandingerne på Rømø i 1700-tallet. Gennem en række dramatiske strandingsepisoder belyser han nogle af søfartshistoriens skyggesider og viser, hvordan strandingssagerne blev administreret på en ø, som var delt mellem slesvigsk og kongerigsk forvaltning.

I sejlskibstiden, inden motorkraften kom til hjælp, var skibenes færd på verdens have alene afhængig af vejret, der dengang ikke kunne forudsiges. Navigationen uden vore dages ekkolod og radar krævede i det mindste fra tid til anden klar sigt til himlen eller en kyst for at bestemme skibets position og videre kurs. Og der var kun begrænsede muligheder for at indvirke på kursens retning i en storm. Derfor var strandinger helt ind i vores århundrede en af de værste farer, som lurede på skibsfarten.

Kystbefolkningen havde derimod chancen for en ekstra indtjening, når et skib strandede. Vistnok er det overdrevet, når det fortælles, at folk har bedt om »strandens velsignelse«. Og historier om, at man lod heste løbe langs stranden med en fakkellampe bundet til halen for at vildlede skibene, synes at være rent opspind. Men det var vist ikke uden grund, at der skrives i den kongelige forordning af 1705 angående strandinger (fig. 2): »... (hvem) forføre(r) den Sejlende og bringer ham til Ulykke eller Fare, skal straffes på Livet«. Denne forordning har i øvrigt været grundlag for en tilpasning af Den Danske Lovs 4. bog om søretten og derved forbedret retssikkerheden ved strandingerne.

Oftest var strandinger forbundet med menneskelige tragedier. Og for kystbefolkningen var det en selvfølgelig pligt at satse eget liv for at redde de strandede søfolk. Overlevende blev plejet på bedstmulige måde, og døde begravedes kristeligt på egnens kirkegård.

Kildematerialet

Ved strandingsgods drejede det sig ofte om store værdier. Derfor forbeholdt staten sig strandrettighederne, der fra 1600-tallets slutning blev bortforpagtet fortrinsvis til købmænd fra fastlandet. Disse forpagtere har igen underforpagtet strandretten til lokale folk, der kunne overvåge stranden og bjærge strandede skibe eller gods. Udover disse »interessenter« var en strandfoged lige som idag øvrighedens stedfortræder i alle strandsager på egnen. Senere i århundredet blev der dannet konsortier af fastlands- og Rømøfolk, strandfogeden inkluderet, der direkte kontraherede med myndighederne.

Selvfølgelig skulle alt strandingsgods, der ikke stammede fra hjemlandet, fortoldes. Derfor blev tolderen ofte indblandet i strandingsagerne. Og hvis et helt skib strandede, og varenes oprindelse var kendt, kom skipper og redere (dengang ofte et partnerskab), befragteren, forsikringen og den planlagte modtager af varerne med ind i sagsbehandlingen. Der var mange muligheder for strid og retssager! Det forklarer, at vi endnu i dag har mulighed for at følge en hel del strandinger fra hine tider gennem retskilderne og toldregnskaberne.

Grafikken på fig. 3 viser de kendte strandinger over mere end to århundreder. Undtaget er sager, hvor det drejer sig om strandet gods uden vrage. Præcis hvor mange strandinger der fandt sted ved Rømø i 1700-tallet, vides ej. Tingbøgerne fra de to tingsteder, hvor Rømø-sagerne blev behandlet, Ballum Birketing for den kongelige del (Sønderlandet)¹ og Hviding Herreds Ting for den slesvigske del (Nørlandet),² er nemlig kun delvis bevaret. For Ballum mangler tiden efter 1778, for Hviding Herred perioden før 1717 og enkelte år midt i århundredet. Indtil 1699, det første forpagtningsår for Nørlandet, kendes en del strandingsager fra Haderslev Amtsregnskab, idet de indkasserede penge blev afleveret dér. For 1700-tallet mangler disse oplysninger på grund af forpagtningen, dvs. kun pagtbeløbet nævnes, og da strandingsagerne kun blev forhandlet ved tinget, når der var opstået en stridighed, mangler vi fyldestgørende oplysninger fra disse kilder. Først efter omkring 1740 indledes for Nørlandet en systematisk behandling af strandingerne ved retten, forudsat at vragets og varenes oprindelse var kendt. List toldregnskaber³ fra toldstedets indretning i 1680 til ophævelsen i

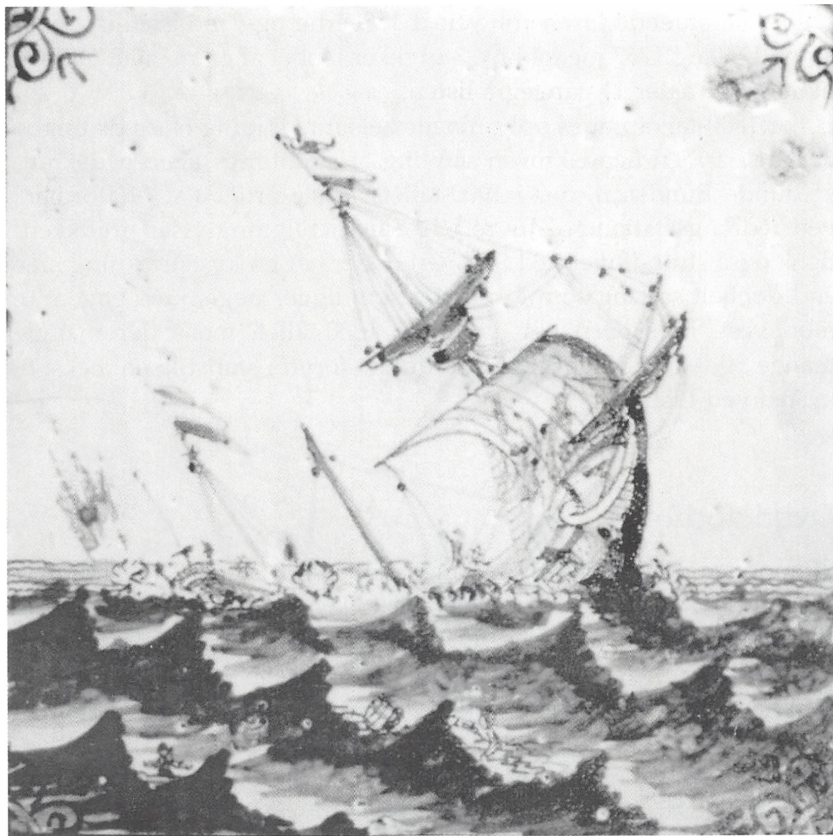

Fig. 1. *Hollandsk flise med skibshavari som motiv.*

1770erne er heller ikke fuldstændige. Men der findes såkaldte »anteignelser« for alle år, og man kan gå ud fra, at større strandingssager nævnes dér, når der var varer at fortolde. Nørlandet blev først lagt under List-toldstedet efter en forordning af 9.12.1727, og det varede vist nok endnu nogle år, før strandinteressenterne rettede sig efter denne regel.

Disse mangler i kilderne betyder, at oplysningerne i 1700-tallets første og sidste fjerdedel ikke er fyldestgørende, mens strandingerne i århundredets midte måske alle er med. Af de 28 kendte Rømø-strandinger fra 1700-tallet (tabelbilag 1) er kun 8 fra de to usikre perioder, først og sidst i århundredet. Derfor må man antage, at der i alt er forekommet 35 til 40 skibsstrandinger ved Rømøs kyst i dette århun-

drede. Påfaldende er en rolig tid i 1730erne og i modsætning hertil årene 1760 og 1767 med 4 hhv. 3 ulykker i løbet af en måned. Oktober måned optræder 11 gange på listen.

For 1800-tallet findes oplysninger dels fra Hviding Herreds tingbøger, dels fra en håndskreven samling af strandingsager, nedskrevet af Bunde Bundesen, der i 1900-tallets første årtier var bådformand ved redningsstationen i Juvre.⁴ Til sammenligning viser grafikken i fig. 3 også strandinger ved Sild,⁵ en ø, der har en kyststrækning mere end dobbelt så lang som Rømø, og som ligger nogle km længere ud mod vest. Forskellen ses tydeligt i 1800-tallet, mens der mangler mange Sild-strandinger fra århundredet forud i statistikken, f.eks. fra kysten ved List.³

Dybdeforhold

Et spørgsmål er, hvorfor så mange skibe – 23 af de 28 – strandede ved Nørlandet, mens Sønderlandets folk for det meste måtte nøjes med strandingsgods. Kortet fig. 4 viser dybdeforholdene ud for Rømøs kyst. Mørke arealer ligger tørt ved springlavvandet eller højere. Den næste linie viser 2-m-dybden. På øens vestside drejer 2-m-linien mod nord mere og mere mod vest, og ved øens nordende strækker dette flak sig 6 km ud. Udover dybden spiller strømmen en meget stor rolle. Basisstrømmen går nordpå og forstærkes ved alle vindretninger mellem syd og vest. Kun ved nord- hhv. nordvestvind drejer strømmen mod syd. Det betyder, at Nørlandets flak virker som en fælde: Når sejlskibene ved vinde fra syd til vest har klarer List med dennes mindre flak, geråder de med vind og strøm fra syd på Nørlandets flak. Når man ved vinde fra nord til nordvest har klarer Horns rev, hænger man fast på Nørlandets flak nordfra, eller på »Knuderne«, Koresandets sydvestlige hjørne. Kun ved vinde fra vest til nordvest kan skibe uden motorkraft strande ved Sønderlandets kyst. Disse forhold fremgår allerede af Niels Hegelunds søkort fra 1689, hvor Nørlandets flak langt ud mod vest kaldes for »Jørgen Hansens Knude«.

I det følgende vil jeg fremdrage en række særligt interessante strandingshistorier fra 1700-tallet. På den måde er det muligt at kaste lys over datidens sejlskibsliv, handels- og retsforholdene og øboernes indblanding i sagerne.

og aabne Breve, Aar 1705.

71

VIII. Forordning

Om Forhold med strandede Skibe og Gods.

Vi Friderich den Fierde/ af Guds Naade/ Konge til Danmark og Norge / ic. Siere alle bitterligt / at / saasem Vi ugierner maa fornemme/ hvorledes een og anden Søefarende Folt / som ved Storm og U-vejr / eller andre i Søen tilfaldende ulykkelige Hændelser/ kommer til at lide Skibbrud / og med deres Skibe og Fartøj paa Strandene udi Bore Riger og Lande inddrives/ ej alene/ ikke altid skal nyde den Hielp og Undsætning/ som Loven i slige Tilfælde tilholder at skal skee/ men end og at saadanne i Skibbrud og Nød bestædde Folt derforuden een og anden Overlast / Nøverj og Tyverj af onde og u-dædiffe Mennister imod Guds/ Naturens og Dores Lov paa U-christelig Naade skal worde tilføjet / hvorudover vel ogsaa undertiden Mord og Mandslæt skal kunde begaaes; Da / paa det de Søefarende / som herefter kunde komme til at lide Skibbrud udi Bore Riger og Lande/ land der nyde behørig Undsætning og Frelse for sig/ og hvis de med sig fører / og onde og vanartige Mennister / som dennem udi saadanne u-lykkelige Tilfælde enten paa een eller anden Naade ville søge at beskadige / der fra hindres og affrekkes / have Vi ikke alene herved villet have alle og enhver Vedkommende / sem beer og tilholder paa de Stæder udi Bore Riger og Lande / hvor saadanne u-lykkelige Strandinger herefter maatte hændes at skee / strengeligen og alvorligen erindret og advaret / at de sig / saa viidt enhver tilkommer / efterrettelig holder og u-brødeligen efterkommer alt hvis / som Lovens Fierde Boggs Tredie og Fierde Capituler om u-lykkelige Hændelser / item om Skibbrud og Drag byder og befaler / men end og allernaadigst for got befunden til ydermere Sikkerhed for Skibbrudne Folt og til Straffens Skærpselse for dennem / som

Fig. 2. Første side af kongelig forordning 1705 om strandinger.

En kongelig spansk fregat »Princesse« strander i 1716

Den 19. februar 1717 var Ballum tinget kaldt sammen for at behandle sagen om den kongelige spanske fregat »Princesse«, der var strandet i januar 1716 ved Rømø Nørlands kyst. Desværre mangler Hviding Herreds tingbøger før oktober 1716, hvorfor strandingsens detaljer ikke kendes. Men redningsaktionen var så stor en sag, at også Sønderlandets folk deltog i den. Derfor kom en såkaldt »Inquisitionssag« på dagsordenen på Ballum tinget, hvor fregattens (fig. 5) kaptajn udspurgte vidnerne fra Sønderlandet, om alle bjærgede materialer var bleven angivet på en række kvitteringer. Af disses indhold kan vi danne os et billede af sagen.

Der blev reddet 70 personer, hvilket blev betalt med 4 mark pr. person. Adskillige kanoner (»Stöcker«) blev bjærget og bragt i land med vogn. Mange flag (»Svenske, Hollandske, Holstenske« m.v.) og vimpler såvel som sejle, træværk, kobberdele, 1 stol og klædestof fin-

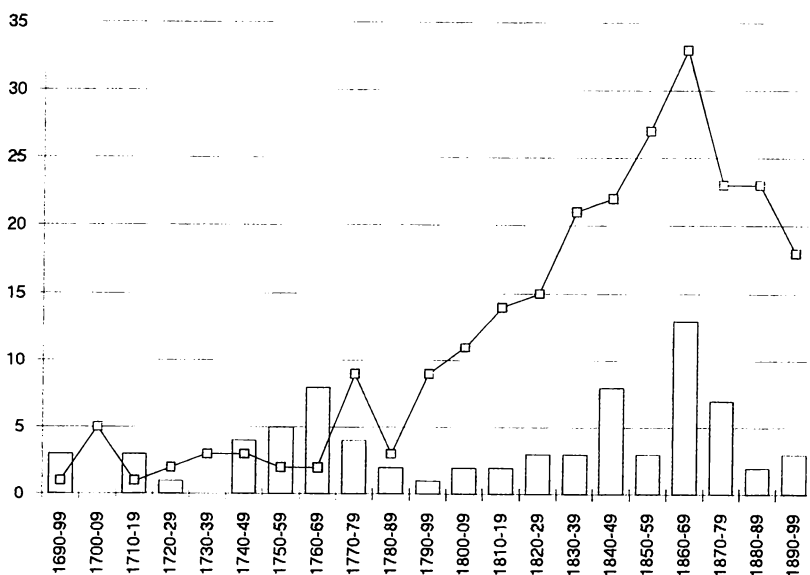

Fig. 3. Kendte strandinger ved Rømø og Sild i 1700-tallet. Søjlerne viser strandinger på Rømø, linjen strandinger på Sild.

des oplistet. Et vidne oplyser, at noget krudt endnu lå hos en bonde i Juvre. Men alt i alt fik kaptajnen ikke meget ud af undersøgelsen.

I 1824 berettes,⁶ at en spansk gesandt omkring 100 år før var kommet ved Rømøs kyst sammen med familie og følge. Man kan vel formode, at det drejer sig om en af passagererne på »Princessens« rejse fra eller til en nordeuropæisk hovedstad.

1717 – Peder Holms strandingskup

En stranding i 1717 har særlig interesse, fordi den belyser de mange problemer som fulgte med Rømøs daværende deling mellem den slesvigske del i nord og den kongerigske del i syd. Sagen behandles tre gange på Hviding Herreds ting, seks gange på Ballum ting og en gang på Fanøs birketing.

Søndag den 26. september 1717 opdages et vrag vest for »Knuds« drivende uden besætning. 5 både fra Fanø sejler derud, men de forlader vraget på grund af mørke uden at tage mere end nogle småting. Vraget driver efterhånden sydpå og når næste morgen ud foran Bollert sand, »omtrent 1 mil (1852 m) fra landet, i vilde søe, på 14 foed vand, vinden norden og nordnordøst, med ebbe, som fører (vraget) sydvest i søen«. Nogle Nørlandsfolk sejler derud på Peder Præstes båd og lægger sig til vrages bagbordside. De har ordre fra herredsfogden om at føre vraget til Nørlandets havn ved Kongsmark. Peder Jørgensen er den første ombord. Der er »ingen skibsfolck«, vraget er »uden stormast, fockmast, ancker og tov og uden luger ... ganske spoleret«. Der er 2½ fod vand i skibet. Ballasten ligger i styrbord, og vraget hælder til siden.

Der kommer også to både fra Sønderlandet med 10 mand og lægger sig til styrbordsiden. Efterhånden sejler endnu 7 både fra Nørlandet derud, men da de får at vide, at folk ombord ikke vil have mere hjælp, vender de tilbage. På vraget enes Nørlands- og Sønderlandsfolk om, hvordan man skulle bringe det til Kongsmark: den sikreste vej ville være gennem Blådybet, der dengang dannede en sejlbar rende mellem Havsand og Rømø. Men det lykkes ikke. Vraget støder på grund ved lavvande og alle forlader det.

Om natten driver skibet længere sydpå og ind på Sønderlandets forstrand, hvor det sidder fast så tæt ved landet, at man ved lavvande kan gå ud til det. Skellet mellem øens to dele dannes af en række pæle tværs over stranden. Sønderlandets strandinteressenter anført af

den 27-årige, meget dygtige skipper og handelsmand, senere landfoged og kirkeværge Peder Holm fra Tagholm, kommer til stranden og »tillader videre bjærgning mod løn«. Det lykkes først den 1. oktober at få gjort vraget fri og slæbt ind til Havneby, hvor det ankommer den 4. oktober. Nørlandsfolk vil have vraget ført videre til Kongsmark, men Peder Holm nægter at give skibet fri.

Nu begynder retssagen, første gang den 25. oktober ved Hviding Herreds ting. 11 mand fra Nørlandet og 14 fra Sønderlandet er stævnet. Deltagerne i den første aktion den 27. september er stort set enige om hvad der var hændt. Skibet var den dag stødt på grund i Nørlandets strandområde. Det bekræftes en anden tingdag, da 6 nye Nørlandsvidner er spurgt om det, der skete. Men på Peder Holm, der var på tinget på Sønderland-strandinteressenternes vegne, gør det ingen indtryk. Han siger, at man skal søge ham ved hans eget ting, i Ballum.

Sådan sker det, og den 12. november mødes parterne ved Ballum tinget. Der optræder nu Peder Holm sammen med 10 bjærgere fra Sønderlandet. Fra Nørlandet er 6 mand stævnet. Og én fra Fanø er også med på Fannikernes vegne, fordi sagen begynder med deres krav om andel i det bjærgede. Men tinget afviser det, da Fanø-folkene havde forladt vraget og derved opgivet deres rettigheder.

Den 26. november fortsættes sagen. Nu har Sønderlandets strandinteressenter, Peder Holm, Søren Ambders (præstens søn), Mathias Nielsen og Peder Jørgensen, indsat en sagfører, »Sr.« Rutenström, der skal handle for dem. De samme personer som før er kaldt til tinge og afgiver nu en skriftlig beretning. Der er ikke noget nyt, men med advokatens hjælp behandles sagen igen den 10. december, indtil den afgøres endeligt den 17. december. Peder Holm får ret og vraget forbliver ved Sønderlandet. Det har altid været en fordel, når man kan fremlægge et faktum!

Nørlandets nye strandinteressenter

I perioden fra denne store strandingsag og indtil 1745 hører vi kun om to vrag ved Sønderlandets strand. 1722 strides om et vrag, hvad der leder til slagsmål mellem interessenterne. Åbenbart har hovedforpagteren Winckler fra Hamborg (der samtidig har østersbankerne i pagt) ikke skaffet klare forhold for underforpagterne. 1742 strander en smakke fra Rendsborg, der bl.a. har enebær-brændevin med om

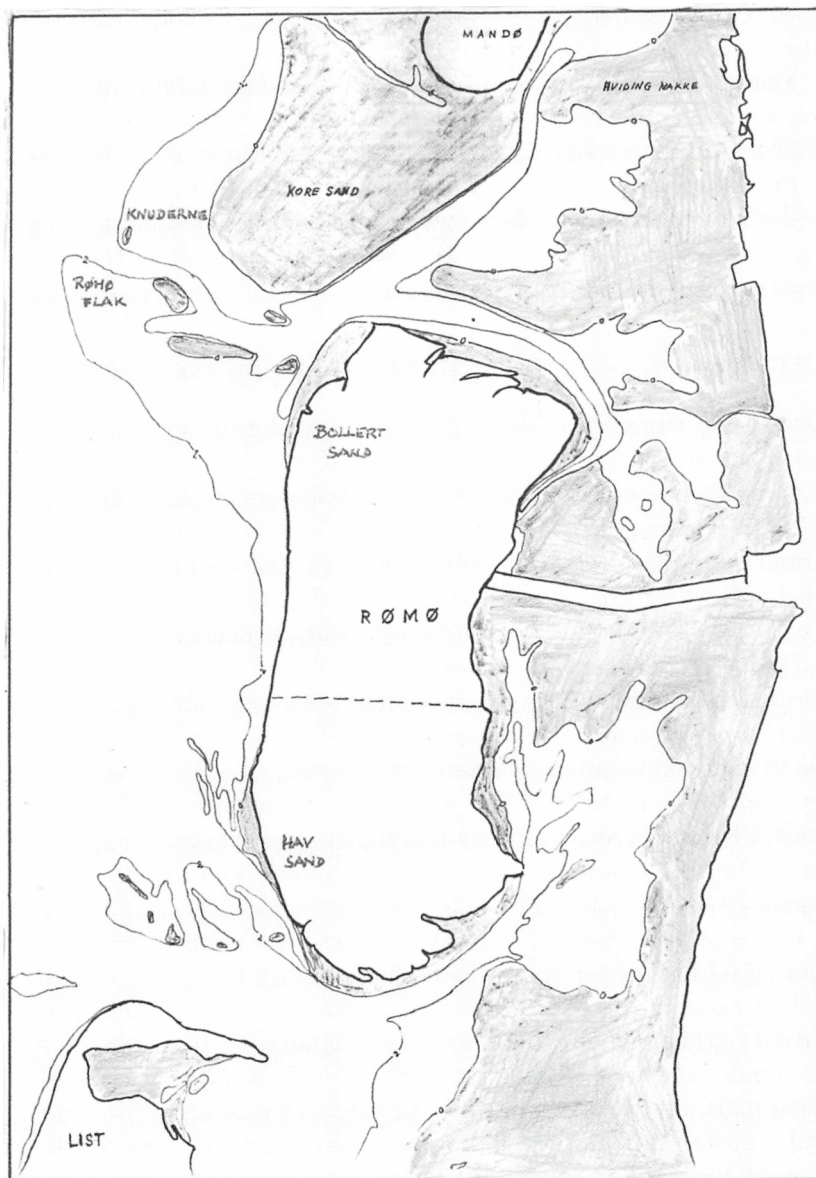

Fig. 4. Dybdeforholdene ved Rømøs kyst i dag. Mørklagte områder ligger på springlavvandets niveau eller højere. Den næste linje viser 2-meter dybden.

bord. På Nørlandet straffes i løbet af disse årtier enkelte beboere for ulovlig færdsel ved stranden.

Men én ændring af pagtforholdene er påfaldende: Hovedforpagteren for Nørlandets strand, Anders Jebsen fra V. Vedsted, har siden 1727 nye underforpagtere, »interessenter«, på Rømø. Af i alt 6 mand er der 4 fra Sønderlandet, og 3 navne kender vi fra 1717-sagen, nemlig Peder Holm, Søren Ambders og Mathias Nielsen. Den fjerde er øens præst, siden 1733 Christian Neve. Man har vist lagt mærke til, at Nørlandets strand er mere lønsom.

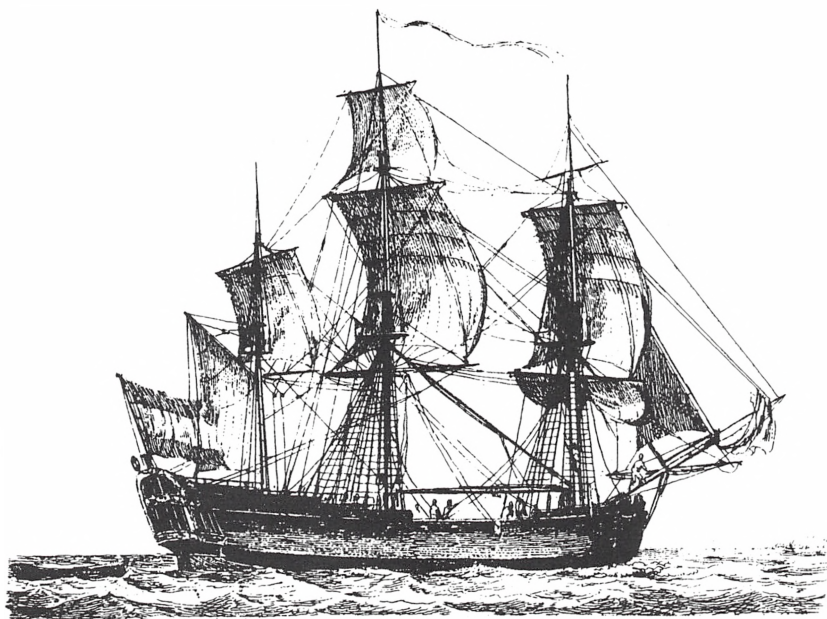
1745 – turen fra ishavet til Hamborg ender ved Rømø

Den næste større strandingsag forhandles den 6. april 1746 på et »ekstraordinair« ting i Brøns, Hviding Herreds normale tingsted. Et skib med navnet »Het witte Hart« hjemmehørende i Hamborg og ført af skipper Hans Jacob Dahler, er den 20. oktober 1745 strandet ved Rømø Nørlands kyst, på vej fra Archangelsk til Hamborg. Et sådant uheld, der skete efter den lange og besværlige tur rundt om Nordkap og næsten hjemme (fig. 6, kurs 1), var ekstra beklageligt.

De nærmere omstændigheder omtales ikke, men en »Mr. Anthoni Gloy« fra Hamborg som »Mandatarius« for sig selv og tre andre Hamborg-købmænd, alle interessenter i skibet, møder frem for tinget. De to »Subconductores« af strandrettigheden, den fra før kendte Søren Ambders og Peder Holms svigersøn, kommandør Peder Andersen fra Kromose, skal bekræfte regningen for det bjærgede gods. Peder Holm selv kunne ikke være med; han døde kun to uger før retsagen.

Listen over de bjærgede varer er skrevet i november 1745 i nærværelse af tolder Roeder »på Listø«. Alt er efterset, tørret og vurderet af i alt 9 takseringsmænd, deriblandt to Rømø-kommandører, Michel Jensen og Hans Hansen Tønnis fra Nørlandet. På listen findes som de største værdier 374 tønder tran til 8.415 mark, 307 tønder tjære til 2.456 mark og 39 fade talg til 5.282 mark. Derudover er der mange andre poster, bl.a. bjørneskind og hermelin. Brugbar skibsudrustning er også regnet med, nogle sejl og meget tovværk. I alt er værdien takseret til at være 21.029 mark eller lidt over 7.000 rigsdaler, en stor formue dengang.

Desværre er der ingen oplysninger om, hvor meget »interessenterne« og bjærgerne får. Men fra andre tilfælde kan man gætte på hen-

C

Fregat Zeylende voor de wind

5

Fig. 5. Fregat. Gengivet efter C. Groenewegen: *Verzameling van vier en tachtig stuks Hollandsche Schepen* (Rotterdam 1789).

ved 2.000 rigsdaler. Ingen dårlig forretning! Skibets størrelse er heller ikke beskrevet i tingbogen. Varenes mængde og vægt, især antallet af tønder, peger på et skib af 60-80 såkaldte kommercelæster á ca. 2 tons, i den tid et mellemstort handelsskib.

1747 – strandet på vej fra Amsterdam til Bordeaux

Det næste ekstrating samles i Brøns den 21. december 1747. Der forhandles om to strandinger, der næsten skete samtidigt. En skipper Hinrich Worms fra Hamborg fortæller »wehmütig« (skipperens beretning er skrevet på tysk) historien om skibets Odysseé. Tre-mast-hukkerten »Christiana« er sejlet fra Amsterdams red ved Texel den 22. november og ville derfra til Bordeaux, hvor der skulle lastes varer. Den 27.-29. november er der hård storm fra vestnordvest. Skibet, ellers »gut conditionirt«, springer læk. Ikke engang med to pumper kan mandskabet holde hukkerten lens, og skipperen er nødsaget til at

finde en havn. På grund af stormens modvind ligger skibet endnu ud for Hollands vestfrisiske øer, og ville så sejle ind i »Flie«, Zuiderøens østlige sejlrende (fig. 6 kurs 2). Men om aftenen, allerede nær kysten (»under wallen«), blæser stormen så hårdt og nu fra sydvest, at skibet driver forbi indsejlingen. Næste morgen er stormen taget til. De kan ikke mere redde sig for vandet, »weder oben noch unten«, og må lede efter en anden havn for ikke at gå ned. Den 1. december er de nået til vest for Rømø og finder grund til ankring, 6 favn dyb, efter »viel Gefahr und Noth«. Om natten kl. 12 slår tunge søer pallerne fra bratspillen i stykker. Den næste dag, lørdag den 2. december, springer ankertovene, og hukkerten må i vedvarende storm sejles ind på Nørlandets strand. En kvart mil fra landet »oder sogenannt den Dünen« (såkaldte klitter) sidder skibet fast og mandskabet kan vade i land. Da der ikke er håb om skibets redning, bjærger de sammen med nogle Rømø-folk (»Eingesessenen«) takkelage, tovværk og redskaber i land. Dette arbejde varer fem dage. Såvidt skipperens beretning.

Derefter læses skibsjournalen, ført af styrmand Tönnis Brinckmann fra Vegesack ved Bremen. Journalen er skrevet på hollandsk og bliver oversat til tysk. Indholdet ligner i det store og hele skipperens fortælling. Der bekræftes, at skibet ikke kunne reddes, fordi stormen blev ved med at blæse, da de lå for anker. Man ville have været tvunget til at kappe tovene, hvis de ikke var sprunget af sig selv. Og mandskabet var meget udmattet efter fem døgn's hårdt arbejde ved pumperne m.v. Skibsfolket aflægger ed, at de har gjort deres bedste lige til det sidste.

Udover styrmanden mødte der en bådsmand, en tømmermand, en kok, seks matroser og to drenge fra hukkerten ved tinget. Alle bekræfter skipperens og journalens beskrivelser af hvad der var hændt. Hverken skipperen eller styrmanden kunne pålægges skyld i havariet. Men skipperen skulle dømmes til betaling af deres halve hyre. Mandskabet stammer i øvrigt fra hele Nordtyskland fra øst til vest, bortset fra en matros fra Bergen.

Da skipperen accepterer besætningsens ønske om hyrebetaling, modtager han villigt tingets tilsvarende dom.

1747 – to gange fra Stockholm til England, der aldrig nås

Den anden stranding skete den 8. december 1747, kun få dage efter hukkerten. Nu drejer det sig om en galiot, kaldet »De Hoffnung«, af

Fig. 6. Kortet viser sejruten for syv af de skibe, der i 1700-tallet strandede ved Rømø, og som er omtalt nærmere i artiklen.

Stockholm. Skipperen, Oluf Lundius, siger, at de afsejlede derfra den 19. oktober efter Juliansk kalender (»gammel stil«) eller den 30. oktober efter den »forbedrede« kalender (»nye stil«).

Galioten har en ladning af jern, messing og brædder, bestemt til

Dublin. Ved strandingen $\frac{1}{2}$ mil fra landet taber »De Hoffnung« kahyt, dæk og ror, hvorfor mandskabet må opgive skibet og »retirere« til landet under stor fare. Da journalen er tabt med kahytten, overgiver skipperen en skriftlig indberetning på en blanding af svensk og dansk, med følgende indhold (fig. 6, kurs 3): Galioten kommer til Helsingør toldsted den 11. november, betaler told og sejler videre den 16. november. Med sydsydøstlig vind går det straks til Skagen, der passerer næste morgen. Den 18. november springer vinden om til nord-nordvest og frisker op til hårdt vejr. Galioten nærmer sig den engelske kyst ved Yarmouth omtrent den 28. november, da vinden atter springer om. Nu er det stormvejr fra sydvest.

Galioten er altså i samme situation som hukkerten og det på samme tid, men omtrent 80 sømil længere mod vest. Beretningen fortsætter: Fra den engelske kyst kommer skibet »tilbackas igen«, indtil stor-sejlet mistes i stærk storm den 2. december (dagen, Hinrich Worms sætter sin hukkert på grund ved Rømmø). Så driver de med »top og takel« og kommer heldigt forbi det Jyske Rev. Men vinden drejer igen, blæser først fra vestnordvest, senere nord og til sidst øst, hvorfor de atter vender tilbage til den engelske kyst, stadigvæk i hårdt vejr. Det er nu den 6. december, da stormen drejer til vest igen. Store søer slår alt på dækket sønder og sammen. Ingen ild kan tændes. I 8 dage har de ikke fået varm mad. Mandskabet er helt udmattet af fugt og kulde. Fartøjet er efterhånden så læk, at to pumper ikke kan holde det lens. Alle tænker: »wy skulle sunka under wärr fötter«.

Til sidst, den 7. december om natten, taber skibet 2 focksejl og klyversejlet. Næste morgen ses land. Ved 12-tiden er de på 6-8 favns dybde, ankeret falder, men kan ikke holde skibet i den stærke søgang og i brændingen, der går over galioten. Det lykkes under livsfare at sætte en båd ud og komme fri fra skibet, der driver op til kysten. Helt udmattet vader skibsfolket den halve mil til land og når frem til de nærmeste huse.

Styrmanden og to matroser aflægger ed på, at alt er sket som beskrevet. Matroserne bekræfter derudover, at skipperen og styrmanden ikke kunne pålægges nogen som helst forseelse. Alle tre kræver en månedshyre og tilstrækkelige rejsepenge hjem, også for deres fraværende kolleger, to matroser og to drenge, der holder vagt ved vraget. Ladningen og skibsredskaberne er bjærget i mellemtiden. En af drengene er i øvrigt skipperens søn.

Skipperen bliver dømt til hyrebetaling, og herredsfogden anbefaler

strandfogden, Peder Andersen Møller, at han omhyggeligt og med »vigilance« skulle hindre skipperne fra begge strandede skibe i at tage noget af det strandede gods. Alt skal bevogtes forsvarligt, indtil et lovligt »inventarium« er lavet, ellers ville Peder Møller blive gjort ansvarlig for skaden.

Derefter står skipper Oluf Lundius frem og kræver forklaring, hvorfor båden og mandskabets klæder er blevet borte. Peder Hansen og Jens Christian Pedersen fik sagerne i forvaring den 8. december om natten, men lod båden med klæderne drive væk. Om måske nogen havde taget klæderne fra båden? Han kræver de to forsømmelige Rømøser dømt til erstatning af klæderne. Deres svar er, at de efter ordre af Peder Møller skulle bjærge båden og klæderne. Og de holdt båden fast i 3 timer, stående i vandet op til deres lår. Men på grund af stormen måtte de lade båden fare, og den drev i land på Hviding forstrand. Så bliver begge af retten »absolveret« med fuld ære.

Den 24. maj 1748 holdes igen ekstrating for disse to strandingssager. Sagen angående galioten »De Hoffnung« er den mest komplicerede. Inventariet er lavet den 6.-11. maj, og også her skal alle vedkommende bekræfte dets rigtighed. Inden man aflægger eden, angives nogle dele, der er solgt i forvejen eller er forblevet i enkelte personers eje inden listens opstilling. Det drejer sig om noget træ, om et anker, noget messing m.v. Skipperen Oluf Lundius spørges, om han har noget at klage over skibsfolkenes behandling på Rømø. Men han siger nej og »takker dennem got ... for deres gode og christelige opførsel ...«

Nu optræder en hr. Ambrosius fra Flensborg. Han er gennem mellemænd fuldmægtig for en hr. Albert Nisbitt i London. Denne mand ejer alle jernvarer fra skibet. Han havde købt jernet hos Jean H. le Fébre i Stockholm og ville levere det til en John Langley i Dublin. Det drejer sig om 5.161 stænger, 802 skippund, jern. Han foreslår, at varerne efter fortoldning enten sælges eller videretransporteres. Men han bliver skuffet, idet strandforpagterne henviser til deres kontrakt med skipperen og som giver dem halvdelen af ladningens værdi. Hr. Ambrosius minder dem om deres ansvar for materialerne, indtil han har indhentet jernes accept.

Til sidst kommer skipperen som rederens fuldmægtig og beder om salg af trævarerne på auktion, der dog kun skal publiceres i de nærmeste kirker, for at spare omkostninger.

I oktober 1748 beskæftiger sagen igen tinget på to tingdage, in-

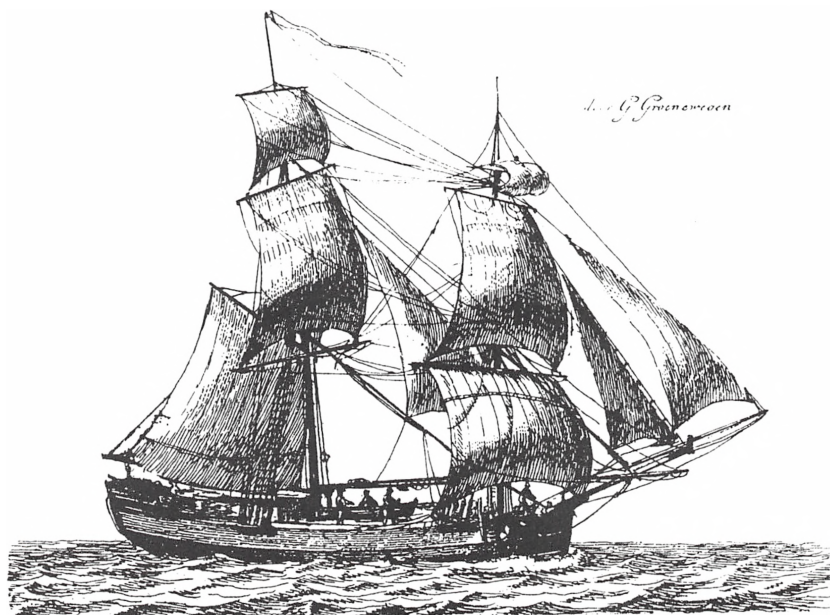
den den afsluttes. Hr. Ambrosius klager, at han endnu ikke har fået materialerne udleveret og kræver rettens støtte. Det gælder nu også for messing, for hvilket han fremlægger fuldmagt fra ejeren, Jan Anthoni Crop i Amsterdam. Strandforpagterne siger, at varerne vil blive afleveret så snart deres andel er »reguleret«. Den 21. oktober afgøres sagen: efter betaling af alle forpligtelser skal varerne udleveres, trods nogen tvivl i en del af dokumenterne. Der siges ikke, om strandforpagterne beholder en halvdel af materialet eller får deres andel betalt.

1758 – »Frimuraren«

Fra tiden 1748-1757 kendes i alt fire strandinger. 1751 straffes én af Nørlandets interessenter, Niels P. With, for ikke at have meldt et lig, han fandt ved siden af en strandet smække. 1753 strander den hollandske hukkert »Bohmhauer« ved Nørlandet. Den er kommet fra Vestindien og skulle til Amsterdam med kakao- og kaffe-bønner. Ladningen drev til kysten på begge sider af skellet mellem Rømøs to dele. Kakao-bønnerne blev forarbejdet til kager på Sønderlandet og sendt til København. Der må have været et stort bageri i mange hushold!

Den 8. januar 1759 er der igen et ekstrating. Brigantinen »Frimuraren« (fig. 7) fra Göteborg, ført af skipper Oluf Flygare, er strandet den 11. december 1758 ved Nørlandet. Skipperen fortæller »bedrøveligen«, hvad der er sket. Her sammenfattes hans mundtlige beretning med det senere i tingbogen indførte skriftlige indlæg, der blev afgivet af styrmanden, Magnus Niemann af Göteborg, til erstatning for den tabte journal (fig. 6, kurs 4).

»Frimuraren« forlader den svenske kyst den 22. november på vej til Hamborg, hvor ladningen af sild og jern skal losses. Vinden er fra nordøst, og kl. 7 om aftenen ses Skagen fyr. Der følger to dage med godt vejr og liden vind. Derefter begynder stormvejr med ustadig vind og manglende sigt. Der ses hverken fastland eller Helgoland, hvor skibet skal sejle forbi. Brigantinen styres mod Elben, hvor de vil tage en lods, men på grund af tykt vejr må de holde ud efter det åbne hav igen, mens vinden nu kommer fra sydvest. Det er den 4. december. Det holder på med skiftende vind og dårlig sigtbarhed, indtil den 8. december om natten, da Ostfrisland og Wangeroogs fyr kommer i sigte. Næste dag prajer et skib på vej fra Oldenburg til Holland. Om aftenen frisker vinden op til storm fra vestnordvest, drejer til vest og

C

Burkentyu Zeylande van de wind

1

Fig. 7. En brigantine. Gengivet efter C. Groenewegen: *Verzameling van vier en tachtig stuks Hollandsche Schepen* (Rotterdam 1789).

bliver ved, indtil skibet strander den 11. december kl. 3 om eftermiddagen ved Nørlandet, $\frac{1}{2}$ mil fra kysten.

Det har været umuligt at »conservere« skibet ved den store og stærke brænding. Hastigt kastes båden ud, en sæk med bøger og journalen smides ind, men da de sidste to matroser endnu er på brigantinen, knuser en »ubeskrivelig hård brænding« båden mod skibet. En matros, Carl Olufsen fra Göteborg, og drengen Johann Beckmann fra Hamborg drukner, mens de andre under livsfare reddes tilbage til skibet. Der må de 6 overlevende »underkaste sig Hazarten«, indtil de ved lavvande kan vade i land. De bliver alle vel optagen, og skipperen kan sørge for at få ladningen bjærget. Han slutter »frivilligen« en kontrakt med de to underforpagtere Anders Pedersen Møller og Jesper Mathisen, der snarest bringer alt under »Fordæk« hos A. P. Møller.

Det er 425 tønder sild og 409 diverse stænger jern; 6 stænger er gået tabt. Desuden er af skibsredskaberne reddet 3 ankre, løbende og stående tovværk m.v. Skibsfolket bekræfter det hele under ed og får,

som sædvanligt, deres krav på en månedshyre og rejsepenge opfyldt. Dommeren befaler, at der flittigt skal ledes efter de druknede lig og sørges for deres kristelige jordefærd. Omkostningerne pålægges skipperen, ligeså for betaling af »mesteren«, der har »cureret og læget« skibsfolkene. Skipperen kræver en hurtig vurdering af materialerne og snarest salg af vraget. Efter ladningen at dømme må skibet have været på omkring 40 kommercelæster.

Allerede den 5. februar bliver sagen videreføret og afsluttet. Den »fahrende Commandeur fra Hamburg« Hans Tønnes optræder som fuldmægtig for ladningens »Commissionairs«, Salomon Rosen og Frantz J. Hagelberg fra Hamborg. Hans Hansen Tønnes (d.æ.) er en af tidens bedst kendte kommandører, Rosen repræsenterer en af Hamborgs førende handels- og rederfamilier. Hans Tønnes fremviser to »Connossementer«, hvorefter S. Rosen er ejer af sildetønderne, markeret »J. C.« (afsenderens initialer), Hagelberg ejer af jernet, i alt 64 skpd. Han kræver udlevering efter betaling af bjærgelønnen, told og retsens gebyr.

Skipperen, Oluf Flygare, henviser til en kontrakt, han har sluttet med leverandørerne i Göteborg. Ifølge den får han 1.089 rigsdaler fragt for silden og 128 mark for jernet plus $\frac{2}{3}$ af omkostningerne, der er 18 rd., for hele rejsen. Sørettens bestemmelser udlægges sådan, at han kan kræve betaling i forhold til vejstrækningen til strandingen, der er omtrent $\frac{2}{3}$ af vejen til Hamborg. Varerne må ikke afleveres, før betalingen er sikret. Hans Tønnes er indforstået med dette krav.

Strandforpagternes kontrakt med skipperen lyder på en bjærgeløn, der svarer til $\frac{3}{8}$ af ladningens og redskabernes retmæssigt takserede værdi. Derudover fremlægger Anders Pedersen Møller en revers, hvorefter skipperen har forpligtet sig til at betale 10 rd. pr. måned for pakhuset. Efter søretten skulle befragteren svare de forpligtelser, en skipper per kontrakt har indgået efter en stranding. Derfor skulle alt betales før varernes udlevering.

Nu står spørgsmålet til diskussion, om befragterne kan være ansvarlige for skippernes kontrakter. Skipperen siger, at han ikke kunne risikere tabet af hele ladningen og derfor måtte kontrahere som gjort. Hans Tønnes tilbyder $\frac{1}{3}$ bjærgeløn istedet for $\frac{3}{8}$, og resten reserveret indtil rettens afgørelse. Også angående pakhusets lejemål vil han vente derpå. Strandforpagterne, alle tilstedeværende, svarer, at ingen ville have bjærget varerne til en lavere pris. Hans Tønnes skulle vide det, da han var på øen i denne tid.

Dommen fra den »Königl. würrkliche Cantzeley-Rath und Hardsvoigt in Hvidding-Harde, Georg Christian Hoffmann zu Roost« slår fast, at ladningens sande ejere er befragterne i Sverige. Hans Tønns er deres lovlige fuldmægtig. Derfor skulle ladningen afleveres til ham efter betaling af alle skipperens og forpagternes velberettigede fordringer, rettens gebyr såvel som 1% »pro transita« istedet for told. Alle parter accepterer dommen.

For Hans Tønns og klienterne er der ikke meget tilovers: Ladningen er vurderet til 1.123 rigsdaler. Bjærgerne får 3/8 deraf, 421 rd. plus 20 rd. pakhuseleje og staten henved 50 rd. Fragten, aftalt før rejsen, er forbavsende høj, på samme niveau som varernes værdi. I Hamborg må salgsværdien have været mindst tre gange indkøbsprisen hhv. vurderingen. Ellers ville købmands-folket ikke have godkendt forretningen. Hvordan de har delt skaden mellem sig, vides ikke.

2640 liter fransk vin

En sag på Sønderlandet angående 11 oksehoveder (à 217 liter) vin, fundet i marts 1760, kommer for Ballum tinget, der dengang samles i Niels Pedersen Ålheits hus på Rømø. List-tolderen Abildgaard klager mod »en del egenyttige, selvraadige samt domdristige mennesker«, hvormed han mener præstens to sønner Christian og Rasmus Neve, hvoraf den sidste samme år blev øens kapellan. Udover de to stævnes 4 mænd og 5 kvinder, deriblandt præstegårdens tre tjenestepiger. Retten må beskæftige sig tre dage med sagen, da hvert vidne får stillet 10 spørgsmål om hændelsen.

En af tjenestepigerne var ved stranden for at søge strandgods på Christian Neves ordre. To piger bevidner, at vinen blev afleveret til præstesønnerne. To skippere har transporteret oksehovederne til Rislum, et lossested ved Kromose. En kvinde, Karen Peders, datter af den tidligere Rømø-matador Peder Holm og gift med kommandøren Peder Andersen, boende i Kromose, nægter at komme til tinget. Hun straffes med 10 rd. for hver dag, hun ikke møder op. Den 3. dag kommer hun alligevel. Hun skulle udtale sig, om hun eller hendes hushold var behjælpelige med folk, vogn og lagerplads. Hendes svar er ligeud og enkelt: »Nej!«

Christian Neve påstår at være fuldmægtig for Sønderlandets strand under hovedforpagteren Morten Spangsberg, men det er lidt uklart.

Landfoged Mathisen på Sild og toldereren Abildgaard anfører derimod at have givet strandfuldmagt til kommandør Christen Jensen og to andre fra Sønderlandet, men det har de gjort på eget ansvar. Begge parter strider hårdt om sagen, der til sidst afgøres salomonisk: Christen Jensen skal »forvalte« stranden og gemme de 11 oksehoveder, indtil Christian Neve kan fremvise en gyldig fuldmagt.

Kun få dage senere bliver situationen helt anderledes. Ejeren af vinen melder sig! Det er en købmand fra Bremen, der ventede 583 oksehoveder (over 130.000 liter) fransk vin med skipper Erich Rütters skib fra Vegesack. Men skibet forliste ved Helgoland den 16.2.1760. Fadene er mærket, hvorfor i alt 80 ved List, Rømø, Ballum og Brøns strandede oksehoveder kan identificeres som købmandens eje. Efter betaling af told, gebyrer og bjærgeløn får han dem udleveret.

1760 – et stormvejrs-efterår

Den 20. november 1760 holdes et Nørlandsting på Rømø i Christen Erichsen Baggers hus i Kongsmark. Såvel i oktober som i november har der været strandinger ved Nørlandet. Rettens betjente er kommet til Rømø for to dage siden for at undersøge sagerne. Samme strandforpagtere som i 1758 står for retten og vidner. Storm og uvejr har uafbrudt holdt sig siden Michelsdagen (29. september) og forårsaget mange havarier til søs. En del skibsfolk er reddet, en del er drevet døde i land og »hæderligt« begravet på øen. Den 21. oktober drev en tjalk eller snekke »bunden udi vejret« ind på stranden uden mennesker, hverken levende eller døde. Vraget var læsset med norsk træ, der er bjærget og bragt til taksering. Masten, sejl, tovværk og anker var borte. Dagen efter tinget skal nogle mænd fra Kongsmark liste træet op og vurdere det.

Den 23. oktober fandtes en galiot på stranden. Agterskibet var borte, ligeså mast og sejl. Omtrent halvdelen af ladningen, savblokker og bjælker, var der endnu, men kunne ikke bjærges. Først nu er skibet drevet så langt op på stranden, at det kan lykkes. Mennesker var der ikke ved vraget, hverken levende eller døde.

Den 4. november, kl. 5 om morgenen, ankom en lille engelsk 3-mast fregat, fransk-bygget, ved stranden. Fregatten lå på siden, den eneste resterende mast, besanmasten, i vandet. I masttoppen sad en del overlevende, men på grund af storm og brænding kunne de ikke bjærges før kl. 2 om natten. Dagen efter har søen slået fregatten helt i stykker, og de sørgelige rester drev til havs.

Angående søfolkenes skæbne er der lidt forskellige udsagn, måske som følge af sprogproblemet. Englænderne kan hverken dansk eller tysk. Svend Steffensen, en tilflyttet sømand og bonde fra Kongsmark, er indsat som tolk. Når man sammenfatter forpagternes og de reddedes oplysninger, må der været sket følgende (fig. 6, kurs 5):

Fregatten »Johanna Elisabeth« forlader Hamborg den 24. oktober på vej til Newcastle med ballast. Kaptajnen er John Smert fra Newcastle, skipper eller styrmand Thomas Davidson. Ellers er der 10 matroser ombord. Efter 5 dage i Cuxhaven sejler skibet den 1. november af sted ved sydlig vind og »sejlbar vejr«. Men dagen efter bliver det til vestvind med stormbyger. Den 3. november møder de en enmastet galiot fra Stettin, ladet med rug og hvede fra Danzig til Hamborg. Skibet er ved at synke. Englænderne redder hele mandskabet og en passager og har nu i alt 21 mænd ombord. De søger læ bag Helgoland, men det mislykkes. Stormen tager til, meget vand kommer ind, og man er nødt til at kappe stormasten den 4. november kl. 4 om morgenen. Kort efter støder fregatten på grund ved Rømø og kæntrer. 6 englændere og 8 tyskere drukner. Om aftenen svømmer 3 engelske søfolk til kysten på en gammel rå. Hele natten ligger de i klitterne, og én dør af kulde og svaghed. Kaptajnen bindes på et stykke vrag med fødderne, men han når stranden som lig, klæderne slået sønder af søen. De sidste 3 mænd, deraf skipperen og en tysker, reddes tidligt næste morgen med en båd.

Alle er naturligvis helt »elendige af kuld og nød« og bliver forserget med mad og alt nødvendigt, også »hjulpet til helbred, såvidt muligt«. De fundne druknede søfolk bliver klædet, lagt i kiste og jordet på Rømø kirkegård. Passageren, en ung købmand fra Hamborg, blev ikke fundet. Skipper Thomas Davidson og de andre overlevende roser forpagterne og øens øvrige befolkning for deres hjælpsomhed og beder om klæder og rejsepenge hjem, betalt af vragests rester. Det tilstås af forpagterne, og skipperen får 10 rd., de andre 5 rd. som forskud. Dermed er denne dramatiske sag afsluttet for retten.

1771 – nye strandinteressenter bliver snydt

I 1769, efter at Haderslev-borgmesteren Matthias Mussmann havde haft forpagtningen af Nørlandet i en årrække, overtager et konsortium af 8 mænd hovedstrandretten på Rømø Nørland for 400 mark (133 rd) årlig pagt. Fra Rømø er det de to landfogeder Hans Peter

Hansen fra Toftum (i dag Nationalmuseets Kommandørgård) og Peder Pedersen Holm fra Tagholm, den kendte Peder Holms søn. Derudover Hans Peter Hansens stedsøn Thade Harckens og fra Sønderlandet skipperen Jørgen Nielsen. Fra fastlandet deltager 4 mænd fra Holmgård, Skærbæk, Barsbøl og Arrild. Den sidste, Niels Winther, bliver senere Nørlandets landfoged og stamfader til øens Winther-slægt.

Den første stranding i deres tid sker i maj 1771, et usædvanligt tidspunkt. Og sagen ender skuffende for forpagterne. I begyndelsen løber dog alt som det plejer. Der holdes ekstrating den 15. maj på Rømø. En hukkert »Emanuel«, 60 kl. stor, hjemmehørende i Visby/Gotland, er strandet den 11. maj ved midnat. Skibet var på vej fra Nantes til Hamborg og Altona med mange forskellige eksotiske købmændsvarer som kaffebønner, sukker, kattun, gedeskind, indigo, sirup, flintesten m.v., bestemt til en række købmænd. Skipperen, Friderich Ahlberg, fortæller detaljeret om hele rejsen (fig. 6, kurs 6) indtil strandingen ved Rømø.

Da skibet var gået på grund, lod han skyde med kanonen tre gange for at råbe om hjælp, men først om morgenen kommer en båd fra Mandø, mens en storm fra øst er begyndt at blæse. Manden fra Mandø bringer besætningen og det tørre gods fra kahytten til Rømø og dér til Hans Peter Hansens hus i Toftum.

Efter denne beretning roser Friderich Ahlberg såvel mandskabet som bjærgere og befolkning for deres indsats og kræver, som sædvanligt, ladningen og redskaberne bjærget og vel konserveret, men ikke udleveret, inden han har fået fragten betalt. En kontrakt oprettes med forpagterne. Mandskabet, 7 mænd fra Gotland, bekræfter alt og kræver en månedshyre såvel som rejsepenge, hvad de får tilsagt. Derved er alle tilfredse, men sagen langt fra at være nået til en ende.

Den 27. maj mødes en hr. Goverts fra Hamborg som fuldmægtig for ladningens ejere med strandinteressenterne på tinge. Goverts mener, at 1/3 af ladningens værdi som bjærgeløn er for meget; en stor del af varerne er bjærget af to Mandø-både. I øvrigt kræver han udlevering mod kaution. Rettens afgørelse lyder på en kaution for bjærgelønnen, dvs. 1/3 af hele vareværdien. Den 10. juni leverer Tønderborgmesteren Mathias Tychsen denne kaution for varernes ejere. Hans Peter Hansens fordring for pakhusleje og øvrige omkostninger bliver først afvist, men til sidst tilgodeset med et forskud på bjærgelønnen, stort 400 rd. Så får Hamborgs og Altonas købmænd deres

varer. Men forpagterne kun et stykke papir for deres resterende penge.

Efter en hel række forhandlinger falder dommen den 1. maj 1772: der skal betales den kontraherede tredjedel af varernes takserede værdi plus rente såvel som alle omkostninger. Men begge kontrahenter appellerer mod dommen, forpagterne sandsynligvis, fordi den ikke indeholder muligheden for at anvende rettens tvangsmiddel. Og de får heller ikke deres penge. Sagen findes over flere år i tingbogen, borgmester Tychsen er forlængst død, og der er ikke noget mere at hente.

1772 – et lille kystskib med mange varer

Den 30. september 1772 behandles strandingen af en snigge (fig. 8), »de jonge Jan«, 9½ kl., et mindre, tomastet skib til kystsejlads. Det er

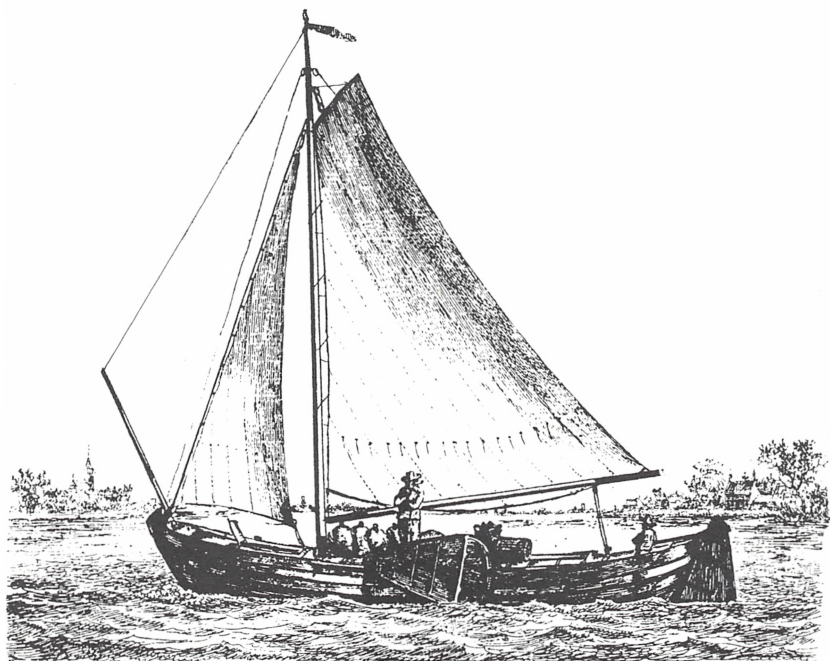

Fig. 8. En snigge. Skibet omtalt i teksten havde også besanmast, og var altså tomastet. Gengivet efter C. Groenewegen: *Verzameling van vier en tachtig stuks Hollandsche Schepen* (Rotterdam 1789).

ført af skipper Dirk Boysen fra Amrom. Han har i Amsterdam indtaget mange forskellige købmandsvarer til købmænd i Flensborg og Bredsted. Ombord er også en passager på vej hjem til Amrom. Varerne skal bringes til Ockholm ved kysten vest for Bredsted. Skipperen fortæller meget livligt om oplevelserne til søs (fig. 6, kurs 7):

Den 21. september forlades Amsterdam. To dage sejler skibet på Zuidersøen nordpå, om natten dog liggende for anker. I selskab med to andre skibe kommer de ud i Nordsøen ved Ammerland, hvor der blæser en stiv kuling. Klyver-, foc- og topsejl tages ned. Skipperen vil gerne lægge sig i læ i Emsmundingen, men det bliver for mørkt. Så sejler de for vinden, kun med klyversejl, mod nordvest. Skibet er tæt og de føler sig vel. Men vinden drejer efterhånden mod sydøst, og de må sejle op mod vinden for ikke at komme for langt fra kysten. Det lykkes ikke trods alle slags sejlmanøvrer. Skipperen prøver at komme til Helgoland og lægge sig i læ dér. Der er nu storm fra syd og dårlig sigt, tykt vejr med regn. Hele dagen den 23. skønner skipperen at være mellem Norderney og Helgoland. Den 24. om morgenen formoder han at have nærmet sig denne ø. Skibet er endnu tæt, men en kastebold for søerne. Kompasset springer 5 til 6 linier frem og tilbage, den lille snigge er mere under end over vandet, og den er næsten ikke til at holde styr på. Hen imod aften ses pludseligt den Røde Klippe på Sild, og mandskabet, ja sågar passageren, gør alt for at holde skibet fra landet og sejle nordpå til Lister Dyb. Søerne går over skibet til besanmastens halve højde, og alle tre mænd er nødt til at stå ved roret. Om natten når de dybet, men det var ikke muligt at lægge kursen østpå ind ad dybet. Skibet støder istedetfor på Rømhø Nørlandets strand. Alle forsøg på at vende skibet over stag mislykkes. Så strander skibet, og mandskabet holder sig ved masten, indtil de kan nå kysten ved lavvande. Alle bliver reddet. Skibet er endnu tæt, men da ladningen skal hentes, er lugerne slået i stykker og en del varer fordærvet.

Syv uger senere kom sagen for tinget. 13 købmænd hhv. deres fuldmægtige møder frem og får efter den fornødne legitimation lov til at hente de reddede varer efter betaling af alle gebyrer, fragt og forpagternes andel. Det drejer sig om mange fade, kasser og pakker, betegnet med navn eller mærke, indeholdende alle mulige slags varer (se fig. 9). Det er forbavsende, hvad der blev handlet med fra Holland til Slesvig. Desværre kender vi ikke værdien af det lille skibs ladning, men den var ganske sikkert ikke ringe.

Købmandens navn	Bopæl	Mærker	Varer
Hans Peter Laurup	Bredsted	☆ PE H.L. HH	Bleghvidt, lim, benolie, eddike, vin, lobak
Hans Mathiesen Møller	Bredsted	FR H.M.	Mosel-vin, kurvand (sur brøndvand i krukker)
Henning Peter Henningsen	Flensborg	△	Tobak
Paul Ilor Mathiesen	Bredsted	FM	Hagl
Franz. von Palen	(p.a.Bredsted)	F.v.P.	Peber
Hans Lorenz Møller	Bredsted	I.N.S. ∞	Rapolie, søm, papir, pulver, hagl, pipe-ler, blyhvidt
Hendix Hansen Schmidt	Bredsted	H.B.S.	Cochenille, farve
Carsten Steensen	Bredsted	△	Pulver, hagl, papir, ost, laks,løg, anis, peber, allehånde, olie, eddike, rapolie, hør, blyhvidt
Caspar Hinrich Loh	Bredsted	o.H.o. o.V.o.	Pulver, hagl, bomuldsgarn, søm, peber, allehånde, ingefær, lakrids, kaneel, kaffe-bønner, muskat, blommer, blå farve
Jacob Nonsen	Lindholm *)	I.N.	Benolie, brændevin
Marquard Jacobsen	Flensborg *)	△	Tobak
Hans Hansen	Flensborg	H.H.	Piber, rapolie
Friedrich Christian Knigge	Flensborg *)	⊞ F.C.K.	Søm, flagdug

*) Var selv tilstede ved tinget, mens der kom en fuldmægtig for de andre købmænd

Fig. 9. Købmandsvarer på sniggen »De jonge Jan«, strandet på vej fra Amsterdam til Ockholm 1772.

Strandrøveri eller ej?

Af 1700-tallets sidste seks kendte strandinger skal her kun fortælles om en sag, der kommer for tinget i februar 1778 på grund af landfogedens klage over et strandrøveri. Sagen kaster lidt lys over øboernes holdning til strandgods og myndigheder. Blandt »strandrøverne« er to af Nørlandets velhavende bønder og skippere fra Juvre. Jørgen Nielsen Bleeg kendes som kaptajn på »Joffrou Anna«, 38 kl., Christen Pedersen på »Westmannø«, 48 kl., begge skibe hjemmehørende i København. Den tredje mand er smeden fra Toftum.

Den første tingdag beretter landfogedens stedsøn Thade Harkens (30 år): Den 26. november 1777 er han med en vogn og tre andre mænd kørt ud til stranden for at se på et delvrag, fundet dagen før. Der træffes Jørgen Nielsen Bleeg fra Juvre, 2-3 bøsseskud fra vraget, foregivende at søge tang. Han påstår at have lov til at være der, da stranden er kongens, hvor alle »Unterthanen« har samme ret at opholde sig. Derefter træffes Christen Hansen Smed fra Toftum og Chri-

sten Pedersen fra Juvre, den første med et stykke jern fra vragets ror. Et lignende stykke, fundet næste dag, formodes at være kastet bort af Christen Pedersen inden han blev opdaget. Thade Harckens siger til dem, at de vist er kommet med økse og brækjern (hvad smeden har i hånden) for at gå på rov på kongens strand. Snart efter er de i skænderi, og Jørgen Bleeg opfordrer Thade Harckens til at komme ned fra vognen for at få en dragt prygl. Dagen efter skal Christen Smed være kommet til landfogeden og have tilbudt nogle banco-sedler mod at glemme sagen.

Jørgen Bleeg (34 år) og Christen Smed (31 år) giver efter gentagen opfordring deres version af historien. Thade Harckens skal være kørt efter Jørgen Bleeg »i galop« og have sagt, at han nu vidste, hvem strandrøverne fra Juvre var. Det gjorde Jørgen Bleeg vred, og han svarer: »Du snavbasse vil vel få mig trække dig fra vognen og slå dig over buklen«! Derefter går han hjem. Christen Smed siger at han ville tjene en bjærgeløn og at han havde mødt Christen Pedersen ved stranden. I fælleskab brækkes to stykker jern fra vraget, men det ene tabes igen pga. vægten. Næste dag går han til landfogeden, afleverer jernet og tilbyder noget til de fattige, ikke »til at persuadere ham«.

Christen Pedersen (30 år), der er på Grønlandsrejse, forhøres i oktober samme år. Han ville også tjene nogen bjærgeløn, dvs. aflevere jernet, han har brækket fra vraget. Men højvandet kom allerede ind i støvlerne, og han måtte smide jernet for at redde sit liv. Der findes ingen dom i tingbøgerne, og heldigvis blev en kongelig forordning om sådanne sager først udstedt 8 år senere: derefter skulle de tre Rømøser »strax pågribes og hensættes i Forvaring samt ... dømmes i Arbejde i nærmeste Tugthus på nogle År«!

Sammenfatning

I alt 28 strandinger lykkedes det at fastslå i kildematerialet – tingbøgerne og toldregnskaberne. Disse skibe udgør kun et ganske lille udsnit af den flåde af skibe, som i periodens løb passerede forbi Rømø. Alligevel tegner ladningerne fra disse strandinger et billede af de handelsstrømme mellem Nord-, Øst-, Vest- og Sydeuropa, som gik forbi øen.

Fra nord gik en stadig trafik med træ, træprodukter, skind og tran helt fra ishavet og fra Norge til landene omkring Nordsøen. Fra de østlige Østersølande kom skibe med træ, fra Sverige bearbejdede træprodukter, jern og messing til samme område. I omvendt retning var det oftest ballast, men også kul fra England eller fødevarer, man sejlede med. Sydfra kom først og fremmest eksotiske varer til Nordsøområdet. Ofte var de losset til mindre skibe i en af områdets store havne, især Amsterdam og Hamborg.

Før 1700-tallet lå strandingssagerne endnu i statens hænder. Derefter blev det almindeligt at bortforpagte strandrettighederne til private. Det krævede gennemførelse af klare retsforhold mellem alle parter, der var indblandet i sådan en sag. Den gamle regel, at bjærgerne skulle have en trediedel af det bjærgedes værdi, forblev i kraft, såfremt parterne ikke havde aftalt andre betingelser. Forhandling af strandsagerne ved retten skulle sikre, at mulige forsømmelser fra skipperens side blev afsløret, og at mandskabet fik deres rette hyreandel udbetalt samt evt. penge til hjemrejsen. Ejendomsretten til varerne skulle dokumenteres med beviser, fordi aftalerne mellem købmænd, redere og skipper kunne være meget forskellige. Ofte blev en del af ladningen handlet og transporteret for skipperens egen regning, ligesom de for det meste var medredere. Omkostningerne ved den komplicerede retsbehandling måtte udredes af det bjærgedes værdi. Men til gengæld fik især varernes ejere en større retssikkerhed.

Strandingsgodset repræsenterede ofte en betydelig værdi, og det var derfor fristende for befolkningen at prøve at hente sig en ekstra fordel. Ikke uden grund måtte retten derfor pr. rutine spørge efter eventuelt ikke meldte varer eller genstande. Og det var vistnok en »sport« for mange øboere at gå ud til stranden efter en storm og se, hvad der kunne hentes.

Kildematerialet tillader kun at tegne et ret så nøgternt billede af det hændte. Søfolkenes ofte barske oplevelser, alt hvad de måtte udholde

Lbnr.	Dato og Sted	Skibstype, navn og størrelse (kommerzlæster)		På vej fra-til
1	10.11.1711	SR		Norge-Føhr
2	01.1716	NR	Fregat "Princesse"	
3	26.09.1717	NR		
4	12.1721	SR		
5	1742	SR	Smakke "Adam und Eva"	
6	20.10.1745	NR	"Het witte Hart" ca. 70 kl	Archangelsk-Hamburg
7	02.12.1747	NR	Hukkert "Christiana"	Amsterdam-Bordeaux
8	08.12.1747	NR	Galiot "De Hoffnung"	Stockholm-Dublin
9	12.09.1751	NR	Smakke	Norge-Sild
10	25.12.1752	NR	Hukkert "Bohmhauer Galley"	Vestindien-Amsterdam
11	07.10.1756	NR	Koff "De jonge Lischeta"	Bordeaux-Hamburg
12	10.1756	NR		
13	11.12.1758	NR	Brigantine "Frimuraren" ca. 40 kl	Göteborg-Hamburg
14	21.10.1760	NR	Tjalk/Snekke	Norge-?
15	23.10.1760	NR	Galiot "Die beiden geliebten Brüder"	Stettin-Holland
16	24.10.1760	SR	Koff	
17	04.11.1760	NR	Fregat "Johanna Elisabeth"	Hamburg-Newcastle
18	16.10.1765	NR	Smakke "Glaube, Liebe, Hoffnung" 12 kl	Norge-Føhr
19	06.10.1767	NR	Brigantine "De Nelly" 60 kl	Göteborg-London
20	10.1767	NR	Smakke "De jonge Douwe" 32 kl	Norge-Holland
21	10.1767	SR		
22	11.05.1771	NR	Hukkert "Emanuel" 60 kl	Nantes-Hamburg
23	25.09.1772	NR	Snigge "De jonge Jan" 9½ kl	Amsterdam-Ockholm
24	12.09.1773	NR	Galease "Catharina" 29½ kl	Kalmar-Amsterdam
25	25.11.1777	NR		
26	21.10.1782	NR	Brigantine "Jomfru Henrica" 30½ kl	Bergen-Amsterdam
27	29.09.1788	NR	"Frau Mette" 4½ kl	Makkum-T ønder
28	11.12.1792	NR	"De Vrouw Sabina" 185 kl	Norge-Amsterdam

Tabellbilag 1. Kendte strandinger ved Rømø i 1700-tallet. Strandinger af løse varer er ikke medtaget. Bemærkninger: 1) I parentes: deraf druknede. 2) Et lig fundet ved siden af vraget (Haderslev Amtsregnskab, bøde for ikke meldt lig). 3) J. Laß: Sammlung einiger Husumischen Nachrichten, Flensburg 1750, 1. Forts., Anhg., s. 7. 4) TBB: Kakaobønnerne bliver forarbejdet på Sønderlandet, hvor en del også var drevet

Hjemsted	Mandsk. 1)	Ladning	Kaptajn	Kilde
Føhr	? (?)	Træ	Broder Pedersen	LTR
Spanien	ca.70 (?)	Orlogsskib	Lieut. Bredall	TBB
	? (?)	Ballast		TBB, THH
Skotland	? (?)	Sild		LTR, TBB
Rendsborg	? (?)	Enebærbrændevin m.v.	Claus Reiers	LTR
Hamburg	?	Tran, tjære, skind	Hans J. Dahler	LTR, THH
Hamburg	13	Ballast	Hinrich Worms	THH
Stockholm	8	Træ, jern, messing	Oluf Lundius	LTR, THH
Sild	? (?) 2)	Træ	Anders Peter Thiesen	LTR, Hus 3)
Amsterdam	? (?)	Kakaobønner m.v. 4)	Frans Witte	LTR,TBB,THH
Vestfrisland	? (?)	Pudersukker, kaffe	Seybold Typches de Welde	LTR
	? (?)	Træ		LTR 5)
Göteborg	8 (2)	Sild, jern	Oluf Flygare	LTR, THH
	? (?)	Træ		LTR,THH 5)
Føhr	? (?) 6)	Træ	Lorentz Poulsen	LTR, THH
	? (?)	Træ		LTR 5)
Newcastle	12+9 (16) 7)	Ballast	John Smert	THH
Føhr	3	Træ	Hans Chr. Brodersen	LTR, THH
Newcastle	5	Træ, jern	Thomas Brown	LTR, THH
Groningen	? (?)	Træ	Martin Douwe	LTR
	? (?)			LTR 5)
Gotland	8	Købmandsvarer	Friderich Ahlberg	LTR, THH
Amrum	3	Købmandsvarer	Dirk Boysen	THH
Malmö	6 (1)	Tjære, beg, klaptræ	Anders Pyk	THH
	? (?)			THH 8)
Bergen	7	Tran, fisk, skind	Mads Didrichsen Troefast	THH
Emmerlev	2	Kalk, tagsten	Hans Grooth	THH
	14	Træ	Broder Mellefsen d.j.	THH

til lands; THH: Strandingen nævnes i en sag i 1772. 5) Vraget fundet uden folk, bunden i vejret. 6) Vraget fundet uden mandskab, men skipperen melder sig senere ved tinget. 7) Fregatten har overtaget skibbrudne søfolk undervejs. 8) Der nævnes kun selve vraget i en strandrøverisag.

dag og nat, sommer og vinter kommer kun sjældent direkte frem. Alligevel skinner det igennem mangen strandingsberetning. Med lidt fantasi kan man nok ane dagligdagens strabadser for mandskabet. I forhold til vore dages fartøjer var datidens skibe at ligne med nøddeskaller på et ofte ubønhørligt hav. For enkelte af dem endte sejladsen brat på Rømøs kyst.

HENVISNINGER

1. Ballum Birks tingbøger, Landsarkivet i Aabenraa.
2. Hviding Herreds tingbøger, Landsarkivet i Aabenraa.
3. Toldregnskaber List og Amrum, Rigsarkivet i København.
4. B. Bundesens optegnelser ang. strandinger ved Rømø, privat eje. En del af Bundesens arkiv findes i landsarkivet i Aabenraa.
5. W. u. W. Fey, H. J. Stöver: Strandungen vor Sylt, Husum 1979.
6. Carstens u. Falck (Hrsg.): Staatsbürgerliches Magazin Bd. IV, Schleswig 1824 s. 666.

På Middelhavsfart fra Flensborg

Barken Fidentias rejser 1800-1806

af LARS N. HENNINGSEN

Meget få skibsoptegnelser er i dag bevaret fra de hundredvis af skibe fra Slesvig og Holsten, som i den florissante tid sidst i 1700-årene sejlede mellem Østersøen og Sydeuropa. Logbogen fra barken Fidentia af Flensborg er en undtagelse. Den giver et enestående indblik i den søfart, som var grundlag for byernes fremgang i årene frem til 1807.

Middelhavsfart – Vestindienfart

I 1806 sang den florissante – den »blomstrende« tid for Flensborg og de andre søfartsbyer i hertugdømmerne og i resten af det danske monarki på sidste vers. Siden den amerikanske uafhængighedskrig 1776-83 var byens handelsflåde vokset og vokset, kun afbrudt af en kortvarig tilbagegang i den efterfølgende fredsperiode. Koalitionskrigen fra 1792/93 og fremefter fik kurven til at stige næsten lodret. I 1790 var Flensborgs handelsflåde registreret med 8.821 kommercelæster (ca. 17.000 brt.), i 1807 toppede den med 15.823 kl (ca. 31.500 brt.). Flensborg var det næstvigtigste søfartscentrum i kongeriget og hertugdømmerne. Kun København var vigtigere. Alle danske provinsbyer tilsammen rådede kun over skibe med en tonnage på knap 10.000 kl.¹

Fremgangen havde været enorm. Flensborgs handelsflåde var tredoblet i størrelse fra 1776 til 1805. Naturligvis tiltog også handelen i byen samtidig, men det er karakteristisk, at mens byens tonnage tredobledes, voksede importen til Flensborg kun med 50%. Det viser, at den store fremgang for byens søfart ikke alene skyldtes stigende vareomsætning til og fra hjembyen. Tværtimod: En meget stor del af de mange skibe sejlede i fragtfart på fremmede farvande. De kom kun sjældent hjem. De levede af de fragter, som kunne skaffes i det fremmede.² I hele den omtalte periode fra 1776 lykkedes det Danmark at bevare status som neutral magt. Det gav skibene under dansk flag

særlige fordele, når de store søfartsmagter England og Frankrig lå i krig, som de gjorde det i næsten hele perioden.

I denne gunstige udvikling spillede sejladsen til de rige sukkerøer i dansk Vestindien selvfølgelig en rolle. Nogle af Flensborgs største skibe gik på denne rute, de bragte kostelige ladninger af sukker til byen og gav arbejde til byens profitable sukkerraffinaderier. Vestindien-sejladsen muliggjorde også en omfattende eksport fra Flensborg og omegn, og det gav efterspørgsel og arbejde i hjembyen og dens opland. Men Vestindien-skibene var i mindretal i byens flåde. I året 1806 sejlede 8 skibe på Vestindien, året før var det 13. Resten af byens 271 skibe gik derimod i europæisk fart. I perioden fra 1755 til 1807 foretoges i alt omkring 130 rejser til Vestindien. I samme tidsrum havde byen fast mellem 100 og 200 skibe i europæisk fragtfart. Hvert skib kunne klare op til et par fragtrejser om året på Østersøen, til Vesteuropa og ind i Middelhavet.³ Fragtfarten mellem Østersøen og Sydeuropa – ikke sejladsen på Vestindien og ikke varehandelen – var i det halve århundrede op til 1807 den solide grundpille for byens søfart.

Dette var man sig vel bevidst i Flensborg. I 1806 udtrykte byens patriotiske poet, den kendte købmand og deputerede borger Andreas Peter Andresen, det i denne strofe:

Reichtum des Auslands wälzen ihr Segel zu
Die mächtig schwellen, wenn sie die goldne Fracht,
Den Segensstrom zur Heimat leiten,
Der sich verteilt in die kleinste Hütte.⁴

Strofen har en vigtig pointe: Skibenes sejl bragte udlandets rigdom ind til selv den mindste hytte i byen, når de svulmende ledte »den gyldne fragt, en strøm af velsignelse, ind i hjemstavnen«. Det var fragten, dvs. både varerne og *fragtindtægterne*, som var den store gevinst.

Dines Jensen Suurballes sjældne logbog

Hvad ved vi i dag om de mange skibe, som deltog i denne fart? Gennem de offentlige arkivers nøgterne registreringer kan vi følge skibene på deres vej fra destination til destination. Skibslister⁵ indeholder fortegnelser over skibene med oplysning om navn, tonnage,

- Jorna. Høden yaa Reiser fra Flensborg og om Gud til Memel
 5te Juni om flaa indvæne (A. Moe) i Maa for ud Gaaud i Flens
 ind Captain Henrich Kruuse for ind Baren Tidste. Kiedt
 og ba Lou de Maxuand og Jaa og for ud Gaaud; for ut og xun fra
 Flensborg og om Gud til Memel. flaa. froy Paul Kruuse
 at. xun med Jaa ba Maxuand og Jaa og for ud Gaaud og til Port. i flaa Orden.
 Jaa og 6te om Maryan og Obryjed. Maxuand ut Jaa avind og
 Jaa og Min Paul Kruuse om for indvæne Jaa da Maxuand
 Jaa og Liebermann til ut Jaa og at. Jaa og Jaa og Jaa og Jaa og
 flaa indvæne Maxuand Jaa og Jaa og Jaa og Jaa og Jaa og Jaa og
 og og at Jaa og Jaa og Jaa og Jaa og Jaa og Jaa og Jaa og Jaa og

De første linjer af førstestyrmænd Dines Jensen Suurballes logbog. Han beretter om mønstringen hos kaptajn Hinrich Kruuse på barken Fidentia den 5. juni 1800. Rejsen skulle gå via Memel til Oporto og videre. Der blev udbetalt 2 måneders løn som forskud. Dagen efter var mandskabet på reberbanen for at hjælpe med at slå tov, og der blev inadtalt proviant. P 387.

byggeår, skipper og redere; søpas⁶ fortæller om deres rejser, told- og havneregnskaber⁷ registrerer deres fart ind og ud af havnene. I rapporter fra konsulaterne⁸ i Sydeuropa kan man følge de mange Flensborg-skibes besøg i fremmede havne.

De spredte enkeltoplysninger i disse kilder giver præcise holdpunkter om skibenes rejser. Som i et møjsommeligt puslespil er det muligt at rekonstruere deres sejlruiter, men der er ikke ret mange farverige detaljer at hente i disse kilder. Alligevel må vi som regel lade os nøje med dette, for optegnelser fra de søfarende selv og fra skibenes redere er der ikke bevaret mange af. Eksempler på skibsregnskaber eller logbøger fra 1700-årene, dvs. styrmandens daglige optegnelser om skibets rute, vejr og vind, distancer og de daglige begivenheder, skal man lede længe efter. Sådan er det i Flensborg og i andre byer.⁹

Derfor er der grund til at spærre øjnene op, når der undtagelsesvis dukker detaljerede skibsoptegnelser frem fra private gemmer. Logbogen for barken Fidentia af Flensborg fra årene 1800 til 1806 er en sådan kilde. På 366 store, tætskrevne foliosider har styrmand Dines Jensen registreret stort og småt om skibets rejser i tiden mellem 2.

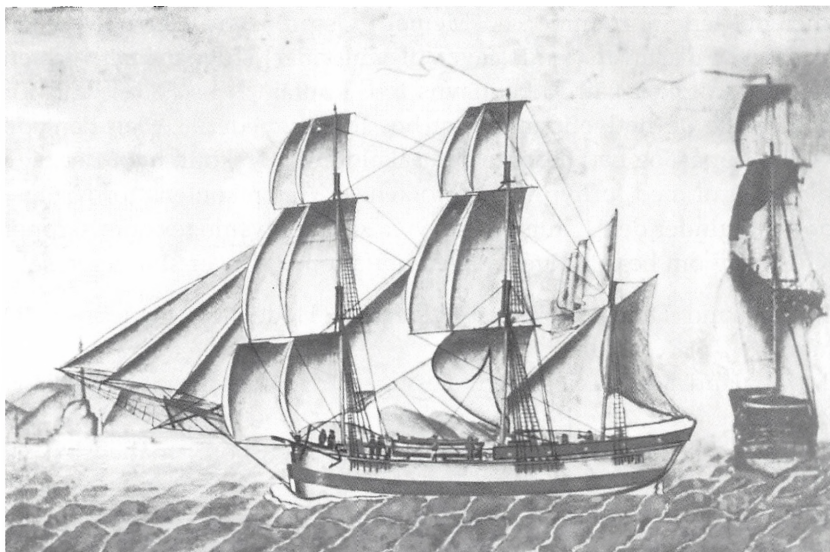
juni 1800 og 14. april 1806. Bogen er skrevet på dansk og blev senere gemt pietetsfuldt i familien. I 1995 blev den afleveret til Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.¹⁰

Dines Jensens protokol fortjener opmærksomhed.¹¹ Logbøger af denne type sjældne, og endnu vigtigere: Barken Fidentia repræsenterer i ét og alt den typiske søfart fra de store byer i Slesvig og Holsten i disse år. Fidentia viser i eksemplets form hvad der lå bag søfartsbyernes fremgang i årene op til 1807.

Fidentias styrmand var ikke født i Flensborg. Som så mange andre kom han fra landet, tiltrukket af de særlige muligheder, som i disse år stod åbne for unge mennesker, når de søgte beskæftigelse i den levende søfarts- og handelsby. Dines Jensen med tilnavnet Suurballe var født den 24. august 1770 i Ørby i Vonsbæk sogn umiddelbart nordøst for Haderslev. Faderen Jens Sørensen Suurballe (1735-1788) var en solid gårdmand, som ejede en halv og en kvartgård i Ørby. Dines var næstældste søn, og havde derfor ikke udsigt til at kunne overtage fødegården. Den blev i året 1800 overdraget til den ældste bror Søren Jensen (1766-1850). De yngre søskende – det var foruden Dines brødrene Jens (f. 1776) og Hans (f. 1780) fik hver som fædrene og mødrene arv lovning på 800 mark og et pænt udstyr, nemlig »en forsvarlig seng, en hel ege kiste og en halv kiste med halv jern beslag på, samt et ege chatol, et rundt bord, to læder stole, et halvt dusin tin fade og et halvt dusin tintallerkener og et spejl. Endvidere skulle de alle tre også have »en sort og en affarvet ærmes klædning og ved giftermål halv bryllupskost efter sognets skik og brug«. Arven og af-tægten til moderen vidner om, at hjemmet var velstående.¹²

Da broderen overtog barndomshjemmet, måtte de yngre søskende se sig om efter en anden levevej. I 1787 var Dines blevet konfirmeret, og i en by som Ørby var det kun naturligt at søge lykken på havet. Noget længere mod syd i Løjt ved Aabenraa var det en helt almindelig ting, at yngre bondesønner søgte deres lykke på havet, men noget lignende forekom altså også nord for Haderslev fjord. Dines gik til søs, og det gjorde lillebroderen Hans i øvrigt også senere. Han drog til København, tog bopæl på Christianshavn og blev skipper i Grønlandsfarten. Gennem sine 11 børn blev han stamfar til et dynasti af skipperne på Grønland, i alt i 4 slægtled.¹³

I 1800 var Dines 30 år gammel og var nået så langt i karrieren som sømand, at han var velkvalificeret til at tjene som 1. styrmand på et større skib.

GENOVA-BARCK-SCHIFF-HARMONIE von FLENSBURG von CAPTEIN-ABRAHAM-JEBSEN 7

»Fidentia« var en 3-mastet bark, som sikkert har lignet denne bark »Die Harmonie« af Flensborg, bygget 1794. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Flensborg-Lissabon-Venedig-Hull

Torsdag den 5. juni mønstrede Dines Jensen som styrmand hos kaptajn Jochim Hinrich Kruse på det gode skib Fidentia af Flensborg. Kaptajnen var født i Flensborg og kun 27 år gammel. Skibet var stort og nyt, 102½ kommercelæster eller ca. 250 tons (200 brt.) og for nylig løbet af stabelen på et af værfterne i Flensborg. Besætningen var 12 mand (skipper, to styrmænd, bådsmand, tømmermand, kok, 5 matroser, og en skibsdreng), og Dines fik ligesom de andre to måneders løn på forskud. Resten af lønnen havde de først udsigt til at få, når rejsen var afsluttet. Hos magistraten lod de to redere i Flensborg, Christian Hansen Haustedt og Lor. Jensen jun., udstede certifikat for den kommende rejse.¹⁴ Planen var at gå til Memel for at hente pibestaver og derfra videre til Oporto i Portugal. Rejsens forløb derefter ville afhænge af, hvilke fragter som kunne opnåes undervejs.

Nu begyndte arbejdet, sådan som vi kan følge det i Dines Jensens logbog. Der blev indtaget proviant og ballast, og den 12. stod skibet ud fra bugten Galvig lige nord for byen. Med god vind var skibet

allerede den 16. fremme ved Memel i Østpreussen. Her blev lasten indtaget. Pibestaver (tøndestaver til vintønder) stuvedes tæt i lasten og nordpå gik det til Københavns red. Kaptajn Kruse gik i land for at foretage de nødvendige besøg hos myndighederne. Han hentede skibets søpas, og han besøgte den såkaldte Waterskout, hvor der blev ført kontrol med forhyring af søfolkene. I Waterskoutens forhyringsprotokol under den 1. august kan vi læse de oplysninger, som skipper Kruse gav om besætningen.¹⁵ Den omfattede ud over skipperen selv

1. styrmand Dines Jensen, slesviger, fra Haderslev, månedsløn 92 mark

2. styrmand Mathias Hansen, slesviger, fra Sønderborg, månedsløn 24 mark

bådsmand Jacob Amonsen, slesviger, fra Flensborg, månedsløn 22 mark

tømmermand Christian Johansen, slesviger fra Tønder, månedsløn 30 mark

matros Joachim Sohn, Kurland, månedsløn 20 mark

matros Johan Petersen, Emden, månedsløn 20 mark

matros Lars Eberg, Sverige, månedsløn 20 mark

matros Lorentz Westerberg, Sverige, månedsløn 10 mark

matros Vallentin Jensen, slesviger, fra Flensborg månedsløn 12 mark

kok Adolph Oeberg, Skåne, månedsløn 14 mark

dreng Nicolai Nissen, slesviger, fra Flensborg, ingen gage

Flere af disse søfolk skal vi høre mere om senere.

Kaptajn Kruse rejste nu videre til Helsingør, og imens blev spisekammeret fyldt op på Fidentia: 5 tønder ærter, 3 tønder gryn, 6 fjerdinge og en halv tønde smør, 2 oksehoveder og 2 tønder øl. Så kunne skibet lette for at gå til toldstedet i Helsingør. Den 6. august klarerede skipperen på toldkammeret den store ladning: 464 skok (a 60 stk) pibestaver og kaptajnens egen private ladning, den såkaldte »føring«¹⁶. Endnu måtte der ventes nogle dage på nærmere ordre fra København. Men så gik det for alvor løs. Den 12. august lettedes anker, Kronborg forsvandt i horisonten. Uden problemer nåede Fidentia ved månedens slutning gennem Kanalen og ud i Atlanterhavet.

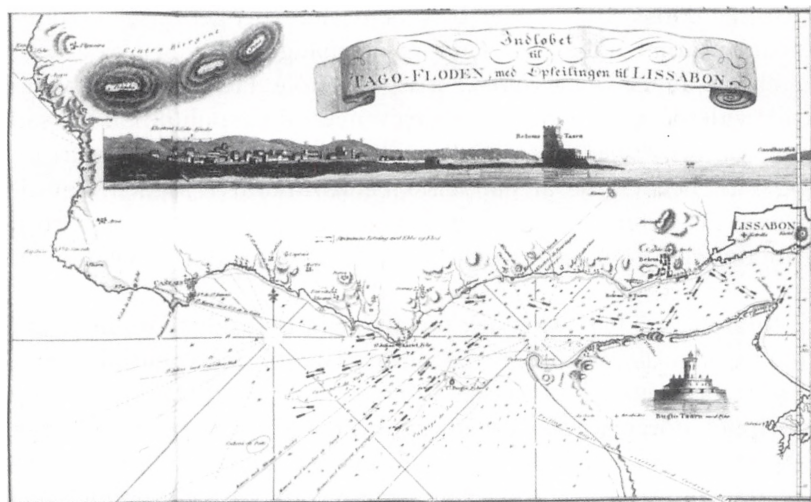
Her fik kaptajnen og hans folk den første forsmag på, at de danske skibes neutrale status ikke længere var så problemfri som før. Siden krigsudbruddet i 1792/93 havde danske skibe i stigende grad påtaget sig tvivlsomme fragter. Mange ladninger for krigsførende magter gik

i disse år dansk køl, og der blev tjent store penge, også selvom et betydeligt antal skibe blev opbragt og mange ladninger blev konfiskeret ved engelske og franske prisedomstole. Fra 1797 gik staten et skridt videre, og indledte en offensiv neutralitetspolitik. Staten satte magt bag for at håndhæve det gamle princip om »Frit skib/fri ladning«. Til beskyttelse af handelsskibenes lukrative sejlads blev der udsendt orlogsfartøjer, som kunne tage skibene i konvoj og sætte sig til modværge mod især engelskmændenes krav om at visitere skibene.

I foråret 1800 var Danmark for alvor på kollisionskurs med England. De engelske skibschefer fik ordre til at opbringe neutrale konvojer, som modsatte sig visitation. I den situation stod Danmark fast på princippet om neutrale konvojers ukrænkelighed, og i september 1800 aftales et væbnet neutralitetsforbund med Rusland. En konflikt med England var nært forestående. Et betydeligt antal handelsskibe blev opbragt af englænderne, indtil England med slaget på Rheden den 2. april 1801 tvang Danmark til at udtræde af Neutralitetsforbundet.¹⁷ Dette var stillingen, da Fidentia stævnedes sydover i august 1800. Den første forsmag på vanskelighederne fik skibet så snart det var kommet ud i åbent hav mellem Kanalen og Kap Finisterre på nordvestspidsen af Spanien. Den 5. september dukkede en engelsk skonnet frem, højste sejl, og afgav nogle løse skud »så vi måtte give

Fidentia, 3 mastet bark, 102/104 kommercelæster, bygget i Flensborg 1800, 12 mands besætning

År	Redere	Kaptajn	Styrmænd
1800-01	Chr. Hansen Haustedt, Johann Kruse	Jochim Hinrich Kruse	Dines Jensen Suurballe
1802	Andreas Jordt, Lor. Jensen jun.	Jochim Hinrich Kruse	–
1803	Andreas Jordt, Lor. Jensen	Peder Iwersen	–
1804	Andreas Jordt, Lor. Jensen jun.	Peter Iwersen (død i Cartagena 11/12 1804)	–
1805	Andreas Jordt, Lor. Jensen jun.	Dines Jensen Suurballe	
1806	Andreas Jordt, Lor. Jensen jun.	Adolph Peter Krysing	
1807-11	Lor. Jensen jun., Paul Hansen	Adolph Peter Krysing	

Indløbet og havnen i Lissabon. Belems kastel, som ses til højre, nævnes ofte i logbogen.

op under sejlene og brase bak agter«. Efter et skarpt skud bekvemmede kaptajn Kruse sig til at sætte jollen ud og drage over til engelsmanden. Papirerne blev præsenteret og godkendt og Fidentia kunne sejle videre.

Førte mål var Oporto, som skibet nåede 17. september. De ca. 27.000 stk pibestaver blev losset, der blev lastet »hårdt brød« og nye vandforsyninger. Tømmermanden og resten af mandskabet havde travlt med vedligeholdelse og reparationer. Nu gjaldt det for kaptajnen om at finde en ny fragt. Han tog ballast ind og satte kursen mod Lissabon. Denne store by var et vigtigt centrum for vareformidlingen mellem kolonierne og Middelhavslændene. Det lykkedes. En befragter kom ombord for at bese skibets drægtighed og duelighed, og der blev indgået aftale om at gå til hvedeeksportbyen Arzeu i Algier for at hente en ladning til Lissabon.

Den 6. november lettede Fidentia anker fra Lissabon i ballast med kurs mod Arzeu. Nu var det et par portugisiske fregatter, som løsnede skud og krævede at se papirerne. Senere på rejsen opførte både spanske og engelske orlogsmænd samme skuespil flere gange. I Arzeu¹⁸, som egentlig blot var en ladelads, var mandskabet i land for at kløve brænde til kabydsen, en okse blev slagtet til forsyninger, der blev købt brød og vandfadene blev fyldt. Kaptajnen drog til den nær-

Num. 20.

COM PRIVI LEGIO REAL.

NAVIOS NESTERIO DE LISBOA.

Bom Vento, Henrich Beckman.
 André Johand, Alexandre Teumb-
 berg.
 Guttavus Adolpho, Peter Daniel
 Blandau.
 Swenkan, Ifack Roding.
 Anna Catharina, Jacob Carlbom.
 Maria Sophia, Peter Reibarth.
 Gustaf Enckfon, Izak Helleitrom.
 Catharina Carolina, Johan Marrin
 Wicdemann.
 Guttavus, Andreas Hoog.
 Eucharis, Lars Jeeothe.
 Biata, Christian Loven.
 Financen, Jacob Du Ries.
 Hercules, Hans Gustav Boman.
 Apparencia, Petet Telling.
 Industria, Peter Renditen.
 Eenigheten, Carlos Schidt.
 Johanna Margarida, Michael Fleck.
 Ceres, Johan Augustus Fries.
 S. João, Christopher Wulff.
 Baron Andreas von Hopken, Lau-
 rens Nylander.
 Idogheter, Johan Peter Amelonn.
 Mentor, Carlos Guttavus Ekman
 Esperança, Jochim H. Hunderberg.
 Brennaran, Peter Banten por Lars
 Waltman.
 Guttavus, Nicholau Sanderberg.
 Luiza Ulrica, Bengt Raberg.
 Charles Friedrich, Johan Malm-
 berg.
 Gerechtighed, Jacob Lofewitz.
 Anna Johanna, J. O. Wjgellius.
 Agneta Elisabeth, Niis Sporre.
 Aurora, Peter Kaften.
 Henrieta Carolina, Christian Elets.
 Handlungsluft, Wolgast, Guaiher-
 me Sanfen Santur.
DINAMARQUEZES.
 Germania, Hans Voff.
 Rossenboom, Johan A. Thieffen.

Commercio, Claas-Schuldt.
 Senhora Estra, Thund Miguelfen.
 Emmanuel, Bent Anderlon.
 Esperança, Hans P. Hoy.
 Mercurio, Peter Fedricktend.
 Occiano, Hans Harmon.
 Ckilde de Copenhagen, Otto de
 Boer.
 Forsoget, Jacob Niffen.
 Amizadé, Hans Andriem Balmer
 Brizida, Hans Quist.
 Fortuna, Johan Fegth.
 Die Twey Gysberts, Johan Jur-
 gen Maat.
 St. André, Peter Brinck.
 Ida Margarida, Christian Hallman.
 Finmarken, Stephen Coldriep.
 Magnifico, Johan Mevetadt.
 Especulation, Hinrich-Wilder.
 Jupiter, Jacob Peterfen Maag.
 Anna Dorothea, Lourenço Chri-
 stian Mathielsen.
 Graf Bernstorff, Henrick Parr.
 Der Gut Zuttawe, Hendrik Loger.
 Fortuna, Mathias M. Koedr.
 Noorkshoop, Michael QualkeStem.
 Nimphá do Mar, F. C. Hingst.
 Mentor, Peter Erken Klein.
 Fidencia, Jochim Hinrich Krus.
 Graf Bernstorff, Hans Christian
 Mattens.
HAMBURGUEZES.
 Johannes, Alc. Eifes.
 Emmanuel, Johan N. Eysenberg.
 Hinrich & Jorg, Johar Ludwige
 Ode.
 Harmanus Segundo, Henrich Lutje
 Cornelis.
 Dieaufgehend Sonne, Claus Mahl-
 man.
 Der Ackerman, Roelof Roelofs.
 Hinrich, Michael Christian Peter-
 fen.

MARROQUINOS.
 Monbruk, o Arrais Amet Fatesk.
 Merahuda, o Arrais Hamet Be-
 robrain.
 Dby, o Arrais Hage Hamet Bol-
 tafam.
 Petal, o Arrais Hamet Belshg.
 Urfeia, o Arrais Hamet Elfizet.
 Marbuha, o Arrais Sedy Maho-
 mer.
 Similard, Cid Mahomed Aerban.
I M P E R I A E S.
 Italia, Philippe Andrich.
 Innocencia Protegida, Philippe Vu-
 zafevich.
R A G U S A N O S.
 S. Josef, Lucas Josef Tugufic.
 Pax, Joseph Semencovich.
 Senhora do Rosario, Simone Mal-
 lofsevich.
F R U S S I A N O S.
 Argener, Jonnas Douves.
 Felines gonzede, Bartle J. Fure-
 man.
 João Moço, P. Ske Uchuil.
 Senhora Agneta, Haying Barends.
 Zelldenneft, Henrique Smith.
 Ceres, Peter Rackow.
 Senhora Agnes, Folkert Jansen.
 De Vrow Antje, Johan Kimm.
B R E M E Z.
 Carolina, Jacob Behrens.
H E S P A N H O E S.
 Janfou, Vicente Saftre.
 Senhora das Dores, João de Gui-
 eira.
 Senhora da Aranfura, Francisco de
 Canart.
 N. Senhora de Guadalupe, Pedro
 Sardato.
O T T O M A N O .
 Senhora da Idra, Demetri Zoanni.

L I S B O A ,

NA REGIA OFFICINA TYPOGRAFICA. Anno 1801. *Com licença.*

Sejladsen på havnen i Lissabon kan følges i de officielle trykte besejlingslister, som løbende blev udgivet af de lokale myndigheder. På denne liste fra 1801 ses Fidentia og kaptajn Jochim Hinrich Krus som det næstsidste blandt de mange skibe fra Dan-
 mark. RA Kommercekollegiet 1797-1816 nr. 1786.

liggende by Oran for at forhøre sig om last. Den 29. januar 1801 stod skibet ud af havnen tungt lastet med hvede destineret til Lissabon.

I Lissabon blev ventetiden lang, inden det lykkedes at finde en ny fragt. Der blev tid til vedligeholdelse og reparation af skibet. Kaptajnen gik fra borde og fandt et logi. De menige fik også lejlighed til at se på livet i land. De har sikkert ikke sparet på sydens vine. Den 26. april »kom tømmermanden ombord, som gjorde oprør og spektakel, da en del kaptajner kom ombord«. Straffen fulgte to dage efter, da tømmermanden blev sat i kajotten på land. De øvrige af mandskabet nedlagde som protest arbejdet om eftermiddagen.

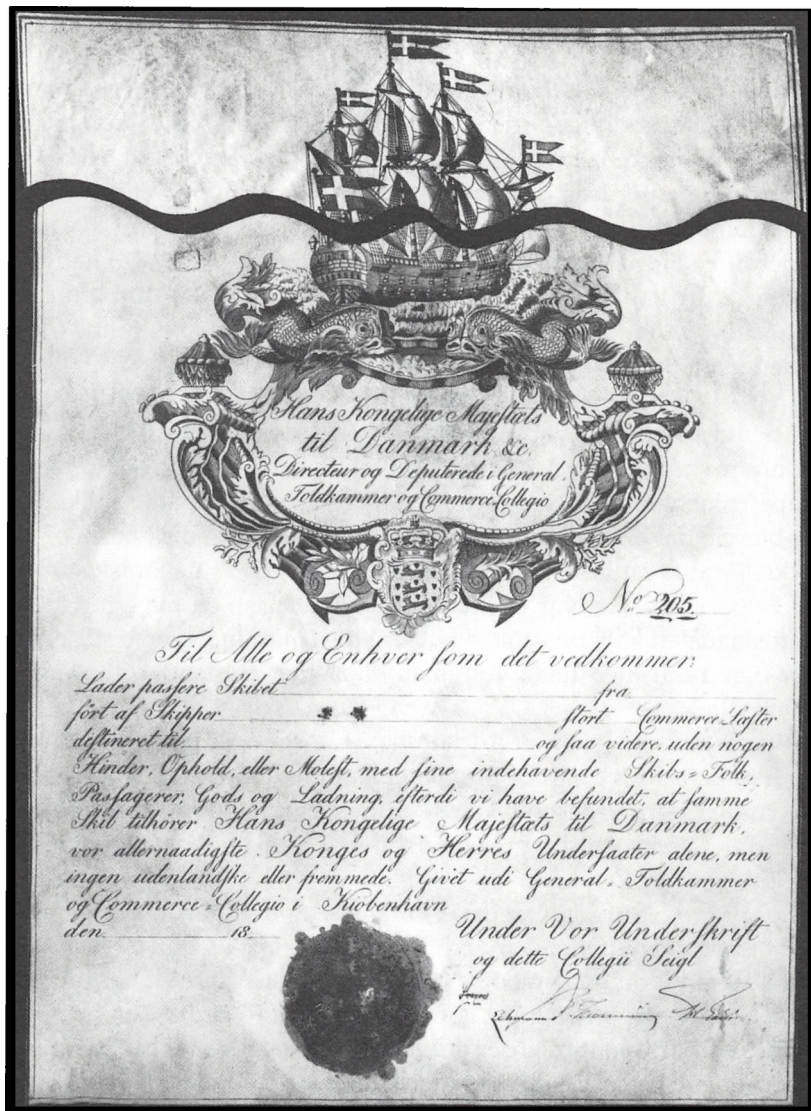
Så mange liggedage var selvfølgelig ikke til gavn for skibets indtjening, men til gengæld opnåede skibet at ligge i sikker havn i den farlige periode frem til slaget på Rheden, hvor konflikten mellem Danmark og England var på sit højeste. Den engelske regering udsendte ordre til sine orlogsmænd om at indbringe danske skibe, og i februar og marts 1801 opbragte engelske kapere flere danske skibe til Oran og Arzeu.¹⁹ Altimens lå Fidentia sikkert i Lissabon.

Endelig den 11. juli kom kaptajnen fra land og berettede, at han havde indgået aftale om en last på 394 kasser sukker og 25 sække kakao til Venedig. Knap en måned senere var alt på plads i skibet, og ankeret blev lettet. Rejsen gennem Gibraltar og videre østover gik glat, kun vrimlede farvandet med krigsskibe. Gentagne gange måtte kaptajnen brase bak, når spanske eller engelske orlogsmænd løsnede skud og ønskede at se papirerne.

I sørøverklør

Værre var det med de ureglementerede sørøvere fra Algier, som pludselig dukkede op, da Fidentia den 9. september befandt sig i farvandet mellem Sardinien og Sicilien. I begyndelsen af 1700-tallet var ikke så få søfolk endt i slaveri hos sørøverne i Nordafrika, indtil en række traktater i årene 1746-1753 med Algier, Tunis, Tripolis og Marokko skabte en vis sikkerhed. Mod klækkelige gaver, eller rettere bestikkelser, havde barbareskfyrrerne dengang forpligtet sig til at lade de danske skibe sejle, når de var udstyret med et såkaldt algiersk søpas.

Sidst i 1700-årene blev der imidlertid igen uro om sagen. Danmark havde i 1797 nægtet at betale en klækkelig sum i anledning af tronskiftet i Tripolis. Som reaktion beordrede paschaen sine korsarer ud

Algiersk søpas. Et sådant pas afhentede Fidentias kaptajn i København på udrejsen fra Østersøen vestover. Passet var udstedt af Kommercekollegiet og blev leveret til skibe der sejlede syd for Kap Finisterre. Passene skulle sikre skibene mod at blive overfaldet og plyndret af algierske sørøvere. Ægtheden af passet kontrolleredes ved at øverste halvdel af passet blev klippet af efter den bølgede linje og sendt til Algier, mens nederste halvdel blev medgivet skibet. Ved møde med algierske myndigheder kunne man så konstatere, om de to dele passede sammen. Gengivet efter eksemplar i Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg.

på sørøvertogt. Algier og Tunis fulgte efter, og forholdene blev i en årrække ustabile.²⁰

Dines Jensen har fastholdt situationen i sin logbog den 9. september 1801: »Kl. 5½ kom til os en bark med Algiersk flag som skød et skud, så vi måtte sætte flag til og brase bak og sætte sluppen ud og kaptajnen med 4 mand drog der ombord med sine papirer og sluppen kom straks ombord igen med 2de tyrker, som tog en del sukker af lasten, ½ fjerding smør af provisionen, en tin xx? og noget stentøj af kahytten og meget af kaptajnens lintøj. Kl. 6½ kom kaptajnen ombord igen, satte sluppen ind, satte bramsejl til og alt hvad trække kunne«. Alle åndede lettet op – det kunne være gået meget værre.

Den 26. september var skibet fremme ved Venedig. Kaptajnen og fire mand sejlede ind til byen for at foretage de nødvendige anmeldelser hos myndighederne, der blev indkøbt fersk kød og grønt til mandskabet. Skibet lempedes helt ind i kanalerne, og de mange sukkerkasser blev losset. En befragter kom ombord for at syne skibet – og det lykkedes at få en last stykgods til Zakynthos, en af de joniske øer ud for Peloponnes. Det var en særdeles blandet last: en mængde kasser og fustager, en kanapé, stole, kobberkedler m.m.m. Skibets spisekammer blev fyldt med fersk kød, som en slagter fra land kom ombord for at salte.

Nu gik det ned gennem Adriaterhavet, forbi Ancona og Kap Otranto på Italiens kyst og forbi Kephallenia, indtil ankeret blev kastet ved Zakynthos den 7. december. Zakynthos var en vigtig udskibningshavn for Grækenland, og lasten, som nu blev indtaget var typisk: i alt 458 fustager korender.

Losning og lastning varede 1½ måned, og det blev en ret livlig tid i den stærkt benyttede havn. Fra land kom »consteleren«, vel en lokal embedsmand, ombord med sin familie på visit. Flere skibe fra hjemlandet dukkede op i havnen. Først var det en kaptajn Jansen fra Flensborg. Matros Vallentin Jensen fra Flensborg valgte at skifte til Jansens skib. Senere var der lejlighed til at hilse på kaptajn Rasmussen fra Bergen og hans kollega Meyer fra samme by.

Den 29. december fejrede de lokale folk St. Dionysius' dag. Fidentia-folkene lod heller ikke mulighederne på den vinrige ø gå sig forbi. De to svenske matroser i besætningen, Lars Eberg og Lorenz Westberg, tog sig f.eks. en ekstra landlov natten mellem den 23. og 24. december. Selve juleaften »kom kaptajnen ombord fra land og gjorde spitakel og slem alarm med folkene uden nogen betydelig årsag«.

Også 1. juledags aften var der »som foregående aften spitakel og alarm ombord, uden nogen betydenhed«. Det blev vist en lidt fugtig og ufredelig juletid. Den 4. januar 1802 var det galt igen: »Om aftenen kom kaptajnen ombord fra land med 4 mand i sluppen, som var alle besoffen og gjorde spitacul og slagsmål i sluppen og på dækket«. Et bevæget ophold gik til ende, da Fidentia »i Herrens navn« og godt lastet med korender og forsyninger af kød, ærter, oliven og fyldte vandfade lettede anker den 24. januar 1802 – nu med kurs mod Hull i England.

Langfarten hjemover tværs over Middelhavet, gennem Gibraltarstrædet og op langs Atlanterhavskysten gik uden problemer. Allerede den 29. april var Fidentia fremme i Hull. Skibet lagde til kaj i dokken, de mange fustager med korender blev losset, der blev taget nye forsyninger ind af ærter, »hårdt brød«, frisk kød og øl, og stenkul til kabysen.

Den 13. juni gik det i Herrens navn ud på den sidste etape, kun med ballast i lasten. Den 18. juni var Kronborg om styrbord. Kaptajn Kruse steg i land for at ordne det fornødne med toldereren i Helsingør²¹, og farten fortsatte sydpå.

Endnu samme aften ankrede skibet op på Københavns red. I præcis to år havde besætningen været på langfart. Den store by trak, og Sct. Hans aften sejlede fire mand i land med chaluppen. De to ungersvende Lars Eberg og Lorenz Westerberg fra Sverige var med – og ligesom i Zakynthos havde de svært ved at rive sig løs. Da båden kom tilbage manglede de – først næste dag kl. 5 dukkede de op. Det blev sikkert til en lystig Sct. Hans nat i metropolen. Dagen efter var også kaptajnen tilbage på skibet. Der blev sat sejl, og endelig den 4. juli 1802 var den lange rejse til ende. Fidentia lagde til kaj hjemme i Flensborg omtrent ud for Fiskergade. Dagen efter sattes »gøs og vimpel kronprins Friderich til ære, som skulle komme herigennem byen«. »Måneden blev opsagt«, og folkene fik deres løn. »Guds navn være lovet og priset for sin ledelse og førelse udi disse to forbigangne år til denne ende«, sluttede Dines Jensen sin beretning.

Tre år hjemmefra

Skib og mandskab var kommet godt tilbage – kun rederne havde måske knap så megen grund til begejstring. Ventetiderne på fragt i de fremmede havne havde under denne første rejse været ret lange,

og også hjemme i Flensborg gik der nu en rum tid, før skibet igen fik fragt. I marts 1802 var der sluttet fred mellem England og Frankrig, og det gavnede ikke den neutrale søfart. I december blev en 23/64 part i Fidentia solgt på auktion i Kompagnihuset på Skibbroen.²² Hovedredere var herefter købmændene Andreas Jordt og Lorenz Jensen junior. Tiden gik helt indtil april 1803, før det lykkedes dem at få aftaler om en ny langfart. Denne gang skulle skibet føres af den 32 årige Peter Iversen som kaptajn. Iversen var for nylig blevet svigersøn til Andreas Jordt, da han den 11. marts samme år ægtede skibsreders datter Maria Hedewig.²³

Dines Jensen var med igen, da skibet lagde fra kaj den 12. april 1803, og han tog fat på et nyt afsnit i sin logbog. Denne gang blev ekspeditionen endnu længere end jomfrurejsen. Præcis tre år kom den nye rejse til at vare, og det var sikkert ikke uden sammenhæng med de storpolitiske forhold. I maj 1803 begyndte krigen mellem Frankrig og England påny, og dermed vendte Danmark-Norge tilbage i sin vante stilling som den vigtigste neutrale handels- og sømagt. Gennem traktater med England blev der sikret den dansk-norske handel de heldigst mulige betingelser. Ganske vist accepterede Danmark det engelske krav om ret til visitation, men der kunne frit sejles til de krigsførende nationers havne og langs deres kyster, og varer produceret i de krigsførende lande kunne frit transporteres, når de var erhvervet af neutrale undersætter og blev transporteret for disses regning. Beskyttet af disse regler kunne Danmark-Norge i årene 1803-06 trygt udnytte fordelene ved sin neutrale stilling. Dannebrog blev et populært flag hos befragterne, og gode fragtrater gjorde sejladserne særdeles lønnende.²⁴

Fidentias rejse 1803-06 er et godt eksempel på vilkårene i disse år. Uden større hindringer gik det fra havn til havn, fra fragt til fragt – uden mellemlandinger i hjembyen. Vilårene var sikkert bedre på denne anden ekspedition end på den første rejse 1800-1802.

Den 12. april 1803 steg reder Andreas Jordt ombord for at følge svigersønnen og skibet det første stykke. Mandskabet gjorde landtovene løse, lodsens kom ombord, og så gik det »i Herrens Navn« under sejl fra Flensborg. Kun fem dage efter ankrede skibet op i Danzig. Ballasten blev kastet, og den første ladning på i alt 1.463 sække hvede (136 læster) og 83 ½ læster hør blev stuvet i lasten. Gode forsyninger af ærter, »hårdt brød« samt brænde kom ombord, de fyldte vandfade blev surret fast. Afsted gik det mod København. Her gik Andreas

Ved hver passage ud og ind ad Østersøen ankrede »Fidentia« op på Københavns red. Dette stik fra 1786 giver et indtryk af byens silhouet og de mange skibe, som i de blomstrende søfartsår lagde sig for anker på reden. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg.

Jordt fra borde og en passager, som skulle med til Lissabon, steg istedet på. Den 9. juni var Kronborg om bagbord, og kaptajn Peder Iversen anmeldte ladningen til tolderen i Helsingør.

I god fart lagde skibet Kullen, Anholt og Skagen bag sig og stod gennem Kanalen og ud i Atlanterhavet. Her meldte englænderne sig igen. På en position mellem England og Spaniens nordvestspids kom den 16. juli »til os en engelsk kotter, som skød et skud efter os, satte flag til og bjerget sejl og drog under vinden, og han satte sin slup ud og 4re mand og en officer kom ombord til os for at efterse papirerne. De drog straks fra borde igen, og vi holdt af og satte sejl til igen«. Sådanne besøg blev et ofte gentaget fænomen på hele rejsen. Både franske og engelske orlogsmænd holdt med mellemrum skibet an, officererne kom ombord og kiggede i papirerne. Men heldigvis blev det aldrig til mere end en rutinemæssig kontrol.

Den 22. juli kastedes anker ud for Belems kastel ved Lissabon. Kaptajnen steg i lang for at forhøre sig om lasten, og snart blev der travlt med at losse. Bark efter bark lagde til ved skibssiden og blev fyldt med de mange sække hvede og hør. Søndag den 7. august blev sørge-

lig: »Vi satte flag, gøs og vimpel til på halv stang for vores passager, som vi medbragte hertil, ved døden her tog afsked fra verden og nu i dag skulle lægges i graven ved solens nedgang«.

En måned efter gav kaptajnens anstrengelser resultat. Han kom ombord og berettede, at der var opnået en fragt af sukker, kakao, kattun og Brasiltræ til Venedig. Men først den 25. oktober var alt på plads, nye passagerer steget om bord, forsyningerne suppleret op – og Fidentia kunne signalere til Belems kastel for udadgående.

Det gik strygende ind gennem Gibraltar og ud i Middelhavet. Planmæssigt ankrede skibet op i Venedig godt en måned senere, lasten blev losset, kaptajnen gik i land, og nytårsaften kom han tilbage fra lagunebyen og meldte, at han havde fået fat på en fragt majs fra Ancona og retur til Lissabon. »Guds navn være lovet og priset for sin ledelse og førelse udi det forbigangne år«, skrev Dines Jensen med god ret i sin logbog samme aften. Sejladsen havde indtil nu været tilsmilet af lykken.

Et par dage efter nytår 1804 fik mandskabet lov at gå i land for at gøre nødvendige indkøb i Venedig. Der blev indtaget fersk kød, som blev saltet, samt ris, bønner og brød, og så gik det ellers sydpå til Ancona. Her blev den aftalte last majs indtaget, folkene fik lov til en munter aften i land, og tungt lastet sejlede Fidentia derpå den 2. marts atter vestpå.

Rejsen tilbage til Lissabon varede tre måneder. Majsen fra Ancona blev losset, og en ny fragt af samme slags som sidste gang stod straks klar på kajen. Så hurtigt som muligt stuvedes kasser af sukker i lasten sammen med sække af kaffe og kakao samt kattun. Næppe var lasten fyldt, så gik det atter løs fra Lissabon ad den kendte rute østover gennem Gibraltar og ind i Middelhavet.

Nødhavn i Cartagena

Der er næppe tvivl om, at hurtighed blev belønnet på dette tidspunkt. Gode fragter lå og ventede på de neutrale skibe, så det gjaldt om at hænge i. Men ak – netop da kom uheldet. Midt i farvandet mellem Kap. St Paulo og Sardinien sprang skibet læk. Alle mand måtte til pumperne, og kun med besvær kunne Fidentia holdes læns. Det blev besluttet at søge nødhavn i Cartagena for at finde lækagen og reparere.

Det blev en langvarig og besværlig proces. Først prøvede dykkere

Trængsel i Londons travle havn ud for the Legal Quays i 1804. Til højre ses Tower, i baggrunden skimtes St. Paul. Omtrent sådan tog byen sig ud, da Fidentia ankrede op den 7. december 1805. Efter F. Barker & P. Jackson: London. 200 Years of a City and its People. London 1974.

at finde lækken under skibet – forgæves. Så måtte lasten tømmes, og først da dukkede hullet op agter i piken. Tømmermændene gik i gang – og altimens gik de kostbare dage.

Men én ulykke kommer sjældent alene. Da skibet var ved at være klar, blev havnen spærret, og kaptajn Iwersen blev syg. Doktoren fra land blev tilkaldt. Dag efter dag kom han for at tilse patienten, men lige meget hjalp det. Den 5. december måtte Iversen bringes i land, »som var meget svag og efter dogterens sigelse så ikke ud til at blive længe i live«. Den 11. december kom der ordre fra land, at kaptajnen var død. »Drog da straks i land det meste af skibets mandskab for at følge hannem til sit hvilested. Kl. 4½ var han begravet«, skrev Dines Jensen lakonisk i sin protokol.

Efter dødsfaldet var Fidentia uden chef. Dines Jensen drog afsted til kansleren i Palmos, og resultatet blev, at han flyttede ind i chefkaytten. Hjemme i Flensborg fik enken Maria, datter af skibsreder

Jordt, udpeget en værge.²⁵ Det var den købmand Andreas Peter Andresen, som vi kender fra digtet citeret s. 90.

For den nyudnævnte kaptajn Dines Jensen gjaldt det om at komme videre. Der blev købt fersk kød og grøntsager til mandskabet, og endelig den 7. februar 1805 – efter 5 måneders nødtvungen forsinkelse – kunne skibet lette anker med kurs mod Triest. Herefter gik det rask fremad. I Triest blev skibet omdirigeret til den mere kendte plads Venedig, hvor kolonialvarerne blev losset.

Herefter gentog mønstret sig fra sidste gang Fidentia var i Venedig. Med stykgods gik sejladsen fra Venedig til Kefhalonia for at hente en last korender, denne gang bestemt til London. Den lange rejse her til varede kun 2½ måned. Fidentia nåede Londons Tower den 7. december. Der blev losset, og videre gik det hjemover i ballast. Gennem Storebælt nåede Fidentia velbeholden ind til Flensborg den 12. april 1806. Agtertovene kastedes i land, dækket blev gjort rent, og mandskabet opsagt med løn. Efter tre års fravær var rejsen til ende.

Skipperen går i land

Nu var det tid til at gøre regnskabet op og udbetale udbytte til rederne. Det blev sikkert ikke så ringe, også selv om opholdet i Cartagena havde været dyrt. Rederne gik straks i gang med at finde en ny fragt. Midt i maj 1806 var det aftalt, at skibet skulle gå til Archangelsk og derfra til Lissabon eller Barcelona.²⁶ Som kaptajn valgte rederiet en ny mand, Adolph Peter Krysing; Dines Jensen var jo kun blevet kaptajn som følge af dødsfaldet i Cartagena. I kompagnihuset på Flensborgs skibbro solgtes den 23. maj 1/32 part i skibet ved auktion, og skibet kom sikkert også på værft. I alt fald blev det nu omregistreret fra 102½ til 104 kommercelæster og fik typebetegnelsen »pinkskib«.²⁷

På dette tidspunkt havde rederne stadig grund til at tro, at de gode konjunkturer ville fortsætte. Skibet gik afsted mod Archangelsk uden Dines Jensen – men snart væltede ulykkerne ind. Den 21. november 1806 forkyndte Napoleon kontinentalspærringen rettet mod England. Svaret var den engelske kabinetsordre af 7. januar 1807, som forbød al neutral handel mellem fjendtlige havne. Danske skibe blev opbragt på stribe, i august erklærede kronprinsen England krig. Så fulgte Københavns bombardement og tabet af flåden. Danmark sluttede sig til Frankrig.

De følgende år blev én lang ulykkesperiode for den før så blom-

strende søfart. Flensborgs søfart gik næsten i stå. I juli 1807 lå Fidentia i Irland, og det lykkedes at komme hjem uden at blive opbragt. Men den store tid var forbi. Mellem 1807 og 1815 blev byens tonnage halveret, fra 15.823 til 7.195 kommercelæster. Fidentias skæbne er typisk for vilkårene i disse krigsår – ligesom det havde været tilfældet i de foregående år. I 1808 lå skibet hjemme, i 1809-10 vovede rederne at lade det gå til Norge. Men det var en slet forretning, og 1811 blev skibet solgt i Christianssand.²⁸

Mest heldig var nok Dines Jensen. I 1807 opholdt han sig i land og overvejede at slå sig til ro som landmand. Men de gamle redere havde ikke glemt ham. Den 15. juli 1807 fandt skibsreder Andreas Jordts kone Charlotte anledning til at skrive til ham. Fra konsulen i Kefalonia var hun blevet præsenteret for et gældsbevis, hvor Dines Jensen lovede at betale fragtafgift vedr. den ladning stykgods, som Fidentia havde bragt fra Venedig til Kefalonia. Nu bad hun om en forklaring. Samtidig beklagede hun, at Dines ikke var fortsat som skibschef; Adolph Peter Krysing havde kun bragt rederiet ulykke.²⁹

I de følgende år har vi kun få oplysninger om Dines Jensen. Efter alt at dømme er han flyttet hjem til Ørby og har med hjembyen som base tjent som skipper. Men efterhånden begyndte alderen at trykke, og så var det nok bedst at søge en mere rolig tilværelse. Han gik i land og fandt sig en kone. Den 9. november 1816 holdt den halvgamle skipper bryllup i Vonsbæk kirke med Anna Sørensdatter Hansen. Broderen Søren Jensen Suurballe, som havde overtaget fødegården, udbetalte nu arven på 800 mark og ydede som lovet »halv bryllupskost«. Dines købte et kådnersted med toft og kålhave i fødebyen Ørby og udvidede yderligere bedriften ved at købe en ekstra fæstekobbel. Her nåede han at få endnu 15 år som landbolsmand.³⁰ Den 19. december 1831 døde han i Ørby.

Her vil vi slutte beretningen om Dines Jensen Suurballe og hans logbog. Barken Fidentia var kun ét blandt de over 1.000 skibe, som i perioden 1750-1807 havde hjemme i Flensborg. Når dette ene skib alligevel er sat i centrum her, skyldes det dels det fremragende kilde-materiale, som logbogen udgør; dels at Fidentia er typisk for det flertal af Flensborgskibe, som gik i fart på Middelhavet. Denne fart mellem Østeuropa og Sydeuropa var det solide grundlag for byens søfart i hele perioden. Middelhavsfarten har i den almene bevidsthed alt for længe stået i skyggen af farten på Vestindien. Det er ikke berettiget.

Fidentias rejser 1800-1806

	Position		Indtaget
1. rejse			
1800			
5/6	Flensborg	klargøring	ballast og proviant pibestaver proviant
16/6-23/7	Memel	losset ballast	
29/7-11/8	Københavns red		
12/8	Kronborg		
17/9-22/10	Oporto	losset pibestaver, reparationer	ballast
26/10-6/11	Lissabon	reparationer	ballast
16/11-29/1	Arzeu	losset ballast	hvede
1801			
21/2-8/8	Lissabon	losset hvede	sukker, kakao
25/9	Powillia	karantæne	
25/10-15/11	Venedig	losset sukker og kakao	stygods korender
7/12-24/1	Zakynthos	losset stygods	
1802			
29/4-13/6	Hull	losset korender	ballast
18/6	Kronborg		
18/6-25/6	København		
1/7	Flensborg		
2. rejse			
1803			
12/4	Flensborg	klargøring	ballast hvede, hør
17/4-20/5	Danzig	losset ballast	
23/5-16/6	Københavns red		
16/6	Kronborg		
22/7-25/10	Lissabon	losset hvede og hør	sukker, rødt træ, kakao, kattun ballast
4/12-22/1	Venedig	losset brasiltræ, sukker, kakao	
1804			
27/1-2/3	Ancona	losset ballast	majs sukker, kaffe, kakao, indigo, kattun
8/6-29/7	Lissabon	losset majs	
4/9-7/2	Cartagena	reparation af læk, ladning losset og atter lastet	
1805			
24/3-29/3	Triest	omdirigeret til Venedig	stygods
31/3-28/7	Venedig	losset sukker, kaffe, kakao, indigo, kattun	
12/8-27/9	Kefalonia	losset stygods	korender
7/12-25/2	London	losset korender	ballast
1806			
10/4	Nyborg		
12/4	Flensborg		

HENVISNINGER

1. Ingwer Ernst Molsen: Die Entwicklung der Handelsflotte Schleswig-Holsteins 1745-1865, i: Walter Asmus (udg.): Die Entwicklung des Verkehrs in Schleswig-Holstein 1750-1918, Neumünster 1996 s. 84-88. Flensborg bys historie bd. 2, 1955, s. 62.
2. Flensburg Geschichte einer Grenzstadt, 1966 s. 224f.
3. Ole Ventegodt: Redere, rejser og regnskaber, Flensborg 1989 s. 54. Flensburg Geschichte einer Grenzstadt, 1966 s. 235.
4. Citeret efter Flensburg Geschichte einer Grenzstadt, 1966 s. 235.
5. Skibsliister i Flensborg byarkiv 1636-1814: Stadtarchiv Flensburg (StA Fl.) A 319 Bd 1-4.
6. Algierske søpas 1797-1806: RA Kommercekollegiet 1797-1814 nr. 1850-1852.
7. Øresundstoldregnskaber: RA.
8. RA Kommercekollegiet 1797-1816 nr. 1778-1804, rapporter fra konsulatene i bl.a. Venezia, Lissabon og Algier.
9. Ole Ventegodt har behandlet to partrederiregnskaber for hhv. galeoten Der jungè Hinrich/galeasen Die Einigkeit 1783-1801 og for fregatten Die Harmonie 1794-1812 i bogen Redere, rejser og regnskaber. Et par flensborgske partrederiregnskaber 1783-1812, Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 1989. I søfartsafdelingen i Landsarkivet i Aabenraa findes en hel række skibsjournaler og enkelte logbøger, hovedparten fra Aabenraa-skibes sejlads på Sydamerika og fjernøsten i sidste halvdel af 1800-årene.
10. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, arkiv P 387, Dines Jensen (Suurballe)'s logbog for barken Fidentia af Flensborg 1800-1806. Overdraget arkivet i 1995 af gårdejer Bertram Suurballe, Lunding, og pastor emeritus Bent I. Suurballe, Særsløv, Falster.
11. En kortfattet omtale af protokollen er givet af Hans-Friedrich Schütt i artiklen »Die Flensburger Bark »Fidentia« im Mittelmeer«, i: Schleswig-Holstein 1962 s. 224f.
12. LA Aab Haderslev herreds skyld- og panteprotokol II fol. 1325 og bibog fol. 8892.
13. Bent I. Suurballe: De gynger på det dybe vand, de går bag stærke heste. En sønderjysk slægt gennem 400 år (under udgivelse). Bent I. Suurballe takkes for oplysninger vedr. slægten Suurballe.
14. RA Komm. koll. 1797-1816, nr. 1850, 1800/465 algiersk søpas 31/7 1800.
15. Landsarkivet for Sjælland, Waterskout-protokol 1799-1801, 1/8 1800. Fidentias senere passager af København har ikke sat sig spor i protokollen. Arkivar Jørgen Mikkelsen takkes for gennemgang af Waterskout-protokollen.
16. RA Øresundstoldregnskab, danske skibe 6/8 1800.
17. Ole Feldbæk: Danmarks historie 4, 1730-1814, Gyldendal 1982 s. 282-285.
18. En levende beskrivelse af forholdene i Arzeu 1784 findes i Jens Jacob Eschels: Lebensbeschreibung eines Alten Seemannes, Hamburg 1995 s. 170-174.
19. RA Komm. koll. 1797-1816 nr. 1804: konsulatsrapporten fra Algier 20/6 1801 beretter om opbringelse af to Flensborg- og et Altona-skib til Arzeu og Oran i februar-marts 1801.
20. Danmarks Søfart og Søhandel I, 1919 s. 672-677 (Albert Olsen).
21. RA Øresundstoldregnskab danske skibe 18/6 1802.
22. Flensburgsches Wochenblatt 19/11 1802.
23. StA Fl kirkebog St. Marie viede 11/3 1803.
24. Axel Linvald: Bidrag til Oplysning om Danmark-Norges Handel og Skibsfart 1800-1807, i: Historisk Tidsskrift 8. rk. bd. 6, 1916 s. 402-404, 429-432.
25. StA Fl A 34 bd. 53, retsprotokol 22/3 1805.
26. RA Kommercekollegiet 1797-1816, nr. 1852, algiersk søpas 1806/329.
27. Flensburgsches Wochenblatt 17/5 1806.
28. StA Fl A 319 Bd. 4, skibsliister 1808-11.
29. Brev fra Charlotte Jordt til Dines Jensen 15/7 1807, indlagt i logbogen P 387.

30. LA Aab Haderslev herreds skyld- og panteprot. tom II fol 1325 og 1796, bibog 2 fol. 733f; Haderslev herreds

tingprotokol 1806-19 s. 739, 16/6 1817; Haderslev herreds ekspeditionsprotokol 5 fol. 3050, 28/6 1852.

Oprettelsen af Als-Ærø Bispedømme i 1819

af KARSTEN HERMANSEN

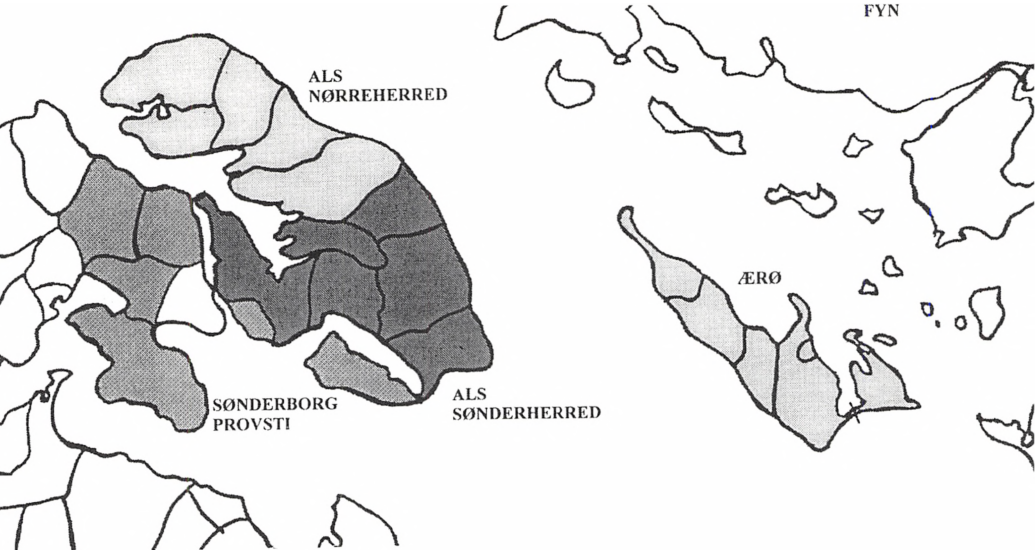
I året 1819 udskiltes øerne Als og Ærø fra Fyns Stift og udgjorde fra da af og indtil 1864 et selvstændigt bispedømme med kun atten kirker: tolv på Als og seks på Ærø.¹ I den følgende artikel belyser cand.mag. Karsten Hermansen, Marstal, baggrunden for dannelsen af dette lille bispedømme.

Indledning

Fra begyndelsen af 1800-tallet havde man arbejdet på en forenkling af de forvirrede administrative forhold i hertugdømmerne. Siden 1773 var Slesvig og Holsten som helhed blevet forvaltet af kongen og Tyske Kancelli. Før den tid var visse dele blevet regeret af hertuger af de sønderjyske fyrsteslægter.² På grund af Det tyske Riges opløsning i 1806 lod kronprins Frederik (1768-1839, fra 1808 Frederik VI) udstede patentet af 9. september 1806, hvorved Holsten fremtidigt skulle være en uadskilt del af monarkiet. Det gav et dårligt forhold til kronprinsens svoger, hertug Frederik Christian (1765-1814) af Augustenborg, som i statsrådet forsøgte at få sin hertuginies arverettigheder anerkendt.³ Nationalt og sprogligt set var det af stor betydning, at skoleloven af 24. august 1814 for Slesvig og Holsten gennemførtes. Kirkesprogsgrænsen nord om Bov og syd om Tønder blev herved trukket skarpt op. Tidligere dansktalende i Sydslesvig fik af denne grund en hurtigere overgang til tysk talesprog.⁴

Særligt indviklede var forholdene på Als og Ærø, da øerne havde forskellig verdslig og gejstlig jurisdiktion. I verdslig henseende var øerne underlagt hertugdømmernes jurisdiktion, medens de i gejstlig henseende – bortset fra to sogne – hørte under Fyns Stift. Det betød, at kirke- og skolevæsen fulgte dansk lov og stod under Danske Kancelli. Alt andet fulgte hertugdømmernes lovgivning og henhørte under Tyske Kancelli, som fra 1806 benævntes Slesvig-Holstenske Kancelli og fra 1816: Slesvig-Holsten-Lauenburgske Kancelli.⁵

Ærø hørte i sin helhed under Fyns Stift, men det gjorde Als ikke.

Ved Als-Ærø Bispedømmes oprettelse i 1819 hørte Als Nørreherred og Ærø (lys grå) under kongen, medens Als Sønderherred (mørk grå) hørte under hertugen af Augustenborgs patronat. Sønderborg og Kegnæs hørte til Sønderborg provsti i Slesvig stift. Dette provsti omfattede tillige sognene Broager, Nybøl, Ullerup og Sottrup på Sundeved (mellem grå).

Sønderborg provsti hørte under Slesvig Stift og bestod af seks kirker, hvoraf de to lå på Als: Sønderborg og Kegnæs. Disse to kirker var så at sige taget ud af deres naturlige alsiske sammenhæng som en følge af et privilegium som hertug Hans den Yngre (1545-1622) i Sønderborg fik i 1584. Inden den tid havde Sønderborg ligesom resten af Als hørt til Fyns Stift. Kirken i Kegnæs – som først var opført i 1615 – havde derimod aldrig hørt til Fyns Stift. Her gjaldt slesvigsk lovgivning derfor både i verdslig og gejstlig henseende.⁶

Slotspræsten på Augustenborg udnævntes af hertugen og stod uden for biskoppens tilsyn.⁷ Yderligere komplikationer skabtes af den omstændighed, at Als Sønderherreds syv sogne: Lysabild, Tandslet, Hørup, Ulkebøl, Ketting, Asserballe og Notmark hørte under hertugen af Augustenborgs patronat, medens Nørreherreds fem sogne: Nordborg, Oksbøl, Svenstrup, Havnbjerg og Egen hørte under kongen. Trods disse skel fandtes der i Lysabild kongelige undersætter under Sønderborg Amt, og i Notmark fandtes der kongelige undersætter under Nordborg Amt.⁸

Der var to herredsprovstier på Als: Sønder- og Nørre-herred, mens Ærø udgjorde provstiet Ærø, bestående af Bregninge, Søby (annekssogn til Bregninge), Tranderup, Rise, Ærøskøbing og Marstal sogne.

Fra 1803 forhandlede der om en mere ensartet jurisdiktion på Als

og Ærø. En række forskellige synsvinkler på dette spørgsmål dannede tilsammen det grundlag som Danske Kancelli og kongen i sidste instans afgjorde sagen ud fra.

I det følgende samler interessen sig om, hvorfor man oprettede en ny bispestol i 1819. Spørgsmålet skal søges besvaret ud fra en gennemgang af nogle væsentlige faktorer for den kirkelige administration på øerne Als og Ærø: hertugens patronatsrettigheder over kirke og skole, de sproglige, nationale og undervisningsmæssige spørgsmål, de økonomiske omstændigheder samt de administrative og juridiske forhold.

I modsætning til den eksisterende litteratur om bispedømmets oprettelse – der i høj grad lægger vægt på personlige hensyn som afgørende for stiftets dannelse – vil denne artikel i stedet betone de administrative og juridiske problemers reelle betydning for Als-Ærø Bispedømmes oprettelse.

Litteratur

Bispedømmets oprettelse er ikke vist megen opmærksomhed i almene fremstillinger om perioden. H. N. A. Jensen omtaler bispedømmets oprettelse i sin *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte* (1879),⁹ men giver ingen vurdering af årsagerne til oprettelsen. Tilsvarende gælder det i Harald Jørgensens *Lokaladministrationen i Danmark* (1985).¹⁰

M. Mackeprang udgav i 1952 artiklen »Biskop Jørgen Hansen. Et foredrag«. Det var hans opfattelse, at bispedømmet først og fremmest blev oprettet af hensyn til den unge hertug Christian August (1798-1869), så denne var fritaget for at forhandle med en så underordnet embedsmand som en amtsprovst. En biskop var mere acceptabel.¹¹ Mackeprang vurderer sagen tilsvarende i 1954 i artiklen »Sønderjyllands politiske og administrative forhold«.¹²

Anne Riising har i artiklen »Om Ærøes jurisdiktionsforhold indtil 1866« (1964) ikke givet nogen vurdering af årsagerne til oprettelsen af bispedømmet, men derimod understreget, at Ærø dermed var helt løst fra Fyns Stift.¹³

Det stik modsatte syn hævder Niels Knud Andersen i »Biskop over Als og Ærø« (1972). Han forsøger at sandsynliggøre en fortsat fynsk tilknytning ud fra benævnelsen bispedømme i stedet for stift. Det vil sige, at Als og Ærø skulle udgøre et eget bispedømme inden for Fyns Stift. Om oprettelsen af bispedømmet er Andersen en smule mere

nuanceret end tidligere, men har stadig hovedvægten på hensynet til hertugen.¹⁴

Det mest nuancerede syn stammer fra H. P. Clausens artikel i *Sønderjyske Årbøger*: »Dansk og tysk på Als 1812-48« (1965). Heri får man en fremragende gennemgang af perioden fra 1812 til 1819, hvor bispedømmet blev oprettet. Clausen interesserer sig for skolehistorien, men via den tætte historiske tilknytning til kirken, får man et klart indblik i forhandlingerne om den administrative omlægning på øerne. Clausen er lidt vag i sin konklusion vedrørende bispedømmets oprettelse, men har dog overvejende vægten på de sproglige hensyn og på en simplere administration. Ikke desto mindre dukker også her hensynet til hertugen op.¹⁵ I bogen *Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne* (1980) er H. P. Clausen mere klar i sin konklusion: »Man håbede, at det ville gøre hertugen mere fremkommelig, når han skulle forhandle med en biskop og ikke med en amtsprovst«.¹⁶

Kort sagt: Mackeprangs teori om hensynet til hertugen er blevet stående som den toneangivende årsagsforklaring til spørgsmålet om oprettelsen af Als-Ærø Bispedømme.

Endelig skal G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814* (1968) fremhæves for sin fine gennemgang af forhandlingsforløbet. Man må desværre undvære Japsens vurdering af årsagen til embedsoprettelsen, da han slutter i 1814.

Årene 1803-1819 i hovedtræk

I 1803 gjorde man et første forsøg på at få startet forhandlinger om en forenkling af tilstanden på Als og Ærø. Danske Kancelli henvendte sig først til Tyske Kancelli, som derefter skrev til Overretten og Overkonsistoriet på Gottorp i februar 1804. Tanken var at lægge Als til Slesvig Stift i gejstlige sager, medens Ærø i verdslige sager skulle henlægges til Fyn.¹⁷ Gottorp indhentede betænknings fra de berørte – og meget enige – instanser.¹⁸ Sagen gik imidlertid i stå, da Tyske Rentekammer fandt det rigtigst, at spørgsmålet blev taget med i overvejelserne i den i 1798 nedsatte kommission angående grænseregulering mellem Jylland og hertugdømmet Slesvig.¹⁹

I 1812 blev spørgsmålet taget op igen. Denne gang var det aktualiseret af skolevæsenets forhold. Fyns biskop Plum (1760-1834) anmodede om, at det provisoriske skolereglement af 10. oktober 1806 for almueskolevæsenet på landet i Sjællands, Fyns og Lolland-Falsters

stifter måtte indføres på Als og Ærø.²⁰ Plum udtalte sig i den anledning negativt om øernes skolevæsen. Synspunkterne stammede fra den siden 1808 konstituerede provst Frederik Ebbesen (1768-1836) fra Svenstrup i Als Nørreherred.²¹ Dét følte hertugen på Augustenborg, Frederik Christian, krænkende. Snart efter udløste det en reaktion²² – ikke mindst fordi han frygtede for sine patronatsrettigheder i Sønderherred.

Længere kom man ikke i 1812. Den 29. juli 1814 kom anordningen for almueskolevæsenet i Danmark. Den 24. august 1814 kom den tilsvarende for hertugdømmerne. Problemerne med indførelsen af skoleloven – og hvilken – gjorde, at man for alvor begyndte at gøre sig overvejelser om Als og Ærøs fremtidige kirkelige og civile retlige tilknytning.²³

Resultatet blev i 1819 oprettelsen af et bispedømme for Als og Ærø samt nedsættelsen af en kommission til forenkling af øernes blandede forfatning.²⁴ Når man valgte at oprette et så lille bispedømme, skyldtes det en række faktorer, som i det følgende skal beskrives. Derefter følger en vurdering af disse faktoreres forholdsvise indflydelse på den valgte løsning.

Det hertugelige patronat

Hertugens patronatsret gav ret til udnævnelse af præster og lærere i patronatsområdet, som var Als Sønderherred. I praksis gav patronatsretten også bemyndigelse til udstedelse af skolereglementer for de enkelte skoler. Rettighederne stammede fra 1756 og 1764, hvor Frederik V overlod hertugen af Augustenborg størstedelen af Sønderherred som arveligt fideikommis.²⁵

Med forordning af 3. juni 1809 ophævedes kalds- og birkeret for adelige og særskilte godsejere. Hertugen kunne herefter kun foreslå tre personer, som kongen valgte iblandt.²⁶ Den hertugelige patronatsret var blevet stækket. Forholdet til kongehuset var samtidig konfliktfyldt på grund af spørgsmålet om hertugslægtens arverettigheder og indflydelse.²⁷

Da biskop Plum i 1812 ytrede sig om skolevæsenets slette tilstand på øerne, svarede hertug Frederik Christian omgående, at han havde betalt for at have elever på landets seminarier, så de kunne give en kvalificeret undervisning i Sønderherred. Hertugen sluttede af med at kalde biskoppens skrivelse af 11. juni 1812 til

Hertug Frederik Christian af Augustenborg (1765-1814) udførte et stort arbejde indenfor uddannelsespolitikken, men kom efter 1806 i stadig større modsætningsforhold til kronprins Frederik (6.). Maleri af Anton Graff 1791. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Danske Kancelli krænkende og en sand fornærmelse for en mand, der havde opofret sine bedste år i skolevæsenets bestyrelse.²⁸ Amtmand Linstow (1775-1848) i Sønderborg fandt også – i lighed med hertugen – biskoppens vurdering fejlagtig og afviste at sidde i den foreslåede kommission til skolevæsenets forbedring.²⁹ I oktober indså biskop Plum sin fejltagelse, da han var på visitatsrejse i området, og sagen blev stillet i bero.

De nye skolelove fra 1814 gav påny strid, idet den danske lovgivning formelt set skulle indføres på Als og Ærø. Overinspektør Petersen på Augustenborg gik imidlertid ind for at indføre hertugdømmernes skolelov, da den ville give mest enhed i forretningsgangen. Indførelsen af en ny skoleordning på øerne blev derfor foreløbig udsat.

I 1814 døde den gamle hertug. I den unge hertug Christian Augusts omgivelser frygtede man for at tabe den politiske indflydelse ved at acceptere en fortsat fordanskning af området. Lagdes Als helt til kongeriget, ville hertugens særlige fyrstelige rettigheder bortfalde og til-

bage var kun en almindelig adelig godsejer.³⁰ Derfor brugte hertugen megen energi på at undgå enhver form for indflydelse til kongelige embedsmænd.³¹

Det danske sprog i kirke og skole

Arkitekten bag biskop Plums henvendelse til Danske Kancelli – om skolevæsenets dårlige tilstand på Als og Ærø – var som tidligere nævnt den konstituerede provst i Als Nørreherred, Frederik Ebbesen i Svenstrup. Både den benyttede litteratur og kilderne rummer et væld af oplysninger om Svenstrup-præsten. Her skal kun gives en kort opsummering.³²

Ebbesens utvetydige mål var at sikre Als og Ærøs fortsatte tilknytning til Fyns Stift, da det angiveligt ville sikre danskhedens bevarelse som skole- og kirkesprog. Ebbesens synspunkt var kort sagt nationalt betinget. Ebbesen frygtede for følgerne af en gejstlig tilknytning til Slesvig: præsterne skulle uddannes på universitetet i Kiel i stedet for i København. Tyske præster ville kunne ansættes, og det ville give vanskeligheder i forhold til menigheden, som ikke forstod mere tysk end jyden eller fynboen. Tilsvarende gjaldt for skolelærerne. Den fortsatte tilknytning til Fyns Stift var eneste garanti for rent danske præster og skolelærere på øerne.³³

Ebbesen forfulgte sit mål meget konsekvent. Han nægtede at følge amtmandens henstillinger og var derfor skyld i, at to lærerstillinger i henholdsvis Oksbøl og Elstrup i 1814 stod ledige på femte og tredje år. Ebbesen kunne kun handle sådan på grund af den blandede jurisdiktion: gejstligt var han underlagt dansk lov, men amtmanden hørte under den verdslige slesvigske lovgivning og jurisdiktion. Ifølge amtmand Linstow skyldtes Ebbesens adfærd ønsket om at fremme egne planer. Dette var også motivet bag hans afskaffelse af de fra slesvigske lov påbudte tolvmand i Svenstrup sogn. Ebbesen undskyldte sig med, at han blot havde taget imod tolvmændenes tilbud om at nedlægge deres hverv, og derfor nøjedes med to medhjælpere i kirke-, skole- og fattigvæsenansliggender jvf. Danske Lov 2-9-2.³⁴

Ved sin meget konsekvente og usmidige optræden havde Ebbesen meget klart synliggjort de problemer, som fulgte af den blandede forfatning. Taktikken styrkede imidlertid ikke stemningen for at lægge Als til Fyns Stift. Tværtimod: det var jo ham og ikke den verdslige jurisdiktion, som skabte vanskelighederne.

Det økonomiske perspektiv

Da spørgsmålet om en forenkling af tilstanden på Als og Ærø blev taget op til overvejelse i 1804, skrev Nordborgs amtmand Ahlefeld en betænkning til Overretten. Heri opregnede han de økonomiske forhold, der ville få betydning for Nordborg Amts præster ved en juridisk ændring.³⁵

Tilknytningen til Fyn var fordelagtig på flere måder: enkekasen, brandsocietetet, nådensåret,³⁶ retten til en capellan pro persona og den gejstlige skiftejurisdiktion.³⁷ Desuden var der en enkepensionsanstalt for degne og skolelærere. Alle var på daværende tidspunkt enige om, at de siddende præster og lærere skulle kunne bevare deres privilegier, hvis der blev gennemført en gejstlig tilknytning til Slesvig Stift, og at først deres efterfølgere skulle følge slesvigsk kirkelovgivning fuldt ud.

Et af de værste tab for præsterne ville være at miste capellanretigheden. Den sikrede, at en dansk præst kunne blive siddende i sit embede til sin død, medens en personlig capellan varetog embedet. En slesvigsk præst måtte derimod gå af ved alderdomssvækkelse og klare sig så godt som muligt, hvilket til tider kunne være vanskeligt. Til gengæld mente Ahlefeld, at reglerne for salg af præsteboliger var bedre i Slesvig, da man her ikke havde nogen maksimumspris som i Danmark. – Vel næppe nogen entydig fordel, da det afhang af, om man var køber eller sælger.

Man overvejede ikke en regulering alene for præsternes skyld. Langt vigtigere var derfor de almene økonomiske forhold, som fulgte med en eventuel juridisk ændring.

Amtmand Ahlefeld var en varm tilhænger af at lægge Als til Slesvig Stift og Ærø til Fyn i verdslige sager. Der var dog det økonomiske minus, at Ærøskøbings frihed fra licent og accise ville bortfalde, da disse rettigheder kun gjaldt for købstæder i hertugdømmerne.³⁸

I 1816 lagde Tyske Rentekammer vægt på, at man ved at lægge Ærø verdsligt til Fyn dermed øgede jordbeskatningen af øens beboere voldsomt. På daværende tidspunkt skyldesattes beboerne efter plove, men ved en verdslig tilknytning til Danmark skulle skatten sættes i hartkorn. Det ville give Ærø en samlet skattebyrde på 134.786 Rbd. sølv, mod kun 36.133 Rbd. sølv ved den daværende slesvigske tilknytning. Beregningen tog udgangspunkt i, at en plov svarede til 12 tdr. hartkorn. Rentekammeret bemærkede også fordelene ved slesvigsk

møntfod på Ærø.³⁹ Denne ville også gå tabt ved en sammenlægning med Danmark.

Alt i alt måtte resultatet blive, at den verdslige slesvigske lovgivning ikke måtte ophæves for øerne – så hellere bevare den blandede forfatning.⁴⁰

Det administrative og jurisdiktionelle aspekt

Amtmanden i Nordborg understregede i 1804, at da de kongelige kirker på Ærø og i Nørreherred – i modsætning til Sønderherred – stod direkte under kongen, og da indtægterne herfra blev forvaltet i Rentekammeret, var det umuligt – selv med den samme forfatning – at administrere helt ensartet.

Ærø og Als havde begge de samme blandede forfatningsforhold og kunne derfor også i gejstlige sager begge uden videre lægges til Slesvig. Når amtmanden imidlertid gik ind for at lægge Als til Slesvig Stift og Ærø til Danmark, skyldtes det transportforholdene og dermed kommunikationsforbindelserne. Om vinteren kunne breve være unødigt lang tid undervejs til Als. Det var derfor vanskeligt at administrere Ærø som en del af Nordborg Amt. Problemet lå i, at Ærøs forbindelser med omverdenen gik via Fyn, selv om afstanden til Als var den samme. Forbindelsen til Nordborg Amt var blevet svækket yderligere, da Ærø efter forordning af 18. nov. 1773 havde fået egen embedsmand og ret. Det var et vægtigt argument, at det meste af Ærøs handel foregik med Fyn. Amtmandens bemærkning om det mere fremherskende danske sprog på Ærø end på Als kan diskuteres, hvis provst Ebbesens synspunkt skal have nogen gyldighed.⁴¹

I 1815 skrev Danske Kancelli til det Slesvig-Holstenske Kancelli og anmodede om at få en betænkning angående øernes blandede forfatning. Et af hovedpunkterne var, at forretningsgangen var for tung, når gejstligheden hørte under Danske Kancelli, medens amtmanden i gejstlige sager stod under Slesvig-Holstenske Kancelli og modtog ordrer via Overretten på Gottorp.⁴² Netop dette forhold havde muliggjort Ebbesens ovenfor beskrevne taktik og var derfor væsentligt at få ændret.

Rentekammerets økonomiske betænkeligheder ved at lægge Ærø til Fyn i verdslige sager er tidligere nævnt. Kammeret gjorde desuden et jurisdiktionelt og administrativt forhold gældende: en ændring af jurisdiktionen til danske love ville give besværligheder for ærøboer-

nes indbyrdes forhold med hensyn til ejendomme og næringsvæsen, som nu var bestemt af slesvigske love. Ifølge Rentekammeret øgedes problemet af, at øens embedsmænd ikke var kendt med de danske love.⁴³

Als-Ærø Bispedømme oprettes

Fyns Guvernement afgav i november 1816 en betænkning om Als og Ærøs blandede forfatning til Danske Kancelli. Betænkningen var udtryk for et regulært kompromis, som forsøgte at tage hensyn til alle.

Øerne burde henlægges til henholdsvis Slesvig og Danmark. Løsningen med Als til hertugdømmet var oplagt, blot måtte man sikre, at »det danske Sprog ej fortrænges«. Det ville imidlertid næppe blive noget problem, da det tilsvarende forhold også gjorde sig gældende på Sundeved og i de fleste af hertugdømmet Slesvigs nordlige amter. På Ærø kunne de økonomiske ulemper ved en dansk verdslig lovgivning afhjælpes med en egen amtstue til at varetage oppebørslen af skatterne.

Skulle kongen – mod guvernementets forventning – alligevel ønske at bevare den blandede forfatning, så måtte man som det mindste forlange, at amtmanden over Nordborg Amt og inspektøren på de hertugelige godser på Als fik befaling om at korrespondere med Danske Kancelli i gejstlige sager og modtage befalinger fra samme sted – eventuelt med Fyns Stiftsøvrighed som mellemlid. På begge øer skulle i så fald udnævnes en amtsprovst. På Als skulle amtsprovsten sammen med amtmanden for Nørreherred og inspektøren på de hertugelige godser udgøre en amtsskoledirektion. På Ærø skulle landfogeden og amtsprovsten være amtsskoledirektion. Begge øers amtsskoledirektioner skulle i givet fald brevveksle direkte med Danske Kancelli. En række yderligere punkter var opregnet. Væsentligst var, hvilken skolelov man skulle indføre på øerne. Guvernementet mente, at man burde overveje, om ikke hertugdømmernes skolelov af 24. august 1814 var mest passende, da den ville svare til den verdslige forfatning.⁴⁴

Bispedømmet over Als og Ærø oprettedes ved reskript af 21. april 1819.⁴⁵ Reskriptet ligner Fyns Guvernements sidstnævnte, alternative forslag fra 1816 til forveksling. Blot skal »amtsprovst« erstattes af »biskop«. I forestillingen til kongen stod der rent ud, at den nye biskop egentlig var en amtsprovst med biskops navn og rang. Der var også

Hertug Christian August af Augustenborg (1798-1869). Nogle historikere har ment, at bispedømmet Als-Ærø blev oprettet af hensyn til hertugen, så han blev fritaget for at forhandle med en så underordnet embedsmand som en amtsprovst. Maleri. Foto i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

nævnt udvidelsesmuligheder i form af Langeland eller de dansk-talende dele af Sønderjylland.⁴⁶

Den eksisterende litteratur om det lille bispedømmes oprettelse siger samstemmende, at ideen kom fra kongen selv. Det er heller ikke udelukket. Men med det alternative løsningsforslag i guvernementets skrivelse fra 1816 var løsningen dog næsten lagt i munden på majestæten, som åbenbart ikke var parat til at følge guvernementets egentlige forslag – om en klar deling af øerne og efterfølgende ensartet gejstlig og verdslig forfatning – men derimod fulgte guvernementets anvisninger på mindstemålet af administrative forandringer.

En administrativ forenkling med et dansk sproghensyn

Mackeprangs artikel fra 1952 gav den toneangivende teori om bispedømmets oprettelse: bispedømmet oprettedes af hensyn til hertug

Christian August, så han var fritaget for at forhandle med en så underordnet embedsmand som en amtsprovst.⁴⁷ Man ønskede med H. P. Clausens ord at gøre hertugen mere fremkommelig.⁴⁸ Mackeprang lægger vægt på slægtskabet mellem kongehuset og hertugslægten: Frederik VI var morbror til den unge hertug, og kronprins Christian Frederik, som var guvernør på Fyn, var gift med hertugens søster Caroline Amalie.

Mackeprangs forklaring har sin baggrund i forestillingsprotokollen, hvor der står, at »Herved ville opnaas at Hertugen af Augustenborg ikke, med Hensyn til geistlige og Skolesager fik med Fyens Biskop og tillige med en Amtsprövst at gøre men alene med en Biskop, hvorimod han ikke synes at have noget at erindre«. ⁴⁹ – Tydeligvis ikke et forsøg på at tilfredsstille hertugens krav til rang, men en praktisk løsning: det er lettere at forhandle med én mand end med to.

Den unge hertug Christian August var på studierejse fra juni 1817 til maj 1820.⁵⁰ Han var derfor ikke hjemme, da bispedømmet oprettedes. Løsningen faldt imidlertid ikke i hertugens smag, og næppe var han kommet hjem, før han forsøgte at standse det kommissionsarbejde, som var påbegyndt i forlængelse af bispedømmets oprettelse.⁵¹

Det forhindrer dog ikke, at hensynet til hertugen var et reelt motiv til embedsoprettelsen, men kilderne er påfaldende tavse på dét punkt. Sandsynligheden taler derimod for, at man udnyttede hertugens fravær til at få gjort noget ved situationen. En dansk biskop i stedet for en amtsprovst gav jo embedsindehaveren en større frihed, som kunne styrke det danske islæt i området – og det var ikke til hertugens fordel.

Som vist i det foregående gjorde forskellige interesser sig gældende i forbindelse med Als og Ærørs juridiske tilhørsforhold, gejstligt som verdsligt. Man var nærmest i en fastlåst situation. På den ene side set kunne man ikke lægge Als og Ærø til Slesvig Stift uden at svigte sproghensynet som Ebbesen og Plum påpegede. En ren dansk tilknytning for øerne var på den anden side set for dyr i skatter og kunne skade Ærøskøbings handel. Desuden ville hertugen derved blive reduceret til en almindelig adelig godsejer uden særlige privilegier på Als. Administrativt ville man helst have Als til Slesvig og Ærø til Fyn, da transportforhold besværliggjorde forvaltningen. Kort sagt: der var brug for en kompromisløsning, som kunne skabe en ensartet juridisk og administration – men så langt vovede man ikke at gå.

Et selvstændigt stift gav ikke en ensartet juridisk, men mulig-

Stephan Tetens (1773-1855) beklædte som den første Als-Ærø bispestol i årene 1819-1847. Tetens var ikke blot teolog, men også en lærd klassisk filolog. I 1819 blev han biskop i Ribe, men foretrak embedet som biskop for Als-Ærø stift. Her fik han et harmonisk forhold til stiftets præster. Teologisk var han rationalist, i national henseende kæmpede han for dansk sprog og kultur og kom derved i modsætning til hertugen af Augustenborg. Maleri. Foto i Institut for sønderjysk Lokallhistorie.

gjorde en større fleksibilitet, så de lovmæssige vanskeligheder kunne mindskes. Det kom blandt andet til syne i 1832, da anordningen om øernes gejstlige bestyrelse udkom: de slesvigske love skulle følges dér, hvor gejstlige love havde berøring med verdslige love.⁵²

H. P. Clausen er ikke så kategorisk som Mackeprang: udover af hensynet til hertugen oprettedes bispedømmet også af administrative og sproglige grunde. Man ønskede en forenkling af forretningsgangen – uden at røre ved øernes stilling som en del af Slesvig i civilretlige sager.⁵³ Clausen er dermed fremme ved sagens kerne, selv om den noget uklare konklusion kan så tvivl om, hvilket eller hvilke forhold Clausen finder afgørende.

Bispeddømmets oprettelse kunne *kun* have administrative årsager, da alle involveredes øvrige ønsker opfyldtes ved en fastholdelse af systemet som det var: de danske kirkelove var bedst for præsterne. De sikrede, at der blev ansat danske præster og lærere. Den slesvigske skatteopkrævning var lavere end den danske, og hertugens patronatsrettigheder var ikke i farezonen som systemet var indrettet før 1819.

Når flertallet af præsterne på Als havde sendt en ansøgning til Dan-

ske Kancelli om en ensartet jurisdiktion,⁵⁴ så skyldtes det ikke utilfredshed med dansk kirkelovgivning som sådan, men derimod vanskelighederne ved at kombinere den danske kirkelovgivning med den slesvigske civillovgivning.

Problemet blev forstærket af, at skolelovene fra 1814 ikke var indført på øerne; men også dét skyldtes jo netop sammenstødet mellem gejstlig og verdslig lovgivning. Centraladministrationen havde et stort ønske om, at Danske Kancelli kunne brevveksle direkte med amtmanden på øerne i gejstlige sager, fremfor den tunge forretningsgang via Overretten på Gottorp. Med dannelsen af bispedømmet var der givet mulighed for en forenkling af de administrative forhold, som forårsagedes af den blandede jurisdiktion.

I Fyns Guvernements skrivelse af 23. november 1816 var der med forslaget om en deling af øerne forsøgt at tage hensyn til så at sige alle forhold – også til sprogsprogsproblemet. Det sidstnævnte skete i form af en slags hensigtserklæring om, at man skulle sikre, at det danske sprog ikke blev fortrængt på Als. Her var lovgiverne dog afhængige af, at befolkningen selv viste det danske sprog fortsat loyalitet ved at tale det – for administrations sproget i hertugdømmerne var jo tysk. Blev Als taget ud af sin kirkelige fynske tilknytning og lagt til Slesvig Stift, ville det derfor være slut med en dansksproget kirkeforvaltning. Sprogsprogsproblemet var altså det eneste uløste problem, hvis øerne deltes mellem Slesvig og Danmark.

Provst Ebbesen – ophavsmanden til sprogproblematikken – som sammen med biskop Plum i Odense havde kæmpet for at bevare dansk som kirke- og skolesprog, blev derfor den virkelige vinder i forbindelse med oprettelsen af bispedømmet for Als og Ærø. Det var nemlig kun af hensyn til hans synspunkt, at øerne ikke blev delt, men forblev samlet med blandet forfatning. En dansk biskop i området kunne ydermere fastholde og styrke det danske præg i kirke og skole.

I den eksisterende litteratur spiller hensynet til hertugen en hovedrolle, når oprettelsen af bispeembedet for Als og Ærø skal forklares. I denne artikel er der derimod argumenteret for, at ønsket om en administrativ forenkling af den blandede jurisdiktion var eneafgørende for det nye embedes dannelse. Bispedømmet for Als og Ærø blev ikke oprettet på grund af sprogsprogsproblemet – men det var af hensyn til sproget, at administrationen blev forenklet på netop denne måde.

NOTER OG HENVISNINGER

1. H. N. A. Jensen: *Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig*, bd. 2, Flensburg 1841, 1585.
2. Wilhelm von Rosen (red.): *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, I, 1. bind, København 1983, 253.
3. H. V. Gregersen: *Slesvig og Holsten før 1830*, København 1981, 450.
4. Gregersen, 1981, 455f.
5. G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*, Tønder 1968, 15ff.
6. H. N. A. Jensen: *Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig*, bd. 1, Flensburg 1840, 312f; 324. Også kirken i Egen havde været udenfor Fyns Stift. Kirken var overgået til Hans den Yngres kirkejurisdiktion som følge af arvedelingen efter Hans den Ældre i 1582. Da Nordborg tilfaldt kronen i 1729/30, overgik Egen Kirke atter til Fyns Stift; i: Jensen, 1841, 1634f.
7. Jensen, 1841, 1624f.
8. H. P. Clausen: »Dansk og tysk på Als 1812-48. I. Bidrag til alsisk skolehistorie«, i: *Sønderjyske Årbøger 1965*, Aabenraa 1965, 1f; Jensen, 1841, 1599f.
9. H. N. A. Jensen & A. L. J. Michelsen: *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, bd. 4, Kiel 1879, 333f.
10. Harald Jørgensen: *Lokaladministrationen i Danmark. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970. En oversigt*, København 1985, 230f.
11. M. Mackeprang: »Biskop Jørgen Hansen. Et Foredrag«, i: *Sønderjyske Årbøger 1952*, Aabenraa 1952, 2ff. Hertugen forhandlede med biskoppen, fordi han havde patronatsret i Sønderherred (jvf. indledningen). Mackeprangs syn uddybes senere.
12. M. Mackeprang: »Sønderjyllands politiske og administrative Forhold«, i: *Danmarks Kirker. Sønderjylland*. Haderslev Amt, første del, København 1954, 39. I Robert Huhle (red.): *Bogen om Als*, 1956, følger Tage Brummer i sin artikel om »Det alsiske bispedømme 1819-64« Mackeprangs opfattelse så meget, at det pågældende sted i teksten er ren afskrift fra Mackeprangs artikel fra 1952!
13. Anne Riising: »Om Ærøs jurisdiktionsforhold indtil 1866«, i: *Afhandlingerne om Arkiver. Ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964*, København 1964, 29.
14. N. K. Andersen: »Biskop over Als og Ærø«, i: *Fyens Stiftsbog 1972*, Odense 1972, 49f; *Ordbog over det danske Sprog* giver ikke grundlag for denne skelnen, da betegnelserne står for det samme, desuden finder man i de samtidige kilder enkelte steder bispedømmet omtalt som et stift.
15. Se herom senere.
16. H. P. Clausen & Jørgen Paulsen: *Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne*, Fra Als og Sundeved, bd. 58, 1980, 247.
17. Rigsarkivet. Tyske Kancelli Indenrigske Afdeling: Slesvig-Holstenske Provinsialregering. 1771-1847. Sager vedr. de kirkelige Forhold paa Als og Ærø, pk. 61 (forkortet: SHP-61), nr. 2, 4/2-1804.
18. SHP-61, nr. 4, 18/12-1804, nr. 5, 15/1-1805 og nr. 6, 18/1-1805.
19. Clausen, 1965, 2ff; Rigsarkivet. Tyske Kancelli Indenrigske Afdeling: Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli. D. Als og Ærø Bispedømme. Akter vedr. Regulering af Kirke- og Skoleforhold 1813-33, pk. 161 I: oversigt over forløbet, afsnit I, (der er to pakker, som er forkortet hhv.: AÆB-161 I og II).
20. AÆB-161 I, Plum til Danske Kancelli 11/6-1812.
21. Clausen, 1965, 5; Japsen, 1968, 330.
22. Landsarkivet i Aabenraa: Acta C.IV. Die Herzoglich Augustenburgischen Districte, nr. 93: Regulierung der Gesetzgebung und Administration sowie Schulangelegenheiten Auf Alsen ... 1812-32 (forkortet: C.IV.93), Frid. Christian til Plum 24/9-1812.
23. Clausen, 1965, 11.
24. Rigsarkivet. Danske Kancelli: Danske Cancellies Forestillinger for 1. Departement 1819 (forkortet: DK-1819), nr. 74 og 75, begge af 7/4-1819.
25. Clausen, 1965, 2; Jensen, 1841, 1600.
26. *Collegialtidende for Danmark og Norge*, København 1809, 376-379. Den senere biskop over Als og Ærø, Jørgen Hansen, erinder imidlertid, at hertugen fik særbehandling, eftersom Frederik

- VI i 1821 ved den første vakance lod sin nevø, den unge hertug Christian August, udstede kaldsbrev; i: »Biskop Jørgen Hansens efterladte Optegnelser om sit Levnet og sit Forhold til Tidens Begivenheder«, i: *Sønderjydske Aarbøger* 1904, Aabenraa 1904.
27. Hans Schulz: *Frederich Christian Herzog zu Schleswig-Holstein. Ein Lebenslauf*, Stuttgart/Leipzig 1910, 366ff.
 28. C.IV.93, Frid. Christian til Plum 24/9-1812.
 29. C.IV.93, Linstow til overinspektør Petersen 21/9-1812.
 30. Clausen, 1965, 10ff; 25; se også biskop Hansens beskrivelse af den unge hertug, i: Biskop Jørgen Hansen, 1904, 55ff.
 31. AÆB-161 I, Linstows betænkning til Overretten 21/11-1812.
 32. Der henvises især til H. P. Clausen, 1965 og Japsen, 1968.
 33. Det ovenstående er hovedsageligt baseret på: Rigsarkivet. Kongehusets Arkiv: Christian 8, pk. 242. Sager vedr. Øerne Als og Ærøs gejstlige og verdslige Forfatning 1816-1825 (forkortet: Chr. 8, 242), Ebbesen til Danske Kancelli 29/9-1815 (afskrift af Ebbesen selv), hvor han klart viser sit synspunkt i forbindelse med afvisning af to avisindlæg af G. L. Baden og E. G. I. Fürsen i hhv. *Iversens fyenske Avis*, nr. 121 (4/9-1815) og *Fyens Stifts Adresse-Avis og Avertissementstidende*, nr. 144 (21/9-1815).
 34. AÆB-161 II, Linstows indberetning 18/11-1814.
 35. Sønderherreds syv sogne lå jo under hertugens patronat.
 36. Deling af præsteembedets indtægter mellem den nye og tidligere embedsindehaver (eller dennes enke) i det første år efter forflyttelse, afsked eller død.
 37. Bortfaldt i kongeriget i 1806.
 38. SHP-61, nr. 4, 18/12-1804.
 39. Samme mønter fremhæves som en vanskelighed for ærøboerne i amtmand Ahlefeldts betænkning, SHP-61, nr. 4, 18/12-1804.
 40. AÆB-161 II, Danske Kancellis beretning til kongen, 30/10-1816 (genpart).
 41. SHP-61, nr. 4, 18/12-1804.
 42. AÆB-161 I, Danske Kancelli til Slesvig-Holstenske Kancelli, 30/12-1815; i Chr. 8, 242 finder man i et brev til guvernøren fra Sønderherreds provst Burchardi en glimrende beskrivelse af den tunge forretningsgang, 27/12-1815.
 43. AÆB-161 II, Danske Kancellis beretning til kongen, 30/10-1816 (genpart).
 44. AÆB-161 II, genpart til Danske Kancelli af skrivelse fra guvernementet, 23/11-1816.
 45. *Collegialtidende*, København 1819, 315-317.
 46. DK-1819, nr. 74, 7/4-1819.
 47. Mackeprang, 1952, 5.
 48. Clausen & Paulsen, 1980, 247.
 49. DK-1819, nr. 74, 7/4-1819.
 50. *Dansk biografisk Leksikon*, s.V.: Christian August, bd. 3, København 1979, 343.
 51. AÆB-161 I, Danske Kancelli til Slesvig-Holsten-Lauenburgske Kancelli, 8/8-1820.
 52. *Anordning, betræffende de geistlige Sagers Behandling og Bestyrelse paa Øerne Als og Ærøe*, Kjøbenhavn, den 7. November 1832.
 53. Clausen, 1965, 32f.
 54. AÆB-161 I, Danske Kancelli til Slesvig-Holsten-Lauenburgske Kancelli, 30/12-1815.

Den slesvig-holstenske patriotiske Forening 1845-1850

af HANS SCHULTZ HANSEN

Den danske bevægelses gennembrud i Nordslesvig i 1840'erne blev allerede i begyndelsen af vort århundrede grundigt skildret af Peter Lauridsen i værket »Da Sønderjylland vaagnede«. Derimod er det stadig småt med vor viden om hjemmetyskhedens samtidige fremvækst. Landsarkivar, Ph.D. Hans Schultz Hansen, der forsker i den nordslesvigske tyskheds historie indtil 1914, skriver her om hjemmetyskheden på Haderslevegn og »Den slesvig-holstenske patriotiske Forening« i 1840'erne.

Indledning

1843 blev den danske agitations gennembrudsår i Nordslesvig – eller i hvert fald på Haderslevegn. Peter Hiort Lorenzens danske tale i den slesvigske stænderforsamling i november 1842 gav her startskuddet til en række danske manifestationer: Festen i Sommersted kro den 21. februar 1843, købet af Skamlingsbanken og den første folkefest dér den 18. maj, oprettelsen af »Den slesvigske Forening« den 12. juni og endnu en folkefest i Gram slotshave den 18. september.¹

Denne begyndende nationale mobilisering vakte imidlertid ikke kun begejstring; den rejste også modstand. For bondebefolkningen var den nationalpolitiske sag noget nyt og fremmed, som truede landsbyernes fred og sammenhold. Kun et mindretal engagerede sig nationalt, mens flertallet forholdt sig afventende. Nogle vendte sig endog direkte imod den danske bevægelse.

Blandt stifterne af Den slesvigske Forening var kroværten i Sommersted Paul Therkelsen Samsøe. Den 25. november 1843 erklærede han imidlertid sin udtræden i den delvist dansksprogede Haderslev-avis »Lyna«, der redigeredes i slesvig-holstensk ånd. Det samme gjorde et andet medlem, gårdejer J. Fr. Lorenzen fra Kestrup. De var begge blevet betænkelige ved Den slesvigske Forenings reelle formål: »Er det måske hertugdømmet Slesvigs bestående forhold til Danmark, man vil forandre? – Da skal man ikke juble for hastig; thi det slesvigske folk vil uden tvivl nok vide at hævde sin selvstændighed, det

lader sig ikke så let tage på slæbetov, som man – måske – formoder«. ² Det var med andre ord bekymringen for, at Den slesvigske Forening skulle gå Ejerdanskernes ærinde og medvirke til Slesvigs indlemmelse i kongeriget, som fik de to til at vende foreningen ryggen. Også et andet stiftende medlem af Den slesvigske Forening og Skamlingsbankeselskabet, gårdejer og sognefoged Conrad Iversen i Fredsted, meldte sig på samme tid ud i protest. ³

»Sogneopstandene« 1843-1844

Samsøe og Lorenzen stod ikke alene med deres bekymring for, at en indlemmelse af Slesvig i kongeriget skulle være det skjulte formål for Den slesvigske Forening. I december 1843 erklærede 55 beboere i Hoptrup sogn med sognefoged E. E. Ladegaard i spidsen i »Lyna« deres utilfredshed med »den såkaldte nordslesvigske forening, som angivelig vil arbejde på undervisningsvæsnets forbedring, men som efter formændenes bedrifter at dømme, opkaster sig til formynder for det nordslesvigske folk, for at lede dette efter deres vrang anskuelse«. ⁴ Denne erklæring var den første i rækken af såkaldte »sogneopstande«, hvor et antal sogneboere underskrev en protest vendt imod den dansk-nordslesvigske bevægelse og indsendte den til offentliggørelse i »Lyna«. I løbet af første halvår 1844 bredte denne modbevægelse sig til Aastrup, Vilstrup, Bjerning, Skodborg, Starup, Magstrup, Vedsted og Stepping sogne i Haderslev amt samt til Løjt sogn i Aabenraa amt. ⁵

»Sogneopstandene« havde forskellig ordlyd, men grundtonen i dem var den samme. Underskriverne var imod »partiånd«, »uro« og den »fordærlige uenighed« og fordømte dem, der som Den slesvigske Forening, den danske Haderslevavis »Dannevirke« og den kongerigske presse udsåede »tvedragtens onde sæd«. Sogneadresserne var derimod ment som »fredensord« vendt mod »den danske propaganda«.

Først og fremmest repræsenterede sogneerklæringerne en udpræget konservativ tankegang. Underskriverne ville beholde de »ældgamle bestående indretninger« (Hoptrup), de »velerhvervede rettigheder« (Aastrup) og »vore ejendommelige landsrettigheder og vort hele statsretslige forhold« (Vilstrup). Hertil hørte Slesvigs selvstændighed og hertugdømmets nedarvede forbindelse med Holsten: »Vi ønsker at forblive hvad vi er, nemlig slesvigere, og vil på ingen måde

skilles fra vore holstenske brødre« (Aastrup). En indlemmelse af Slesvig i kongeriget blev derfor afvist og alle bestræbelser herpå fordømt. Slesvigernes traditionelt nedladende syn på jyderne stak undertiden frem. I Aastrup mente man således, at københavnernes hellere måtte gøre noget for det primitive undervisningsvæsen i de jyske hedeegne end i Slesvig, og i Magstrup mente man, at Den slesvigske Forening burde kalde sig »den blandede jydsk-slesvigske forening«.

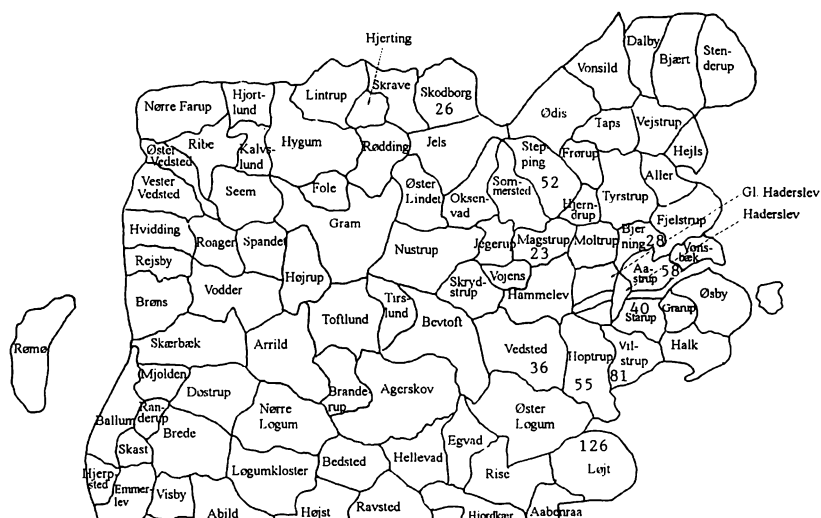
Men omvendt ville underskriverne ikke nogen adskillelse fra Danmark; også i denne henseende skulle det bestående fortsætte. I Vilstrup forsikrede underskriverne, at de ikke nærrede had til Danmark: »Langtfra at vi føler nogen had og fjendskab imod det danske; meget mere agter vi det danske folk som gode og tro naboer ...«. I Aastrup talte man såvel om »danske medbrødre« som »holstenske brødre« og skrev: »Vi føler også vor forpligtelse med hensyn til Danmark, og erkender at vi med dette danner een stat, ligesom to sogne med forskellige kommunale indretninger meget vel kunne være forenede til et pastorat eller flere herreder under en foged«. Sogneerklæringerne udtrykte loyalt ærbødighed over for »vor allernådigste konge« (Aastrup), »vor allernådigste landsfader« (Løjt) og »vor gode og vise konge« (Stepping).

Holdningen til det danske sprog som sådant var positiv: »Vi elsker vort modersmål, det sprog, hvori vi stammede vore første tanker, og fik vor første undervisning, som tjener os i det daglige livs sysler og forretninger, og hvori vi opløfter vore tanker til Gud, vi holder fast på vort sprog ...« (Hoptrup). Men sproget måtte ikke blive et politisk stridsspørgsmål og kunne ikke være et kriterium for menneskeværd endside for nationaliteten: »Men uagtet vi elsker vort modersmål, så ved vi ret vel, at samme ikke begrundet vor nationalitet, og at indivånerne i vort hertugdømme, omendskønt de taler tre forskellige sprog, dog alle som slesvigere har een og samme nationalitet« (Bjerning). I Vilstrup talte man derimod om »vor hele slesvig-holstenske nation«. Også i Aastrup var tonen mere slesvig-holstensk.

Da »sogneopstandene« kom frem, var spørgsmålet om benyttelse af det danske sprog i den slesvigske stænderforsamling et hedt strids-emne. Sogneerklæringerne afviste med praktiske grunde, at der kunne finde en sproglig ligeberettigelse sted i stændersalen. Det kunne kun besvære og fordyre institutionen, hvis andre sprog end det højty-ske skulle være det officielle. Dansk måtte højst benyttes i ganske få undtagelsestilfælde af deputerede, som ikke var det tyske sprog

mægtige, og iøvrigt burde man undgå at vælge sådanne ukyndige repræsentanter. Underskriverne fra Aastrup forsikrede, at de elskede og benyttede det danske sprog, men de forgudede det ikke og ønskede »intet mere end daglig at skride frem i færdighed i det tyske sprog, som altid mere og mere bliver os uundværligt«. I Stepping så man tilmed noget positivt i sprogreskriptet fra 1840, der havde indført dansk rets- og forvaltningssprog i Nordslesvig. Det var nemlig »kommet især tjenesteyenderne og andre, som ikke kunne forstå tysk, til ædel gavn«; men tillige understregedes: »ligeså nyttig er det for vor egn, som ligger mellem det danske og det tyske, og som er mere i berørelse med syd end med nord, at vi kunne noget tysk«. I forlængelse heraf ønskede man flere steder hertugdømmernes økonomiske selvstændighed opretholdt.

Det er bemærkelsesværdigt, at der også var krav og opfattelser, som ikke kom til orde i »sogneopstandene«. Således forlangte ingen af de deltagende sogne en forening af de holstenske og slesvigske stænder, skattebevillingsret til stænderne eller en fri forfatning, og der var ingen hentydninger til hertugen af Augustenborgs arveret eller omtale af kongen som »hertug« eller »landsherre«. Sådanne mærkesager og markeringer, som var fremtrædende i den slesvig-holstenske bevægelse, savnedes ganske.

Kort 1: »Sogneopstandene« 1844. Antal underskrifter fra de deltagende sogne.

I alt fik de 10 protesterklæringer 525 underskrifter (se kort 1), hovedsagelig i sognene tæt på Haderslev og formentlig altovervejende fra gårdmandsstanden.⁶ Det var i sig selv ikke så få. Hvis holdningen i de 10 sogne tillige var repræsentativ for de andre sogne på Haderslevegn, antydede »sogneopstandene« et betydeligt potentiale for en modbevægelse rettet imod Den slesvigske Forening og »Dannevirke« – en modbevægelse som måske kunne drejes fra den konservative slesvigske særfølelse over i en udtalt slesvig-holstensk retning.

»Dannevirke« betegnede underskriverne som tysksindede og insinuerede, at »sogneopstandene« var manipuleret frem af folk udenfor bondestanden.⁷ Om dette står til troende, får stå hen; et fyldestgørende svar kan næppe gives på det foreliggende kildegrundlag.⁸ »Opstanden«s langstrakte forløb og erklæringernes forskellige ordlyd og nuancer tyder dog ikke umiddelbart på en udefra iværksat og koordineret aktion – og i så fald gengiver protesterne naturligvis uden videre underskrivernes meninger. Men selv hvis »opstandene«, som påstået af »Dannevirke«, skulle være helt eller delvist styret af slesvig-holstenske ledere udefra, udtrykker de formentlig alligevel underskrivernes velovervejede holdninger. Fraværet af klare slesvig-holstenske mærkesager kan nemlig i givet fald ses som et resultat af initiativtagernes realistiske vurdering af, hvad befolkningen kunne bringes til at skrive under på, og det betydelige antal underskrifter kan så tages som tegn på, at de heri havde ramt rigtigt.

»Sognefogedforeningen« 1844-45

På syv ud af de ti »sogneopstande« var den lokale sognefoged fremhævet som underskriver, som regel som den første. Også på anden vis markerede en række sognefogder deres utilfredshed med Den slesvigske Forening. I januar 1844 erklærede f.eks. seks sognefogder i Tyrstrup herred, at de ikke havde skrevet under på Den slesvigske Forenings petition om forflyttelsen af stænderforsamlingen til Flensborg. De delte heller ikke foreningens kritik af embedsmændene og fremhævede, »at det tyske sprog er os lige så kært som det danske og det danske som det tyske, thi begge er os agtværdige; og hvad det politiske angår, da ønsker vi fremtidig som hidtil at beholde de indretninger, som vore forfædre og vi selv hidtil har haft«.⁹ Den 29. marts 1844 erklærede ti sognefogder, at de ikke ville benytte den nyoprettede filial af den danske Nationalbank i Flensborg og at slesvi-

slesvigske Forening.¹² Dermed var langt de fleste sognefogder i Haderslev Østeramt engageret enten for eller imod den frembrydende danske bevægelse, derimod kun få i Vesteramtet (se kort 2). Der kan endvidere konstateres en sammenhæng mellem sognefogdernes og sogneboernes politiske stillingtagen. Hvor sognefogden stod i Den slesvigske Forening, havde denne som regel forholdsvis stor medlems-tilslutning, ligesom der omvendt var mange sammenfald mellem »sogneopstandene« og den stedlige sognefogeds medlemskab af Sognefogedforeningen. Dette peger på sognefogderne som en central faktor for meningsdannelsen i sognene. Til disse prestigefyldte poster udpegede amtmanden i reglen en af de største og mest velansete gårdmænd, d.v.s. de naturlige ledere i landbosamfundet. Sognefogden var således på én gang bondestandens lokale top og statsmagtens stedlige repræsentant, og i en konflikt mellem bønder og embedsmænd kunne han nemt ende i et dilemma mellem sin rolle som bondestandens lokale leder og sin loyalitet over for embedsmændene. Et sådant konfliktstof fandtes i rigt mål i Haderslev Østeramt med den standende strid om afløsningen af tienden og opløsningen af den fælles kirkekasse; en strid, hvor Den slesvigske Forening engagerede sig stærkt på bøndernes side. I et vist omfang kan partidannelsen blandt sognefogderne sikkert tages som udtryk for to forskellige valg i deres dilemma.

På mødet den 29. marts 1844 vedtog Sognefogedforeningen også at indgive en adresse til kongen. Den blev dog noget forsinket og offentliggjordes først i begyndelsen af juni.¹³ Heri erklærede sognefogderne deres fulde tilfredshed med kongens foreløbige patent af 29. marts 1844, hvorefter det danske sprog kun måtte bruges i stænderne af deputerede, som var ude af stand til at udtrykke sig på tysk – og dermed ikke af Peter Hiort Lorenzen. Patentet førte til skarpe reaktioner fra Den slesvigske Forening, der protesterede til kongen og opfordrede de dansktalende stænderdeputerede til at nedlægge deres mandater, hvilket også skete. Drivkraften heri var Peter Hiort Lorenzen, men han og Laurids Skau overvurderede bøndernes vilje til protest, og regeringen svarede med at sætte Den slesvigske Forening under tiltale. Først i januar 1845 blev tiltalen på kongens bestemmelse frafaldet.¹⁴

I denne situation, hvor Den slesvigske Forening mere end nogensinde måtte tage sig ud som »fredsforstyrrer«, fremstod Sognefogedforeningen som kongens og regeringens taknemmelige og tro støtte. Med afsky for partiånden og med skarp afstandtagen til »de overspændte danskes indblanding i vore indre anliggender« og »propa-

ganda« søgte sognefogderne at indtage en holdning i sprogkonflikten, der tog hensyn til begge sprog. De fandt det helt rigtigt, at stændernes forretningsprog var tysk, men også retfærdigt, at patentet gav tyskyndige stænderdeputerede ret til at tale dansk. Ligeledes var det positivt, at sprogreskriptet fra 1840 havde indført dansk forvaltningsprog, men retssproget måtte godt være forblevet tysk.

Kongens lokale repræsentant, helstatsmanden amtmand Fr. Johannsen, blev også taget i forsvar af Sognefogedforeningen, der overrakte ham en tillidsadresse.¹⁵ Foreningen søgte også at lægge bånd på talerne på Skamlingsbanken. Efter mødet her den 4. juli 1844 indgav sognefogderne den 25. juli en adresse til stænderforsamlingen i Slesvig med bøn om »at den høje stænderforsamling vil udvirke, at den sprogstrid, som i den senere tid er opkommet mellem vore tyske og danske brødre på den bedste måde kunne blive nedlagt«. Underskriverne fandt det i sin orden, at Skamlingsbankefesterne udtrykte taknemmelighed for sprogreskriptet fra 1840, »men når høje herrer indfinder sig der og ved deres taler udstrør tvedragtens sæd mellem hertugdømmets fredelige befolkning«, så måtte de bede stænderforsamlingen om at »udvirke at der på de fremtidige Skamlingsfester ikke bliver afholdt taler, som er anstødelige for almuen«. Adressen havde 17 underskrivere, udover sognefogder bl.a. afhopperne fra Den slesvigske Forening, J. Fr. Lorenzen og P. T. Samsøe.¹⁶

I den fortsatte kamp om kongens gunst gik N. H. Posselt, J. Fr. Lorenzen og E. E. Ladegaard som repræsentanter for foreningen i audiens hos kongen under dennes besøg i begyndelsen af august 1844.¹⁷ I december fornyedes kontakten til kongen med en ny takadresse.¹⁸

Lorenzen og Ladegaard – og måske flere af sognefogedkredsen – fik senest i efteråret 1844 kontakt til de slesvig-holstenske kredse i Haderslev by.¹⁹ De deltog således i en fest i »Bürgerverein« den 24. oktober 1844 til ære for Haderslevs og Christiansfelds slesvig-holstenske stænderdeputerede, kancelli- og overretssekretær Georg Friedrich Claussen fra Slesvig. Her blev der udbragt et »hoch« for J. Fr. Lorenzen, P. T. Samsøe og de tilstedeværende deltagere i »sogneopstandene« fra Hoptrup, Vilstrup og Aastrup. Også de tre medlemmer af deputationen til kongen fik et »hoch«. J. Fr. Lorenzen holdt en tale på dansk.²⁰

Der var således blandt Sognefogedforeningens medlemmer flere, som var parat til at gå videre i slesvig-holstensk retning. Dette samarbejde mellem Haderslev bys slesvig-holstenske borgere og medlemmer af Sognefogedforeningen blev i juli 1845 udgangspunktet for en ny for-

eningsdannelse, der ikke blot skulle få tilslutning på landet i Haderslev amt og i købstaden, men ud over begge hertugdømmer.

»Den slesvig-holstenske patriotiske Forening« stiftes 1845

Der var allerede før stiftelsen af Den slesvigske Forening planer fremme om oprettelse af en »Slesvig-Holstensk patriotisk Forening«. I marts 1843 slog Dr. Heiberg, Slesvig, til lyd for en genoplivning af det indsovede »Schleswig-Holsteinische Patriotische Gesellschaft«, der var stiftet i 1810/12 på grundlag af oplysningstidens idealer om borgerdyd. I »Lyna« gav redaktør Volquardsen planen sin tilslutning og mente, at foreningen især skulle tage sig af folkeoplysning og tillige omfatte den dansktalende befolkning.²¹ Som afslutning på det slesvig-holstenske folkemøde i juli 1843 i »Hundeklemmen« ved Aabenraa blev der nedsat en komité med medlemmer fra Aabenraa, Haderslev, Tønder, Flensborg, Slesvig, Husum, Egernførde og Rendsborg til at arbejde videre med sagen.²² Komitéen mødtes dog først i marts 1844 i Rendsborg, hvor et udkast til vedtægter blev udarbejdet. Formålet skulle være at medvirke til almenvællets og folkedannelsens fremme i hertugdømmerne, især ved at oprette plejeskoler, industriskoler, anstalter for legemsøvelser, herunder våbenøvelser, håndværksskoler, spiseanstalter og arbejdshuse for fattige samt faste og omvandrende læsebiblioteker, ved at forbedre brandvæsnet, ved at udgive folkeskrifter samt ved at fremme fortroligheden med det højtytske sprog. Fra Haderslev sad redaktør Volquardsen fra »Lyna«, dr. Marcus og advokat Stibolt i komitéen.²³

Det forberedende arbejde førte imidlertid ikke til noget resultat, men tankerne levede dog videre hos de haderslevske komitémedlemmer, og efter endnu godt et års ventetid blev foreningen oprettet. Hvad der ikke lykkedes for repræsentanter for alle hertugdømmernes egne, blev i stedet gennemført på Haderslevvegnen af byens ledende slesvig-holstenerne i samarbejde med Sognefogedforeningen. Sidstnævntes formand, N. H. Posselt på Sønderskovgård, indkaldte »ligesindede patriotiske mænd«, som var »selvstændige land- og stadbeboere, der deler den anskuelse, foreningen hidindtil har lagt for dagen« til at indtræde i Sognefogedforeningen, som dermed skulle omdannes.²⁴

Den 7. juli 1845 blev det konstituerende møde i »Den slesvig-holsten-

ske patriotiske Forening« holdt hos gæstgiver Iversen på Torvet i Haderslev.²⁵ Her valgtes en bestyrelse bestående af gårdejer N. H. Posselt som »directeur«, garvermester M. G. Göhlmann fra Haderslev som »vicedirecteur«, gårdejer Joh. Friedr. Lorenzen fra Kestrup som sekretær og gårdejer E. E. Ladegaard, Skærbæk i Hoptrup sogn som kasserer. Der var ialt 29 stiftende medlemmer. Udover Posselt og Ladegaard indtrådte fire andre sognefogder fra Sognefogedforeningen, nemlig C. Iversen fra Fredsted, P. Hansen fra Magstrup, Cl. Petersen Bjerg fra Ødis, J. Jørgensen fra Favstrup og Knud B. Nissen fra Vilstrup. Nok så bemærkelsesværdigt er det imidlertid, at der var otte ud af 15 medlemmer af Sognefogedforeningen, som ikke lod sig optage i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening – formentlig fordi de som konservative slesvigere fandt den for udpræget slesvig-holstensk. Ved siden af J. F. Lorenzen og C. Iversen var også den tredje udbryder fra Den slesvigske Forening, krovært P. Therkelsen Samsøe, stiftende medlem af den nye forening.

Fremhæves blandt de stiftende medlemmer bør endvidere dr. Marcus i Haderslev, der som medlem af den ovennævnte forberedende komité for en slesvig-holstensk patriotisk forening sandsynligvis var den egentlige initiativtager til foreningen. I hvert fald var det ham, der skrev vedtægterne og siden mange af foreningens petitioner o.l. Men ligesom Peter Hiort Lorenzen og Peter Chr. Koch nøjedes med

Extraordinair Forsamling.

Sognefogedforeningen holder en extraordinair Forsamling Mandagen den 7. Juli næstk. om Formiddagen Kl. 10½ hos Hr. Gæstgiver Iversen paa Torvet i Haderslev.

Da denne Forening allerede tidligere har besluttet, at den ikke blot skulde bestaae af Sognefogder fra Haderslev Amt, men at ogsaa andre ligesindede patriotiske Mænd kunde indtræde i samme, saa opfordres herved alle selvstændige Land- og Stadsbeboere, der dele den Anskuelse, Foreningen hidindtil har lagt for Dagen, at indfinde sig til bemeldte Tid i Forsamlingslocalet, for efter Anmeldelse at lade sig optage i Foreningen og dernæst at deeltage i Forhandlingerne.

Sønderstovgaard den 25. Juni 1845.

N. H. Posselt.

»Den slesvig-holstenske patriotiske Forening« blev grundlagt som en fortsættelse af »Sognefogedforeningen«, der ved omdannelse fik et bredere medlemsgrundlag. Sognefogedforeningens formand, gårdejer N. H. Posselt på Sønderstovgaard i Frørup sogn, indkaldte i »Lyna« den 2. juli 1845 til det stiftende møde i den nye forening, som han også blev formand for. Det var dog kun knap halvdelen af Sognefogedforeningens medlemmer, som fulgte med over i den nye forening, der udviklede sig mere og mere i slesvig-holstensk retning.

fra baggrunden at trække i trådene i Den slesvigske Forening og lod nogle fremtrædende bønder stå som ledere udadtil, foretrak den stærkt slesvig-holstensk engagerede læge indtil videre at stå som menigt medlem.²⁶ Hensynet til landboerne var givetvis også grunden til, at protokollen førtes på dansk. Andre fremtrædende slesvig-holstenerne blandt de første medlemmer fra Haderslev by var næstformanden M. G. Göhlmann, den nye redaktør af »Lyna« M. Schultz, jernstøber Bonnichsen og sadelmagerbrødrene J. C. og J. G. Bungartz.²⁷ Af de 14 stiftende medlemmer fra byen var 11 samtidig medlemmer af »Bürgerverein«.²⁸ Forekomsten af disse overbeviste liberale slesvig-holstenerne fra Haderslev blandt stifterne gør det yderst nærliggende at tolke oprettelsen af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening som deres forsøg på at bringe de konservative slesvigere og især kredsen omkring Sognefogedforeningen ind under direkte slesvig-holstensk indflydelse.

Foreningen vedkendte sig i sin første vedtægtsparagraf det nære slægtskab til Sognefogedforeningen. Den anden paragraf karakteriserede foreningens målgruppe som »patriotiske, selvstændige mænd af enhver stand, fra land og stad«. Den tredje paragraf fastslog navnet »Den slesvig-holstenske patriotiske Forening«, mens den fjerde angav formålet: »på lovlig måde og med alle til dens rådighed stående tilfaldte midler at fremme patriotiske anliggender ved fælles forhandlinger og rådslagninger, ved udbredelsen af en passende hensigtsmæssig lektüre og ved fælles foretagender indenfor de lovlige skranke, for så vidt dens kræfter tillader det, for derved at kunne vække og styrke folkets sans for almenvellet«. Endvidere bestemte vedtægterne, at nye medlemmer kunne optages, hvis 2/3 af medlemmerne stemte derfor ved ballotement, og at der skulle afholdes medlemsmøde hvert kvartal.²⁹

Stiftelsen af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening fandt sted, mens den danske bevægelse var inde i et dødvande efter den forgæves offensiv for det danske sprog i den slesvigske stænderforsamling og myndighedernes lammelse af Den slesvigske Forening. Meddelelsen om oprettelsen vakte derfor bekymring hos den danske bevægelses ledere, i hvert fald hos Laurids Skau: »Denne efterretning er i høi grad vigtig og vil blive af uberegnelige følger, eftersom den vil faae alle kræfter og al den hjælp, som vi mangle. Den har eller faaer hele embedsstanden paa sin side, og en stor mængde tyskere, der ere komne herind og tilranet sig mange af de større gaarde, ville na-

turligvis træde til. Mange bønder ville af bare forfængelighed løbe med, fordi det er rart at staae i god forstaaelse og nær forbindelse med embedsmændene, og foreningen er saa meget farligere, fordi den er dansk[sproget], saa at det nationale vaaben er os afskaaren imod den. Den opstiller som firma, at den blot vil bevare vore rettigheder, det vil sige, den vil holde paa forbindelsen med Holsteen og udbrede den slesv[ig]-holsteenske statslære som den ene saliggjørende troe, men ingenlunde angribe sproget, men snarere forsvare det. Paa denne maade kan mange bønder rives med, som ikke ane, at foreningen har en reen politisk betydning; thi at holde paa materielle fordele og bevare de indbildte rettigheder, dette vil bønderne naturligviis gjerne. Jeg er fortvivlet over denne operation, og har allerede havt een søvnløs nat med at spekulere paa midler til at væрге os med.«³⁰

»Den slesvig-holstenske patriotiske Forening«s medlemmer

Den slesvig-holstenske patriotiske Forening optog i sin femårige levetid 725 medlemmer, der efter optagelsestidspunkt og bopæl fordelte sig således:³¹

	1845			1846				
	7/7	4/8	6/10	9/1	3/4	7/7	24/8	5/10
Haderslev by og amt	29	31	18	13	7	5	2	1
Øvrige Nordslesvig	–	–	66	21	16	2	1	69
Sydslesvig*	–	–	2	–	–	1	–	2
Holsten	–	–	–	–	–	–	–	86
I alt	29	31	86	34	23	8	3	158
Året i alt	146			226				

	1847					1848
	7/1	6/4	21/6	11/10	13/12	27/10
Haderslev by og amt	12	3	5	5	1	15
Øvrige Nordslesvig	3	9	–	1	–	–
Sydslesvig*	163	57	–	–	–	–
Holsten	57	–	–	–	–	–
I alt	235	69	5	6	1	15
Året i alt	316					15

	1849		1850	1845-50	
	15/1	17/12	21/1	Ialt	Pct
Haderslev by og amt	7	6	9	169	23
Øvrige Nordslesvig	–	–	–	188	26
Sydslesvig*	–	–	–	225	31
Holsten	–	–	–	143	20
I alt	7	6	9	725	100
Året i alt	13		9		

* Incl. Flensborg.

Den slesvig-holstenske patriotiske Forening var ved stiftelsen en forening for Haderslev amt og by, men fik dog allerede fra efteråret 1845 indmeldelser fra det øvrige Nordslesvig. Imidlertid gik nytilgangen nærmest i stå allerede efter et års virksomhed. Den slesvigske Forening havde tilsvarende haft størstedelen af sin medlemstilgang i løbet af et enkelt år, 1843/44. De nationale foreningers medlemspotentiale i 1840'ernes Nordslesvig var altså temmelig begrænset, formentlig til et par procent af den voksne mandlige befolkning.

I sommeren 1846 indtraf imidlertid en begivenhed, der påny skulle sætte skub i tilslutningen til Den slesvig-holstenske patriotiske Forening: Kong Christian 8.s »åbne brev« af 8. juli. Heri afviste kongen den augustenburgske hertugslægts arvekrav og dermed forhåbningen om at få skabt et selvstændigt Slesvig-Holsten ad den vej. Som følge af den vældige protestbølge, det »åbne brev« førte med sig, indtrådte i vinteren 1846/47 hele 393 nye medlemmer. Blandt de 69 nordslesvigere, som meldte sig ind i december 1846, var således 47 borgere fra den hidtil uengagerede Tønder by samt forpagterne fra de augustenburgske ladegårde. Hovedparten af de nye medlemmer kom imidlertid fra Sydslesvig og Holsten og forandrede foreningen fra en altovervejende nordslesvigsk til en generel slesvig-holstensk forening, selv om de nok overvejende var passive støtter. Fra sommeren 1847 var tilgangen atter minimal, og de få lokale nyindtrædelser efter den slesvig-holstenske opstand i marts 1848 ændrede intet herved.

Medlemsskaren var meget spredt (se kort 3). Trods en del tilsyneladende tilfældigheder var der dog visse koncentrationer. Spredt over Haderslev Østeramt fandtes i de fleste sogne 1-5 medlemmer (flest i Vilstrup med 7). Samlet lå tilslutningen her imidlertid langt under Den slesvigske Forening, og i forhold til »sogneopstandene« var den

Kort 3: Medlemmer af »Den slesvig-holstenske patriotiske Forening« 1845-50 (i her-tugdømmet Slesvig).

meget beskeden.³² Ligesom over halvdelen af sognefogderne fra Sognefogedforeningen undlod at indmelde sig i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, var der altså langt fra at underskrive en sogneopstand til at melde sig ind i den nye forening. Nok kunne der gå en vej fra slesvigsk konservatisme til slesvig-holstenisme, men den var snarere en smal sti end en bred motorvej! Blandt de mange tilhængere

af Slesvigs fortsatte beståen som et selvstændigt hertugdømme var Den slesvig-holstenske patriotiske Forening åbenbart hos det store flertal lige så stor en vederstyggelighed som Den slesvigske Forening.

Byerne Haderslev, Aabenraa, Tønder, Slesvig og Rendsborg havde mange medlemmer, mens der ikke fandtes en eneste i Sønderborg og kun et par stykker i Flensborg, Husum, Tønning, Frederiksstad og Egernførde. På tilsvarende vis var der adskillige medlemmer i flækkerne Nordborg og Løgumkloster, men få i Højer, Christiansfeld og Højer – der dog fik en filial i 1849. På landet i Sydslesvig udmærkede Angel sig med forholdsvis mange medlemmer, især i Satrup-Sørup. Fra Læk og omegn kom der ligeledes forholdsvis mange indmeldelser.

I social henseende bejlede Den slesvig-holstenske patriotiske Forening til de selvstændige i by og på land, og det var også fra disse lag, medlemmerne kom:³³

Procent	Had. amt	Øvrige Nordsl.	Nordsl. i alt	Syd-slesvig	Holsten	I alt	Den slesvigske Forening*
Godsejere, proprietærer, møllere	6	5	6	8	3	6	1
Godsforpagtere o.l.	4	4	4	2	1	3	–
Købmænd, fabrikanter, redere	11	31	22	13	28	20	1
Liberale erhverv	4	6	5	13	15	10	1
Embedsmænd	7	3	5	6	7	6	1
Præster	–	–	–	1	–	0	2
Lærere	1	2	1	1	3	2	3
Studenter	–	–	–	2	2	1	0
Håndværksmestre	28	25	27	10	18	20	6
Gårdmænd, gårdforpagtere	31	10	20	20	7	17	73
Husmænd, parcellister	–	–	–	1	1	0	7
Gæstgivere	4	10	7	2	5	5	2
Andre og uden angivelse	5	4	4	20**	10	10***	2
I alt	100	100	100	100	100	100	100
Antal	169	188	357	225	143	725	484

* Kun medlemmer i Nordslesvig (altovervejende Haderslev amt), ikke kongerigske støttemedlemmer.

** Heraf er formentlig 17-18% gårdmænd (navnene er knyttet til landsbyer).

*** Heraf er formentlig 5-6 % gårdmænd.

Som helhed havde Den slesvig-holstenske patriotiske Forening en bred og varieret tilslutning i over- og middelklassen. Købmænd, redere og fabrikanter (med et tysk udtryk »Besitzbürgertum«) udgjorde en femtedel, liberale erhvervsudøvere, embedsmænd, præster, studenter og lærere (»Bildungsbürgertum«) næsten lige så meget. En fjerdedel var håndværksmestre og gæstgivere (»Kleinbürgertum«), mens gårdmændene formentlig udgjorde næsten lige så stor en andel. Endelig kom under en tiendedel fra gods- og proprietærgårdsmiljøet.

Sammenlignet hermed havde Den slesvigske Forening en meget ensidig social sammensætning med fire femtedele landmænd, nogle få håndværkere og præster/lærere, mens andre grupper stort set var fraværende. I sit kerneområde i Haderslev amt havde Den slesvigske Forening ca. 350 gårdmænd som medlemmer, mens Den slesvig-holstenske patriotiske Forening her kun havde et halvt hundrede. Laurids Skaus store frygt for Den slesvig-holstenske patriotiske Forening viste sig derfor ret ubegrundet, vel fordi foreningen mod Skaus forventning fremtrådte mere slesvig-holstensk end slesvigsk.

Den slesvig-holstenske patriotiske Forening havde sin største folkelige bredde i Haderslev amt og by, hvor der var forholdsvis flere håndværksmestre, gæstgivere og gårdmænd end i foreningen som helhed. I det øvrige Nordslesvig var det derimod kun nogle få fremtrædende gårdmænd, som indtrådte, mens tilslutningen i byerne var bredere. I Sydslesvig var der atter en stor andel af gårdmænd, som afspejlede slesvig-holstenismens stærke stilling blandt de velstillede bønder, særlig i Angel. Den store tilslutning fra de liberale erhverv skyldtes især byen Slesvigs mange advokater, hvoraf flere var ledende i den slesvig-holstenske bevægelse, f.eks. C. Heiberg, W. H. Beseler og J. G. Th. Gülich. I Holsten var foreningen mere bypræget, og gårdmænd indtrådte kun sporadisk, især i området omkring Ahrensburg. Betydende var det, at der kun indtrådte tre medlemmer fra slesvig-holstenismens højborg Kiel.

»Dannevirke« fastslog om de første medlemmer, at det mest var store ejendomsbesiddere, ofte indvandrede sydfra. Rigtigt er det, at ganske mange ejere, forpagtere eller inspektører på de større gårde stod i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening. Blandt medlemmerne i Haderslev amt var således forpagter Ahlefeldt på Brødremenighedens Favrvrågård, Thiesen på Sottrup, administrator Steen på Tåbdrup, Vogel på Drenderupgård, H. H. Witzke på Hovgård, Petersen på Olufs-

kær, Nic. Lorenzen på Refsø, forpagter Feddersen på Vojensgård, Matzen på Tørninggård og inspektør von Krogh på Billeslund. Rigtigt er det ligeledes, at der blandt de nævnte var adskillige indvandrede holstenere og sydslesvigere.³⁴ Flertallet af medlemmerne på landet var dog også i Haderslev amt indfødte gårdmænd.

Fra det øvrige nordslesvigske proprietærgårds- og storbondemiljø indtrådte på vesteregnen Justus Meyer på Fårgård, Boy Momsen på Store Tønde, Joh. Friedr. Momsen på Vrågård, Buchardi på Grøngård og Daniel Hinrichsen i Øster Terp. På Aabenraa-Gråstenegnen og på Als var der bred tilslutning fra hertug Christian Augusts forpagtere og venner blandt de mindre godsejere: forpagter Outzen på Arup, P. Jacobsen på Grøngrøft, forpagter Feddersen på Kiding, J. W. Mylord på Ártoft, H. C. Ohlsen på Ladegård, H. C. Richelsen på Buskmose, forpagter Holst på Gråsten, Witzke på Hjortholm, forpagter Andersen på Kegnæsgård, forpagter Dieck på Rønhave, inspektør Maack på Augustenborg samt A. Thomsen på Hjortspringgård. Også i Sydslesvig var der adskillige godsejere blandt medlemmerne, dog ikke ridderskabsmedlemmer fra de store godser i Svans og Dänischwohld, men ejere af mindre godser som Tolkskovby, Freienwillen og Südensee i Angel samt Høgelund, Lütjenhorn, Gaarde og Fresenhagen på egnen omkring Læk. Gårdmandsmedlemmer i Sydslesvig var de to landbrugsfaglige foregangsmænd i Angel, A. Petersen fra Hvidkilde i Tøstrup sogn og Peter Jensen fra Oksager i Husby sogn.

Blandt medlemmerne var der adskillige stænderdeputerede og stændersuppleanter: For Haderslev by advokat P. Gottfriedsen, Haderslev og suppleanten, kancellisekretær Claussen, Slesvig; for Aabenraa by advokat J. G. Th. Gülich, Slesvig; for Tønder advokat W. H. Beseler, Slesvig og suppleanten, købmand J. C. Todsen, Tønder; for 1. landvalgsdistrikt (Haderslev vesteramt) suppleanten, gdr. H. H. Petersen, Nissumgård; for 4. landvalgsdistrikt (Aabenraa amt og en del af Slogs herred) gdr. Thies Hansen Steenholdt, Ravsted og suppleanten, gdr. Hieronymus Petersen, Søst; for 7. landvalgsdistrikt (bl.a. Tønderegnet) gdr. D. Lassen i Brarup og suppleanten, justitiar A. Hansen, Læk; for 9. landvalgsdistrikt (bl.a. med Bov sogn) advokat Rønnenkamp, Flensborg. Dermed var næsten alle slesvig-holstenske stænderdeputerede og -suppleanter fra Nordslesvig medlemmer, og det gav formentlig foreningen en ekstra politisk tyngde. Også i Syd-slesvig og Holsten indtrådte adskillige stænderdeputerede og stedfor-trædere i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening.³⁵

Organisatoriske forhold

Den slesvig-holstenske patriotiske Forening lededes indtil 1847 af bønder fra Haderslev amt. I 1846 blev gdr. J. C. Göhlmann, Vonsmose, således kasserer i stedet for gdr. E. E. Ladegaard. I juni 1847 ønskede direktøren gdr. N. H. Posselt imidlertid ikke genvalg. Årsagerne hertil er ukendte, men måske havde foreningens ændrede karakter efter de mange nyindmeldelser af støttemedlemmer sydfra fjernet den for meget fra udgangspunktet i Haderslev amt og Sognefogedforeningen, og måske var Posselt ikke den rigtige til at stå i spidsen for foreningen under den mere radikale kurs, der var fremkaldt efter det »åbne brev«. I hvert fald blev hans afløser dr. Marcus, der var mere udpræget slesvig-holstensk. J. Fr. Lorenzen blev ny vicedirektør efter garver Göhlmann, mens gæstgiver Petersen i Aller afløste Lorenzen som sekretær. Da der i oktober 1848 valgtes ny bestyrelse, blev jernstøber Bonnichsen vicedirektør, boghandler Wieck kasserer og lærer A. P. Willatzen sekretær. Senest fra dette tidspunkt, men i realiteten måske tidligere, var foreningen udelukkende ledet af bymennesker. Det sidste valg i december 1849 ændrede intet herved, kun blev kontrollør Falkenberg sekretær i stedet for Willatzen.

De mange nyindtrædelser i vinteren 1846/47 gjorde en organisatorisk ændring nødvendig. På forslag fra dr. Marcus vedtoges det i april 1847 at give mulighed for oprettelse af filialforeninger for dem, der boede uden for Haderslev by og amt, såfremt der kunne samles 24 medlemmer. De forskellige filialer skulle sende delegerede til et årligt fællesmøde for alle foreninger, som skiftevis skulle afholdes i Flensborg og Kiel. Det kan anses for ret sikkert, at der allerede før 1848 dannedes filialforeninger i Aabenraa og Rendsborg, mens det er usikkert, om det også er sket i andre medlemsrige byer som Tønder og Slesvig.³⁶ Derimod foreligger der hverken i protokollen eller pressen referater fra fællesmøder, og det er nok et åbent spørgsmål, om den nye struktur overhovedet kom til at fungere.

I slutningen af oktober 1849 dannedes der en slesvig-holstensk patriotisk forening i Højer. Stifterne var toldassistent A. von Krogh, gdr. C. R. Carstensen, lægen dr. H. C. Hansen, gdr. og brændevinsbrænder M. C. Matthiesen, farvermester S. D. Hoeg og købmand H. Feddersen.³⁷ De tosprogede vedtægter fra den 17. november samme år skildrede foreningens formål som »med alle lovlig tilladte midler at virke for nationalitetens kræftelse, at opretholde den borgerlige ro og or-

den, og uden hensyn til standen at give enhver ulastelig, patriotisk sindet statsborger lejlighed til ved mundtlig omtale og læsning at forskafe sig kundskab om politiske tildragelser og andre ting af almindelig interesse, såsom i vigtige anliggender at gøre en almindelig rådslagning lettere mulig«. Medlemmer kunne blive enhver, der var bosat i Højer flække og landsogn eller omegnen, dog ikke mere end en mil fra flækken, også beboere i enklaverne.³⁸ Højerforeningen fik ved stiftelsen 34 medlemmer og havde i november 1849 64.³⁹

Højerforeningens stiftelse kom hovedforeningen for øre, og den besluttede at tage kontakt til den. Imidlertid strandede en organisatorisk tilknytning på vedtægtsuoverensstemmelser, idet Højerforeningen ikke ville opkræve kontingent, men kun modtage frivillige medlemsbidrag. Man var dog i Højer villig til uformelt samarbejde, f.eks. om indsamling til invalider. Ellers bestod aktiviteterne dér mest i von Kroghs dansksprogede foredrag om Slesvig-Holstens historie.⁴⁰

Et problem opstod for Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, da »Lyna« ved årsskiftet 1847/48 blev overtaget af Peter Chr. Koch fra »Dannevirke«. I stedet valgte foreningen det meget udbredte, udpræget slesvig-holstenske »Itzehoer Wochenblatt« som sit organ. Blot få måneder senere, efter den slesvig-holstenske opstand, fik Haderslev imidlertid påny et tysksindet, men dansksproget blad. Fra den 6. maj 1848 og frem til den 10. juli 1850 udkom »Nordslesvigsk Tidende«, som meget naturligt blev foreningens organ.

Patriotiske initiativer

Den slesvig-holstenske patriotiske Forening forstod sig tildels som en efterfølger til det indsovede »Schleswig-Holsteinische Patriotische Gesellschaft«. Som sådan tog foreningen flere skridt til at fremme erhvervslivet på Haderslevvegnen.

Allerede på et af foreningens første møder foreslog dr. Marcus, at der skulle afholdes en *industriudstilling*, hvor håndværkere og industridrivende kunne præsentere deres varer.⁴¹ Der blev nedsat en komité bestående af forslagsstilleren, garvermester Göhlmann, snedkermester Suchland, jernstøber Petersen, smedemester Claussen samt saddelmagermestrene G. Bungarz og H. Jensen, alle i Haderslev. Komitéen indbød til tegning af bidrag, således at foreningen efter udstillingen kunne købe varerne og udlodde dem til bidragyderne. Blandt bidragyderne bemærkes ud over mange af medlemmerne hertug

Industrie-Ausstellung in Hadersleben.

Die unterzeichnete Committee bringt hiedurch Nachstehendes zur öffentlichen Kunde:

- 1) Die Industrie-Ausstellung in Hadersleben wird den 1sten Juni d. J. eröffnet und den 16ten Juni Nachmittags 6 Uhr geschlossen werden.
- 2) Während der genannten Zeit ist die Ausstellung täglich Vormittags von 9 bis 12 Uhr und Nachmittags von 3 bis 6 Uhr geöffnet.
- 3) Die Verloosung wird Freitag, den 19ten Juni 1846, stattfinden und dieselbe Morgens 9 Uhr ihren Anfang nehmen.
- 4) Die Einkieferungen von Arbeiten müssen spätestens bis zum 26ten Mai d. J. beschafft werden, und werden vor dem 16ten des genannten Monats keine Gegenstände von der Committee in Empfang genommen. Die einzuliefernden Gegenstände sind an den mitunterzeichneten M. G. Göhlmann zu adressiren.
- 5) Die auswärtigen Herren Actionaire und Einsender von Arbeiten haben, falls sie die Ausstellung besuchen wollen, ihre Eintrittskarten bei dem mitunterzeichneten Dr. Marcus in Empfang zu nehmen.

Hadersleben, im Januar 1846.

L. Andersen, J. G. Bungartz jun., P. Clausen, M. G. Göhlmann, M. Säger, S. Jensen jun.,
Dr. Marcus, J. Petersen, W. Petersen, S. P. Petersen, S. L. Suchlandt.

Industriudstillingen i Haderslev var et af »Den slesvig-holstenske patriotiske Forening«s mest vellykkede initiativer. Tosproget annonce i »Lyna« 14. januar 1846.

Christian August af Augustenborg, hans hofråd Barth og flere andre af hofstaben samt hans politiske fælle, herredsfoged dr. Momme Stefens fra Nordborg.

Udstillingen fandt sted i første halvdel af juni 1846. Der blev udstillet ialt 565 genstande, de fleste fra håndværkere og industridrivende i Haderslev (bl.a. et fortepiano fra instrumentmager Jacobsen), men der var også adskillige arbejder fra Aabenraa, Christiansfeld og Løgumkloster (bl.a. fra den bekendte hattefabrikation dér). Også længe-re borte fra kom der genstande, f.eks. fra snedker Hess, blikkenslager Paulsen, paparbejder Schjøtt og drejer Lau i Slesvig, fra Schwartz' fabrik i Neumünster, skræddermester Christiansen i Rendsborg, litograf Kriegsmann og portrætmaler Wassner i Flensborg samt destillatør P. Petersen i Sønderborg. Fra landdistrikterne havde smed Alexander Schmidt i Vilstrup leveret »flere prisbillige arbejder«. Komitéen betragtede udstillingen og publikums interesse som en succes.

Mange af Haderslevs håndværkere var også tilfredse og overrakte initiativtageren dr. Marcus en sølvpokal som tak for hans indsats. Ved overrækkelsen, der skete ved en fest i »Bürgerverein« i september 1846, blev der bl.a. udbragt skåler for dr. Marcus, »fædrelandet Slesvig-Holsten«, for »Den slesvig-holstenske patriotiske Forening«, for hertugen af Augustenborg og prinsen af Nør, redaktør Th. Olshausen fra Kiel og herredsfoged Kier i Haderslev. Til slut blev der skålet: »For

Industri-Udstilling i Haderslev.

Undertegnede Committee bringer herved følgende offentlig Kundskab:

- 1) Industri-Udstillingen i Haderslev vil blive aab den 1ste Juni d. A. og sluttet den 16de Juni i Eftermiddagen Kl. 6.
- 2) I benævnte Tid er Udstillingen daglig aaben i Formiddagen fra Kl. 9 til 12 og om Eftermiddag fra Kl. 3 til 6.
- 3) Vortledningen vil finde Sted Fredagen den 19 Juni d. A., og tage sin Begyndelse om Morgen Kl. 9.
- 4) Arbejdernes Indlevering maa senest være besorget til den 26de Mai d. A., og ingen Gjenstande blive modtagne af Comiteen forend den 16de samme Maaned. Gjenstandene, der indleveres, maa adressere til medunteregnede M. G. Göhlmann.
- 5) De udenbyes Herrer Actionairer og Indsendere af Arbejder vil, naar de ønske at besøge Udstillingen, afhente deres Indgangsbilletter hos medunteregnede Dr. Marcus.

Haderslev, i Januar 1846.

1

freden, men ikke for en slavisk fred; ingen kan beholde fred længere, end naboen vil«. Som skålerne for augustenborgerne skal denne sidste skål tolkes som en protest mod kongens »åbne brev« fra juli måned.

Af »Lyna«s fremstilling fornemmes således, at det med industriudstillingen var lykkedes slesvig-holstenerne at vinde yderligere tilhængere blandt Haderslevs håndværkere. I hvert fald ville dr. Marcus gentage successen med en ny udstilling i 1848. I oktober 1847 blev der nedsat en komité, men på grund af de dramatiske begivenheder i revolutionsåret kunne udstillingen ikke gennemføres.

Også landboerne blev tilgodeset ved foreningens patriotiske virksomhed. Formanden, sognefoged Posselt fra Frørup, foreslog i januar 1846, at der samme sommer skulle afholdes *dyrskue* i Haderslevs omegn.⁴² Der var heller ikke her langt fra tanke til handling. En komité bestående af landmændene Boy Jürgensen fra Stubbæk, Hinsch fra Olufskær, Holst fra Frørup, Göhlmann på Vonsmose og Ross på Rønshøjgård blev nedsat, og i april fremlagde den en dyrskueplan. Dyrskuet, som blev det første på Haderslevsøgnen og formentlig i Nord-slesvig i det hele taget, blev afholdt på Erlev banke ved Haderslev den 15. juni 1846 og var efter »Lyna« at dømme en udpræget succes: »Denne skønne fest, der bivånedes af ca. 10000 mennesker, iblandt hvilke der herskede den mest uskrømtede munterhed, vil længe leve i vort minde«.⁴³ Der udstilledes heste (10 hingste, 22 følhopper og 2 ungheste), hornkvæg (11 tyre, 28 malkekøer og et par kvier), 5 får og 3 svin. Til de bedste dyr blev der uddelt præmier på tilsammen 300 rigsdaler courant.

Det landbrugsfaglige var imidlertid kun en del af formålet. Dyrskuet var lige så meget, måske endnu mere, en folkefest. Da præmierne var uddelt, sørgede de slesvig-holstenske sangkor (»Liedertafel«) fra Haderslev og Aabenraa sammen med harmonimusikken for underholdningen. Derefter blev der afholdt festmåltid i teltet for omtrent 500 mennesker, der udover måltidet kunne nyde »de interessante toaster«. Rækken indledtes traditionen tro med en skål for kong Christian 8., men det var med tilføjelsen »vor elskede landsfyrste«, altså som hertug for Slesvig og Holsten mere end som dansk konge. Dernæst redegjorde jernstøber Bonnichsen for Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings virksomhed og fremhævede i den forbindelse: »Foreningen kalder sig den patriotiske og dens medlemmer må følgelig være patrioter, og hvad forstår man vel under patriot? Dog vel

den, der nærer den inderligste, højmodigste, mest levende kærlighed til sit fædreland (og til hvilket fædreland, siger navnet) og tillige klart erkender, at det almindelige velvære er den sikreste borgens, den eneste faste grundvold for enhver enkelts velvære«. For Bonnichsen var genstanden for patriotismen altså Slesvig-Holsten og ikke den dansk-tyske helstat, som ellers symbolsk var fremhævet med flagene ved indgangen med de slesvigske og holstenske faner og Dannebrog. Men måske var denne flagopstilling mere af nød end overbevisning; den blå-hvid-røde slesvig-holstenske »landsfane« var nemlig blevet forbudt i 1845.

Endvidere holdtes skåltaler for dyrskuets arrangører, staden Haderslev, »vort nedarvede fyrstehus og isærdeleshed for Hans Durchlaucht hertugen af Augustenborg«, embedsstanden, »vort elskede fødeland Slesvig-Holsten« (både på dansk og tysk), for enigheden mellem borgere og bønder og for bondestandens oplysning. Sidstnævnte skål udbragtes af foreningens sekretær, J. Fr. Lorenzen, der opfordrede folk til at læse fædrelandshistorien. Det havde han selv gjort og erfaret, »at slesvig-holstenernes anskuelse efter hans overbevisning endnu aldrig var modbevist, hvorfor han også bragte denne sin hyldning«. Efter sit korte medlemskab af Den slesvigske Forening og sin konservativt betonede slesvigske protest imod »dani-seringen« havde Lorenzen altså nu fundet sin plads i de bevidste slesvig-holsteneres rækker. Efter denne og de andre dyrskueskåltaler at dømme var Den slesvig-holstenske patriotiske Forening godt i færd med at glide fra sit konservative, slesvigske udgangspunkt i »sogneopstandene« og Sognefogedforeningen over mod en nordslesvigsk variant af slesvig-holstenismen.

Åbenbart veltilfreds med forløbet afholdt foreningen påny et dyrskue på Erlev banke den 5. juli 1847.⁴⁴ Der var ifølge »Lyna« udstillet flere dyr end året før, og der var lidt flere tilskuere, nemlig 10-12000. Dyrskuet forløb tilsyneladende efter helt det samme mønster som i 1846.⁴⁵

Med industriudstilling og dyrskuer havde Den slesvig-holstenske patriotiske Forening gennemført aktiviteter for to af foreningens vigtigste medlemsgrupper. Et tredje patriotisk foretagende havde bud til endnu bredere kredse, nemlig forsøget på oprettelse af *sparekasser*, i første række i Haderslev amt. Det blev foreslået af Posselt i juli 1846. Planen var, at der skulle oprettes sparekasser i hvert sogn. Formålet skulle dels være »at give de fattigere og uformuendere klasser af

landboere, fornemmelig tjenestefolk, daglønnere, svende, lærlinge o.s.v. lejlighed til at gøre det, hvad de har fortjent og opsparet, rentebringende uden frygt for tab, og derved forhindre, at de ikke letsindig borttødsler eller ved udlån til uvederhæftige folk tilsætter det, de har erhvervet«, dels »at komme uformuende folk på landet til hjælp i pengeforlegenhed med små lån, og at forhindre, at de ikke gøres modløse og uvirksomme med pantsættelse af deres sager og ved at hjemfalde til ågerkarle«. ⁴⁶

Imidlertid er der intet, som tyder på, at dette socialt bevidste initiativ kronedes med held, for der blev først oprettet sparekasser i Haderslev amt efter 1850. ⁴⁷ Nævnes kan dog, at medlemmer af foreningen som enkeltpersoner var fremtrædende i sparekassedannelsen i de sydligere egne af Nordslesvig. Boy Momsen på Store Tønde var således initiativtager til Hostrup Sogns Sparekasse i 1844, og købmand Otto Fr. Ahlmann i Gråsten og flere forpagtere på de gråstenske godser var fremtrædende i Spare- og Lånekassen for Gråsten og Omegn fra 1847. Også slesvig-holstensk indstillede uden for foreningen som f.eks. møller C. H. Clausen i Broager var virksomme for oprettelsen af sparekasser. Det tidlige slesvig-holstenske engagement i sparekassesagen viser alt i alt hen til et betydeligt islæt af lokalt fremtrædende matadorer og iværksættere i den nordslesvigske slesvig-holstenisme. ⁴⁸

Politiske petitioner og deputationer 1845-47

Ved siden af den patriotiske virksomhed havde det politiske arbejde fra begyndelsen en stor betydning, som med tiden voksede sig endnu større. De fleste politiske initiativer blev taget i samvirke med grupper i Holsten og Sydslesvig.

Den første politiske mærkesag blev indførelsen af *almindelig værnepligt*. ⁴⁹ I oktober 1845 blev gårdejerne S. Holst fra Frørup og Joh. Chr. Göhlmann fra Vonsmose sendt som foreningens deputerede til et møde herom i Neumünster. Her traf de sammen med henimod 200 landmænd fra andre egne af hertugdømmerne, der var utilfredse med, at værnepligten alene hvilede på bondestanden, og med det militære straffesystem. På mødet vedtoges at sende en deputation og en petition til kongen. Petitionen fik ialt 35.337 underskrifter, heraf de 13.182 fra Slesvig. Seksmandsdeputationen, som overrakte petitionen til kongen i december 1845, havde bl.a. J. Fr. Lorenzen som medlem.

Han talte med kongen om stemningen i Nordslesvig og Den slesvig-holstenske patriotiske Forening. Ifølge kongens dagbøger forsikrede han, at »dens hensigt ikke var fiendtlig mod den nord schleswigske«, d.v.s. mod Den slesvigske Forening, hvilket turde være en sandhed med modifikationer.⁵⁰ Petitionens ønske om almindelig værnepligt blev ikke taget til følge, men Den slesvig-holstenske patriotiske Forening havde fået vist, at Den slesvigske Forening ikke var ene om at tage sig af bondestandens sociale og politiske krav.

Samtidig med værnepligtsagen engagerede Den slesvig-holstenske patriotiske Forening sig i den hede diskussion om *jernbaneplanerne*, som for mange havde nationalpolitiske undertoner.⁵¹ Danskorienterede købmænd i Flensborg og dansksindede i Nordslesvig støttede således altovervejende en tværbane fra Flensborg over Husum til Tønning for at fremme transitten mellem Østersø og Vesterhav uden om Hamborg. Slesvig-holsternerne ønskede derimod at styrke de nord-sydgående forbindelser ved en forlængelse nordpå til Flensborg af det holstenske jernbanenet Altona-Elmshorn-Neumünster-Kiel, Elmshorn-Glückstadt og Neumünster-Rendsborg, som netop var blevet åbnet 1844-45. Den slesvig-holstenske patriotiske Forening fulgte på forslag af dr. Marcus ikke overraskende dette sidste spor i sin petition til kongen. Foreningen anså en direkte og umiddelbar forbindelse med Hamborgs verdensmarked for en absolut nødvendighed for Nordslesvig, »thi Hamborg er netop det sted, hvor vi altid og under alle konjunkturer kan afsætte vore produkter, hvilke de end er, til de højst mulige priser«. Foreningen ønskede derfor ikke alene en forlængelse til Flensborg, men tillige en yderligere udbygning nordpå over Aabenraa og Haderslev til Aarø sund. En sådan længdebane ville bringe større fordele end tværbanen, som foreningen på den anden side dog ikke ville frakende sin berettigelse. Som bekendt kom der imidlertid til at gå to årtier, før Nordslesvig fik sin første jernbane.

Samvirket med holstenske og sydslesvigske politikere fortsatte i 1846. Foreningen vedtog at sende gårdejerne J. Fr. Lorenzen og C. Ross som repræsentanter til en *petitionsforsamling* i Neumünster den 20. juli.⁵² Forsamlingen lå i forlængelse af holstenske og sydslesvigske bondepolitikeres arbejde for almindelig værnepligt og havde til hensigt at koordinere indsendelsen af petitioner til dette års stænderforsamling. Petitionerne skulle handle om almindelig værnepligt, kommunalreformer for by og land, trykkefrihed, afskaffelse af kopskatten, overdragelse af jagtretten til grundejerne, en ny

matrikel uden dermed forbundne skatteforhøjelser, en vandafledningslov, bedre forhold for åremålsforpagterne på de adelige godser, reformer i skolevæsenet og forbedringer for lærerne, en mere overskuelig inddeling af administrationsdistrikterne og folkelig deltagelse i retsplejen.

»Lyna« savnede et krav om forening af de slesvigske og holstenske stænder, og heller ikke andre slesvig-holstenske mærkesager forekom i oplægget til petitionerne. Den kreds, der stod bag, var da heller ikke de ledende nationalliberale i den slesvig-holstenske bevægelse, men bondepolitikere, der mere interesserede sig for forbedringer for bondestanden end for nationalpolitik, og som tillige gik ind for demokratiske krav som trykkefrihed. Det vidner om Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings oprindeligt stærke forankring i bondestanden, at den i sit første år prioriterede disse kontakter til varetagelse af bøndernes interesser så højt.

Heri skete der imidlertid snart en forandring. Endnu før petitionsforsamlingen i Neumünster var afholdt – hvis den nogensinde blev det – var situationen med ét ændret for den nordslesvigske hjemmetyskhed og den slesvig-holstenske bevægelse i det hele taget. Som nævnt udsendte kong Christian 8. den 8. juli 1846 sit »åbne brev« med afvisningen af den augustenborgske hertugslægts arvekrav på hertugdømmerne ved den oldenborgske kongeslægts snarligt forventede uddøen på mandssiden. Samtidig forsikrede kongen i det åbne brev, at han hverken ville træde hertugdømmet Slesvig dets selvstændighed for nær eller forandre dets forhold til Holsten.⁵³

Det åbne brev stillede Den slesvig-holstenske patriotiske Forening i en ganske vanskelig position. Sluttede den sig til den storm af protester, som rejste sig mod det åbne brev, måtte foreningen i det mindste regne med at tabe til Den slesvigske Forening i konkurrencen om kongens gunst. Sandsynligvis risikerede foreningen tillige at blive sat under anklage af den enevældige statsmagt, der foranlediget af protesterne generelt strammede vilkårene for den slesvig-holstenske bevægelse. Dertil kom, at foreningen ved en skarp protest nemt kunne ende i den samme folkelige isolation som tidligere Den slesvigske Forening, der i 1844 havde protesteret så heftigt imod kongens forordning om sproget i de slesvigske stænder, at den havde udfordret bondestandens traditionelle kongetroskab og fået folkestemningen imod sig. Navnlig kongens understregning af at ville respektere status quo i Slesvigs statsretslige stilling mellem kongeriget og Holsten måtte

tilfredsstille det betydelige element af konservative slesvigere, som foreningen vel stadig søgte at appellere til eller i hvert fald nødtigt ville støde fra sig.

Først efter 1½ måneds betænkningstid mødtes foreningen »i anledning af de senere tildragelser«. Løsningen blev en petition til kongen, som kun indirekte udtrykte Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings utilfredshed med det åbne brev. I stedet for at vende sig mod det åbne brev valgte man defensivt at polemisere mod takadressen fra »den såkaldte slesvigske forening«. ⁵⁴ Den slesvig-holstenske patriotiske Forening bestred her, at modparten udtalte sig på den nord-slesvigske befolknings vegne. Den slesvigske Forening var nemlig »aldeles betydningsløs« og ledet enten af indvandrede nordfra eller folk, som lønnedes af et politisk parti i Danmark, der ville blande sig i Slesvigs anliggender. Kongen blev mindet om, at Den slesvigske Forening kun var sluppet fri for straf ved kongens benådning, og der blev henvist til »sogneopstandene«. Det var ikke hensigten med adressen at bryde forbuddet mod offentlig diskussion af det åbne brev, men man erklærede dog: »Kun så meget må vi sige til sandhedens fremme, at en almindelig glæde, hvorom takadressen taler, ingenlunde er bemærket af os ...«.

Adressen beskæftigede sig også med de sproglige forhold. Den benægtede, at en undertrykkelse af det danske sprog fandt sted og slog til lyd for øget kendskab til tysk: »Rigtignok elsker vi det danske sprog, den egentlige bondestands modersmål i Nordslesvig, men vi indser dog dag for dag tydeligere, at det også er blevet nødvendigt for os, at lære det tyske sprog, thi som beboere af et grænseland må vi nødvendig søge at forskaffe os kundskab i det tyske sprog, da alle vore handelsforbindelser viser os sydpå, da vi ønsker at skride frem med tidens fordringer og da den i århundreder bestående nøje og uopløselige forbindelse med hertugdømmet Holsten er blevet os kær og dyrebar«. Afslutningsvis frabad Den slesvig-holstenske patriotiske Forening sig indblanding i slesvigske anliggender fra kongeriget, især fra stænderforsamlingen i Roskilde. Ikke alle medlemmer var til stede, da adressen blev vedtaget, men i hvert fald fra tilhængerne i Løgumkloster var der opbakning og tak. ⁵⁵

De forsigtige formuleringer og understregningen af det slesvigske frem for det slesvig-holstenske (som der næppe længere var reel dækning for) hindrede foreløbig indgreb mod foreningen fra regerings-side. Men Den slesvig-holstenske patriotiske Forening kom tæt på. I

marts 1847 drøftede man i regeringskredse at forbyde såvel Den slesvig-holstenske patriotiske Forening som Den slesvigske Forening, men det afviste kongen.⁵⁶ I maj 1847 fik Den slesvig-holstenske patriotiske Forening af amtmand Fr. Johannsen besked på at indlevere sin protokol til gennemsyn, men det gav ikke anledning til anklage eller andre sanktioner.⁵⁷

Det lykkedes således Den slesvig-holstenske patriotiske Forening at styre uden om de værste skær. Som nævnt fik den efter det åbne brev oven i købet en stærk nytilgang af medlemmer fra Sydslesvig og Holsten, mens der omvendt var stagnation i Nordslesvig (bortset fra Tønder). Sammen med formandsskiftet fra Posselt til dr. Marcus svækkede denne nytilgang sydfra imidlertid yderligere foreningens forankring i den konservative nordslesvigske bondestand til fordel for en mere radikal, nationalliberal og bydomineret slesvig-holstemsme.

»Den slesvig-holstenske patriotiske Forening« 1848-50

Denne tendens slog fuldt igennem efter den slesvig-holstenske opstand i marts 1848.⁵⁸ Man kunne tillige have forventet, at opstanden straks gav Den slesvig-holstenske patriotiske Forening ny vind i sejlene og etablerede den som den fælles organisation for tilhængere af den slesvig-holstenske sag i begge hertugdømmer. Det blev ikke tilfældet. Som det allerede fremgik af medlemsudviklingen, var nytilgangen yderst beskeden og rent lokal, og de samme ord kan i det hele taget karakterisere foreningens virke i krigsårene 1848-50.

Den slesvig-holstenske patriotiske Forening spillede således slet ingen rolle i det »varme forår« 1848. Her var scenen snarere den haderslevske »Bürgerverein«. Først den 27. oktober 1848 blev der holdt et møde i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening. Her redegjorde formanden dr. Marcus for begivenhederne siden krigens udbrud og for den nye og farefulde situation, der var indtrådt for slesvig-holsternerne, efter at Danmark og Preussen havde indgået en våbenhvile i Malmø den 26. august. Aftalen indebar, at den provisoriske slesvig-holstenske opstandsregering skulle træde tilbage til fordel for en dansk-slesvig-holstensk fællesregering, hvilket skete 21.-22. oktober. Den slesvig-holstenske patriotiske Forening vedtog i den anledning en takadresse til den provisoriske regering: »De, højtærede herrer, har

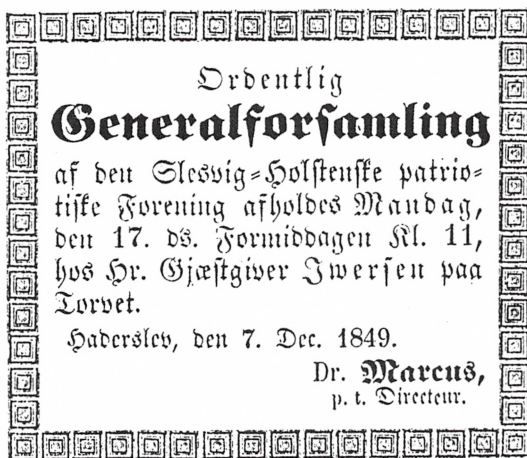
under Deres hæderlige regering intet øjeblik manglet at retfærdiggøre den til Dem fattede ubetingede tillid, De har meget mere i de vanskelige forhold og de mest forviklede stillinger forstået at forsvare Slesvig-Holstens sag således, at fædrelandets tak til evige tider i vor histories annaler vil blive Dem opbevaret«. ⁵⁹

På samme tid var der røster fremme om en deling af hertugdømmet Slesvig mellem kongeriget Danmark og et selvstændigt Slesvig-Holsten. En sådan tanke måtte selvsagt vække den allerstørste modstand blandt slesvig-holstenerne på Haderslevvegnen, som i givet fald måtte imødesee en indlemmelse i Danmark. Derfor vedtog Den slesvig-holstenske patriotiske Forening i samme møde tillige en adresse til den tyske nationalforsamling i Frankfurt med en energisk protest mod delingstankerne: »Høje Forsamling! På Dem er Nordslesvigs øjne rettet i dette øjeblik. Vi har den tillid til Dem, at De, med hertugdømmerne Slesvig-Holstens retstilstand i tankerne, aldrig og aldrig mere vil indvillige i en forandring, som, hvis den skulle blive til sandhed, vil medføre de bedrøveligste følger. For Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, der blandt sine medlemmer tæller et stort antal i Nordslesvig bosiddende landboere med grundejendom, er der under de herskende omstændigheder ingen anden udvej, end hermed at protestere på det højtideligste imod enhver deling af landet, da det, også bortset fra retten, er i det nordlige Slesvigs interesse, under alle omstændigheder at dele skæbne med det øvrige Slesvig-Holsten«. Adressen var underskrevet af direktionens medlemmer. ⁶⁰

Den slesvig-holstenske revolution var ikke kun en national opstand vendt mod Danmark, men især i Holsten tillige en stærk bevægelse for frihed og demokrati. Derfor beklagede en skribent fra Aabenraa i »Nordslesvigsk Tidende« i november 1848, at Den slesvig-holstenske patriotiske Forening og Haderslevs »Bürgerverein« ikke havde deltaget i det stiftende møde i »Vereinigte Volks-Vereine in Schleswig-Holstein« i Neumünster, hvor bl.a. borgerforeningen i Aabenraa havde været repræsenteret. Udeblivelsen skyldes dog næppe ligegyldighed, men snarere en skepsis mod slesvig-holstenismens demokratiske venstrefløj under Th. Olshausens ledelse, der gik i republikansk retning. ⁶¹

Omkring årsskiftet 1848/49 forlød det, at en kommende fred mellem Danmark og Tyskland ville betyde en adskillelse af Slesvig og Holsten. Mod denne udsigt blev der overalt i hertugdømmerne fra

Under Treårskrigen holdt »Den slesvig-holstenske patriotiske Forening« kun få møder, og der måtte et læserbrev til, før formanden dr. Marcus med denne annonce i »Nordslesvigsk Tidende« den 10. december 1849 indkaldte til generalforsamling.

Ordentlig
Generalforsamling
af den Slesvig-Holstenske patriotiske Forening afholdes Mandag, den 17. ds. Formiddagen Kl. 11, hos Hr. Gæstgiver Jwersen paa Torvet.
Haderslev, den 7. Dec. 1849.
Dr. **Marcus**,
p. t. Directeur.

slesvig-holstensk side sat en række masseadresser i cirkulation. Også Den slesvig-holstenske patriotiske Forening engagerede sig heri og besluttede på sit møde den 15. januar at protestere til den tyske centralmagt i Frankfurt. Petitionen blev sendt den 22. januar 1849 af direktionen på vegne af foreningens 660 medlemmer. Heri hed det: »Bliver en sådan tilstand virkeliggjort ved den endelige fredsslutning, så må Slesvig med sin isolerede, d.v.s. fra Holsten adskilte, stilling med absolut nødvendighed i tidens løb tilfalde danskheden, for det vil ikke være stærkt nok til varigt at yde den nødvendige modstand for at modstå fortsatte danske overgreb; vor martsrejsning, krigens lidelser og klager de vil være båret til ingen nytte, Tyskland ville med et ord være gået forgæves ind i krigen«. ⁶²

Derpå gik der næsten et år, før der igen blev afholdt møde. Den 5. december 1849 opfordrede »et medlem af foreningen« i »Nordslesvigsk Tidende« bestyrelsen til at holde møde med medlemmerne, og det skete straks efter, den 17. december. Her forklarede dr. Marcus, at krigens længe havde forhindret et møde. ⁶³ Set fra et hjemmetysk synspunkt var der da heller ikke megen opmuntring at hente i krigens gang siden sommeren 1849. Den slesvig-holstenske hær havde lidt nederlag ved Fredericia den 6. juli, og Preussen havde påny indgået en våbenhvile med Danmark udenom slesvig-holstenerne, denne gang oven i købet med en svensk-norsk besættelse af Nordslesvig og en blandet dansk-preussisk-engelsk bestyrelseskommission for Slesvig.

Det energiske danske medlem af bestyrelseskommissionen, Frede-

rik Ferdinand Tillisch, havde oven i købet om en genoptagelse af krigen udtalt, »at hele befolkningen i hertugdømmet Slesvig ville gives til pris for den grusomste behandling ved den slesvig-holstenske armés indrykken i hertugdømmet Slesvig«. Imod denne ytring iværksatte Den slesvig-holstenske patriotiske Forening på mødet den 17. december 1849 en protestadresse, som sendtes til det slesvig-holstenske statholderskab i Kiel. Denne gang var det ikke kun direktionen, som skrev under, men 439 borgere og indbyggere i Haderslev, 27 beboere i Christiansfeld samt 109 mænd fra amtets landdistrikter – som efter herredsfoged Thomsens udsagn »næsten udelukkende hører til de største og større gårdbesiddere i dette amt«. Dermed havde protesten fra Den slesvig-holstenske patriotiske Forening fået betydelig tilslutning også udenfor medlemskredsen.⁶⁴

Foreningen samledes påny den 21. januar 1850 – igen i en kritisk situation for slesvig-holstenerne. Man henvendte sig atter til det slesvig-holstenske statholderskab over Holsten med bøn om, at dette ville overtage magten også i Slesvig. Til at overrække adressen blev der valgt en deputation bestående af gårdejerne Fuglsang fra Skodborg og E. Holst fra Frørup.⁶⁵

Ud over at afsende adresser koncentrerede Den slesvig-holstenske patriotiske Forening sin virksomhed i krigsårene om at pleje de slesvig-holstenske soldater. For de døde blev der i december 1849 foreslået at rejse monumenter i Christiansfeld og Haderslev, og en komité blev nedsat, men med uvist resultat. Ligeledes blev der i januar 1850 dannet en komité til at forestå en indsamling til invaliderede soldater.

Afslutning

Indsamlingen til de invalide blev formentlig Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings sidste initiativ. Hverken protokol eller presse har mere at berette om dens videre virke – endsiges om den opløsning, som blev den uundgåelige følge af Treårskrigen endelige udfald efter de danske sejre over slesvig-holstenerne ved Isted 25. juli og Frederiksstad 4. oktober 1850 og genetableringen af den danske konges styre i hele Slesvig. Først efter 1864 blev der påny udfoldelsesmuligheder for tysk foreningsliv i Nordslesvig – og så gik der endda et kvart århundrede, før Den slesvig-holstenske patriotiske Forening i 1890 fik sin efterfølger som samlingspunkt for hjemmetyskheden med oprettelsen af »Den tyske forening for det nordlige Slesvig«. ⁶⁶ Som

navnet antyder, var det da ikke længere ønsket om et forenet og uafhængigt Slesvig-Holsten, medlemmerne samlede sig om, men troskaben mod kejseren og det nye tyske rige.

HENVISNINGER

1. Den danske bevægelses frembrud skildres grundigt på grundlag af samtidige breve hos Peter Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede, I-VIII, Kbh. 1909-22. Nyere synspunkter og resultater findes hos Anders Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850, Aabenraa 1977 samt hos Hans Schultz Hansen: Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-1850. I: Historie, ny række 18:3, 1990, s. 353-395. Tiden behandles generelt af Knud Fabricius i Sønderjyllands Historie, IV, Kbh. u. år.
2. Lyna 3.12.1843.
3. H. R. Hiort-Lorenzen: Den slesvigske Forening. Sønderjyske Årbøger 1890, s. 160, 167.
4. Lyna 24.12.1843.
5. Lyna 27. og 31.1., 21.2., 6., 9. og 23.3., 25.5., 26.6. og 3.7.1844. 17.2.1844 endvidere uddybende erklæring fra Hopstrup.
6. Der er ikke sat titler på underskriverne. I Vilstrup sogn betegnes underskriverne dog som landbesiddere, i Bjerning som grundbesiddere, i Skodborg, Maugstrup og Stepping som lodsejere. En sammenligning med stændervalglisterne viser et stort antal sammenfald.
7. Dannevirke 30.12.1843, 24. og 31.1. samt 22.6.1844.
8. Derimod vides med sikkerhed, at hertugen af Augustenborg via sin politiske agent, pastor Jürgen Brag i Adsbøl, stod bag en petition til kong Christian 8. hovedsagelig fra Als og Sundeved, der udtrykte lignende synspunkter som »sogneopstandene« og som fik omkring 1000 underskrifter. Sønderborger Ugeblad 5.6.1844; LASH Abt. 22, nr. 556, breve fra pastor Brag til hertug Christian August maj-juli 1844.
9. Lyna 10.1.1844.
10. Lyna 17.4.1844.
11. Lyna 20.3, 27.4.1844; Dannevirke 23.3.1844.
12. Den senere udtrådte C. Iversen, Fredsted, fraregnet. Lister over optagne medlemmer med biografiske oplysninger hos H. R. Hiort-Lorenzen: Den slesvigske Forening, passim.
13. Lyna 8.6.1844.
14. Sønderjyllands Historie IV, s. 300-305.
15. Lyna 12.6.1844.
16. LASH Abt. 63 nr. 906.
17. H. V. Gregersen (udg.): Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland, Aabenraa 1970, s. 120ff, 124. Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser, IV.2, Kbh. 1995, s.501. Amtsforvalter G. F. von Kroghs beretning 7.8.1844 til hertugen af Augustenborg i LASH Abt. 22 nr. 567.
18. Lyna 18.12.1844.
19. Slesvig-holstenismens historie i Haderslev er udførligt beskrevet af Henrik Fangel i Haderslev bys historie 1800-1945, bd. 1, Haderslev 1975, s. 315-366.
20. Lyna 30.10. og 2.11.1844.
21. Lyna 19. og 26.3., 2. og 9.4.1843. Jfr. Proben schleswig-holsteinischer Pressfreiheit. Zweiter Theil. Die deutsche Bewegung in Schleswig-Holstein. Leipzig 1844, s. 181-234.
22. Lyna 16.7.1843.
23. Lyna 28.2, 1., 4. og 11.5.1844.
24. Lyna 2.7.1845.
25. Den efterfølgende redegørelse for foreningens historie hviler, hvor ikke andet oplyses, på foreningens protokol, som opbevares sammen med dens øvrige arkiv på Haderslev Byhistoriske Arkiv. En kopi heraf findes på

- LAA. Referater af foreningens møder er indført i kronologisk rækkefølge i protokollen.
26. Om dr. Marcus se Henrik Fangel: Dr. J. A. Marcus. Læge i Haderslev 1832-51. Et bidrag til slesvig-holstenismens historie i Haderslev. Haderslev-Samfundets Årsskrift 1969-72, s. 5-45, især s. 20-28.
 27. Fangel: Dr. J. A. Marcus, s. 21.
 28. Medlemsliste for Bürgerverein 1845 (i privateje hos Bürgerverein).
 29. Statutterne er trykt i *Lyna* 12. og 16.7.1845.
 30. H. V. Gregersen (udg.): Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København, Aabenraa 1966, s. 148, 290 (brev til Orla Lehmann 11.7.1845).
 31. Lister over optagne medlemmer med steds- og erhvervsangivelse findes i foreningens protokol under de nævnte mødedatoer.
 32. Kort over Den slesvigiske Forenings medlemmer hos Schultz Hansen: Den danske bevægelse, s. 362.
 33. Den slesvigiske Forening: Schultz Hansen: Den danske bevægelse, s. 374.
 34. Fødestedsoplysninger i folketællingen fra 1845 på LAA. Jfr. Georg Hansen: Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig. II: Das Amt Hadersleben, Altona 1833, s. 10f.
 35. Lister over stændermedlemmer efter valget 1841 hos Hans Jensen: De danske stænderforsamlings historie, II, Kbh. 1934, s. 80f, 83.
 36. Blandt bilagene til protokollen findes separate medlemslister for Aabenraa og omegn og Rendsborg.
 37. Stillingsbetegnelser på grundlag af folketællingen 1845 i LAA.
 38. Statutter i Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings arkiv.
 39. Nordslesvigsk Tidende 24.11.1849.
 40. Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings arkiv, brev fra A. von Krogh til Haderslevforeningen, udat.
 41. Om industriudstillingen: *Lyna* 15.10.45, 14.1., 17.6., 4.7. og 23.9.46.
 42. Om dyrskuet: *Lyna* 10.1., 8.4., 17. og 27.6.1846.
 43. Ifølge Dannevirke 17.6.1846 var tilskuertallet 5-6000.
 44. *Lyna* 10.4., 2. og 23.6. samt 7.7.1847.
 45. Lynas referat er dog betydelig mere afdæmpet som følge af regeringens skærpede kurs efter det »åbne brev«. Dannevirke bestred Lynas angivelse af deltagerantallet 7. og 10.7.1847.
 46. Bilag nr. 2 til protokollen: Statutter for den tilsigtede oprettelse af spare- og låne-kasser i hertugdømmernes land-distrikter, Haderslev 1847. *Lyna* 11.7., 7. og 10.10.1846, 13.1.1847.
 47. G. Japsen: De nordslesvigiske sparekassers historie, Aabenraa 1970, s. 333.
 48. Japsen anf. værk. s. 54-61.
 49. *Lyna* 8., 18. og 22.10., 13. og 24.12.1845 samt 24.1.1846.
 50. Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser, IV.2, Kbh. 1995, s. 612.
 51. Bilag 1 til protokollen. *Lyna* 8.10. og 5.11.1845.
 52. *Lyna* 17. og 24.6., 11.7.1846.
 53. Det »åbne brev« er aftrykt i Sønderjyllands Historie IV, s. 326.
 54. *Lyna* 26.8. og 2.9.1846.
 55. *Lyna* 2.9.1846.
 56. Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser, IV.2, Kbh. 1995, s. 736.
 57. *Lyna* 19., 22. og 26.5.1847.
 58. Om denne og den politiske udvikling 1848-50, se Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen, I-II, Kbh. 1959-61.
 59. Nordslesvigsk Tidende 28.10.1848.
 60. Bundesarchiv Aussenstelle Frankfurt, Abt. 51, Deutsche Nationalversammlung, nr. 423 (løbenr. 133).
 61. Nordslesvigsk Tidende og Itzehoer Wochenblatt 18.11.1848.
 62. LASH Abt. 63, nr. 1384 I, petition nr. 58.
 63. Nordslesvigsk Tidende 19.12.1849.
 64. LASH Abt. 63, nr. 1384 I, petition nr. 62.
 65. LASH Abt. 22 III EE, nr. 48a, hektograferet oversigt over adresser til statholderskabet, februar 1850.
 66. Se herom G. Japsen: Den fejlslagne germanisering. Aabenraa 1983.

Rømø dine læger

af JOHANNES BRIX

Mellem 1864 og 1920 var der mange problemer med at sikre det nødvendige lægetilsyn på øen Rømø, som lå i den yderste udkant af det tyske rige. Lægerne skiftede hurtigt, og efter 1898 opstod der problemer mellem det tyske bade-
sted Lakolk og lægerne. Læge Johannes Brix, Aabenraa, fortæller her om Rømø
s læger frem til Genforeningen, især om dr. Voswinkel, som også blev
kendt som fremragende fotograf på øen.

Talrige læger har virket på Rømø i tiden før Genforeningen. Kun få
navne er almindeligt kendt i dag. De fleste har kun været på kortvarige
ophold uden at have slået rod, ingen havde nogen tilknytning til
egnen. Med en enkelt undtagelse kom de fra helt andre regioner af
det tyske rige, og deres virke er forblevet næsten anonymt. I korte
biografier vil der i det følgende blive redegjort for deres virke og for
nogle af de problemer, lægerne kom ud for.

Det skinner igennem adskillige af disse ufuldstændige og korte bio-
grafier, at det ofte var personer med en speciel og vanskelig bag-
grund, som søgte deres udkomme på øen, og de fleste var der kun
en kort periode. Badeanstalten i Lakolk kunne have været en supple-
rende indtægtskilde for lægerne, men blev det ikke. Ydermere skinner
det igennem flere af biografierne, at der var nationale modsætninger,
der gjorde det svært for nogle læger at falde til på øen.

I den anden halvdel af artiklen lægges hovedvægten på at beskrive
Theodor Voswinkel, der har været den læge, der har virket længst på
øen. Interessen samler sig især om Voswinkels tvist med myndighe-
derne, der kan samles til to hovedemner. Det ene var de mildest talt
problematiske overenskomstmæssige forhold for ølægen. Dette måtte
i sagens natur blive sammenfiltret med hans strid med og næsten
ultimative uvilje mod ledelsen af badet i Lakolk. Hans animositet
mod badet bundede i personlig uvilje mod badets ledelse, men tillige
mod den politik, der blev ført fra officiel side i forhold til badets
eksistens. Man kan roligt sige, at hans uvilje nærmest blev en passion.
Embedsmændene har tydeligvis været ude af stand til at tackle de
regler og bestemmelser, der var gældende for lægers virke. Dette sam-

menholdt med, at de læger, der kom til øen, havde en vidt forskellig baggrund for netop at søge et så ensomt embede, har gjort samarbejdet mellem myndighed og læger meget vanskeligt.

Lægerne

Lægerne var ikke de første sygdomsbehandlere på Rømø, idet kirurger allerede havde virket på øen fra begyndelsen af 1800-tallet. Vor biografiske viden om lægerne er yderst begrænset og bygger som regel kun på deres ansøgninger, der kan findes i arkiverne. Imidlertid overholder de færreste de almindelige former for en ansøgning, og indholdet svarer som regel slet ikke til det, man i stillingsannoncer forventede.

Den første læge, der blev ansat på øen var *Peter Michelsen Jochimsen* (1807-1879). Han var født i Abild ved Tønder og virkede på øen fra 1858 til sin død som 71-årig. Han boede i en mindre, angiveligt faldefærdig ejendom på Østerhede. Jochimsen havde bestået lægeeksamen i Kiel 1834 og var derefter blevet lic.med. samme sted. Han havde, før han kom til Rømø, fra 1834 til 1858 virket i Løgumkloster og havde derfra vikarieret for forskellige distriktskirurger på Rømø i deres fravær. Han må således have kendt til de økonomiske kår på øen, da han tiltrådte stillingen. Han bliver i flere sammenhænge beskrevet som godmodig og uden større initiativ. Han fungerede som læge helt til sin død.

De økonomiske vilkår som læge på Rømø var de ringest tænkelige. Da Peter Michelsen Jochimsen døde, udsendte fysikus i Tønder Christian Heinrich Schlaikjer (1824-1879)¹ en skrivelse til kollegerne i Tønder og Haderslev fysikatsdistrikt med anmodning om at samle ind til den efterladte enke, der efter skrivelsens ordlyd var så fattig, at hun end ikke var i stand til at give sin mand en standsmæssig begravelse. Han anfører endvidere i sin skrivelse, at Jochimsens faste løn havde været 270 Mark og med ekstraintægter måske ikke nåede op på mere end 370 Mark, hvilket efter tidens målestok var en meget lille indtjening for en læge.

Efter Jochimsens død var man ikke i stand til straks at få genbesat stillingen. Det var derfor meget betydningsfuldt, da der kom en skrivelse fra landråden i Tønder dateret den 27. marts 1880 til herredsfogeden i Visby², i hvilken han meddeler, at han fra »Ministerium für Unterricht und Medizinalangelegenheiten« havde modtaget den be-

Billedet viser den fritliggende lægebolig i Kongsmark. Byggeriet stod færdig til indflytning i 1904 og kostede 9.000 rigsmark. Huset rummede en fireværelseslejlighed samt lægepraksis. Denne omfattede bl.a. en konsultationsstue, et venteværelse samt et lille rum til apoteksudsalget. Af husets ca. 100 m² var de 74 privatbolig. Foto i Institut for sønderjysk lokalhistorie.

sked, at staten fra 1. april 1881 var villig til at betale et årligt beløb på 600 Mark til en læge, der havde til hensigt at nedsætte sig på øen. Imidlertid var hertil knyttet den betingelse, at øboerne gav et tilskud af tilsvarende størrelse. Dette blev accepteret af Rømø-beboerne.

Den første læge, der nød godt af denne nye aflønning var dr. *Pfalzgraf* (1822-1893), der i den fremskredne alder af 59 år den 1. februar 1881 skrev kontrakt med kommunerne på øen og derpå virkede på øen indtil 1887. Det viste sig dog ikke at være så let, hverken for øboerne eller den nyankomne læge, at komme på bølgelængde med hinanden. Ret hurtigt kom Pfalzgraf på konfrontationskurs med nogle af øboerne. Efter at der var indløbet flere klager til herredsfogeden i Visby udarbejdede denne efter samtaler med befolkningen en rapport til landråden i Tønder.³ I denne blev der gjort rede for øboernes animositet mod Pfalzgraf. Det blev således nævnt, at dr. A. F. Nagel (1856-1937)⁴ fra Højer afholdt konsultation på øen. Hans besøg tiltrak mellem 30 til 40 patienter i konsultationen hver gang, han kom.

Den ret omfattende redegørelse indkredsede følgende tre hovedpunkter som årsag til kritikken af Pfalzgraf:

- 1) Pfalzgraf holdt sig ikke til de gængse takster, som alle kendte, men han havde tilsyneladende helt sine egne, som øboerne havde svært ved at gennemskue.
- 2) Han tog sjældent hensyn til småkårsfolks og tjenestefolks begrænsede økonomiske ressourcer ved beregningen af honoraret.
- 3) Han havde et iltert temperament.

Løsningsforslaget gik ud på, at Pfalzgraf skulle bøje sig for befolkningens ønsker om at føre en mere forståelig takstpolitik og tage de nødvendige sociale hensyn. Det fremhæves specielt, at man ingen hjemmel havde, der kunne forhindre, at der i perioder kom en anden læge til øen. Det nævnes sluttelig, at øboerne var som øboer plejede at være, – lidt vanskelige. Man overvejede at opsigte kontrakten med Pfalzgraf, hvilket dog efter al sandsynlighed ville have medført, at stillingen ikke var blevet genbesat. Pfalzgraf forlod af egen fri vilje øen i 1887.

Pfalzgraf blev 1887 efterfulgt af dr. *Abraham Mendel*, der var jøde og født i Friedrichstadt. Han kom fra en stilling i Hofgeismar, og virkede på øen indtil sin død 8. maj 1893.

Mendels efterfølger blev dr.med. *Louis Halter* (1858-1894), der tiltrådte stillingen medio august 1893.⁵ Halter opnåede at blive meget afholdt af befolkningen. Han blev begravet på øen.

I sommersæsonen 1893 virkede dr.med. *Paul Ponath* fra Kallies i Pommern på Rømø. Han forlod øen igen i midten af september for at tage til Osnabrück. Han havde imidlertid fået løn for hele måneden, så landråden satte alt ind på at få den for meget udbetalte løn tilbage. Da det havde lange udsigter med at få pengene retur, solgte kommunerne ved en auktion de møbler, Ponath havde efterladt. Det beløb, der derved indkom, blev modregnet i hans, efter øboernes mening, for meget udbetalte løn.

Efter dr. Ponaths afrejse var det ikke muligt straks at få en ny læge til øen. Man annoncerede flittigt, og der var også læger, der reflekterede på stillingsopslagene. Således holdt kommunerne møde i Kongsmark den 24. august, 12. september, 20. oktober og 17. december 1894, hvor der hver gang efter votering blev valgt en læge, men ingen tiltrådte stillingen.

Landråd i Tønder Friedrich Rogge (1867-1932). Rogge var præstesøn og blev i sin tid i Tønder fra 1904 til 1914 en kyndig og afholdt embedsmand også i danske kredse. Efter Genforeningen fortsatte han den administrative løbebane i Slesvig-Holsten. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Først den 15.oktober 1895 tiltrådte den praktiserende læge dr. C. B. Schlesinger stillingen på øen. Han kom fra Ostenfeld i nærheden af Münster, men også han rejste kort efter igen.

I 1897 annoncerede »Amtsbezirk Röm« i aprilnumret af »Berliner Klinische Monatschrift« atter efter en læge, der kunne tænke sig at nedsætte sig på Rømø. Der var denne gang fire ansøgere til stillingen, blandt hvilke man valgte dr. Klamroth. Stillingen blev nu finansieret ved sammensatte bidrag, således kom der 600 Mark fra »Königliche Steuerkasse« og 900 Mark kom fra »Amtsbezirk Röm«. Endvidere fik han som bolig overladt en ejendom, som han skulle betale en årlig husleje på 130 Mark for, hvilket var en fordelagtig pris set fra myndighedernes side. Klamroth tiltrådte stillingen den 28. maj 1897 og blev indtil 1. oktober 1899.⁶

Klamroth skulle vise sig at give anledning til adskillige problemer. Han var således den første læge, der kom til at samarbejde med badeanstalten i Lakolk.

I en lille brochure »Das Nordseebad Lakolk auf Röm« fra 1899 står Klamroth anført som badelæge i Lakolk, som potentielle badegæster kunne henvende sig til, såfremt de havde spørgsmål vedrørende kur- og badeopholdet.

Klamroth ønskede allerede efter kort tid at forlade øen, idet han var af den opfattelse, at det iflg. hans kontrakt var muligt med kort varsel at opsigte stillingen. Denne fortolkning delte amtsforstanderen dog ikke og repræsentanterne fra Rømø protesterede og mente, der forelå et klart kontraktbrud, såfremt han rejste med det korte varsel på nogle få uger, han havde givet. Man fremhævede således, at han havde forladt øen flere gange uden at sikre øboerne en lægelig betjening i sit fravær. Amtsforstanderen tilskrev Klamroth, at man som en selvfølge gik ud fra, at Klamroth i sit fravær ikke virkede som læge andetsteds og oppebar honorar ved siden af.

I talrige korrespondancer med amtsrådet redegjorde Klamroth for årsagerne til, at han ikke ønskede at forblive på øen og hurtigst muligt ville forlade den. Han fremførte således som en meget betydningsfuld hændelse en sag, hvor en kvindelig patient i hans øjne ganske uberettiget havde klaget over den lægelige behandling, hun havde fået. Endvidere anførte han som noget meget væsentligt, at hans bolig i Kirkeby i alle henseender var utilfredsstillende.

I sommeren 1898 havde »Kreisarzt« dr. Otto Horn (1848-1916) fra Tønder foretaget uanmeldt revision af Klamroths medicinbeholdning.⁷ Det viste sig, at der var kaos i bogføringen, og at medicinen delvis var for gammel eller i en sådan tilstand, at alene indtagelsen af medicinen måtte anses for at kunne medføre sygdom. Dette var Klamroth ligeledes blevet brystholden over.

Det kan undre, at en læge med baggrund som mangeårig militærlæge og lange udenlandsophold søgte sin første civile stilling på Rømø, der i sagens natur var ganske anderledes end hans hidtidige stillinger. Det hele yderligere garneret med nationale modsætninger.

For at øboerne ikke skulle komme til at stå helt uden læge efter Klamroths afrejse, entreerede man derefter med dr. Riis fra Højer, der tilså patienterne i den vakante periode mod særskilt betaling.⁸

Efter nogen vakance tiltrådte dr. *Hafermann*, der på det tidspunkt virkede i Berlin. Her havde »Kreisarzt« Otto Horn fra Tønder mødt ham i marts 1899 efter anbefaling af den tidligere nævnte professor Vilhelm Nagel.

Hafermann tiltrådte sin stilling den 10. oktober 1899. Han var født

i Ostfriesland. Den faste løn var nu steget til 1800 Mark årligt. Han opsigde sin stilling til fratræden den 1. oktober 1903, men forlod allerede øen i 1902. Ved sin tiltræden fik han stillet en bolig til rådighed, men boede det meste af tiden hos private eller på gæstgiverier, idet han anså den bolig, Amtsbezirk Röm havde udset til ham for at være for ringe. Dette synspunkt gav anledning til en del skærmydsler med myndighederne.

Hafermann indgik kontrakt den 20. oktober 1899. Den 22. maj 1900 blev hans kontrakt revideret derhen, at han fik ret til at holde et husapotek, således at han kunne behandle akutte medicinske tilfælde. Hafermann løb ind i nogle problemer, der hidrørte fra leveringen af det husapotek, han havde bestilt ved en leverandør i Hamborg. Hafermann havde aftalt, at denne tillige skulle levere medicinen. Dette kunne kredsen ikke godtage, idet medicinen skulle bestilles ved det lokale apotek i Skærbæk. Dette medførte nogen fortrydelighed hos Hafermann.

Ydermere oplevede Hafermann at modtage en klage fra de pårørende til en afdød patient. Her havde eksekutor klaget over den medicinpris, boet skulle betale Hafermann. Den lå over den aktuelle takst ved andre apoteker, mente klageren. Medicinen havde desuden beviselig været ganske uden virkning, anførte eksekutor sarkastisk i sin skrivelse. Hafermann virker meget seriøs i sin argumentation for sin prisfastsættelse, men enden på sagen blev, at man i amtsrådet delvis gav klageren ret. Hafermann forlod øen i dyb frustration. Han praktiserede senere i Dedelsdorf i Holsten. Men det blev vistnok heller ingen succes. I 1905 var han nemlig blandt ansøgerne til stillingen som ølæge efter Otto Gerber. Han har åbenbart haft et stort ønske om at tiltræde stillingen, idet han anfører, at han var i stand til at vikariere i starten, før han tiltrådte stillingen. Hafermann fik ikke stillingen.

Hafermanns efterfølger i 1902 blev dr. *Ludwig Otto Popke*, der i en kortere periode virkede som vikar på øen.⁹ Han tiltrådte stillingen som ølæge den 2. november 1902. Efter ca. 6 måneder forlod han imidlertid øen og flyttede til Flensborg.

Fra 1903 til 1905 virkede dr. *Hugo Kalweit* på Rømø som »Landschaftsarzt«. Han blev valgt blandt hele 10 ansøgere og var den første, der flyttede ind i den nye lægebolig som var opført i Kongsmark. Kalweit fik ved sin tiltræden tilladelse til at holde husapotek, der dog skulle visiteres af apoteker Simon O. E. Rafalski fra Skærbæk Apotek.¹⁰ Der skulle ikke gå lang tid, før han klagede over uheldige for-

hold i den nybyggede lægebolig. Bygningen var iflg. hans opfattelse meget utæt og af samme årsag var det nærmest umuligt at opvarme huset på tilfredsstillende vis.

Kalweit var den første formand for sundhedskommissionen, der hvert år efter badesæsonens afslutning skulle give en indberetning til kreds lægen om bl.a. de hygiejniske forhold vedrørende badet i Lakolk.¹¹ Kalweit havde, før han tiltrådte stillingen på Rømø været ved militæret og blev i april 1905 genindkaldt for at gøre tjeneste ved ekspeditionskorpset i Sydvest Afrika. Han meddelte derfor amtsforstanderen, at han opsagde sin stilling med virkning fra 1. april 1905.

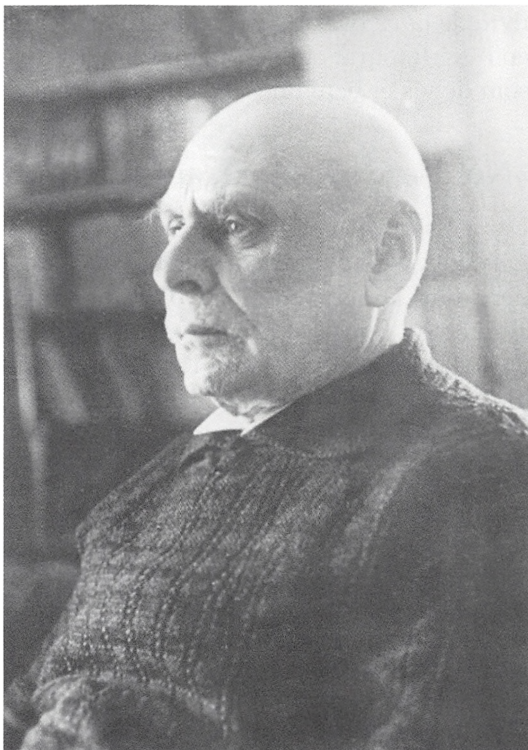
Kalweits efterfølger blev dr. *Theodor August Gerber*, der underskrev kontrakt med henblik på at tiltræde stillingen som læge på Rømø 15. juli 1905. Lægens faste salær var nu steget til ialt 2000 Mark årlig.¹² Han tiltrådte stillingen i en forholdsvis fremskreden alder af 65 år. Gerber fik i januar 1906 et slagtilfælde, hvorpå han opsagde sin stilling.

Det skal nævnes, at man i stillingsopslaget ved Gerbers fratræden havde betegnet stillingen som »Amtsbezirksarzt«, hvilket umiddelbart kunne virke meget tilforladeligt, da Rømø udgjorde et »Amtsbezirk« og at stillingsbetegnelsen måske også signaliserede noget fornemmere. Den centrale tyske lægeforening meddelte derfor amtsforstanderen på Rømø, at den læge, der tiltrådte en stilling som Amtsbezirksarzt, skulle have bestået »Physikatseksamen«. Alene dette ville gøre det lidet sandsynligt, at der ville være ansøgere til stillingen. Men, og det oplyste man samtidig, ifald der alligevel skulle være ansøgere, så var lønnen også en ganske anden, end den i annoncen anførte. I den næste annonce var stillingsbetegnelsen ændret til »Landschaftsarzt«.

Ved et møde som sundhedskommissionen afholdt i Lakolk 18.7. 1906 under ledelse af kreds læge Horn blev det besluttet, at lægen på Rømø fremover automatisk tillige skulle være formand for sundhedskommissionen ved badet i Lakolk.¹³ Samtidig blev det fastlagt, at badedirektionen i Lakolk skulle give en særskilt indberetning til kreds lægen (Kreisarzt) i Tønder med henblik på driften af badet.

Indtil dette tidspunkt var der så vidt vides ikke større problemer mellem badet i Lakolk og de nævnte læger, der alle beredvilligt virkede som »badelæger« i sæsonen og derved tjente lidt ekstra, selv om tilstrømningen på ingen måde var overvældende. Endvidere var de

Theodor Voswinkel var født i Rhin-provinsen i 1864 og blev læge i 1890. Han tiltrådte stillingen som landskabslæge på Rømø i 1906, men forlod 1921 Rømø for at bosætte sig i Keitum på nabøen Sild. Han døde i 1946. Foto i Institut for sønderjysk lokalhistorie.

medlem af den lovpligtige sundhedskommission. Problemerne opstod imidlertid med den følgende læge.

Da man skulle vælge Gerbers efterfølger, var der hele 10 ansøgere til stillingen.¹⁴

Man valgte dr. *Theodor Voswinkel* (1864-1946) som tiltrådte allerede i maj 1906. Hans ansøgning var meget kortfattet. Det fremgår dog, at han var 42 år, at han blev læge i 1890. Han havde ikke promoveret. Voswinkel var af evangelisk religion og ugift. Han oplyser i en bisætning, at han havde haft en praksis i provinsen Hannover, men ønskede at flytte til Berlin i nærheden af sin bror. Imidlertid lykkedes det ham ikke at overtage den af ham ønskede praksis i Tegel, en lille forstad til Berlin. Af denne årsag søgte han stillingen på Rømø. Voswinkel havde lidt forhåndskendskab til Rømø.

Af andre kilder fremgår det, at han var født i Diebach ved St. Goar i Rhinprovinsen. Voswinkel virkede på øen indtil 1921, hvorefter han

flyttede over til nabøen Sild og bosatte sig i Keitum. Voswinkel var en ivrig fotograf og har efterladt en hel række interessante fotografier som delvis er benyttet som illustrationsmateriale i denne fremstilling.

»Nordseebad Lakolk auf Röm G.m.b.H.«

Der er skrevet en del om Lakolk som badested, især i relation til grundlæggeren, pastor Chr. Johs. Jacobsen (1854-1919) i Skærbæk og den store konkurs som i 1903 ramte hans mange erhvervsmæssige aktiviteter i og omkring Skærbæk. I den forholdsvis korte tid, badestedet eksisterede, kom dette til at betyde en del for de læger, der virkede på øen. Af denne grund vil det kort blive omtalt.

Selve badet »Nordseebad Lakolk auf Röm G.m.b.H.« blev åbnet den 15. juli 1898 under megen festivitas¹⁵. Allerede fra starten var der

Kur-Liste

für das

Nordseebad „Lakolk“ auf Röm.

Die Kurliste erscheint während der Saison
je nach Bedarf
Abonnement 250. 2000 für die Saison
Einzelt 50. 10. 250

Printete per avastione della D. H.
Gustave und Zangue Stammerer nach der Kurliste
Satzung und Druck von
H. B. Chamblin, 2, W. St. James Street in London
in England.
welcher auch nachher auf dem Markt zu sehen ist.

Herausgegeben von der Badeleitung in Skærbæk.

Druck und Verlag von J. B. N. Chamblin, London

Nr. 3.

Nordseebad Lakolk auf Röm, den 14. Juli 1899.

1. Jahrg.

— Fremden-Liste. —

N a m e	S t a n d	W o h n o r t	Per sonen zahl
Prinz Chlodwig von Hesse		Potsdam	1
Graf von Wittberg und Frau		Strasburg i. E.	2
Herr C. Hofmeister	Offizier	Potsdam	1
Herr P. Pöschel	Leibpächter	Bever	1
Herr M. C. Schmidt	Kaufmann	Skerrebek	1
Herr W. Lassen			1
Frau Lassen	Bankvorstand		1
Herr. Babe		Hamburg	1
Helene Lassen		Skerrebek	1

»Nordseebad Lakolk« udgav fra 1899 en Kurliste. Her kunne man bl.a. få oplysning om nyankomne kurgæster. Privateje.

røster fremme i tyske kredse om det nærmest umulige i at forvente, at et kur/badested ville kunne overleve økonomisk, især når man tog hensyn til dets beliggenhed langt fra storbyernes store befolkningsmasser og så ovenikøbet ret isoleret ved Røhmøs vestside. Ydermere var de trafikale forhold med henblik på at komme til øen og videre frem til Lakolk meget vanskelige og på ingen måde afklaret, da badets bygninger stod færdige.

Hele kurstedet var dimensioneret stort, idet bebyggelsen fra begyndelsen omfattede 35 blokhuse, der senere blev øget til over 40. Disse fik et karakteristisk udseende, som i betydelig grad afveg fra den på øen gængse byggestil. Endvidere byggede man gæstgiveriet »Rømerhof«.

Rekreationsstedets målgruppe var først og fremmest den tyske mellemklassefamilie. Af samme grund opkrævede man heller ikke »Kurtaxe«, der ellers var almindelig ved lignende anlæg andetsteds.

Et indtryk af besøgstallet på Røhmø de første år får man af følgende optælling:

År	Antal gæster
1898	30
1899	1106
1900	1853
1901	2072
1902	1667 ¹⁶

Af disse var i 1900 1283 og i 1901 1136 på Røhmø mindre end tre døgn. Efter 1901 dalede besøgstallet. Disse besøgstal var alt for ringe til, at investeringen kunne give et rimeligt afkast. Når man tager året 1901 som udgangspunkt, var husene i gennemsnit kun udlejet mindre end to måneder om året.¹⁷ I de sidste par år før udbruddet af 1. Verdenskrig var antallet af badegæster kun på 200 til 300 pr. sæson.¹⁸

Pastor Jacobsens aktiviteter var kapitalkrævende. Han opnåede ved agitationsvirksomhed blandt medlemmerne af Den tyske Forening i det nordlige Slesvig og medlemmerne af Det altsydske Forbund i det øvrige Tyskland at få betydelige pengebeløb stillet til rådighed.¹⁹

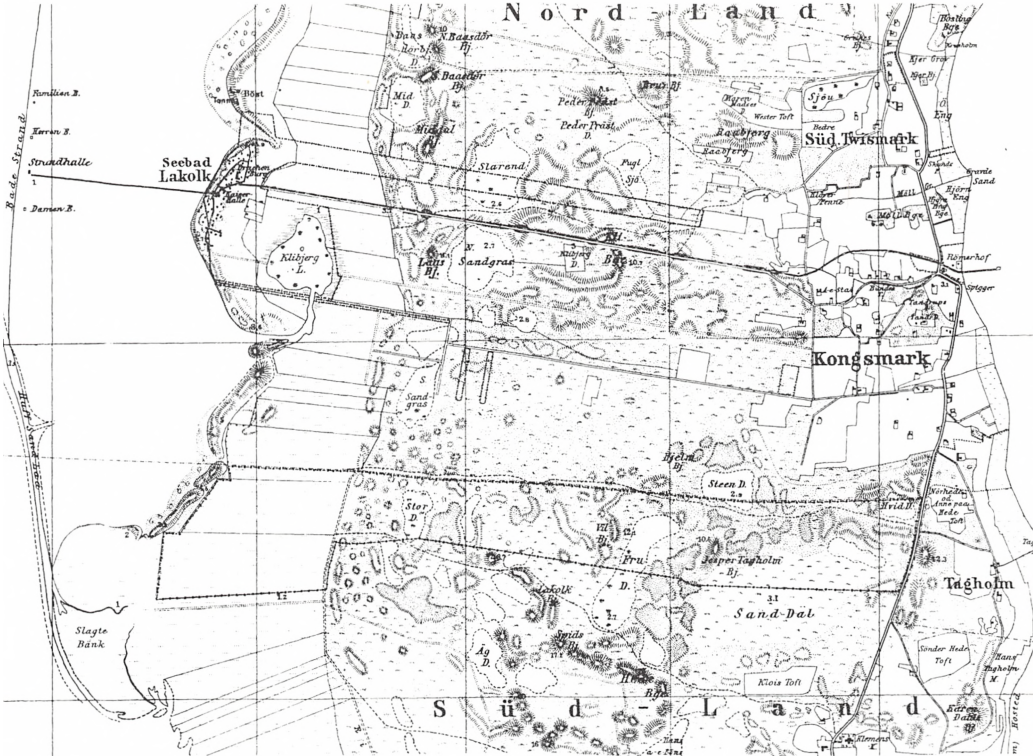
Dr. Voswinkel i strid med Lakolk

Der skulle ikke gå lang tid efter, at Voswinkel var ansat som læge på Røhmø, før han kom i konflikt med offentlige myndigheder. Landråd

Rogge i Tønder meddelte amtsforstander Freytag i Bredebro, at den nyudnævnte landskabslæge på Rømø ved sin tiltræden den 15. juni 1906 var udnævnt til formand for sundhedskommissionen på Rømø.²⁰ Halvanden måned efter sin tiltræden i maj 1906 meddelte dr. Theodor Voswinkel imidlertid, at han ønskede sig fritaget for embedet som formand for sundhedskommissionen i Lakolk.²¹ Dette var en alvorlig sag for badet, idet loven som tidligere nævnt krævede, at der var en fungerende sundhedskommission ved hvert badested. Som årsag for ønsket om at blive fritaget for hvervet anførte Voswinkel, at der var et meget dårligt samarbejds-klima mellem direktionen for badet i Lakolk og ham selv.

Han blev mere konkret i en skrivelse til amtsforstander Freytag en måneds tid senere.²² I denne redegjorde han for en hændelse i Lakolk. Her var et barn, der havde lungetuberkulose pludselig død af en »Lungenblutung«. Barnet var død inden Voswinkel kunne nå at komme til Lakolk. Han kunne således reelt intet stille op for at redde barnet. Dette var naturligvis en forfærdelig hændelse for barnets forældre, men det var tillige en dramatisk oplevelse for badets øvrige gæster. Badedirektionen har muligvis set sin eksistens truet ved, at der var indtrådt et dødsfald på stedet, specielt da badet atter var ude i endog store økonomiske problemer. Direktøren havde udtalt sig nedsættende om Voswinkels lægelige virke og formåen overfor det afdøde barns forældre. Dette havde faderen derpå nævnt i en samtale med Voswinkel, der straks opsøgte badets direktør, som iflg. Voswinkel under hele samtalen stod med begge hænder i sine bukselommer og dermed viste sin despekt. Direktøren fremførte i løbet af denne samtale ligeledes negative påstande om Voswinkels lægelige virke. Voswinkel understregede i flere omgange, at han iflg. landråd Rogges eget udsagn ikke var forpligtet til at tilse badegæsterne.

Medens ovenstående tragiske oplevelse var alvorlig nok, så har Voswinkels nøgleoplevelse formentlig været af mere banal art. Den indtraf efter at han kun havde opholdt sig få dage på Rømø. Voswinkel var blevet tilkaldt af direktionen for badet til en patient, der angiveligt havde forstuvet sit fodled og ikke kunne komme i Voswinkels konsultation med lokalbanen til Kongsmark. Direktionen havde derfor foranlediget, at Voswinkel blev afhentet tidligt på aftenen for at tilse patienten i Lakolk. Da Voswinkel arriverede, var patienten ikke til at opdrive og man mente, at damen var gået en tur i den skønne sommeraften. Voswinkel henvendte sig til direktionen

Udsnit af Eduard Moritz' kort over Rømø 1908. Man ser anløbsbroen i Kongsmark og troljebanen fra Kongsmark til Lakolk. For sædelighedens skyld var stranden i Lakolk delt i et herre-, dame- og familiebad.

med henblik på at få etableret sin hjemtransport, men da Voswinkel ikke havde behandlet patienten, ville man heller ikke sørge for transporten til Kongsmark, endsiige betale for besøget. Hvad der herefter er sket vides ikke, men Voswinkel skriver, at hans stemning var dystert og mørket var begyndt at sænke sig, da han til fods måtte begive sig ud på en ca. 5 km lang tilbagetur til Kongsmark. Hans sind blev endnu mere formørket, da han halvvejs blev overrasket af en regnbyge.

For badet i Lakolk synes det at have været meget magtpåliggende at få knyttet en læge fast til etablerementet for at give badet et mere seriøst skær og give de besøgende en form for tryghed, i den yderste provins. Nordseebad Lakolk G.m.b.H. anfører i skrivelse til landråden i Tønder, at Voswinkel, da han tiltrådte stillingen, havde accepteret at behandle badegæsterne i Lakolk efter takster, der var fastlagt af ham selv. Yderligere havde han indvilget i, hver dag at afholde 1 times konsultation i Lakolk i højsæsonen.²³ Voswinkel havde imidlertid ikke ønsket at nedfælde dette skriftligt. Badets direktion nævner,

at Voswinkel efter få dage ophørte med at afholde den daglige konsultation i Lakolk, og at han havde ytret ønske om at blive fritaget for at skulle behandle badegæsterne der.

At Voswinkels modstand mod badet var konsekvent kan således bl.a. ses deraf, at en skrivelse fra direktionen til Voswinkel var blevet returneret, idet adressaten, dvs. Voswinkel, nægtede at modtage den. Hermed var tonen mellem direktionen for badet i Lakolk og Voswinkel angivet i de næste mange år.

Som anden årsag til sin utilfredshed nævner Voswinkel, at han havde en del udestående for nogle konsultationer i Lakolk i 1906, som direktionen ikke agtede at betale. Derfor ophørte han med at afholde konsultationer i Lakolk. Desuden mente han, at det var »eine grosse Dreistigkeit«, at der i prospektet for badet i Lakolk 1907 var anført, at der fandtes en badelæge i Lakolk. Han forbeholdt sig ret til, juridisk at få korrigeret dette forhold i brochuren ved fremtidige genoptryk. Han forstod sig som øboernes læge og ikke andet. Han var dog villig til at tilse syge gæster på øen såvel som badegæster, såfremt han blev tilkaldt direkte. Han afslog således pure at have noget med badets direktion at gøre.

Et spørgsmål om takt, takst og tone

I løbet af sommeren 1907 blev tonen skærpet. Således nævnte landråd Rogge i en skrivelse til Voswinkel af 18.7.1907, at det var hans opfattelse, at Voswinkels tone overfor de offentlige myndigheder var på grænsen af det acceptable. Rogge bekræftede dog, at Voswinkel havde ret, når han anførte, at han kun var ansat til at tilse øboerne og at behandlingen af de tilrejsende badegæster var et mellemværende mellem gæsterne og Voswinkel.²⁴ Men om dette forhold burde der dog kunne opnås enighed, således at badegæsterne ikke kom til at lide under den igangværende konflikt. Rogge benægtede på det bestemteste, at der skulle være lagt politisk pres på Voswinkel med henblik på at betjene badegæsterne i Lakolk.

Voswinkel nævner i flere omgange over for amtsforstanderen de efter hans opfattelse meget ringe økonomiske forhold, han virkede under.²⁵ Således anfører han, at han ved overtagelsen af stillingen skulle betale 1200 Mark for forgængerens efterladte medicin, selv om apotekeren i Skærbæk Simon O. E. Rafalski havde vurderet den til kun at være 400 Mark værd. I den stillingsannonce, han havde reflek-

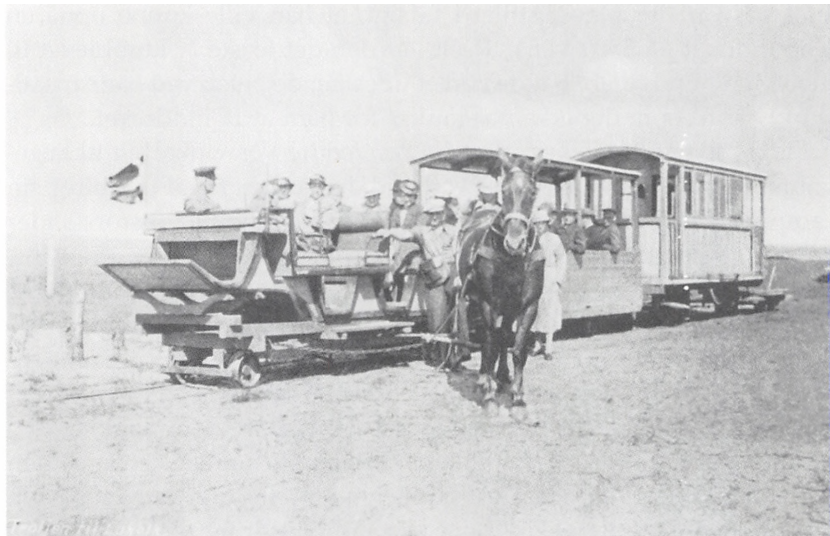
teret på, var der blevet stillet i udsigt, at han ville kunne opnå en årlig indtægt på 5000 Mark. Reelt var den det første år kun blevet til 3000 Mark. Endvidere havde han et udestående beløb ved badeanstalten i Lakolk, som det ikke var muligt for ham at få inddrevet.

I takt med at striden eskalerede, henvendte Voswinkel sig til lægesammenslutningen »Leipziger Verband der Ärzte« for at få støtte i sin kamp mod myndighederne. I et efterfølgende brev til amtsforstander Freytag, dateret 18.7.1907, skriver han, at hans indtægter i det forgangne år havde ligget under det, han havde forventet. Han mente derfor, at det ville være meget vanskeligt at få besat stillingen på Rømø, med mindre der blev indgået en aftale med lægesammenslutningen. Han anfører til sidst i brevet, at han er blevet opfordret til at opsige sin stilling, men nævner dog samtidig flere punkter som betingelse for at fortsætte i stillingen. Den første betingelse var, at han skulle have mere i løn, dernæst skulle honoraret for første gangs ydelser forhøjes. Desuden skulle der ske en forbedring af lægeboligen. Endvidere skulle det være muligt for lægen at forlade øen uden at skulle stille en vikar, da dette i realiteten var umuligt.

Situationen synes at være tilspidset, idet der også fra regeringspræsidenten i Slesvig findes flere korrespondancer til landråden i Tønder med henblik på at få løst konflikten. Amtsforstanderen i Bredebro plæderer voldsomt for at få en afklaring omkring landskabslægens ansættelsesforhold. Ved et møde i Lakolk den 21.7.1907 besluttede kommunerne på Rømø sig for at opsige den kontrakt, man havde indgået med Voswinkel. Årsagen til dette skridt var, at pårørende til amtsforvalter Freytag, der var badegæster på Lakolk, havde konsulteret Voswinkel p.g.a. et forvredet fodled og modtog et honorarkrav, som man mente var ublu. Voswinkel forsvarede sig med bl.a. at angive prisen for sine konsultationer, nemlig 5 Mark for en konsultation i Kongsmark og 20 Mark for et sygebesøg i Lakolk. Disse honorarkrav svarede til dem, man opkrævede i Tyskland efter aftale med Leipziger Ärztebund.²⁶

For de medarbejdere, der var ansatte på badet i Lakolk var der ingen problemer med at blive betjent af lægen i Kongsmark, idet disse enten var medlemmer af sygekassen i Tønder eller andre sygekasser og det lægelige honorar blev opkrævet efter de aftaler, der var indgået med disse sygekasser.

Man var klar over, at ølægens økonomiske stilling ikke var den bedste, hvilket ses af korrespondancen mellem landråden og rege-

Billedet viser troljevognen trukket af en hest på vej gennem klitterne. Linjeføringen gik fra Lakolk til Kongsmark. Driften blev påbegyndt kort efter badets indvielse og fortsatte frem til 1940. Foto i Institut for sønderjysk lokalhistorie.

ringspræsidenten i Slesvig med henblik på at få honorarerne forhøjet. I disse overvejelser indgik, at man skulle pålægge Nordseebad Lakolk G.m.b.H. et fast bidrag for, at patienterne kunne få konsultationer i Lakolk. Et beløb på 200 Mark blev nævnt. I en skrivelse til landråden fra 24.8.1907 melder badets direktion hus forbi, idet dets økonomi angiveligt var så anstrengt, at det ikke ville være i stand til at betale et fast lægehonorar for sine gæster.

Tonefaldet mellem regeringspræsidenten og Voswinkel eskaleres i en skrivelse af 28.7.1907, hvor Voswinkel meddeler, at han ikke vil indgå en aftale med direktionen for badestedet i Lakolk. Selv Freytag måtte dog have konstateret, skriver han, at det ikke er muligt at blive enig med Lakolks »Hoteldirektor (einem Oberkellner)«. Han mener dog, at det ville være muligt at indgå en aftale med badet i Lakolk, men kun såfremt der skete en udskiftning af direktionen. Han skriver »... es kann von einem anständigen Arzte nicht verlangt werden, dass er mit einem Menschen in Berührung tritt, der alle Eigenschaften eines Kellners untüchtigster Sorte in sich vereinigt«. ²⁷

Herefter er der ro i en længere periode. I et meget langt brev til landråden i Tønder skriver Voswinkel, at badet, der efter hans opfat-

telse var statslig finansieret, ved sin holdning havde ruineret den kro-vært, der drev »Römerhof«, der iflg. Voswinkel på bemærkelsesværdig måde forfægtede sin tyske holdning uden hensyn til kommercielle interesser. Forholdene på øen var blevet helt utålelige, efter at badet i Lakolk havde fået en ny inspektør, en hr. Friedemann. Om sit forhold til befolkningen på Rømø skriver Voswinkel, at han egentlig var glad for sin stilling som landskabslæge på øen, især fordi han havde et uproblematisk forhold til øboerne. Såfremt man overhovedet fremover ønskede at have en læge på øen, måtte man indstille sig på, at de fremtidige kontrakter blev indgået efter gængse regler.²⁸

Regeringspræsidenten i Slesvig optog herefter kontakt til repræsentanter for lægesammenslutningen og stillede i udsigt, at de ville få ændret det sidstnævnte forhold snarest. Voswinkel indvilligede midlertidigt i at fortsætte sit virke på øen, indtil man havde fået en afklaring på de nævnte ankepunkter hhv. fundet en afløser.

Det lykkedes imidlertid ikke kredsen at få besat stillingen, idet man forgæves annoncerede både i lægetidsskrifter og i dagblade i Berlin. Der synes at have været en aftale om, at samtlige stillingsopslag i Tyskland skulle gå gennem et centralbureau i den tyske lægeforening.

Imidlertid blev Voswinkel ikke formildet over for badedirektionen, idet han i august 1908 i et brev til landråden skriver, at han havde haft besøg af den nye inspektør på badet i Lakolk, men at denne »durch seine Rohheit allgemein bekanntes Individuum wird zu entfernen sein, sonst werde nach meinem eventuellen Abgang von Röm die Sperre über die Insel verhängt werden«.²⁹

En udløber af striden mellem Voswinkel på den ene side og amtsforstanderen og borgmestrene på Rømø på den anden side var, at Voswinkel i foråret 1907 havde bedt en repræsentant for Leipziger Ärzteverband i Slesvig-Holsten om at se på sin kontrakt, som han havde indgået med Amtsausschuss. Voswinkel mente, at aftalen var »standesunwürdig«.³⁰ I svaret gennemgås paragrafferne enkeltvis og i næsten alle tilfælde anses de som værende utidssvarende. Selve årsagen til betænkningen fra lægeforeningen, nemlig Voswinkels strid med badedirektionen i Lakolk, blev afgjort derhen, at Voswinkel ifølge den indgåede kontrakt ikke var forpligtet til at tilse badegæsterne. I øvrigt anfører lægeforeningen dog, at Voswinkels tone i denne sag nok kunne give anledning til nogen kritik. Udover de rent overenskomstmæssige punkter nævner man som et andet betydningsfuldt punkt, at amtsrådet ikke havde set sig i stand til at få tømt lægeboligens kloset, hvilket man anså

som fuldstændig uværdigt. Voswinkel overvejede i flere omgange at opgive sin stilling, men tog ikke skridtet fuldt ud.

Efter at der således i næsten hele 1907 havde bølget en strid mellem Voswinkel på den ene side og på den anden side badet i Lakolk og myndighederne, faldt den lidt til ro, men har åbenbart ulmet under overfladen. Voswinkel ændrede ikke holdning og i 1908 blussede fejden op igen.

I sine skrivelser til landråd Rogge, der meget pikant var formand for Den tyske Forening og derfor også var involveret i de økonomiske rekonstruktioner af badet i Lakolk, lægger Voswinkel ikke fingrene imellem, idet han skriver, at Lakolk er blevet et fristed for altskære, der her på et øde sted frit kan udfolde sig uden for lov og ret. »Damit der Witz aber auch nicht hier fehlt, die Rechnung bezahlt der Staat«. ³¹

Den såkaldte skandale

I badesæsonen 1908 oplevede man atter et dramatisk højdepunkt. I en telegrafisk meddelelse til regeringspræsidenten i Slesvig dateret den 28.7.1908 skriver en ingeniør T. P. Lau fra Berlin: »Landschaftsarzt Voswinkel verweigert entschieden den Lakolker Badegästen seine Hilfe. Bitte um sofortige Drahtantwort«. Lau skriver, at der på Rømhø herskede en chokeret stemning, efter at den delvis statslig finansierede læge Voswinkel i Kongsmark havde afvist to angiveligt meget syge patienter. Den ene var en dame, der var blevet stukket i hånden af et insekt, hvorefter hånden var begyndt at hæve. Hun havde henvendt sig til Voswinkel i Kongsmark, men var blevet afvist.

Det andet tilfælde var et barn, der dagen efter ovenstående hændelse havde skåret sig på nogle glasskår i klitterne og blødte (Schwer verletzt!) Der blev sendt et bud til Voswinkel i Kongsmark. Lau skriver, at Voswinkel måtte lide af forfølgelsesvanvid, da han skal have sagt »... er könne nur mit einem geladenen Revolver nach Lakolk kommen und dies wolle er nicht«.

Afskeden, der ikke blev til noget

Voswinkel opsagde herefter sin stilling, men skiftede hurtigt mening og ønskede nu at fortsætte i embedet, selv om det var faldet ham svært at trække sin afskedsansøgning tilbage. Som årsag til dette skridt anfører han, at lærerne Petersen og Jensen havde opsøgt ham

og viderebragt et ønske fra øboerne om, at han forblev på øen. Han skriver »... wo werde ich je wieder einem solchen Beweis gütiger und freundlicher Gesinnung begegnen. Es ist das beste und schönste Erlebnis meiner bisherigen ärztlichen Laufbahn. Ich gebe mich der Hoffnung hin, dass ich einen Modus finden werde, bleiben zu können«. ³²

I administrationen var man meget vel klar over, at man ikke havde mange kort at spille med i forholdet til Voswinkel, der gennem det aktive engagement af lægeforeningen havde reduceret myndighedernes sanktionsmuligheder over for Voswinkel. Således var regeringspræsidenten i Schleswig blevet gjort opmærksom på, at Verband der Ärzte Deutschlands direkte frarådede deres medlemmer at søge stillingen på Rømø. ³³

Der blev fra centralt hold i de tyske lægeforeninger forhindret, at kommunerne kunne indrykke annoncer om stillinger på Rømø. ³⁴ Årsagen hertil var, at Voswinkel atter havde henvendt sig til lægeforeningen og bl.a. havde fremhævet, at der i stillingsopslaget var nævnt indtægtsmuligheder op til 5000 Mark. I virkeligheden havde indtjeningen som før nævnt dog kun ligget på omkring 3000 Mark. Voswinkel havde specielt nævnt, at det ikke var billigere at bo på øen, – tværtom. De fleste varer skulle fragtes over til øen hvilket medførte, at varerne blev dyrere end på fastlandet.

Et fornyet stridsobjekt var den i 1908 nyudnævnte direktør for badet i Lakolk en hr. Friedemann. Denne person var helt åbenbart en torn i øjet på Voswinkel. Han truede således i en skrivelse til amtsforstander Thye med at opsige sin stilling, idet han kort meddeler, at han ønskede at fratræde sin stilling. Som årsag anførte han, at badet i Lakolk åbenbart ikke »... dem Lakolker Geist so innig verwandten Friedemann fallen lassen will, ich aber mit diesem Subjekt auf die Dauer nicht Haus an Haus wohnen kann«.

Få måneder senere kunne landråden meddele Voswinkel, at Friedemann fratrådte stillingen til den 31. december 1908. ³⁵ Dette blev langt om længe udgangspunkt for mere fredelige forhold.

Den fredelige slutning

Voswinkels udfald mod badet i Lakolk havde været voldsomme, men landråden måtte i flere sammenhænge erkende, at Voswinkels forhold til øboerne var ganske uproblematisk, og myndighederne havde indtryk af, at han var vellidt.

Voswinkel fik bekræftet, at han ikke var forpligtet til at drive praksis i Lakolk og det heller ikke kunne komme på tale, at man i kredsdagen i Tønder ville ændre Voswinkels kontrakt derhen, at man ville pålægge ham behandling af badegæster i Lakolk. På den anden side skulle Voswinkel heller ikke afvise at behandle patienter, der tilfældigvis opholdt sig i Lakolk. Konklusionen var således, at behandlingen af patienter i Lakolk var en privat sag mellem ham og patienterne.³⁶ I en skrivelse kort tid efter meddeler Voswinkel landråden, at han var villig til at forlænge sin kontrakt som ølæge og at han også nu, hvor forholdene i Lakolk havde forbedret sig, var villig til at behandle badegæster på Rømø.

I den tid, Voswinkel har været på Rømø, var der som tidligere beskrevet forekommet adskillige konkurer og betydelige delvis offentlige midler var af prestigemæssige og nationale årsager puttet i badet. Dette synes at have været en torn i øjet på Voswinkel. Hans tone og holdning overfor badet i Lakolk var uforandret negativ.

Efter at der i flere år kun synes at have været en meget formel og uproblematisk korrespondance mellem myndighederne og Voswinkel, kom der igen i 1912 en kurre på tråden. I en brochure annoncerede badet i 1912 med, at der var knyttet en badelæge til badet. Voswinkel protesterede. Badets daværende helt nye direktion forsvarede sig med, at stridighederne mellem Voswinkel og badet lå flere år tilbage og således ikke burde give anledning til fornyet strid, da forholdene nu var gode. Landråden blev på opfordring af Voswinkel nødsaget til at meddele badet, at Voswinkel kun var ansat til at betjene øens indbyggere. Dermed var ny uro afværget.

Epilog

Genforeningen medførte også personelle forandringer på Rømø. Således meddelte Voswinkel landråden i Tønder i juli 1919, at han af politiske årsager ønskede at forlade øen efter afståelsen til Danmark og han forespurgte, hvordan han skulle forholde sig i denne situation. Så vidt man kan se, fik han ikke noget svar.

Voswinkel fik et mangeårigt ophold på Rømø, knap 16 år, i modsætning til næsten alle tidligere læger, og disse år kom på afgørende måde til at præge forholdene på det medicinske område på øen op til Genforeningen. Forholdet på øen var præget af, at en så lille administrativ enhed som »Amtsbezirk Röm« havde endda meget svært

ved at håndtere de problemer, som lægerne på øen gav anledning til. At det alligevel ikke gik helt galt skyldes, at landråden i Tønder som regel fik styr på tingene, når det var endt i totalt kaos på øen.

Korrespondancerne mellem Voswinkel og myndighederne afslører en konflikt mellem to divergerende opfattelser i den tyske lejr af, hvordan man skulle forholde sig overfor det konkursplagede bad i Lakolk.

Medens man i tyske kredse lagde stor vægt på at opretholde badet, så Voswinkel meget mere nuanceret på sagen. Han ankede især over det store offentlige pengespild, der var knyttet til de talrige økonomiske rekonstruktioner. Voswinkel var af den opfattelse, at statens penge kunne bruges meget bedre andetsteds, end til et prestigeprojekt, et bundløst kar, der i hans øjne var dømt til at kuldsejle. Vanskelighederne skyldtes efter hans mening det ansatte personales uduelighed og i ligeså høj grad, at filosofien bag badet ikke duede. Han understreger gentagne gange, at man under ingen omstændigheder ville kunne forvente en markant »germaniseringseffekt«, hvilket vist nok var det overordnede formål med at bruge offentlige midler til badet. Ud fra denne synsvinkel får Voswinkels strid med badedirektionen i Lakolk nye facetter og et nyt og interessant aspekt.

KILDER OG NOTER

Anm.: De biografiske oplysninger er indsamlet fra vidt forskellige kilder, ofte af lokalhistorisk art. De mere udførlige er baseret på de oplysninger der er givet i stillingsansøgningerne. Ansøgningerne findes i landsarkivet i Aabenraa, Rømø amtsforstanderarkiv, 301: Sager vedr. Læger paa Rømø.

Om kirurger på Rømø kan læses i Johannes Brix' artikel »Kirurger på Rømø«, i: Sønderjysk Månedsskrift 1997 s. 45-48.

1. Christian Heinrich Schlaikjer var født i Egersund, hvor faderen var teglværksejer. Han blev student i Haderslev 1845. Efter studier ved forskellige tyske universiteter bl.a. Heidelberg afsluttede han sin uddannelse i Kiel, hvor han blev dr.med. 1851. I tiden op

- til eksamen havde han deltaget i Treårskrigen som frivillig medicinsk student på den slesvig-holstenske side. Han praktiserede i nogle år i Egersund, men flyttede derpå til Tønder. Her blev han den 30.7.1864 udnævnt til fysikus (embedslæge). Han døde i Tønder som 54-årig den 24.11.1879.
2. Rømø hørte administrativt til Visby herredsfogderi fra 1867. I 1871 delte man øen op i tre kommuner, nemlig Juvre, Kirkeby og Kongsmark. Ved en administrativ reform i provinsen Slesvig-Holsten 1.4.1889 kom Rømø til at udgøre et »Amtsbezirk«. Amtsforstanderen hørte administrativt under landråden i Tønder.
 3. Tønder Landrådsarkiv, 209, Medicinal – kødsyn: M 105: Skrivelse fra herredsfogeden i Visby til landråden i Tønder af 7. april 1885.

4. Vilhelm A. F. Nagel (1856-1937) var født i Højer. Han voksede op i et stærkt dansk præget hjem. Faderen P. E. Nagel (1816-1890) var apoteker i Højer. V. A. F. Nagel blev student fra Sorø Akademi, men studerede og promoverede til dr.med. i Tyskland. I en kortere periode fra 1879 til 1885 virkede han som praktiserende læge i Højer. Det er i denne periode, han også tilså patienter på Rømø. Han atrådte imidlertid en mere videnskabelig løbebane og uddannede sig ved flere af tidens mest kendte tyske gynækologiske afdelinger. Han blev professor i Berlin 1896. Hans lærebøger fik stor udbredelse og han opnåede ry som en af tidens mest anerkendte gynækologer. Han havde gennem hele sit liv en tæt kontakt til hjemstavnen og var aktiv i det danske foreningsliv i Berlin. Nagel ligger begravet på kirkegården i Højer, hvor graven endnu eksisterer.
5. Louis Halter (1858-1894) havde efter studentereksamen påbegyndt medicinstudiet i Berlin og senere studeret i Marburg og afsluttede sin uddannelse i Greifswald, hvor han blev dr.med. 1881. Herefter virkede han ved en række forskellige sygehuse, indtil han i 1889 nedsatte sig som praktiserende læge på øen Usedom.
6. Klamroth var født den 16.2.1865 som søn af en præst. Efter sin studentereksamen i 1884 var han frivillig ved Kaiser Alexander Garde Grenadier Regiment Nr. 1 i tiden fra 1.4. til 30.11.1885. Han påbegyndte efterfølgende medicin studiet ved universiteterne i Greifswald, Leipzig og Kiel, hvor han bestod lægeeksamen i 1893. Fra august 1893 var han frivillig i den kejserlige krigsmarine og blev efter kort tid forfremmet til »Marine Sanitätsrat 2. Klasse«. Efter at være vendt hjem fra et togt til Afrika, der varede over 20 måneder, blev han forfremmet til »Marine Assistensarzt 1. Klasse«. Fra 1. dec. 1896 var han udstationeret på flådebasen i Wilhelmshaven. Han søgte og fik sin afsked fra marinen med virkning fra 12. april 1897. Det var således den første civile stilling, han tiltrådte på Rømø i maj 1897.
7. Otto Rud. Heinrich Horn (1848-1916) var født i Mecklenburg. Som ung student deltog han i den Tysk-Franske krig 1870/71. Efter endt uddannelse kom han til Tønder i 1880. Horn siges at have været meget selskabelig anlagt. Han deltog i mange muntre lag i sin uniform fra krigen. I 1900 blev han Sanitätsrath.
8. Jes Riis (1859-1915) var født i Bodum lidt nord for Aabenraa og havde taget studentereksamen i Haderslev. Han praktiserede i Højer fra 1885. Han var en af grundlæggerne af »Tonderscher Ärzteverein«. Riis alternerede med den anden læge i Højer, Johann Friedrich Kühl (1861-1932), med at passe de patienter, der var indlagt på det lille sygehus i Højer.
9. Ludvig Otto Popke var født i Colmar i Elsass og havde promoveret i Halle i 1883. Hans interesse var især kvinde- og fødsels sygdomme. Han havde praktiseret på den vestfrisiske ø Spikeroog og havde derefter, indtil han tiltrådte stillingen på Rømø, en stilling i Stettin.
10. Simon Oskar Eduard Rafalski havde overtaget apoteket i Skærbæk 1897 og solgte det i 1910. Herefter var han i en kortere periode amtsforstander i Skærbæk og senere i Rødding. Efter Genforeningen overtog han et apotek i Kiel. Han var meget aktiv i foreningsarbejdet og var i en periode formand for apotekerforeningen i Schleswig-Holstein.
11. Rømø Amtsforstander arkiv, 298, Sager vedr. Læger paa Rømø. Skrivelse fra Landråd Rogge til Amtsforstanderen i Bredebro af 13.10.1904.
12. Theodor August Gerber var født i Westfalen den 1. august 1840 og havde, som det var for vane for tyske medicinstuderende, studeret ved flere universiteter. Han havde således studeret medicin i Bonn, Würzburg og Berlin, hvor han 1863 blev læge. Han havde derpå virket som læge i Wöhrden i Ditmarsken. Han kom til Rømø fra en stilling på øen Føhr.
13. Loven om sundhedskommissioner blev udstedt i 1899, men for Schleswig - Holstein kom der først i 1901 en »Geschäftsanweisung« gengivet i

- Amtsblatt der Königlichen Regierung für Schleswig 1901:104. Af denne fremgår det, at kommuner med under 5000 indbyggere ikke nødvendigvis skulle have sundhedskommissioner, men såfremt landråden anså det for hensigtsmæssigt, skulle dette ske. I flg. § 10 omfattede sundhedskommissionens tilsyn også offentlige bade- og svømmehaller. Sundhedskommissionen for Rømø blev efter opfordring af landråd Rogge etableret i 1904. Den skulle bestå af forstanderen for Kongsmark Kommune, repræsentanter for badet i Lakolk foruden 1-2 medlemmer. Kommissionen refererede til kredslægen. Foruden hygiejniske bestemmelser, som var meget relevante, var der også bestemmelser for, hvordan et badested skulle indrettes og det skulle drives ud fra et sædeligt synspunkt. Man forlangte således bl.a., at kvinder skulle have gensidig afskærmede omklædningsrum og der skulle være separat adgang for kønne til vandet. Endvidere måtte mænd og kvinder først mødes, når de var i vandet. Der var bestemmelser for, hvordan man skulle være påklædt ved badningen og børn og unge mennesker måtte ikke betræde badestedet uden voksen ledsager. I et indlæg i Ugeskrift for Læger 1923 giver den tidligere Kreisarzt i Haderslev dr. Hansen udtryk for, at lovgivningen vedrørende sundhedskommissioner i Tyskland i allerhøjeste grad også var anvendelig i Danmark, hvor der dengang slet ingen kontrol var med de hygiejniske forhold omkring offentlige badesteder. Ugeskrift for Læger 1923: 83: 28; 944.
14. I »Ärztlicher Central-Anzeiger« nr. 16, 1906 er stillingen som ølæge beskrevet. Der står oversat til dansk: »Stillingen som læge på nordsøen Rømø, Kreds Tønder, Regierungsbezirk Schleswig ønskes besat snarest grundet den hidtidige læges sygdom. Den faste løn udgør 2000 Mark foruden indtægter fra lægehonorar til beboerne og den for tjeneste, der kan opnås ved salg af medicin fra medicinuudsalget. Øen har iflg. den sidste folketælling 832 indbyggere. Desuden er der ansatte og badegæster ved badet i Lakolk. Det er ikke nødvendigt at holde hestekøretøj. Nybygget bolig står til rådighed, årlig leje 450 Mark. Ansøgning indeholdende en kort levnedbeskrivelse med oplysning om militær løbebane og religion, tilligemed en afskrift af diverse eksamensbeviser bedes sendt til amtsforstanderen på Rømø«.
 15. Moritz, Eduard: Die Nordseeinsel Röm, 1903: 48.
 16. Moritz, Eduard: Die Nordseeinsel Röm, 1903: 50. Det skal dog nævnes, at tallene også omfatter de personer, der overnattede på Römerhof og kroen i Havneby.
 17. Japsen G.: Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender. Aabenraa 1980: 95.
 18. Japsen, G.: Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender. Aabenraa 1980: 156.
 19. Japsen, G.: Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender. Aabenraa 1980: 87.
 20. Tønder Landrådsarkiv, 290. Medicinalvæsen – kødsyn: M 105: skrivelse af 15. juni 1906.
 21. Tønder Landrådsarkiv, 290. Medicinalvæsen – kødsyn: M 105: skrivelse fra Voswinkel til landråd Rogge dateret 19. juli 1906.
 22. Tønder Landrådsarkiv, 290. Medicinalvæsen – kødsyn: M 105: skrivelse fra Voswinkel til amtsforstander Freytag af 23. august 1906.
 23. Tønder Landrådsarkiv, 290. Medicinalvæsen – kødsyn: M 105: skrivelse fra Nordseebad Lakolk GmbH. til landråden i Tønder af 17. april 1907.
 24. Tønder Landrådsarkiv, 290. Medicinalvæsen – kødsyn: M105: skrivelse fra Landråd Rogge til Voswinkel af 18. juli 1907.
 25. Tønder Landrådsarkiv, 290. Medicinalvæsen – kødsyn: M105: skrivelse fra Voswinkel til landråd Freytag dateret den 18. juli 1907.
 26. Den første sammenslutning af tyske læger skete i form af Deutscher Ärztevereinsbund i 1872 i Leipzig.
 27. Tønder Landrådsarkiv 290. Medicinalvæsen – kødsyn: M 105: skrivelse fra Voswinkel til Regierungspräsidenten i Schleswig af 28. juli 1907.

28. Tønder Landrådsarkiv, 290. Medicinal – kødsyn: M 105: skrivelse fra Voswinkel til landråden dateret 30. juli 1908.
29. Tønder Landrådsarkiv, 290. Medicinal – kødsyn: M 105: skrivelse fra Voswinkel til landråden dateret 14. august 1908.
30. Tønder Landrådsarkiv, 290. Medicinal – kødsyn: M 105: skrivelse fra lægesammenslutningen som er meget omfattende, dateret d. 31.8.1907.
31. Tønder Landrådsarkiv, 290. Medicinal – kødsyn: M 105: skrivelse til landråd Rogge dateret 16. august 1908.
32. Tønder Landrådsarkiv, 290. Medicinal – kødsyn: M 105: skrivelse til kommuneforstander Thye dateret 25. august 1908.
33. Tønder Landrådsarkiv, 290. Medicinal – kødsyn: M 105: skrivelse fra regeringspræsidenten i Schleswig til landråden i Tønder dateret 9. sept 1908.
34. Tønder Landrådsarkiv, 290. Medicinal – kødsyn: M 105: skrivelse dateret 9. september 1908.
35. Tønder Landrådsarkiv, 290. Medicinal – kødsyn: M 105: skrivelse fra landråd Rogge til Voswinkel dateret 12. okt. 1908.
36. Rømø Amtsforstander arkiv, 301: Sager vedr. Læger paa Rømø. Skrivelse fra landråd Rogge til Voswinkel af 5. marts 1909.

Frits Clausen og »fører-kuppet« i DNSAP 1933

– magtskiftets problematik i et autoritært
førerparti

af JOHN T. LAURIDSEN

I 1933 overtog læge Frits Clausen fra Bovrup førerrollen i den jyske/sønderjyske afdeling af det danske nazistparti efter ritmester Cay Lembcke. Magtskiftet blev indledt på et møde i Aabenraa den 23. juli 1933 under kupagtige former. Hvad skete der egentlig og hvem lagde begivenhederne til rette? Forskningschef, dr.phil. John T. Lauridsen, Det kongelige Bibliotek, analyserer her de få kilder til magtskiftet i DNSAP. Det søges påvist, at Frits Clausen i sine beretninger om begivenhederne har sløret et bevidst kup – et sådant var nemlig svært at forene med nazi-bevægelsens førerideologi.

Intriger, eksklusioner og udmeldelser hører til dagens orden blandt de politiske yderfløjes småpartier i det moderne demokratiske system. De talrige små højrepartier i mellemkrigstiden danner ingen undtagelse.¹ Det var med til at sikre – ganske vist som regel kortlivede – nye partidannelsers blomstring, hvor der var meget langt til nogen som helst indflydelse. I de allerfleste tilfælde opdagede en bare lidt bredere offentlighed ikke engang, at der udspillede sig politiske dramaer, som var det verdensimperier, det drejede sig om. I dag har historiens støv lagt sig over de fleste af disse opgør, og de fortjener næppe heller andet. Der er dog en enkelt undtagelse fra reglen. Et opgør eller kup som fik mere vidtrækkende konsekvenser og bibragte den yderste danske højrefløj i mellemkrigstiden sit eneste bud på en rigtig fører – Frits Clausen – og et parti med en vis deltagelse – DNSAP. Set i historiens bakspejl naturligvis. Da kuppet fandt sted i en begrænset kreds med blot nogle få hundrede mennesker som forum og en brøkdel heraf som involverede, var der ingen der kunne ane – heller ikke blandt deltagerne – at der blev skrevet et lille stykke politisk Danmarkshistorie.

Dette kup er blevet skildret udførligere en gang tidligere af Søren

Eigaard på grundlag af næsten alt det tilgængelige trykte materiale.² Når en fornyet analyse fremlægges, skyldes det dels, at der foreligger og har kunnet anvendes et supplerende kildemateriale,³ dels – og måske vigtigere – at der anlægges en anden analysestrategi og synsvinkel på hele materialet. Søren Eigaard konstaterer korrekt, at de nærmere omstændigheder omkring kuppet for en stor del henligger i mørke, men når han fortsætter: »Det skyldes, at begge de implicerede parter enten undlod nogensinde at give en fyldestgørende forklaring overfor offentligheden eller gav en så tendentiøs beskrivelse af begivenhederne, at der er grund til at betvivle udsagnetes vederhæftighed«,⁴ må det indføjles, at det da er de almindelige betingelser ved undersøgelser af politiske magtkampe. Hvornår har man set et aktivt virkende politisk parti give »en fyldestgørende forklaring overfor offentligheden« efter et kupagtigt magtskifte eller efter en intern magtkamp? Her kan opmærksomheden henledes på det seneste formandsopgør i Socialdemokratiet. Vi skal ikke forvente nogen fyldestgørende forklaring fra nogen af de implicerede, hverken vindere eller tabere. De vil begge overleve i politik. Sådan var det også for kombattanterne i DNSAP.

Heller ikke overfor eftertiden har nogen af de involverede givet »en fyldestgørende forklaring«. Cay Lembcke tog det på skrift kun rigtigt op ved en enkelt lejlighed, selv om han bekæmpede forræderne til det sidste, mens Frits Clausen i sin fængselscelle i sine sidste leveår gav versioner, som delvis var præget af de ændrede vilkår: et behov for både forsvar og for at beskytte sit eftermæle. Men fyldestgørende? Næppe. Nazisternes egen partihistoriebeskrivelse, så spinkel den er, gik naturligvis i en stor bue uden om dette delikate emne. Da partiets »mærkedage« i juni 1941 blev opregnet, var 23. juli 1933 ikke blandt disse.⁵

Derfor er det en anden analysestrategi, der må til. Eigaard har ret i, at der af de implicerede omkring DNSAP blev givet »en så tendentiøs beskrivelse af begivenhederne, at der er grund til at betvivle udsagnetes vederhæftighed«. Men det er måske også et mindre interessant spørgsmål at stille, for hvornår kan vi ved analyse af løsrevne politiske udsagn bruge dem til at fortælle, hvordan det hele i en given sag eller omkring et hændelsesforløb er gået til? Det er vist meget sjældent. Her søges det at nå et skridt videre, at forklare det mere interessante, hvorfor beskrivelserne var tendentiøse på netop den måde, de var. De gives en kontekst. Det turde være oplagt med en

Ritmester Cay Lembcke, i midten med monokel, under en faneindvielse ved et partimøde i København i februar 1934. Til venstre banneret med Hugin og Munin. Foto i Det kongelige Bibliotek.

sådan tendensanalyse ud fra en rammeforståelse af dette særlige politiske miljøes spilleregler. Her igennem opnåes der på en anden måde indsigt i det politiske hændelsesforløb, og vi kommer måske alligevel nærmere, hvad der foregik bag kulisserne dengang i 1933, selv om en del må have hypotesens karakter.

Forhistorien

Ritmester Cay Lembcke havde 12. november 1930 fået dannet et dansk nazistparti ved direkte at efterligne det tyske anført af Hitler. Partistiftelsen var en partikopiering, hvor endog det tyske program blev overtaget med ubehjælpssomme modifikationer. Den lille kreds omkring Lembcke forberedte sig nu på også at efterligne det tyske partis parlamentariske succes. Den udeblev imidlertid. Ved folketingsvalget i november 1932 kunne DNSAP end ikke samle de fornødne 10.000 underskrifter, der skulle til for at stille op. Det var kun i kraft af de særlige regler, der gjaldt siden genforeningen i Sønderjyl-

land, at partiet kunne stille op. De 10.000 underskrifter blev nemlig ikke krævet. Her fik partiet 756 stemmer eller ca. 1%, hvilket med god grund blev tilskrevet den lokale kandidat, læge Frits Clausens fortjeneste. Han fik alene 576 personlige stemmer. I Københavns østre og vestre storkreds, i Københavns, Sorø og Præstø amter opstillede en række nazistiske løsgængere, der tilsammen fik 269 stemmer.⁶ Det var en total fiasko. Blandt disse – ydmygede – løsgængere var Einar Jørgensen (74 stemmer), Curt Carlis Hansen (20 stemmer) og William Colding (28 stemmer). To af dem skulle komme til at spille en rolle omkring og efter kuppet.

Dette valgnederlag gav anledning til uro i partiet, en uro som blev til frustration ved at følge udviklingen i Tyskland. Den unge Wilfred Petersen, leder af Nationalsocialistisk Ungdom i København, trådte med nogle tilhængere ud af partiet. Den 30. januar 1933 blev Hitler rigskansler og NSDAP det mægtigste parti i Tyskland.

Cay Lembcke portrætteret i Svikmøllen 1927 af Chr. Hoff. Monoklen var kun én blandt mange grunde til, at få tog ritmesteren højtideligt.

Det førte til kritik internt i DNSAP. Kritikken kom naturligvis til at ramme partiføreren. Lembcke fik skytset rettet mod sig fra flere sider. En hel del af kritikken var ikke videre politisk, f.eks. blev han bebrejdet, at han gik med monokel, og at han forløb sig under sine taler. De kunne indeholde grovheder, som tilsyneladende var for meget for selv i øvrigt skurvede hoveder. Reelt var der tale om utilfredshed med hans lederskab og ikke mindst de manglende politiske resultater.

Den slags utilfredshed møder man i alle partier, der har fiasko eller det går ned ad bakke for, men når det gjaldt et nazistisk parti, der forfægtede den ubetingede førerautoritet var det en særligt besværlig sag. Hvordan gøre op med føreren uden at sætte de grundlæggende idealer over styr? Troværdigheden overfor tilhængerne blev bragt i fare, hvis ikke førerskabets idé blev respekteret. Det var i virkeligheden en meget præker sag. Det tyske forbillede dokumenterede, hvor langt man kunne nå med den rette fører, der opnåede medlemmernes og folkets fulde tillid. Hitler var blevet adlydt, og det havde givet resultater. Det var til at forstå for selv de mest indskrænkede blandt tilhængerne. Skulle DNSAP gøre sig noget håb om at komme videre på et nazistisk grundlag i forbilledets ånd, så kunne Lembcke ikke bare væltes eller afsættes, som det skete i »systempartierne«. DNSAP var noget særligt i kraft af sin fører og den rolle, man tillagde ham. Alle medlemmer aflagde et højtideligt, personligt troskabsløfte til ham. Der var spilleregler, som det ikke var muligt at se bort fra i dette politiske miljø.

Det var det problem, kupmagerne i DNSAP stod med i 1933. Det krævede en særlig forberedelse af og argumentation for det anslag mod Lembcke, som var under opsejling. Det skulle se ud, som om de nazistiske idealer var blevet fulgt. Omvendt måtte kupmagerne forvente, at den kuppede netop ville slå på bruddet med de fælles idealer, når han skulle fremstille sin sag i det fælles politiske miljø. Det er med de briller på, både begrundelserne for førerkuppet og de efterfølgende politiske udtalelser og rivninger, skal læses. Der var nogle bestemte roller, der skulle spilles og udsagn, der skulle tages i brug. Ganske som ved overenskomstforhandlingerne på det danske arbejdsmarked. Der var specifikke forudsigelige interesser, fælles normer og spilleregler, som det faktiske begivenhedsforløb måtte underordnes i en fremstilling overfor tilhængere, sympatisører og den bredere offentlighed.

Selve forberedelsen af kuppet »henligger stort set i mørke«, hvis det skal forstås sådan, at vi skal kunne referere, hvem der mødte hvem hvornår og aftalte hvad. Politiet fandt det ikke værd at aflytte DNSAP's ledere på dette tidspunkt. Hændelsesforløbet kendtes længe kun gennem kupmagernes og Lembckes samtidige offentlige fremstillinger. Fyldigere intern baggrundsdokumentation savnedes, og gør det stadig. Der er heller ingen iagttagende trediepart til at give os et nærgående blik over skuldrene på aktørerne. Det er der sjældent.⁷

De vigtigste samtidige kilder er bragt nedenfor som tillæg, sammen med Frits Clausens senere fremstillinger af magtskiftet (tillæg 1-4, side 208-210). Hvor langt vi på dette grundlag kan komme med hensyn til at fastslå, hvad der egentligt foregik, da Frits Clausen overtog førerrollen, kan læseren på den måde selv være med til at tage stilling til.

Kuppet

Den 23. juli 1933 var der indkaldt til distriktsledermøde i Aabenraa. Hvem, der havde indkaldt til mødet, hersker der ikke fuld klarhed om. National-Socialisten skrev i november 1933, at Lembcke havde indkaldt til mødet, mens denne selv i maj 1934 angav, at det var sket på foranledning af Frits Clausen. Ifølge Lembcke var begrundelsen, at Frits Clausen ønskede sig afløst som sønderjysk distriktsleder, fordi »hans Nerver ikke kunde holde til al den Splittelse, der var her i København«. Henvisningen til Frits Clausens nerver var rimeligvis en spydighed, der skulle svække tilliden til hans føreregenskaber. Frits Clausen fremstillede det i juli 1934 sådan, at Lembcke havde beordret mødet indkaldt. I 1946-47 medgav Frits Clausen, at han selv havde indkaldt de sønderjyske tillidsmænd, men at det var sket efter Lembckes anmodning.

Set i sammenhæng med, hvad der var mødets ydre anledning, at Frits Clausen øjensynligt ønskede sig løst fra posten som leder af distrikt Sydjylland, – herom er der ikke uenighed fra hverken Lembcke eller ham selv –, så kunne denne fratræden være foregået alene ved, at Lembcke bevilgede ham den ønskede afsked. Lembcke havde ikke nogen indlysende grund til at lade Frits Clausen stille sig op for alle distriktsførerne. Når det alligevel skete, fortæller Lembcke maj 1934, var det fordi »Dr. Clausen holdt paa, at han da i det mindste maatte have Lov til at forklare sine Afdelingsførere hvilken Tvivl, der nagede hans Hjerte«.

Frits Clausen taler ved et nazistisk møde i Bovrup 3. sept. 1933. Foto i Bovrup-Varnæs Sognearkiv.

Det kunne forholde sig sådan, at Frits Clausen fik Lembckes tilladelse til at indkalde til mødet, men ikke blev »beordret« til det. Frits Clausen kunne senere have fordel af, at det fremstod som en ordre og ikke en tilladelse, nemlig hvis han havde et andet motiv end det angivne til mødets afholdelse. Det var ham og kun ham, der kunne have et sådant andet motiv. Hvad kunne dette andet motiv da være? At Lembcke blev lokket til mødet under et falsk påskud, nemlig den alvorlige sag, at Frits Clausen angiveligt ville gå af. Dette måtte få Lembcke til at møde frem, når Clausen ønskede det.

Med lokkemaden lagt heldigt ud, løb Lembcke ind i den overraskelse, at der var andre end de sønderjyske ledere til stede på mødet. Lembcke satte navn på dem i maj 1934: kaptajn Max Arildskov, leder af det nordjyske distrikt og D. A. Hansen, Ulkebøl. Det vakte ikke Lembckes mistanke ifølge hans eget udsagn i maj 1934. »Vi var jo mellem Kammerater og havde intet at skjule«. Han havde ikke indkaldt dem, og hvorfor skulle han det? Igen savnes der et indlysende

motiv. Derimod hævdede Frits Clausen stædigt fra 1934 til 1947, at Lembcke telegrafisk havde indkaldt Max Arildskov til mødet. Nogen forklaring på, hvorfor Lembcke skulle have gjort det, giver han ikke før i 1947. Det skulle »vist« have været meningen at lægge Sønderjylland ind under Arildskov. Det er svært at tage den forklaring for gode varer set i forhold til de videre begivenheder.

Detaljerne i det følgende forløb af mødet er også usikkert. Derimod er der enighed om resultatet: Lembcke løste det sønderjyske distrikt fra dets troskabsed til ham, og stillede det frit. I maj 1934 nævner Lembcke selv kun det sydjyske distrikt. Det gør Frits Clausen også, mens National-Socialisten i november 1933 tog munden for fuld og skrev om »hele Jylland«.

Hvorfor havde føreren på mødet indvilget i at afgive magten over dele af partiet? Det må være det andet kardinalpunkt at få afklaret efter spørgsmålet om, hvorfor han overhovedet kom til mødet. National-Socialisten angav i juli 1933 grunden som vanskeligheder opstået som følge af spaltningen af partiafdelinger på Sjælland. I november samme år skærpede bladet det til, at partiets førere over hele Jylland ønskede at blive fritaget for Lembckes førerskab og havde krævet at blive løst fra deres løfte til Lembcke. Lembckes egen forklaring i maj 1934 er i sin substans en bekræftelse af dette: Der var en stærkt negativ stemning overfor ham fra mødets start og flere rejste sig og rettede personlige angreb på ham. Bl.a. Max Arildskov, som han selv skulle have indkaldt. Under dette pres gik han på forslag fra Frits Clausen ind på at stille det sydjyske distrikt frit, indtil der var faldet ro over afdelingen i København. Han så foreløbig ikke anden udvej end at gå ind på forslaget.

Det var helt bestemt ikke et klogt træk af ham, hvad Lembcke selv indså umiddelbart efter mødet. Derfor skrev han angiveligt hastigt en partibefaling, dateret endnu samme dag, der skulle mindske skaderne, og sætte skel mellem de fritstillede og DNSAP:

»Efter Partiets Bestemmelse og paa egen Opfordring gives der herved Dr. Fritz Clausen tilladelse til med de Medlemmer af Sydjysk Distrikt, der maatte ønske at følge ham, at udtræde af D.N.S.A.P. og danne en selvstændig N.S. Gruppe i Sønderjylland. Tilsvarende Tilladelser gives Købmand Jørgensen, Gimlinge og Kaptajn Arildskov, Randers, for deres Distrikters og deres Medlemmers Vedkommende. De 3 Førere betragtes som udtraadt af D.N.S.A.P. fra D.D. De Medlemmer, der maatte ønske

at følge dem, maa tilkendegive Partiet dette ved at tilbagesende deres Medlemskort. D.N.S.A.P. gaar videre som hidtil under min Ledelse.

Lembcke«. ⁸

Partibefalingen blev sendt til National-Socialisten, hvori den imidlertid ikke blev optaget, da bladet nu som følge af udviklingen på mødet den 23. juli i Frits Clausens navn blev redigeret af Frits Clausens støtte Axel Lyngby Petersen. Lembcke modtog den retur fra redaktøren med følgende bemærkning: »Jeg har forevist Dr. Clausen ovenstaaende, men han ønskede ikke den kom i Bladet«. ⁹ Der var blevet sat skel, men det satte Lembcke og ikke Frits Clausen uden for partiet.

Kupmagerne havde nemlig samtidig ikke ligget på den lade side. De var efter de heldigt gennemførte manøvrer på distriktsledermødet kommet til det lige så vigtige tredje punkt, formuleringen og publiceringen af den officielle meddelelse om magtskiftet. Den stod i National-Socialisten den 30. juli 1933:

»Ny Partiordning Selvstændigt Parti i Jylland

Arbejdet for den nationalsocialistiske Idé i Danmark har hidtil stødt paa den store Vanskelighed, som ligger i fra Begyndelsen at skabe en fast Organisation for hele Landet.

Dette har gentagne Gange været Aarsag til Splittelse indenfor de Kredse, som ellers slutter sig til Nationalsocialismen. Fornylig er der i København og paa Sjælland sket en ny Spaltning og paa Grund af de opstaaede Vanskeligheder har Ritmester Lembcke paa et Førermøde i Aabenraa den 23. juli stillet de jyske Distrikter fuldstændig frit og løst Medlemmerne fra det til ham givne Løfte. Forsamlingen gav paa dette Møde Udtryk for sin Erkendelse af det store og uegennyttige Arbejde, som Ritmesteren gennem mere end to Aar har udrettet i den nationalsocialistiske Ide's Tjeneste.

Paa Opfordring fra alle de jyske Tillidsmænd har Dr. Frits Clausen, Bovrup, herefter overtaget Føreringen for hele Jylland, hvor Distrikterne altid har staaet enige og vist Troskab mod Førerne.

»National-Socialisten« overtages af det nye Parti og udkommer som hidtil, men med Dr. Clausen som ansvarlig Redaktør«.

Meddelelsen nøjedes ikke med at konstatere, hvad der var hændt. Den stillede direkte de splidagtige afdelinger på Sjælland overfor de jyske distrikter, som altid havde stået enige og vist troskab mod førerne, ikke føreren. Der havde været mangel på en fast organisation for hele landet, men nu var begyndelsen gjort for Jyllands vedkommende. Den nye samlende fører var opfordret fra alle jyske tillidsmænd til at overtage posten. Det var en kåring. Og partiet var »det nye parti«.

Med i købet fulgte National-Socialisten. Det var et rigtigt kup, og næppe noget, der var aftalt med Lembcke. Partiorganet kan han ikke frivilligt have givet fra sig? Hvorfor skulle han det, når han fortsat betragtede sig som partifører for DNSAP. Det ville betyde at han skulle til at nygrundlægge et blad. Derfor sendte han også sin partibefaling af 23. juli til bladet i tillid til, at det stadig var hans. Nok havde han vist sin naivitet på distriktsledermødet, men han var ikke et øjeblik i tvivl om pressens betydning i den politiske kamp. Dertil havde han været med for længe. Nu stod han efter kuppet uden dette vigtige våben, hvilket svækkede ham yderligere.

Frits Clausen gav fra 1934 til 1947 en helt anden version af sin tilegnelse af National-Socialisten. Det skulle være sket som en frivillig overdragelse på selve distriktsledermødet: »Jeg spurgte Lembcke, om han ville overtage Ugebladet, eller om vi skulle fortsætte det, og han bad om det sidste, selv om han næppe var kommet til København, før han fortrød sin Beslutning«. Denne version er i forlængelse af den udlægning af magtskiftet, som Frits Clausen i øvrigt vil have os til at tro på (herom nærmere nedenfor), men den holder næppe. Cay Lembcke var den formelle redaktør af National-Socialisten, da førerkuppet fandt sted, selv om Frits Clausen som menigt medlem var den udfarende kraft. Lembcke havde nemlig i maj 1932 frataget Frits Clausen redaktørstillingen, ifølge Frits Clausen i 1946 for at give bladet en mere aggressiv linie,¹⁰ hvilket bevidner Lembckes bevidsthed om betydningen af dette organ, og hvad det indebar at have kontrollen over det. Det var derfor ikke så mærkeligt, som Frits Clausen i 1946 vil have det til at forekomme, at bladovertagelsen førte til »en del stridigheder og personlige angreb mod mig«.

Meddelelsen om førerskiftet kunne i al sin knaphed ikke stå alene. De overraskede læsere og medlemmer måtte have udlagt teksten, så de kunne forstå, hvad der var sket, på den rette måde. Denne opgave tilkom naturligvis den nye jyske partifører selv. Under overskriften

DET DANSKE FOLK

ANGREB

Udgivet af D. N. S. A. P.'s Fører:

Ritmester Lembcke

Officielt Organ for D. N. S. A. P.

4. Aarg.

24. Januar 1934

Nr. 4

Enkelt Numr 10 Ore, i Provinsen 15 Ore

„Angreb“s Redaktør, E. Danner, fængslet for Æresfor nærmelse

Folkets Ære er vor Ære

Vor Kammerat og Redaktør *Eugen Danner* | Værdigheds Skyld nu man forlange fuld-
stændig har i de 3 Nr. af „Angreb“, der nu er ud- | givne Omtrent af bevidst det forhold sig

Titelhovedet på Cay Lembckes blad »Det danske Folk. Angreb« for 24. januar 1934. Det skal angiveligt være 4. årgang nr. 4, men det kan kun være ved at regne »National-Socialisten« med. Til højre for bladtitlen svæver de to mytologiske ravne Hugin og Munin spejdende for nazisternes sag. Lembcke indførte Hugin og Munin som partisymboler ved trykningen af det første program.

Kampsang

til

D. N. S. A. P.

Slut op om Ravneban'ret, I som vover!
Odens gamle Fane staar os bi.
Vække vil vi det danske Sind, som sover
under Fremmedlænkes Slaveri.
Dansk frem! Danmarks Sonner
kom med! Vi rens vil vort Rige
for den falske Friheds Tyranni.

»Nye Veje for Arbejdet« skrev Frits Clausen i samme nummer af partiorganet en artikel, der direkte var en retfærdiggørelse af det magtskifte, der havde fundet sted. Som så ofte siden hentede han kernen i sin argumentation fra det store forbillede i Tyskland. Dette blev ikke udtrykt, men fremgår til gengæld med al tydelighed. Hitler havde ikke selv startet et parti og havde gjort sig til fører. Han var startet i Anton Drexlers arbejderparti for siden at stige op og blive accepteret af alle som føreren. Han tiltog sig magten i kraft af sin autoritet. Sådan skulle det være. Dette var den underliggende model. Frits Clausen formulerede det sådan, at det var forkert, at DNSAP var begyndt med en selvbestaltet fører, som medlemmerne efterfølgende bare skulle acceptere. Det havde været det rigtige at begynde med bevægelsen (flokk) og så lade føreren vokse ud deraf i kraft af sine særlige evner. Det var disse, der gav ham førerautoritet. Det gjorde til gengæld ikke en selvbestaltet fører, der skulle holdes kunstigt oppe. Selv de tungere blandt National-Socialistens læsere kunne være med

her. Navnene kunne enhver selv sætte ind. Det gælder også artiklen i øvrigt, hvor det er så klart, hvad der var Frits Clausens mål.

Situationen var lidt prækær for den nye fører. Han var kun blevet kåret som fører for et jysk DNSAP. Han ville gerne mere end det, men kunne ikke appellere direkte om, at alle tilsluttede sig ham personligt, men han fiskede efter bedste evne efter at få læserne til at indse det selv. »Herhjemme har vi ikke nogen Mand, der paa Forhaand kan være bestemt som hele Folkets Fører. Hvis vi klart kunne se ham, vilde han forlængst have gjort sig til vor Fører«. Det var imidlertid Frits Clausens håb, at hele den nationalsocialistiske bevægelse snart ville blive forenet påny, og når det var sket, skulle en egnet fører nok vise sig, skrev han profetisk. Der var altså håb forude, og håbet kunne kun blive større af, at skribenten forsikrede læserne om, at den nye organisation i Jylland både ville overvinde de beklagelige stridigheder og »vise vej til et samarbejde mellem alle vore Folkefæller«.

Fører-kandidaten for hele landet og hele nazibevægelsen Frits Clausen måtte holde sin appel om tilslutning inden for visse rammer. Det ville være mod de nazistiske værdier, hvis han pegede på sig selv for direkte. Udvælgelsen af føreren var noget helt særligt i den nazistiske mytologi. Når der havde været tale om en enstemmig kåring blandt underførerne, var den endelige fører fundet, og han blev dermed givet den uangribelige øverste autoritet. Det ville derefter sikre førerens autoritet. Frits Clausen kunne ikke træde til som fører i hele DNSAP, hvis han ikke blev kåret af i hvert fald de fleste underførere på Fyn og Sjælland. Han ville ikke være »en selvbestaltet« fører som Lembcke. Det gik hele hans tankegang ud på, en tankegang han fastholdt til det sidste. Dette bestemte hans og DNSAP's udtalelser i tiden omkring magtskiftet. Desuden præger det hele den måde, »førerkuppet« blev fremstillet på.¹¹ For det måtte ikke på nogen måde tage sig ud som et kup. Det ville både øjeblikkeligt og på længere sigt svække den nye fører, og han kunne dermed selv udsætte sig for det samme. Med følgets kåring af en fører var der trukket en uantastelig – næsten mystisk – ring om den udvalgte. Med et nazistisk værdigrundlag ville det være en helligbrøde at bryde den. En og kun en fremstilling af magtskiftet, der passede med idealerne og gav skiftet legitimitet skulle være den nye førers livsforsikring for at kunne bevare og udøve magten i partiet fremover.

Dette var også grunden til, at der kun blev ofret få ord direkte på Lembcke. Han blev ikke betegnet som fører i partimeddelelsen, men

som en ritmester, der havde gjort uegennyttigt arbejde i nazismens tjeneste et par år.¹² Nu var det slut, og en rigtig fører var kommet til. Underliggende blev der i Frits Clausens artikel appelleret til, at alle danske nazister, også dem der fortsat var under Lembckes lederskab, var velkomne i det nye DNSAP. Det svarer dårligt til, at Frits Clausen ikke skulle have ambitioner om at blive mere end sønderjysk og siden jysk fører.

Samme dag som National-Socialisten udkom, tilsluttede det sjællandske distrikt sig Frits Clausen og hans DNSAP. Endnu i 1946-47 mindedes han det på en måde, som var det en overraskelse for ham, mere end han havde stræbt efter. »Jeg ønskede kun at arbejde for Ideen i Sønderjylland«. Det var som appelsiner, der af sig selv faldt i hans turban, helt uden hans aktive medvirken.

»Føreruppet« var fuldbyrdet på en uge. Magtskiftet var en realitet. Cay Lembcke stod tilbage med nogle sørgelige rester af partiet på øerne, hovedsageligt i København, men han gav ikke op. Nu stod slaget om opfattelsen af, hvad der var hændt. Kampen om det nazistiske miljøes opinion tog sin begyndelse og kom til at strække sig over et år. Den blev af Lembcke og hans tilhængere udkæmpet med en fanatisme og ihærdighed, som havde de stadig et partiapparat af selv minimal betydning bag sig.

Udlægningerne af magtskiftet: Forræderi eller kåring

Frarøvet sit tidsskrift tog det nogen tid, før Lembcke kunne tage offentlig til orde mod det anslag, han havde været ude for på mødet i Aabenraa. Frits Clausen havde de fleste kort på hånden. Alligevel formåede Lembcke at lave så megen uro i geledderne, at National-Socialisten rykkede ud med det allerede flere gange citerede indlæg i november 1933.¹³ Det forholdt sig ikke til detaljerne i førerskiftet, men slog fast, at Frits Clausen var blevet valgt til fører i Jylland på mødet, og de var fulgt efter på øerne kort efter. Der var grunde nok til at ønske sig fritaget for Lembckes lederskab, men de blev ikke konkretiseret. Den nye leder havde vist loyalitet overfor Lembcke tidligere og havde nu kun påtaget sig førerrollen under situationens pres. Han havde ikke selv søgt at skaffe sig den. Forestillingen om føreren, som den, der vokser ud af flokken, blev her gentaget i afsvækket form. Ordet forræderi blev naturligvis end ikke nævnt.

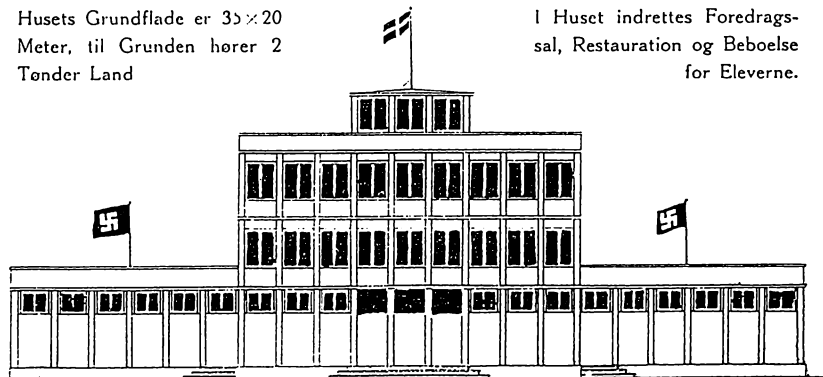
Det var til gengæld, hvad Lembcke satte på dagsordenen, da han i

Den nationalsocialistiske Førerskole

Lembcke-Huset i Jylland

Husets Grundflade er 35 × 20
Meter, til Grunden hører 2
Tønder Land

I Huset indrettes Foredrags-
sal, Restauration og Beboelse
for Eleverne.

Til understregning af, hvilken fantasiverden Cay Lembcke befandt sig i, kan publiceringen af planerne for »Lembcke-Huset i Jylland« i »Angreb« den 16. maj 1934 tjene. Førerskolen blev naturligvis aldrig opført.

maj 1934 i sit nye blad *Det danske Folk*. *Angreb* ville redegøre nærmere for omstændighederne ved lederskiftet.¹⁴ Redegørelsen er detaljeret til et vist punkt, nemlig for så vidt gælder indkaldelsen til mødet, kritikken af Lembcke selv på mødet og Frits Clausens forslag om en udskillelse, der havde form af et pres i det forsamlede forum. Derimod omtaler han ikke, at Frits Clausen skulle have forladt salen og være blevet hentet tilbage af sine tilhængere.¹⁵ Det passede ikke ind i billedet af en forræderisk underfører. Det mest ømme punkt for Lembcke var, at han overhovedet gav efter. Hvordan forklare det? Han så foreløbig ingen anden udvej, skrev han. Det var også en indrømmelse af, at han ikke så de mulige konsekvenser i øjnene på stedet. Hvordan mødet i øvrigt forløb omtales kun indirekte. Den opmærksomhed og støtte, som blev givet Frits Clausen, skal den opmærksomme læser selv slutte sig til via det brev, som Lembcke angiveligt samme nat skrev samt gennem hans slutbemærkninger. Han viger længst muligt udenom en omtale af tilslutningen til Frits Clausen på og efter mødet og fokuserer i stedet på de formelle førerbeføjelser, hvor det var ham og kun ham, der bestemte i partiet. Derfor var det videre passerede forræderi. Det var mod partilovene. En fører kunne ikke afsættes. »Førerprincippet ville jo ellers være Nonsense« skrev *Det danske Folk*. *Angreb* i august 1934.

Lembcke mistede over 85% af partiets medlemmer ved førerkuppet; procentstørrelsen hviler på hans egne opgivelser i maj 1934, hvor han skriver, at Frits Clausen havde 75% af medlemmerne, Ejnar Jørgensen 8%, Arildskov 4% og han selv 13% i juli 1933, og dog var han i sin egen selvopfattelse fortsat partiets fører. Han slog på førerautoriteten uden hensyn til realiteterne. Da han skrev sin redegørelse, havde slaget været tabt i knapt et år. Han tog først den endelige konsekvens af kuppet den 31. august 1934, da han meddelte, at DNSAP var hørt op med at eksistere fra 1. september.¹⁶ Det var heller ikke i overensstemmelse med realiteterne.

Sejrherren Frits Clausen stod frem med sin fremstilling på førertinget i Aabenraa den 29. juli 1934, i den selv samme sal som året før havde dannet rammen om førerkuppet. Han ville ganske vist ikke fordybe sig i de enkelte begivenheder, der førte til hans førerskab for partiet, udtalte han, men hvad ville da være mere naturligt end at give førerskiftet et par ord med på vejen? I det mindste en stærkt forkortet version af hans egen rolle, der passede til hans nye status som fører. Det var ham kært at fortælle, hvordan han selv havde trukket sig tilbage fra partiet og havde forladt salen under de pågående forhandlinger, for derpå under »bestormende påvirkning« og stillet overfor den kritiske situation at påtage sig lederskabet af det sydjyske distrikt, som Lembcke havde stillet frit. Hvem der var kommet med forslag om den fritstilling, undlod han at nævne. Det egnede sig ikke til at blive nævnt i forbindelse med en kåring, hvor han end ikke ville have andel i forhandlingerne i salen. Kåringen i det sydjyske distrikt fik nordjyderne til at følge trop samme aften, derpå fulgt af sjællænderne. Distrikterne havde »bedt om« at måtte »give sig ind under« Frits Clausens ledelse. Formuleringerne havde i sig selv en særlig værdi.

Det passede meget smukt med den model for udvælgelsen af føre-re, som Frits Clausen allerede havde slået til lyd for i artiklen »Nye Veje for Arbejdet« den 30. juli 1933. Han undlod da heller ikke at gentage: »Jeg har hævdet og vil fremdeles hævde, at Partiets Fører ikke skal indtage en selvvalgt stilling [læs som Lembcke], men at han skal hvile på Følgets Tillid«. Nu hvilede Frits Clausen på den tillid, men man skal være mere end almindeligt politisk naiv for at tro på, at det var en ren tilfældighed. Mere herom nedenfor.

Frits Clausen vendte to gange under sit fængselsophold efter anden verdenskrig tilbage til førerskiftet. Det havde været en særlig betyd-

ningsfuld begivenhed i hans politiske liv. Han havde i fængslet sine egne gamle taler til rådighed, så han kunne have holdt sig til de engang i National-Socialisten 1933-34 givne fremstillinger. Det gjorde han imidlertid ikke, der er både flere detaljer og nye oplysninger, og det er især dette, der gør de to beretninger interessante. I begge fastholder han – naturligvis – det hovedsigte, han havde haft med sine udsagn 1933-34, nemlig at han var blevet kåret til fører. Nu drejede det sig om eftermælet. Frem skulle det igen: Han skildrede endnu engang mødesalen, der var kommet eksplosionsagtigt i kog, og han tilføjede en scene med mændene, der løb efter ham for at få ham tilbage. Ellers ville de også gå, følger han nu til som endnu et kært minde. Det var en stjernestund. Med kommer også i 1946-47-versionerne, at han selv forhandlede med Lembcke om fritstillingen af Sønderjylland. Det var ikke længere noget, der foregik, mens han var ude af salen.

En ny formulering af hvordan, den rigtige fører bliver fundet af flokken, undlader han heller ikke her.¹⁷ Frits Clausen forblev førermyntens våbendrager til det sidste.¹⁸

Hvem var kupmagerne?

Det er især Frits Clausens 1947-version, der sammen med det, der i øvrigt foreligger, muliggør at nå tættere på en besvarelse af spørgsmålet, hvem kupmagerne var, og i hovedtræk at rekapitulere den plan, de gik frem efter. Hvad der skete i Aabenraa den 23. juli 1933 var indlysende et forberedt og indstuderet forløb, hvor rollerne var lagt fast. Det springende punkt var alene, om Lembcke ville spille med.

Det fremgår af Frits Clausens 1947-version af begivenhedsforløbet, at han bl.a. havde haft en nærmere kontakt med distriktslederen Ejnar Jørgensen forud for Aabenraa-mødet. De var begge utilfredse med forholdene i partiet. Der var dels splittelsen i København, dels angiveligt nogle problemer med det fra NSDAP kopierede partiprogram. Det sidste fik dem til at lave forslag til et nyt partiprogram på 8 punkter. Ejnar Jørgensen skal have præsenteret Lembcke for dette forslag med det resultat, at både Jørgensen og de fleste medlemmer på Sjælland skulle være blevet ekskluderet. Frits Clausen sammenkæder nu sit ønske om at gå af med både splittelsen i København og eksklusio-nerne, »da jeg jo ogsaa var impliceret i Ejnar Jørgensens Aktion og paa den Maade havde støbt Kuglerne til den«.

D. N. S. A. P.

Danmarks nationalsocialistiske Arbejderparti.
Hovedkvarter: København.
Fører: Ritmester Lembcke.
Alle Indmeldelser sker direkte til Partiets Hovedkvarter.

1. Københavnske Storm-Regiment

Fører Carlis Hansen.
Kontor og S. A. Hjem: Stationsvej 11, København F.

1. Jyske (nørrejyske) Storm-Regiment

Fører: Uldall Friedrichsen, Jernbanehotellet, Aalborg.

2. Jyske (midtjyske) Storm-Regiment

Fører: Premierløjtnant Thorsen, „Mosedal“, Ansager

3. Jyske (slesvigske) Storm-Regiment

Fører: Paul Hansen, Tørning Mark, Hammelev.

1. Lolland-Falsterske Storm-Regiment

Fører: E. Danner (efterlyst) Stationsvej 11, Kbh. F.

Alle Danske i Udlandet

Fører: Direktør M. Lillienskiold, Doormagen, Rheinland, Tyskland.

Kampfond

Støt Partiets Kamp. Indsend Bidrag til Giro 29695.

„Angreb“

Abonnement: I København 1,30, i Provinsen 1,50 pr. Kvartal. Bladet bestilles ved Indsendelse af Beløbet til Ekspeditionen, Ryesgade 48, København Ø., eller til Postgiro Konto 30 882.

Redaktør: Eugen Danner (efterlyst af Politiet)
Ansvarshavende: Henning Larsen.

Sådan blev Cay Lembckes DNSAP præsenteret i »Angreb« den 28. februar 1934. Partiorganisationen synes at eksistere landet over, som var intet hændt. Hugin og Munin er anbragt øverst med et hagekors imellem sig. Frits Clausen fortæller i sine utrykte erindringer, at han straks ved sin magtovertagelse afskaffede de to ravne som partisymboler, ikke fordi han ikke ville vedkende sig historien, men ikke i den form. Samtidig betyder han, at det ikke var for at være smålig overfor Lembcke.

Imidlertid er det sikkert, at Ejnar Jørgensen ikke var ekskluderet forud for mødet den 23. juli i Aabenraa. Han er nemlig en af de tre distriktsførere, som Lembcke på kupnatten fritager for medlemskabet af DNSAP sammen med Frits Clausen og kaptajn Arildskov.¹⁹ Kernen

i Frits Clausens beretning er, at Ejnar Jørgensen havde »en aktion« i gang, og at han selv var med. »Aktionen« drejede sig i første omgang bare ikke om et nyt partiprogram, det kom først efter førerskiftet, men – må vi slutte os til – om at komme af med Lembcke. Lembcke skulle bringes i en situation, så han ikke fortsatte med eksklusionerne, men bragtes til at fritstille en distriktsleder, så partiet kunne samles om den fritstillede nye fører. Som omtalt tidligere undgik kupmagerne på den måde at antaste førermyten. Når først Lembcke var fjernet, kunne den nye fører skaffe partiet af med det belastende partiprogram.²⁰

Det blev Frits Clausens rolle at lægge lokkemaden ud. Hans afgang som leder i Sønderjylland var påskuddet for at kalde Lembcke til. Forud var indkaldt indviede i planen, først og fremmest Max Arildskov, foruden trofaste underførere fra Sønderjylland. Ejnar Jørgensen kunne ikke så godt møde op. Det ville være for afslørende, når det drejede sig om et sønderjysk distriktsledermøde. Forklaringsproblemet ved hans tilstedeværelse ville være for stort.

Frits Clausen gik ind i salen, som manden der ville ud af det hele. Meddelelsen om hans afgang var kort, og han gik sikkert ud af salen en tid, mens kritikken begyndte at regne ned over Lembcke, bl.a. fra Arildskov, hvorefter Frits Clausen efter aftale blev hentet tilbage for at være med til at lægge yderligere pres på Lembcke i »den kritiske situation«. Der blev nu brug for hans evne til at spille diletant, som det så ofte var sket i lægehjemmet. Frits Clausen afleverede som replik sit forslag om, at det sønderjyske distrikt blev »løst« fra partiet. Lembcke lod sig overrumple og sagde ja. Det var i sig selv nok.²¹ Med en selvstændig partidannelse kunne Lembcke ikke hindre andre i at tilslutte sig det »nye« parti. Arildskov gjorde det for sit distrikts vedkommende allerede samme aften. Kuppet var lykkedes.

Da Lembcke skrev sin partibefaling af 23. juli 1933 løste han imidlertid ikke kun Arildskov og Frits Clausen, men også Ejnar Jørgensen fra forpligtelsen overfor ham og partiet. Manden, der ikke var til stede og i øvrigt ikke nævnes under eller i forbindelse med mødet, bliver løst som de to andre. Dermed havde Lembcke på det nærmeste ophævet sit førerskab, kupmagerne havde opnået deres hensigt. Når distrikt Sjælland en uge senere tilsluttede sig Frits Clausen, var det kun en realisering af den allerede lagte plan. Der var næppe nogen overraskelse i Bovrup, da den meddelelse indløb. Den havde imidlertid propagandaeffekt ved at komme for sig, samtidig med at den skulle være

med til at dække over kuppet. For effektens skyld lader Frits Clausen yderligere en københavnsk deling tilslutte sig i 1946-versionen.

Og Lembcke? Han var ikke et øjeblik i tvivl om, at netop de tre han løste fra partiet den nat, havde haft noget bestemt i tankerne. Ejnar Jørgensens »aktion« var ham ikke ubekendt. Større var miljøet heller ikke. Derfor blev også han løst fra partiet uden selv at have bedt om det! I 1947-versionen vil Frits Clausen gerne tiltage sig æren af at have været med til at have støbt kuglerne til »en aktion«, men ville ikke tale om kupplanerne. Det lader sig ikke afgøre, hvem af dem, der satte skub i kupplanerne og udtænkte forløbet. Der var adskillige aktive, også den fraværende fra mødet, Ejnar Jørgensen.²² Der er bevaret en korrespondance mellem ham og Frits Clausen i den kritiske tid forud for mødet, hvor Ejnar Jørgensen lufter utilfredsheden med Lembcke, hvor irriterende Lembcke var ved at blive i København, fordi han nægtede at gøre plads for en anden fører eller et førerråd. Jørgensen så ham som en hindring for koordinationen af alle nationalsocialister i Danmark.²³ Det kan kun tages som en opvarmning til et førerskifte. Ejnar Jørgensen fiskede efter allierede til et sådant projekt, og bl.a. Frits Clausen bed på. Tilmed skulle han spille en hovedrolle.

Ejnar Jørgensen måtte dog undvære at se Frits Clausen opføre det store og vigtige nummer i Aabenraa, men han skulle få ham at se optræde ved utallige lejligheder sidenhen.

Hvorfor Frits Clausen?

Det var naturligvis ikke kun Frits Clausens erfaring med dilettant og komediespil, der bragte ham i spidsen for DNSAP. Uden betydning var det dog ikke for manden selv. Han ville gerne træde op, tale og vise sig som en vigtig person. Der var ambitionen i ham om at blive hørt og fulgt. Som fører for DNSAP var det nødvendigt at kunne optræde og spille førerrollen. Dette spil, partiritualerne adskilte jo netop partiet fra de traditionelle parlamentariske partier.²⁴

Var hans føreregenskaber så indlysende, at der ikke i partiet kunne komme andre på tale som afløser for Cay Lembcke? Svaret må være ja i 1933. Ejnar Jørgensen var medstifter af partiet, det gav status, men han kendte selv sin begrænsning. Han var bedre til at spille førerens højre hånd, og det blev han ved med. Han var en populær folkelig taler, men talerne egnede sig ikke til at komme på tryk. Han var nem-

Portræt af Frits Clausen omkring 1934, som han uniformeret blev præsenteret på postkort og i partiets øvrige propagandamateriale. Foto i Institut for sønderjysk lokalhistorie.

lig ikke ideolog i selv den mest udvandede tolkning af begrebet, men i stedet den stadigt udfarende aktivist og organisator.²⁵ Max Arildskov var også mere handlingens mand. Som Ejnar Jørgensen havde han allerede en lang karriere som aktiv på den politiske højrefløj bag sig. De var bekendte og havde begge været frivillige i Estland i kampen mod bolsjevismen i Rusland efter første verdenskrig,²⁶ og involverede sig siden i diverse højregrupper 20'erne igennem. De delte måske nok nogle ambitioner om noget mere, men ingen af dem havde de tilstrækkelige førerkvalifikationer, og nok så vigtigt, de kunne finde sig til rette ved en anden førers side. Kvalifikationerne havde måske Ejnar Vaaben. Han var også politisk veteran på højre fløj fra første halvdel af 20'erne, var ambitiøs og havde i modsætning til alle de andre danske nazister opbygget kontakter til NSDAP, men stod

perifert i DNSAP i 1933 og hørte ikke til i den snævre kreds, der kunne komme på tale som Lembckes afløser.²⁷

Det var Frits Clausen, der havde skrevet talrige artikler til National-Socialisten. Han havde også redigeret bladet. Endvidere havde han i adskillige pjecer optrådt som partiets ideolog. Han var skriven-de, det var de andre to ikke i samme grad.²⁸ Han ville gerne tale, talerne var måske ikke stærkt fængende, men de rummede ikke det raseri og de udtalelser, der skaffede Lembcke en tvivlsom omtale, såvel i som udenfor partiet. Frits Clausen var mere moderat. Det var også et politisk spørgsmål. Partiprogrammet måtte ændres. Sidst og ikke mindst: Frits Clausen havde vist noget af den vælger- og medlemstække, som ingen af de andre distriktsførere kunne hamle op med. Valget i 1932 gjorde indtryk. Med ham som fører var der større udsigt til få tilhængere, indflydelse, magt. En Ejnar Jørgensen havde ikke lyst til at stå som løsgænger med 74 stemmer en gang til.

På den anden side tiltalte han ikke alle i partiet. En mere intellektuel type som Ejnar Vaaben udtrådte af DNSAP ikke længe efter førerkuppet.²⁹

Magtskiftets perspektiver

Lembcke fik 1930'erne igennem rig lejlighed til at vise, hvilken personlighed han var. Han kunne ikke lade være. Det var en slags gentagelse. Han viste fra starten sit begrænsede format, da han i november 1930 afskrev NSDAP's program, og han fortsatte hermed efter at være blevet kuppet ud af sine egne. Han var en kort tid i slutningen af 1930'erne tvangsindlagt og forsvinder derefter ud af den politiske danmarkshistorie.³⁰ Var han forblevet som fører, havde DNSAP næppe vundet frem, som det skete under Frits Clausens ledelse.

Frits Clausen var måske ikke i bund og grund et politisk menneske, men han havde i det mindste en del mere politisk tæft og realitetssans end Lembcke. Han havde også den folkelige basis i Sønderjylland, som var hans væsentligste styrke. Ingen anden dansk nazileder i mellemkrigstiden kunne hamle op med lige præcis det. Der var hoveder, der var klarere end Frits Clausens, Ejnar Vaabens f.eks., eller mere fantasifulde, som Wilfred Petersens, men de havde ingen basis, der gav dem en styrke som Frits Clausen. Hvor uduelig Frits Clausen end blev gjort af samtidige politiske modstandere og verdenskrigens danske sejrherre, så havde han noget i Sønderjylland, som ikke kan

Til venstre: Frits Clausens modtagelse ved landsstævnet i Kolding juni 1939. Til højre: Bogoverrækkelse i forbindelse med Frits Clausens inspektion i N.S.U.P. lejren ved Naldtang. 1941.

underkendes og ikke blev underkendt af de stridende magtgrupper i DNSAP. Det nævnes blandt hans tidlige fortjenester i en oversigt over partiets egen historie fra 1941.³¹ Han overlevede talrige splittelser og intriger på den konto. Også den vist alvorligste i 1941, da to af partiets tre folketingsmedlemmer brød ud af partiet, tilskyndet af Wilfred Petersen, og dannede Dansk Folkeparti, hvorpå andre kræfter i partiet, muligvis støttet af den tyske presseattache Gustav Meissner, søgte at få den fungerende NSU-landsungdomsfører, kaptajn Erik Lærum, indsat som hans afløser. Dette forsøg strandede bl.a. på, at de intrigerende ikke kunne få Frits Clausen selv til at afgive magten til Lærum. Det var en nødvendig forudsætning. I stedet forlod endnu et par medlemmer partiet, nemlig de hovedimplicerede i intrigen. Den ene var Lærum.³²

De, der forblev i partiet og troede, at de kunne gøre det bedre end Frits Clausen, holdt sig tilbage af i det mindste den grund, at de ikke besad den tilslutning i Sønderjylland, som han mønstrede for partiet.³³

Det var hans sønderjyske erfaringer, der formede ham politisk. Han

var yderliggående national. Dertil konservativ af indstilling. Hans støtter i og udenfor Sønderjylland tvivlede aldrig på hans danskhed. Heller ikke nogle af hans modstandere på den yderste højrefløj.³⁴ De nationale symboler betød det samme for ham, som for mange andre sønderjyder, d.v.s. mere end i resten af Danmark. De kunne bedre følge ham i den vidt drevne symbolanvendelse, som DNSAP praktiserede, end danskerne i øvrigt.

I 1939 var det stemmerne i Sønderjylland, der udløste de tre mandater, der bragte DNSAP i Folketinget. Havde DNSAP ikke haft parlamentarisk repræsentation, ville partiets mulighed for at opnå indflydelse under den tyske besættelse have været endnu mindre, om det overhovedet havde haft nogen.

Hvis ikke Frits Clausen havde kastet sit lod i magtens vægtskål i 1933, var i hvert fald hans liv og måske dansk politik under besættelsen blevet en anden. Førerkuppet satte spor.

Magtskiftets problematik

Alle autoritære førerpartier med magtapparatet bygget op omkring en person, hvor føreren tillægges særlige unikke egenskaber, og hvor han dyrkes i kraft af disse kvalifikationer, har samtidig bragt sig et særligt magtproblem på halsen.³⁵ Det kan tænkes, at føreren trods al dyrkelse ikke lever op til idealerne, hvordan så slippe af med ham? Det giver specielle problemer, som her er belyst ud fra det på det tidspunkt ganske betydningsløse DNSAP, men selve problemet er reelt nok, hvad enten partiet er lille eller stort. Det kræver noget mere ideologisk arbejde end i demokratiske partier. Medlemmer og tilhængere vil ellers ikke kunne forstå førerskiftet. Magtkampen bag kulisserne bliver ikke mindre af den grund. Tværtimod. Og den giver arbejde til særlige politiske iagttagere, som kreml'ologerne i sin tid, hvis væsentligste opgave bestod i at undersøge tegn på ændringer i magtapparatet ud fra tilsyneladende tilfældige hændelser.

Problemet er ofte behandlet i dele af den politologiske litteratur, gerne i sammenhæng med spørgsmålet om nyrekrutteringen til magteliten og det magtskifte, der nødvendigvis må ske, når en fører dør. I den danske historiske litteratur har der kun været liden tilbøjelighed til at se problematikken i et mere generelt perspektiv. Det er hver gang et unikt problem, når et af partierne skifter leder, hvilket bl.a. hænger sammen med, at førerpartierne har været så få.

Frits Clausens yndlingsbillede af sig selv blev udsendt af DNSAP som postkort 1941. Det viser ham i førerhovedkvarteret i Rosenvængets Allé i København med Adolf Hitler på væggen. Original i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Faktisk viser det 20. århundredes politiske historie, at »førerkup«, som det, der her er blevet rullet op, er ret så sjældne, når vi nøjes med at betragte statsbærende, d.v.s betydende førerpartier. Systemerne kan ganske enkelt ikke bære det. De er så belastede af førerdyrkel-

sen, at det går ud over selve systemernes legitimitet, hvis de finder sted. Hvorfor lod sovjetsystemet ellers alderdomssvækkede ledere på stribe blive siddende fra 1970'ernes slutning. Det typiske og almindelige for førerpartier er, at føreren bliver siddende til sin død, uanset hvilken tilstand han så er i til sidst. Vi har en perlerække af eksempler på det. Hitler og Mussolini er en slags undtagelser. Quisling med. Selvmord eller henrettelse kan ophæve problemet.³⁶ Men i stabile og langvarige autoritære regimer, som Portugal og Spanien, stod og faldt systemerne med de førere, som de var bygget op omkring. De autoritære kommunistiske systemer havde (Kina har) en stærkere struktur, selv om magtskiftet også her næsten hver gang har udløst stærke indre magtkampe. Krustjof er den eneste sovjetleder (bortset fra Gorbatsjov, som p.g.a. de særlige omstændigheder ikke tæller med), der ikke døde i stillingen.

DNSAP fik også efter 10 år problemet med en fører, partiet godt ville af med. Frits Clausen var politisk færdig i sommeren 1943. Besættelsesmagten havde slået hånden af ham, og folketingsvalget i marts var en stor skuffelse og ydmygelse for partiet. Imidlertid kunne han ikke blot træde tilbage, om så både han selv og partispidserne havde ønsket det. Der var spillereglerne at tage hensyn til. Tilhængerne skulle ikke frustreres i deres tro på føreridealene. Derfor fandt man på den ærefulde løsning, at Frits Clausen meldte sig til kamp på Østfronten. Han drog af sted, som han før havde opfordret andre til det. Et førerråd tog over i hans sted. Forestillingen blev gennemført i næsten et år, før man først i maj 1944 formelt fritog ham for hvervet – uden at sætte en anden fører i hans sted – og siden i november smed ham ud af partiet på grund af en livsførelse, der stred mod den nazistiske livsanskuelse.³⁷ På det tidspunkt var der ikke rift om førerstillingen i DNSAP, men det er en helt anden problematik.

Tillæg

Redegørelse fra Ritmester Lembcke

1. Hvorledes Dr. Clausen misbrugte sin Stilling
(*Det danske Folk. Angreb 23. maj 1934 (uddrag)*)

»Mødet i Aabenraa den 23. Juli var indkaldt paa Foranledning af Dr. Clausen, som 3 Gange havde bedt mig afløse sig med en anden, fordi »hans Nerver ikke kunde holde til al den Splittelse, der var her i København«. Jeg bad hver Gang Clausen indtrængende om at blive ... Men da Dr. Clausen holdt paa, at han da i det mindste maatte have Lov til at forklare sine Afdelingsførere hvilken Tvivl, der nagede hans Hjerte, indvilgede jeg naturligvis deri.

Ved min Ankomst til Aabenraa den Søndag Morgen, der er tale om, Kl. 8 om Morgenen, skete der det mærkelige, at der ingen vogn var efter mig, hvad der altid plejede at være ... Dr. Clausen lod mig vente i 3 Timer, inden vognen kom,³⁸ og da jeg indfandt mig i hans Hjem, fandt jeg her siddende i Sofaen – Hansen, Ulkebøl! Og siden, da vi skulde køre til Aabenraa, stødte Jensen til med Kaptajn Arildskov og hans Randersfolk – som var kommet i løbet af Natten. Hvad Arildskov og hans Folk egentlig havde paa dette Møde af Sydjydsk Distrikts Førere at gøre spurgte jeg ikke mig selv om – det var jo almindeligt at vi tog andre Førere med. Vi var jo mellem Kammerater og havde intet at skjule.

Inden vi kørte, foreholdt jeg endnu engang Dr. Clausen det urimelige i, at han vilde træde tilbage og bad ham blive. Hertil svarede han, at det gik vel ogsaa nok, men nu maatte vi da give Førerne en Forklaring, nu da de var kaldt sammen. Dette fandt jeg rimeligt. Dette skete jo ogsaa. Men saa indtraf paa Mødet noget ganske uventet.

Først stod Hansen, Ulkebøl op og rettede gentagne personlige Angreb paa mig – saa faldt Arildskov og hans Folk over mig fra den modsatte Side. Og Dr. Clausen selv holdt sig i Baggrunden og lo ulykkeligt over, hvad der var sket. »Hvorfor vilde du ogsaa have dette Møde indkaldt?« spurgte han mig.

Dr. Clausen foreslog saa bl.a., at jeg skulde stille Sydjydsk Distrikt frit, indtil vi fik Ro i Sagerneovre i København (hvor der i Parentes bemærket har været Folk vi maatte skille os af med – som der altid vil være det i en Bevægelse som vor).

Det faldt mig først lidt svært at tro dette ufattelige Forræderi ...

Dernæst saa jeg for mig hele Resultatet af disse 2½ Aars Arbejde sat over Styr og tiltetgjort, og mine Tanker samlede sig da om, hvorledes jeg skulde forhindre det.

Jeg fandt ingen anden Udvej end foreløbig at gaa ind paa Dr. Clausens Forslag, sagde til Bentzen, »at han blot skulde følge Dr. Clausen« og indvilgede i, at Distriktet fik en fuldstændig selvstændig Stilling, saaledes som Dr. Clausen havde ønsket det ...

Som De vil have set, kunde man allerede straks efter Aabenraamødet skimte Hensigten med hele denne Manøvre, idet Dr. Clausen – straks lod sig gøre til Fører for »D.N.S.A.P i Jylland«. Arildskov slutter op under hans Førerskab. Det samme skete kort efter for Jørgensen Gimlinges Vedkommende, idet ogsaa denne med sit Distrikt Sjælland, melder sig under Clausens Faner«.

Frits Clausens beretninger om førerkuppet 1934-47

2. Dr. Clausens Tale til Fører-Thinget i Aabenraa Søndag den 29. Juli 1934
(*National-Socialisten 31, 4. august 1934 (uddrag)*)

»Jeg skal ikke fordybe mig i de enkelte begivenheder, der medførte, at jeg blev sat i Spidsen for Partiet, men jeg ønsker dog at fremhæve, at jeg under de Forhandlinger,

som blev ført i denne Sal den 23. Juli 1933 havde forladt Salen, men blev kaldt tilbage under bestormende Paavirkning fra Tillidsmændene om at overtage Ledelsen af de Dele af Partiet, der var repræsenteret her. Stillet overfor denne kritiske Situation, som mange, der er samlet her i Dag, vil kunne huske, indvilgede jeg i at overtage Ledelsen af den daværende Organisations sydjydske Distrikt, som Lembcke havde løst fra Løftet til ham.

Jeg ønsker endvidere at fastslaa, at Mødet den 23. juli 1933 var beordret indkaldt af Partiets daværende Fører, Lembcke, der ogsaa telegrafisk havde indkaldt Arildskov fra nordjydske Distrikt. Repræsentanterne for nordjydske Distrikt opfordrede mig samme Dag til ogsaa at overtage Ledelsen af deres Afdelinger, og vi kaldte i Henhold hertil vor Organisation for »DNSAP. Jylland«. Den 30. Juli anmodede de sjællandske Distrikter mig om ogsaa at maatte gaa ind under min Ledelse, og samme dag offentliggjorde vort Blad (som Lembcke den 23. Juli ikke ønskede at overtage) de Retningslinier, som jeg vilde Følge.

Jeg vil fremhæve, at jeg fra den første Dag, jeg har talt om national Socialisme, har repræsenteret det Standpunkt, at vor Organisation skulde vokse ud af Folket, at Folkelivet skulde bestemme Folkets Lov. Jeg har hævdet og vil fremdeles hævde, at Partiets Fører ikke skal indtage en selvvalgt Stilling, men at han skal hvile på Følgets Tillid!«

3. Frits Clausen: *Kort Levnedbeskrivelse* (1946) s. 70-71

((Uddrag) Københavns Politi, Politiaadvokaten og KTR. F. Straffesager, Frits Clausen-sagen 1945-47, Personlige oplysninger m.v., pk. nr. 1, Landsarkivet for Sjælland)

»Men paa Sjælland udviklede Forholdene sig saaledes, at Lembcke ekskluderede de fleste af Partiets daværende Medlemmer og satte Folk som Eugen Danner m.fl. i Stedet for. Dette medførte, at jeg ogsaa bad mig fritaget for den Post, som Partiets Tillidsmand i Sønderjylland, som jeg havde. Lembcke bevilligede min Anmodning, men bad mig først indkalde de sønderjydske Tillidsmænd til et Møde i Aabenraa, hvortil han ogsaa telegrafisk indkaldte Kapt. Arrildskov m.fl. fra det nordjydske Distrikt med Randers som Midtpunkt. Efter at Lembcke havde meddelt, at jeg var afsat, forlod jeg Salen, men var næppe kommet ud af Huset, før Jes Asmussen m.fl. kom løbende efter mig og meddelte, at hvis jeg gik, gik alle. Salen var eksplosionsagtig kommen i Kog, og jeg maatte øjeblikkelig komme med tilbage for at berolige Gemytterne. Jeg talte roligt med Lembcke om forholdene, og han gav sit Minde til, at Sønderjyllands Distrikt blev udskilt af Partiet, som faktisk ikke eksisterede længere, eftersom Nordjyderne vilde staa sammen med Sønderjylland. Jeg spurgte Lembcke, om han vilde overtage Ugebladet, eller om vi skulde fortsætte dette, og han bad om det sidste, selv om han næppe var kommen tilbage til København, før han fortrød sin Beslutning, hvad der førte til en del Stridigheder og personlige Angreb mod mig i et nyt københavnsk Ugeblad, som Lembcke startede sammen med Carlis Hansen. Paa denne Maade blev jeg Partifører for D.N.S.A.P. – Jeg ønskede kun at arbejde for Ideen i Sønderjylland, men efter at Randers havde erklæret at ville staa sammen med Sønderjylland, kom ogsaa Sjælland et par dage senere. Selv København kom, idet jeg midt om Natten blev vækket af en Opringning fra »B.T.«s Redaktion, fordi de ønskede et Interview i Anledning af, at »Folkeværnets« havde erklæret at ville slutte sig til Frits Clausen.«

4. Frits Clausen: *Træk om Oprettelsen og Udviklingen af DNSAP*, (1947) s. 75-78

((Uddrag). Københavns Politi, Politiaadvokaten og KTR. F. Straffesager, Frits Clausen-sagen 1945-47, Personlige oplysninger m.v., pk. nr. 1, Landsarkivet for Sjælland)

»Den samme Periode (tiden efter Hitlers magtovertagelse januar 1933, JTL) medførte dog et meget stærkt Røre indenfor Partiets Afdelinger i de andre Egne af Landet og i Særdeleshed på Sjælland og København. Ejnar Jørgensen og Jens Peter Jensen havde under deres Agitationsrejse til de blakkede Egne i Sønderjylland faaet nye Beviser for,

hvor uheldig og farligt det var at skulle drøfte vort officielle Program, som fra tysk Side blev udlagt til, at vi tilstræbte Grænserevision ud fra den nationale Aggressivitet, som Programmet ikke lagde Skjul paa. De paatalte det meget beklagende overfor mig, der laa syg, medens de var dernede, og vi besluttede endnu engang at henvende os til Lembecke om en Ændring, idet vi formulerede et nærmere udarbejdet Forslag som bestod af 8 enkelte og enkle Punkter ...

Ejnar Jørgensen tog dette Udkast til København, men resultatet af hans Drøftelse med Lembecke var, at baade han og de fleste andre af vore Medlemmer paa Sjælland blev ekskluderet af Partiet og der blev »indsat« andre, som fik et fint klingende Hverv betroet i Egne, som de overhovedet ingen Tilknytning eller Forbindelse havde med ...

Under disse Omstændigheder ønskede jeg ogsaa at trække mig tilbage, da jeg jo ogsaa var impliceret i Ejnar Jørgensens Aktion og paa den Maade havde støbt Kuglerne til den. Jeg bad derfor Lembecke om at maatte blive løst fra Partiet, hvad han lovede mig; men først skulde jeg indkalde de sønderjydske Tillidsmænd og selv møde frem paa et møde i Aabenraa, som derefter fandt sted Søndagen den 23. Juli 1933 ... Ved Middagstid hentede jeg Lembecke ved Toget og om Eftermiddagen fandt Mødet Sted i Aabenraa, og det fik et ret uroligt Forløb. Lembecke havde telegrafisk indkaldt Kaptajn Arrildskov m.fl. fra Nordjylland, idet Meningen vist havde været at indlægge Sønderjylland under ham. Efter en meget kort Indledning meddelte Lembecke, at jeg var løst fra Partiet, hvorefter jeg rejste mig kort op og forlod Salen.

Jeg var dog næppe kommet ned paa Gaden, før Jes Asmussen, Kretzing m.fl. kom løbende efter mig og bebrejdede mig, at jeg, der havde faaet dem med ind i Bevægelsen, nu lod dem i Stikken. Der kom flere til, som meddelte, at hele Salen var i et Kog, at Arrildskov i Stedet for at støtte Lembecke ogsaa havde undsagt ham o.s.v. Jeg gik med tilbage til Salen og foreslog Lembecke, at vi traf en Ordning, som vi kunde være bekendt. Resultatet blev, at han løste alle os Sønderjyder fra Partiet og at vi saa fortsatte som et selvstændigt Parti, som fik Navnet »D.N.S.A.P. – Sydjylland«. Udtrykket Sydjylland blev valgt, fordi vi skulde have agitatorisk Raaderum over hele det sydlige Jylland og fordi vi ogsaa overfor Tyskerne gerne vilde tilkendegive, at der og stod en del af det øvrige Land bag os. – Paa samme maade kunde Arrildskov saa arbejde i Nordjylland, Ejnar Jørgensen paa Sjælland, Vaaben om muligt paa Fyn og Lembecke i København.

Paa den Maade undgik vi de latterlige og ofte meget usmagelige Diskussioner om, hvem der skulde være »Fører« i Danmark. Der var allerede paa daværende Tidspunkt ikke opstaaet saa faa »Førere«. Den mest iøjnefaldende Mangel hos dem alle var, at de intet, eller i bedste Fald, kun havde et meget lille Følge ...

Inden vi skiltes den 23. Juli 1933, spurgte jeg endnu Lembecke, om han vilde overtage »National-Socialisten« og muligvis flytte den til København, eller vi kunde beholde den i Sønderjylland. Han indvilgede i det sidste, skønt han en Uge senere syntes at have fortrudt denne Afgørelse, der dog var truffet i Vidners overværelse i bedste gensidige Forstaaelse og Fordragelighed.

Vor Tilværelse som D.N.S.A.P.-Sydjylland varede dog kun ganske kort, idet det saakaldte nordjydske Distrikt straks ønskede at slutte sig sammen med os, saa vi blev til »D.N.S.A.P.-Jylland«. En uge senere den 30. Juli meddelte, Ejnar Jørgensen, uden at vi overhovedet havde drøftet Sagen, at de fra Sjælland ogsaa var gaaet ind under os, saa vi nu faktisk var sluttet sammen igen alle sammen med Undtagelse af København, hvor vi nægtede at optage Medlemmer fra. Det kneb med at finde en passende Betegnelse, da vi jo ikke godt kunne kalde Partiet »D.N.S.A.P.-uden København« Vi brød derfor resolut Staven over dette Spørgsmaal og tiltog os navnet »D.N.S.A.P.«

NOTER

1. Venstrepartierne naturligvis heller ikke. Se Kurt Jacobsen: *Moskva som medspiller*, 1987, samme: *Mellem København og Moskva*, 1989 og Steen Bille Larsen: *Mod Strømmen. Den kommunistiske »højre«- og »venstre«-opposition i 30'erne Danmark*, 1986.
2. Søren Eigaard: »Frø af ugræs ...« *Danmarks National Socialistiske Arbejder Parti 1930-34*, 1981, s. 75-82.
3. Først og fremmest Frits Clausens erindringer.
4. Eigaard 1981, s. 75.
5. E. Bach Pedersen: Træk fra D.N.S.A.P.'s Oprindelse og Historie, D.N.S.A.P. 4. *Landsstævne i Grenaa den 19.-20. Juni 1937*, s. 11-27, *National-Socialisten* 12. juni 1941, s. 27-27 (her omtales Lembcke hverken som stifter eller første fører for DNSAP).
6. *Statistiske Meddelelser* 4. rk. b92 hæfte 1, jfr. Henning Poulsen: *Besættelsesmagten og de danske nazister*, 1970, s. 25 og Eigaard 1981, s. 66.
7. Ejnar Vaabens erindringer, *Det var det hele værd* (upubl., privateje), s. 32 indskrænker sig til at omtale, at Lembcke faldt som følge af intriger indadtil. Vaaben hørte ikke til de indviede og forlod selv kort efter partiet.
8. *Det danske Folk. Angreb* 30. maj 1934. Der findes ikke en tidligere gengivelse af denne befaling, så der foreligger den mulighed, at den er manipuleret i lyset af begivenheder siden juli 1933.
9. Som foregående note. 1946 medgiver Frits Clausen, at Lembcke straks ændrede opfattelse med hensyn til *National-Socialisten*. Jfr. nedenfor.
10. Clausen 1946, s. 69.
11. De tilgængelige (trykte) kilder har derfor ikke kun karakter »af gensidige angrebs- og forsvarsskrifter« (Eigaard 1981, s. 80).
12. Jeg kan ikke være enig med Eigaard 1981, s. 79f. i, at DNSAP-versionen af magtskiftet ved at lægge vægt på at fremstille Frits Clausen som en mand, der kun nødtvunget og efter pres overtog førerskabet, vil give billedet af Clausen som en loyal mand, der kun for sagens skyld påtog sig det byrdefulde hverv. Frits Clausen var ikke loyal og behøvede ikke være det overfor en selvbestaltet fører, det passede sig ikke for den rigtige fører at have haft et sådant loyalitetsforhold, men »det tvungne« og »presset« på Frits Clausen understreger i stedet karakteren af kåring af den første rigtige fører.
13. *National-Socialisten* 26. nov. 1933.
14. Om bladet og dets yderligtgående linie, se Eigaard 1981, s. 82-85.
15. Der er næppe grund til at tvivle på dette begivenhedsforløb, idet Frits Clausen nævner det offentligt i juli 1934 overfor mange af de mennesker, der havde været til stede i Aabenraa året før.
16. Malene Djursaa: *DNSAP. Danske nazister 1930-45*, 1, 1981, s. 28, Eigaard 1981, s. 84.
17. Det er ikke medtaget i det her meddelte tillæg.
18. De politiske modstandere i DKP og i Wilfred Petersens Dansk-Socialistisk Parti var ikke i tvivl om, at det var et kup Frits Clausen havde begået i juli 1933 (se *Arbejderbladet* og *Stormen*), men det siger måske mere om deres egne forudsætninger og forventninger.
19. *Det danske Folk. Angreb* 30. maj 1934.
20. Det nye 8-punkts program forelå i første version i september 1933 i pjecen *Hvad vi vil*. Hastigheden, hvormed programmet fremkom, kunne tyde på, at der havde været et udkast at arbejde ud fra, og i hvert fald er det en understregning af, at den nye ledelse ønskede straks at distancere sig fra Lembckes kopiprogram fra 1930, og at dette altså havde givet anledning til politiske modsætninger forud for magtskiftet. Hos Eigaard 1981, s. 86ff. præsenteres 8-punkts programmet alene som den nye ledelses forsøg på at markere sig og at starte på en frisk. Det var det også, men ikke kun.
21. Hvor godt Frits Clausen spillede sin rolle, lader sig ikke afgøre, men Lembcke rammer sikkert noget, når han i sin redegørelse fortæller: »Dr. Clausen selv holdt sig i baggrunden og lo ulykkeligt over, hvad der var sket«. Frits Clausen havde været

- nervøs for den rolle, han skulle spille, men havde alligevel kunnet give den replik »Hvorfor vilde du dog have det Møde indkaldt?«, der skulle få situationen til at falde tilbage på Lembcke (tillæg 1).
22. Eigard 1981, s. 80f. er nået til samme resultat.
 23. Rigsarkivet, Bovruparkivet, pk. 31, læg 3 og 4, Centralkartoteket pk. 275.
 24. Her fik han opfyldt et behov, som det konservative parti ikke havde kunnet tilfredsstille.
 25. Materialet om Ejnar Jørgensen er omfattende, men spredt og må søges i det meste af litteraturen af og om DNSAP, samt i de for partiet relevante arkivfunds. Hertil sagen mod Ejnar Jørgensen ved Københavns Byret (Landsarkivet for Sjælland).
 26. Jfr. *National-Socialisten* 12. juni 1941, s. 26 og Vello Helk: Dansk militær og humanitær indsats i Estland 1919. *Festskrift til Tage Kaarsted. Om Danmarks historie 1900-1920*, 1988, s. 118.
 27. Hertil Vaabens egne erindringer, der betoner de tyske kontakter, men også viser hans perifere placering i DNSAP.
 28. Se John T. Lauridsen: Dansk nazisme på tryk – med en DNSAP-bibliografi 1930-1945. *Fund og Forskning* 37, 1998 (kommende). Max Arildskov udgav en enkelt pjeces om *Den jødiske Imperialisme*, 1933, men ellers blev det ved småartikler for både hans og Ejnar Jørgensens vedkommende.
 29. Jfr. note 7.
 30. *Stormen. Wilfred Petersens Kampblad*. Ekstranummer juli 1938. Lembcke døde i 1965.
 31. *National-Socialisten* 12. juni 1941, s. 27.
 32. Poulsen 1970, s. 258f.
 33. Jfr. Djursaa, 1, 1981, s. 60ff., 73, 81f. Til slutningen i Sønderjylland kan naturligvis ikke forklares alene med Frits Clausens person.
 34. Det gælder Ejnar Vaaben i de utrykte erindringer (s. 34). Til gengæld slog Wilfred Petersen efter den tyske besættelse med fuld kraft på forræderiet, ligesom flertallet af DNSAP's modstandere, uanset placering i det politiske spekter.
 35. Jeg skal her indskyde, at jeg er klar over, at »autoritære førepartier« ikke er et anerkendt begreb i politologien. Her tjener det alene som fællesbetegnelse, og indgår ikke i en faglig debat om begrebsudvikling.
 36. Hitler talte i sin bordsamtaler under krigen om at trække sig tilbage, når han blev gammel, men om han ville have gjort det, forbliver et spørgsmål om ren spekulation (Werner Jochmann (Hg.): *Adolf Hitler: Monologe im Führerhauptquartier 1941-44*, Hamburg 1980).
 37. John T. Lauridsen: Frits Clausen i Hitlers spejl. *Historie*. Ny rk. 24:1, 1997, s. 86-120 (her s. 107ff.).
 38. Frits Clausen benyttede formiddagen til at føre forhandlinger med Landbrugernes Sammenslutning, fortæller han selv i sin 1947-version. Dette er heller ikke et vidnesbyrd om en mand, der umiddelbart skulle være ved at trække sig tilbage, snarere om den kommende fører i gang med politiske sonderinger.

Grænselandsrejsende

af FR. RUDBECK

Fra 1947 og frem til 1989 var Fr. Rudbeck rejsesekretær og senere landssekretær i Sydslesvigsk Udvalg og Grænseforeningen. Om disse mange års bogstaveligt talt omfarende virksomhed med en central placering i grænselandsarbejdet fortæller han her i anden del af sine erindringer. Om tiden frem til 1947 kan læses i Sønderjyske Årbøger 1996.

Rejsesekretær blandt vestjyder

Det var med store forventninger, jeg den 1. juni 1947 startede til Vestjylland for at fortælle om Sydslesvig og samtidig organisere et Sydslesvigarbejde. Måske vidste jeg mere om Sydslesvig end om Sydslesvigsk Udvalg. Jeg havde i marts overværet udvalgets landsmøde i Odense, hvor der lød en skarp afstandtagen fra grænsen-ligger-fastlinien, og der var stærke forbehold over for nytten af oktobernoten fra 1946. Jeg havde gennem tilsendt materiale haft god lejlighed til at sætte mig ind i udvalgets arbejdsformer. De sidste dage i maj overværede jeg i Haderslev Grænseforeningens sendemandsmøde, hvor tonen også var ret højstemt, og hvorfra der udtaltes, at Sydslesvig burde undergives et særligt styre, og at der skulle tilsikres den sydslesvigske befolkning ret til ved en senere folkeafstemning at tilkendegive sine ønsker m.h.t. landsdelens endelige statsretslige stilling.

Da jeg 1. juni ankom til Holstebro, blev læge A. Ovnbøl og valgmenighedspræst Sv. Fredslund Andersen mine første kontaktpolk. Selv rådede jeg ikke over nogen bil, så med lånt bil, et tilstrækkeligt antal benzinmærker, og med Fredslund Andersen ved rattet drog vi ud for at opdyrke landet. Allerede 2. juni holdt jeg mit første foredrag på Lægaards ungdomsskole, og jeg besøgte en lang række mennesker, der på en eller anden måde havde vist Sydslesvigsagen interesse eller formodedes at være interesseret. Først og fremmest gjaldt det om at tilrettelægge lokale møder. Egentlige lokaludvalg fandtes kun i byerne, og det blev også begrænset, hvor mange jeg fik oprettet. Vigtigere var måske, at vi i alle sogne havde interesserede kontaktpersoner – ofte den stedlige sønderjydske forenings tillidsmænd – som alle gerne ville støtte et oplysningsarbejde om Sydslesvig.

Efter at jeg i Holstebro havde overværet et par møder, hvor blandt andre Hans Lund, Rødding, og Claus Eskildsen talte, begyndte jeg på egen hånd. Fra juni og til engang hen i december nåede jeg at holde 90 foredrag. Det var jo i en tid, hvor der godt kunne holdes møder fredag aften, lørdag eftermiddag og aften og ofte også om søndagen. Det var havemøder og dagligstuemøder, eller de blev holdt på de små skoler. Man samledes, hvor mulighed var, og her fik jeg da oplevet Vestjyllands rige folkelige mødeliv. Et søndageftermiddagsmøde på Sørvad Bavne syd for Holstebro samlede således flere hundrede mennesker, og jeg tjente her mit første honorar som foredragsholder. Det var ganske kærkomment, da lønnen som rejsesekretær ikke var overvældende, og alle øvrige møder var gratis forestillinger.

Den tørre sommer 1947, hvor der ikke faldt regn fra Grundlovsdag til engang hen i efteråret, satte sine tydelige spor på de vestjyske marker. Der blev langt mellem stråene. Men når man som jeg fortrinsvis færdedes på cykel, var det ganske rart med godt vejr. Det var ofte lange ture ad vestjyske grusveje, hvor skiltningen dengang ikke alle steder var lige god. De hjemmehørende kendte jo vejen, og de fremmede, ja hvad ville de egentlig dér? Som mappeslæbende fyr blev jeg da også nogle gange mødt med et hvast »Vi ska it kjøv nouet«, indtil misforståelsen blev opklaret, og man i reglen fik en yderst hjertelig modtagelse præget af vestjysk gæstfrihed.

Tydeligt husker jeg et besøg i den tyske flygtningelejr i Gedhus, nu Karup flyveplads, hvor den store tyske kommandobunker stod ribbet for alt, mens nogle tusinde flygtninge boede i de lange rækker af barakker. Senere besøgte jeg også flygtningelejren i Oksbøl, som nærmest kunne sammenlignes med en mellemstor dansk by. Det var en trist oplevelse at se disse mange menneskeskæbner ofte præget af håbløshed og uvished om fremtiden.

Som nævnt var det især besøg hos tillidsfolk om dagen og møder om aftenen, der optog mig. I Herning holdt vi således en række dagligstuemøder, et endog for byrådet arrangeret af et socialdemokratisk byrådsmedlem. Efter en møderække på Herningegnen fortsatte jeg omkring Holstebro-Struer. Det blev mange hjem, jeg kom til at besøge, og hvor jeg måske efter et møde skulle overnatte. Da jeg engang læste afholdsagitatoren Larsen Ledets erindringer og især hans skildringer af det omflakkende foredragsholderliv, kunne jeg nikke gendende. Det hørte sig jo til, at en omrejsende foredragsholder boede

*Rejsesekretæren.
Fr. Rudbeck o. 1950.*

hos den stedlige formand, eller hvem der ellers ville stille en seng til rådighed. Så det blev til mange gæstesenge, jeg fik prøvet gennem årene.

Selvfølgelig var der da forskel på folk også i Vestjylland. Hvor man et sted straks blev budt på kaffe eller middagsmad, kunne man et andet sted – men det var også i en præstegård – opleve at blive vist ind i den pæne stue, mens familien fortsatte måltidet inde ved siden af. Eller som den præst, der sad i en fedtet præstekjole og blæste lystigt på trækbasun, da jeg arriverede. Han var nu ikke værst, for han fik formidlet, at jeg kom til at tale under det lokale dyrskue – med muh og øf-toner i alle lejer. Samme præst sørgede senere for, at jeg også kom til at tale i forsamlingshuset. Mødet blev højtideligt avterret fra prædikestolen. Så ville folk komme. Det vidste han!

Ved et møde, hvor jeg ankom præcis til tiden, var der ikke et menneske at se. Jeg var blevet kørt derud og ville blive hentet igen ved 23-tiden, så jeg forudså en lang og bedrøvelig aften ude i en fjern landsby. Et kvarter over kl. 20 ankom stedets lærer. Han var aldeles ikke forbavset, folk skulle da først være færdig i mark og stald. De

kom nok. Kl. 20.20 kom de første, kl. 20.30, da mødet begyndte, måtte man bære bænk ind for at skaffe siddeplads til de sidst ankomne, ja, de kom sådan henad kl. 21. Så holdt vi ellers ud til kl. 24, for var man først kommet i byen, ville man da også have noget med hjem. Siden fik jeg en slags revanche, da jeg skulle optræde samme sted med en film. Jeg havde nu en bil til rådighed, men bilens dæk var ikke alt for velegnede til vestjyske veje. Det blev til tre punkteringer, så jeg nåede først frem henad kl. 23. Men jeg tog fejl, hvis jeg ventede, at man ikke ville have filmen med. De havde forinden hørt et foredrag og sunget flittigt for at trække tiden ud. Men filmen ville de skam ikke snydes for. Det blev igen sent, inden vi skiltes.

Under et besøg hos præsten i Kølkær blev aftalen, at jeg om aftenen kunne komme med til fritidscentret i brunkulslejerne i Søby. Der skulle præsten have underholdt. Det kunne så passende blive min opgave. Det lød jo meget lovende. Der var mange. Ikke alle hørte efter. Nogle spillede kort. Alligevel må noget være trængt igennem, for da jeg var færdig med mit foredrag udrød en af arbejderne: »Ja havde vi ikke den nazist til Knud Kristensen som statsminister, skulle vi nok få Sydslesvig hjem«. For hjem skulle det. Flere kunne fortælle, at deres bedstefar sandelig havde kæmpet for Sønderjylland på Dybbøl. Selvfølgelig skulle hele Slesvig hjem. Det blev et ligefrem betagende møde. Det var sommeren, hvor Knud Kristensen med sine taler som »privatmand« satte hårdt ind. Her i Ringkøbing amt havde han stort følge. Det mærkedes overalt, selv om der også var dem, der havde et andet syn. Det kunne godt føre til ganske voldsomme diskussioner under møderne. En af dem, der ikke fulgte Knud, var hans bror Anders Kristensen i Hover, som var radikal folketingskandidat. Efter et foredrag i Hover forsamlingshus, som Anders dog ikke overværede, skulle jeg bo hos sønnen, der havde en gård i nærheden. Men vi var da velkomne til en snak næste dag. Det stod hurtigt klart, at Anders havde sine meninger, og at »ham Knud, han er jo lidt sær på den«. Så vidste man det.

Amtsformand for Sydslesvigsk Udvalg i Ringkøbing amt var forretningsfører Peder Ledgaard, der boede i Villa Slesvig i Ringkøbing. Det sydslesvigske havde altid ligget denne familie stærkt på sinde. Hans far var gennem mange år medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse. Peder Ledgaard var gift med en sydslesviger, Bothilde Lund fra Medelby, som i 1935 havde været med til at starte den danske børnehave i Slesvig. Selv var Peder Ledgaard stærkt engageret i syd-

Forretningsfører Peder Ledgaard, Ringkøbing. Som amtsformand for Sydslesvigsk Udvalg i Ringkøbing amt, som organisator af feriebørnsarbejdet i Vestjylland og som kasserer for lejrskolehjemmet Vesterled gjorde Ledgaard en betydelig indsats for Sydslesvigsagen. Foto 1940'erne i privateje.

slesvigske skoleelevers ferierejser. Foruden den normale transport havde han hvert år et særtog med børn fra Sydtønder amt. Han var forretningsfører for Vestjydsk Eksportforening, hvor han havde i hundredvis af kunder, som gennem denne forening fik afsat deres slagtekvæg. En ikke ringe del af disse kunder blev også plejeforældre for sydslesvigske børn. Han kendte altid en god mand eller kvinde, der kunne tage sig af det sydslesvigske arbejde i et eller andet sogn.

Desuden var Peder Ledgaard også kasserer for lejrskolehjemmet Vesterled i Sdr. Haurvig på Holmsland klit. Vesterled var startet året før, da en kreds omfattende bl.a. forstander Overgaard, Ladelund, førstelærer H. K. Kristensen, Lunde, gdr. Jens Søe, Ølstrup, og grosserer Michaelsen, Lunderskov, købte en tidligere tysk officersbarak og indrettede lejrskolehjemmet. Driften betaltes ved indsamlede midler fra kommuner og amtsråd i Ringkøbing og Ribe amter.

Til Holmsland kom jeg igen en stormfuld efterårsdag, hvor klit-

tens foredragsforening holdt møde. Man turde næsten ikke tro, at folk ville vove sig ud i dette uvejr. Men Peder Ledgaard vidste bedre. De skulle nok komme, og det gjorde de. Salen var fyldt. Og selv om lyset forsvandt nogle gange og vi måtte ty til stearinlys, så blev det en god aften. Vestjylland er også de religiøse modsætningers egn. Det blev jeg snart klar over, da en flink lærer en aften betroede mig, at det voldte ham svære spekulationer, om han kunne forene sine kirkelige interesser med noget så verdsligt som Sydslesvig. At han gennem mange år arbejdede trofast for Sydslesvig, tjener ham til ære. Det var især på Struer-Lemvigegnen, jeg kom til at mærke forskellene mellem missionshuse og forsamlingshuse. Når der efter et møde blev indsamlet til den gode sag, så var beløbet i reglen adskilligt større i missionshusene end i forsamlingshusene. Men interessen var ens.

Et andet interessant sted var Møltrup Optagelseshjem ved Vildbjerg med en noget blandet tilhørerflok. Her kom jeg til at sætte stor pris på lederen pastor Kastrup, som i sin ungdom frem til 1916 havde været præst på de dansk-vestindiske øer, som han stadig var yderst optaget af, som han nu også var det for Sydslesvig. Begge steder var jo gammelt dansk land.

Kunne man holde møde for brunkulsarbejdere i Søby, kunne man vel også tale til fiskerne i Vrist helt ude ved havet. Sådant en aften glemmer man sent. Det var mennesker, som kom med ydmygt sind, til et ydmygt mødested og stilfærdigt deltog i mødet, der sluttede med en andagt og et Fadervor. Og stille drog vi igen hver til sit.

På et kort har jeg engang indtegnat alle de steder, hvor jeg gennem årene holdt foredrag. I Ringkøbing og Ribe amter er markeringerne tætte. I juni/juli 1947 var jeg således undervejs tre uger og tre dage med et eller to møder hver dag. Så til familieliv blev der ikke megen tid.

Resolutionskampagne – Midtjylland inddrages

I efteråret 1947 besluttede Sydslesvigsk Udvalg, at der ud over landet i dagene omkring 6. oktober skulle afholdes møder, hvor der skulle vedtages en resolution, der understregede oktobernotens utilstrækkelighed og desuden af regering og rigsdag krævede fornyet initiativ og større aktivitet. Det blev min opgave at tilrettelægge møder i hele Midtjylland, så jeg nu også fik Århus, Skanderborg og Vejle amter

Seminarieforstander Jens Futtrup, Jelling (1887-1961) på talerstolen ved et årsmøde i Husum i 1950'erne. Futtrup var formand for Sønderjysk Forening for Jelling og Omegn og for Sydslesvigsk Udvalg for Vejle amt. Efter 1945 søgte mange unge fra Sydslesvig til Jelling seminarium, og Futtrup inspirerede mange af seminariets dimittender til at søge embede i Sydslesvig. Efter pensioneringen virkede han som en slags »skolekonsulent« i Sydslesvig. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

som arbejdsområde. Det blev til 38 møder, og i hele landet afholdtes ialt 170 møder.

Blandt talerne var Claus Eskildsen. Husker jeg ret, talte han i Horsens. På vej derfra til næste møde på Sjælland døde han på Storebæltsfærgen. For hele grænselandet blev hans alt for tidlige og bratte død et stort tab. For mig blev han en uvurderlig inspiration. Der var selvsagt mange andre møder denne sommer. En overmalet lommebog vidner herom. Ved siden af foredragene var der organisationsmøder på forskelligt plan. Også andre organisationers møder blev jeg indbudt til.

I juli holdt Sydslesvigsk Udvalg et stort stævne på Dybbøl med bl.a. Ole Bjørn Kraft, Per Federspiel og redaktør L. P. Christensen som talere. Få dage efter afholdtes et kursus på Rens efterskole, hvor udvalgets organisatoriske forhold blev drøftet.

Under dette kursus tog vi om eftermiddagen til Kruså for at overvære hjemførslen af de mange danske som døde i tyske koncentrationslejre. Det var gribende ikke alene at se den lange række af rustvogne med de hvide kister men også hen over grænsen at høre danske sydslesvigeres hilsen, mens de sang »Kæmp for alt hvad Du har kært«. Det blev måske det mest gribende indtryk i denne stund, der sluttede med, at biskop Noack på en mark lige ved korsvejen velsignede de døde, inden de førtes videre til den hjemlige kirkegård.

Dagen efter overværede jeg afsløringen af mindesmærket for H. P. Hanssen i Aabenraa. Her lød helt andre toner, og jeg husker endnu, hvordan Marten Refslund Poulsen fra Bovlund nærmest bad til, at Hans Peters ånd igen måtte vejlede i grænselandet. Det var Aabenraa-ånden, der tydeligt lod høre fra sig.

Da jeg nu skulle til at tage mig af hele det midtjyske område, fik jeg straks et nært samarbejde med seminarieforsøger Jens Futtrup i Jelling. I oktober havde seminariet besøg af en flok sydslesvigiske lærere, som alle blev sat ind som talere ved møder i Vejle amt. Blandt disse lærere var også Hardon Hansen, som netop havde startet en dansk skole i Jerrishøj. Da der var voldsom tysk modstand mod en dansk skole, måtte han til sidst indrette sig i soveværelset på en bondegård. Det var ganske anstændige ting, Hardon Hansen kunne fortælle om hin tids tyske opførsel. Der var ikke den ting, der ikke kunne bruges for at forhindre danskerne i at få en byggegrund. Under en foredragstur i Sydslesvig i 1949 kom jeg selv til at sove i sovekammer-skolen. Det blev ikke til nogen lang morgenlur den dag.

De mange opgaver

Mit arbejde i Sydslesvigsk Udvalg blev yderst alsidigt. Jeg havde til nytår 1948 fået bil, en Chevrolet 1928. Midlerne var ikke store, og alligevel nåede jeg i de følgende år at køre omkring 40.000 km årligt. Alene i 1948 blev det til 191 møder heraf 133 foredragsaftener, og da filmen »Du skønne Land« kom 1. marts, viste jeg bare i det første år denne film 110 steder. Og sådan kom det også til at gå i de følgende år.

Typisk for denne tid var også, at da vi på landsdelsplan arrangerede et kursus i Silkeborg og som talere havde indbudt bl.a. Niels Bøgh Andersen, Hans Meng og Franz Wingender, fik kun den sidste visum, og han måtte derfor holde hele tre foredrag. Men det klarede Franz elegant.

Det var også i 1948, at Bovhjemmet blev startet som en slags sydslesvigsk central nord for grænsen med Dr. Hans Peter Jacobsen og redaktør Henri Prien som kontaktfolk. Mens Dr. Jacobsen snart fortrak til Flensborg for i en kort periode at være chefredaktør for den nyoprettede Südschleswigsche Heimatzeitung, forblev Prien og startede den såkaldte Sydslesvigsk Information bl.a. til den danske presse. I fællesskab havde Prien og Dr. Jacobsen inden Heimatzeitungs start udgivet et illegalt tyskskrevet blad »Südschleswigsche Landeszeitung«. Dr. Jacobsen opfattede jeg som et fint og dannet menneske. Men han kunne godt virke lidt urealistisk i sine vurderinger. Der var for meget »alt eller intet«. Han kunne være højstemt det ene øjeblik og dybt pessimistisk i næste åndedræt. Det var en dybt skuffet mand, der efter en kort tid som chefredaktør for Südschleswigsche Heimatzeitung forlod Sydslesvig. Det var så tydeligt, at han ikke følte sig hjemme i de gamle mindretalskredse. Dr. Jacobsen huskes nok bedst for sin fremragende roman »Peter Nogensen«, en slags selvbiografi om en sydslesvigsk vej til det danske.

Henri Prien var en mere omstridt skikkelse. Egentlig var han slet ikke slesviger, men holstener. Efter bruddet mellem Flensborgs danske socialdemokrater og SPD i juli 1946, sluttede Prien sig til danskheden. Han tog ophold i Danmark, men udvist. Hans stridbarhed og ofte ret så fantasiprægede skildringer af danske politikeres forhold til Sydslesvig skabte ham vedvarende mange vanskeligheder. Hans ofte helt urealistiske meninger måtte jeg absolut tage afstand fra. Da han og hans kone i nogle år producerede en række Sydslesvigfilm, som der var hårdt brug for i oplysningsarbejdet, opretholdt vi i en række år forbindelsen med hinanden. Men samarbejdet med ham var jeg afgjort ikke begejstret for.

Bovhjemmet, i hvilket der blev investeret ganske betydelige midler, fik aldrig nogen nævneværdig betydning og blev da også opgivet efter kun få års forløb.

I sommeren 1948 deltog jeg i en friserkongres i Tønder. Nordfriserne havde meget kraftigt markeret deres sympati for Danmark og Norden. Det huede imidlertid ikke helt den kendte friserfører Johannes Oldsen fra Lindholm, da to nu stærkt fremtrædende frisere, skolelærer Albrecht Johannsen og Dr. L. C. Peters, nærmest stilede i retning af oprettelsen af en slags frisisk republik og forelagde udkast til en frisisk forfatning foruden at præsentere det frisiske gul-rød-blå flag som et korsbanner for at understrege tilknytningen til Norden. Old-

sen fandt, at her var man kommet lovlig langt ud. Hele postyret gik imidlertid hurtigt i sig selv igen.

Løvrigt havde jeg samme efterår Oldsen med som foredragsholder ved en række møder i Vestjylland. Jeg kom til at sætte stor pris på denne højtbegavede friser, som uden besvær kunne holde taler på frisisk, dansk, tysk og latin.

Sogneafstemninger

Flere steder i landet blev der i dette år afholdt sogneafstemninger om Sydslesvig, således i Årslev-Hørning ved Randers og i Dybbøl sogn. Selv valgte vi Børkop kommune, der godt kunne betegnes som en blanding af land og by. De spørgsmål, der stilledes, lød som følger:

1. Kan De tiltræde, at den danske regering under forhandlingerne om fredstraktaten med Tyskland søger indsat en bestemmelse om, at sydslesvigerne skal have ret til ved en afstemning om en årrække at afgøre, om Sydslesvig skal tilhøre Danmark eller Tyskland?
2. Kan De tiltræde, at den danske regering hos stormagterne støtter sydslesvigernes krav om adskillelse fra Tyskland, således som det er formuleret ved deres henvendelse til stormagterne af 27. januar 1947?
3. Kan De tiltræde, at Danmark, indtil en afstemning kan finde sted, overtager Sydslesvig som et *selvstyrende* område, hvis dette er den eneste mulighed for adskillelse fra Tyskland?

Selve aktionen fik god støtte af såvel Vejle Amts Folkeblad og den dengang eksisterende Vejle Amts Avis. Sognerådet erklærede sig parat til at lade stemmesedlerne fordele og igen hente dem hos alle husstande, ligesom sognerådsmedlemmer foretog stemmeoptællingen. Der holdtes en række oplysningsmøder arrangeret af Grænseforeningen, Sydslesvigsk Udvalg, Dansk Nordisk Ungdomsforbund foruden nogle lokale foreninger. Selv socialdemokraterne i kommunen stillede sig velvillige, men nok efter ordre fra højere sted sprang de hurtigt fra, og bladet Vejle Socialdemokrat nærmest frarådede at deltage i afstemningen, ligesom den i sin polemik stillede sig yderst afvisende.

Til alle husstande uddeltes et særnummer af det i Sønderborg trykte blad »Sydslesvig«, og der uddeltes løbesedler og opsattes plakater.

Offentlige Møder om Sydslesvig

i Anledning af Sogneafstemningen
i Gauerslund Sogn den 14.—19. September 1948.

I Børkop Forsamlingshus Mandag d. 13. Kl. 20.

I Brejninge, D. K. A.s Forsamlingshus,
Mandag d. 13. Kl. 20¹⁵.

Konsulent **Tage Albertsen** og Sekretær **Fr. Rudbeck** taler.

I Andkær Skole Tirsdag d. 14. Kl. 20.

Sekretær **Fr. Rudbeck** og Seminarieførstander **Futtrup** taler.

Sydslesvig Farvefilmen vises.

I Brøndsted Skole Onsdag d. 15. Kl. 20.

Sekretær **Fr. Rudbeck** og Pastor **Friis** taler.

Sydslesvig Farvefilmen vises.

Fri Diskussion ved alle Møder.

Alle er velkommen.

Forud for sogneafstemningerne om Sydslesvig i 1948 blev der afholdt oplysningsmøder. Plakaten her indkalder til møder i Gauerslund sogn den 13.-15. september 1948. Fr. Rudbecks arkiv P 357-11.

STEMMESEDDEL

til

Sogneafstemningen i Gauerslund Sogn 14.—19. Sept. 1948.

Spørgsmaal til alle Folketingsvælgere:	Ja	Nej	Ved ikke	
1) Kan De tiltræde, at den danske Regering under Forhandlingerne om Fredstraktaten med Fyskland søger indsat en Bestem- melse om, at Sydslesvigerne skal have Ret til ved en Afstemning om en Aarrække at afgøre, om Sydslesvig skal tilhøre Danmark eller Tyskland?	<u>940</u> 546 67,4	<u>184</u> 10,7 13,2	<u>110</u> 6,4 7,9	5
2) Kan De tiltræde, at den danske Regering hos Stormagterne støtter Syd- slesvigerens Krav om Adskillelse fra Tyskland, saale- des som det er formuleret ved deres Henvendelse til Stormagterne af 27. Januar 1947?	<u>812</u> 471 58,2	<u>212</u> 12,3 15,2	<u>160</u> 9,3 11,5	48
3) Kan De tiltræde, at Danmark, indtil en Afstemning kan finde Sted, over- tager Sydslesvig som selvstyrende Omraade, hvis dette er den eneste Mulighed for Adskillelsen fra Tyskland?	<u>731</u> 41,9 51,7	<u>261</u> 15,2 18,7	<u>212</u> 12,3 15,2	43

Et Sydslesvig-kursus afholdt i Vingsted-centret for hele Vejle amt, hvor bl.a. landdagsmand Samuel Münchow talte, fik en fyldig presse-omtale og gav dermed afstemningen en yderligere opbakning. Op til valgdagen modtog alle husstande yderligere brevkort, der på et kort og i tal viste den danske bevægelse i Sydslesvig.

Resultatet blev, at 81 pct. af vælgerne deltog, og der var stor tilslutning til 1. spørgsmål, 67,4 pct. svarede ja, mens 51,7 pct. kunne gå ind for 2. spørgsmål og 51,7 pct. for det 3. spørgsmål. De absolutte nej-sigere lå på henholdsvis 7,9, 11,5 og 18,7 pct. Hvor vidt en landsdækkende tilsvarende folkeafstemning ville have givet et lignende resultat, er nok svært at sige. På lokalt plan skabte det imidlertid en livlig Sydslesviginteresse. Set i bakspejlet må man dog erkende, at tiden i realiteten var løbet fra nogen form for dansk tilkendegivelse.

Landsindsamling af underskrifter

Det samme kan faktisk siges om den store landsindsamling af underskrifter i 1949. Her satte Sydslesvigsk Udvalg på landsplan et vældigt apparat i gang, og aktionen kostede store penge. Underskriverne skulle her tilkendegive, at: »Undertegnede danske statsborgere over

Kendsgjerninger Marts 1948

1. Fra de ældste Tider indtil 1864 er Sydslesvig en Del af Danmarks Rige. Trods tysk Undertrykkelse og Trusler søger Befolkningen at bevise sin Vilje til Danskhed.
2. 70.000 Sydslesvigere samles ved dansk Aarsmøde 1946. 85.000 i 1947.
3. 80.000 stemmer Dansk ved Oktobervalget 1946.
4. 100.000 (7/8) af den hjemmehørende Befolkning ved Aprilvalget 1947.
4. 75.000 voksne er Medlemmer af Sydslesvigsk Føring.
5. 58 danske Skoler og Børnehaver med 13.000 Elever er i Gang. Yderligere 130 Skoler er anmeldt, men Kiel-Regeringen har siden Maj 1948 ikke tilladt nogen ny Skole.
6. 59 danske Ungdomsføring med 8.500 Medlemmer er oprettet.
7. 45.000 holder Flensborg Avis.
8. 72 danske Menigheder samler Titusinder til dansk Kirkegang.
9. 320.000 østpreussiske Flygtninge truer alvorligt Sydslesvigerenes Nationalitet og den danske Grænse.
10. Sydslesvigerne giver nu Afkald paa materiel Hjælp fra Danmark, men fastholder overfor Stormagterne Ønsket om et særligt Styre adskilt fra Tyskland.

Postkort (ovenfor) og stemmeseddel (på modsat side) trykt i forbindelse med sogneafstemningerne om Sydslesvig 1948.

25 år opfordrer indtrængende regering og rigsdag til af yderste evne at støtte de dansksindede sydslesvigeres henvendelse til vore allierede om en sikring af de hjemmehørende sydslesvigeres nationale selvbestemmelsesret.

Denne underskriftsindsamling fik næsten 1 mill. underskrifter. Det skal dog ikke skjules, at der også inden for Sydslesvigsk Udvalg var stærkt delte meninger om hensigtsmæssigheden med denne kampagne. Imidlertid kunne vi i Midtjylland være ganske godt tilfredse. Igen var det især landsognene, der viste den største tilslutning med omkring 60 pct. Det kneb mere i byerne, hvor tilslutningen lå mellem 20-40 pct., i Århus endda kun 13 pct.

En pudsigt ting, der nok senere blev af en vis betydning for mig, skete, da jeg en dag under indsamlingsforløbet blev ringet op af grosserer Peter Michaelsen, Lunderskov, Grænseforeningens næstformand og formand for de sønderjydske foreninger i Ribe amt. Han ville vide, om der overhovedet skete noget i Ribe amt. Da Grænseforeningen ikke havde ønsket at være med til at anbefale underskriftsindsamlingen, havde jeg ikke ment det nødvendigt også at kontakte Peter Michaelsen. På hans egen var der flere andre, som godt ville påtage sig arbejdet. Nu kunne jeg derfor trøstigt meddele Peter Mi-

chaelsen, at alt var organiseret, endog på hans egen egn, og de første resultater fra Ribe amt forelå med fine tal. Peter Michaelsen blev tydeligt imponeret, og det blev mig en god hjælp, da jeg bare et par år senere kom i direkte samarbejde med ham.

Der skete omkring 1948/49 også visse ændringer indenfor Sydslesvigsk Udvalgs top. Jørgen Kisbye Møller fratrådte i efteråret 1948 som kontorchef og afløstes en kort tid af ingeniør S. Stochholm og siden af oberstløjtnant E. Toussieng, der i en periode havde været dansk forbindelsesofficer i Sydslesvig. Her blev han imidlertid erklæret uønsket, og hans temperament taget i betragtning, kunne det nok lyde rimeligt, at han kunne være ubekvem for såvel briter og tyskere. Hans efterfølger oberst H. M. Lunding havde større diplomatiske evner og fik da også udrettet adskilligt for de danske. Selv fik jeg imidlertid et helt fortrinligt samarbejde med Toussieng i de år, der fulgte.

Også udvalgets formand, fhv. minister Niels Høst, forlod ved nytårstid 1949 Sydslesvigsk Udvalg. De ofte ret stejle meninger, han kom ud for ikke mindst fra enkelte københavnske udvalgsmedlemmers side, førte til modsætninger, Høst ikke i længden ville stå model til. Han afløstes af professor Lars Hansen Larsen, som ret hurtigt fik styr på udvalget, og som den stærke personlighed han var, kunne han sætte sin vilje igennem, uanset om nogle hoveder måtte rulle.

Et særdeles spændende menneske var professor D. L. Savery, wallisisk medlem af det britiske parlament og stærkt optaget af Sydslesvigspørgsmålet. Sydslesvigsk Udvalg havde indbudt ham til et besøg i Danmark og i Sydslesvig, og det faldt i min lod at være hans ledsager i de dage, han var i Jylland. Professoren havde i sine unge dage været docent ved universitetet i Marburg og var derfor perfekt i tysk. Så mens vi kørte Jylland rundt i en af skibsreder A. P. Møller til rådighed stillet bil med chauffør, underholdt vi os på tysk, som jeg beherskede bedre end engelsk.

På Snoghøj Gymnastikhøjskole holdt professor Savery foredrag, hvor han til stor fryd for den meget store forsamling forkyndte, at i hundredåret for 1864 ville Sydslesvig nok vende tilbage. Professoren var også i København og på et besøg i Sydslesvig. Jeg fulgte ham til Englandsbåden i Esbjerg, og siden sendte han mig flere af sine taler fra parlamentet, hvor han gik så vidt som til at kræve, at England på trods af Danmarks afvisende holdning skulle imødekomme sydslesvigernes ønske om at blive frigjort fra Tyskland.

Oftest var det dog sydslesvigere, jeg traf sammen med. Her skal

kun nævnes Hermann Clausen, der i 1949 blev valgt til medlem af den vesttyske forbundsdag, Hans Ronald Jørgensen, der var en fremragende organisator, Niels Bøgh Andersen, Carsten Boysen, Hermann Tychsen og jævnligt også pastor H. F. Petersen fra Flensborg.

Blandt dem, jeg havde med på foredragsturné, var også rektor Paul Wehlitz fra Gottorpskolen i Slesvig. Wehlitz var indtil 1920 lærer i Mellerup ved Agerskov, men ved Genforeningen valgte han at flytte sydpå. Han følte ikke, han kunne leve under dansk styre. Han fik embede i Fovlyk i Angel, hvor han i 30'erne fik til opgave at modbevise den netop af Claus Eskildsen udsendte »Dansk Grænselære« og herunder påstanden om, at Slesvig altid havde været dansk. Wehlitz var selv meget hjemstavnsbevidst og derfor også af den opfattelse, at Slesvig og i hvert fald Sydslesvig aldrig havde været dansk. Jo mere han imidlertid læste i Eskildsens bog, des mere blev han klar over, at det faktisk forholdt sig noget anderledes, ja at Slesvig – ifølge nazisternes Blod og jord-teori! – jo så tydeligt havde en dansk fortid og var gammelt dansk land. Det rokkede stærkt ved hans tyske overbevisning. Som troende kristen kunne han heller ikke bifalde nazisternes »trosbekendelse«, og da han vel åbent havde givet udtryk for sine tanker, blev han suspenderet. I 1945 meldte han sig til det danske skolevæsen og blev rektor for en dansk skole i Slesvig.

Under vore køreture fortalte han mig sin livshistorie og lagde ikke skjul på, hvor meget han i 1920 havde taget fejl. Samme dag, som jeg havde taget afsked med Paul Wehlitz, skulle jeg om aftenen tale ved et møde i Agerskov. Helt naturligt startede jeg med at bringe en hilsen fra deres tidligere lærer i Mellerup. »Ham den tysker«, lød det nede fra bordene. Nej, ham troede disse sønderjyder ikke på.

Fadderskaber

Et område, jeg gik op i med særlig interesse, var fadderskabs- eller venskabsarbejdet. Dyrslæge Harald Olsen, Rødovre, havde på Sydslesvigsk Udvalgs landsmøde i 1948 forelagt en plan over, hvordan fadderskaberne skulle fordeles ud over landet. Tanken var, at ud over de egentlige sønderjyske organisationer skulle også landbo- eller borgerforeninger, husmoderforeninger, ungdomsorganisationer m.v. inddrages for dermed at skabe bredest mulig interesse. Her fik jeg til opgave at udbygge fadderskaber for Flensborg og Sydtønder amter i det midtjyske område og på Fyn.

I Grænseforeningen fulgtes min oprettelse af fadderskaber med nogen bekymring. Jeg blev derfor indbudt til et møde på Grænseforeningens kontor, hvor kontorchef Antoni Petersen og fuldmægtig O.M. Olesen foreholdt mig, at et for intensivt fadderskabsarbejde nemt kunne blive til skade for Grænseforeningens egne skoleindsamlinger. Det var jeg nu ikke helt enig i, netop en øget personlig kontakt over grænsen ville fremme interessen og dermed offerviljen, og jeg tror faktisk, jeg fik ret. Da jeg i slutningen af min Sydslesvigsk Udvalgs-tid deltog i to af Grænseforeningens amtsindsamlinger, i Skanderborg amt til skolen i Hostrup og i Århus-Randers amter til skolen i Strukstrup, to amter hvor jeg netop have opnået gode resultater i udbygning af fadderskabsarbejdet, viste det sig forholdsvis nemt at skaffe midler til skolerne.

Vi levede stadig i visumtiden, og ville foreninger fra Sydslesvig på besøg i Danmark, måtte der foreligge behørig indbydelse. Det voldte ikke større besvær, når en fadderskabskreds stod som indbyder. Men ikke alle distrikter i Sydslesvig var så begunstigede, og da gjaldt det om at finde en udvej. Fra den pågældende amtssekretær i Sydslesvig fik jeg sendt deltagerlister, og det var så op til mig enten at finde en kreds, der ville stå som indbyder eller simpelthen opfinde en kreds. Forsynet med de rette stempler gik indbydelsen af sted, og i reglen blev et visum sikret, somme tider endda uden at den indbydende kreds kendte noget til eller fik besvær af besøget.

Desværre kunne jeg ikke selv komme over grænsen. Alle samtaler med sydslesvigere måtte føres på denne side grænsen. Det var derfor på høje tid, at jeg også kom en tur til Sydslesvig, men det viste sig slet ikke at være så nemt.

To gange fik jeg afslag fra de visumudstedende myndigheder. Selv om jeg pegede på, at jeg havde en personlig interesse i at komme til Flensborg, hvor min far havde boet, og jeg desuden havde en indbydelse fra Sydslesvigsk Forening, så var døren fortsat lukket.

Gensyn med Sydslesvig

I efteråret 1948 traf jeg under et møde i Fredericia generalsekretær Frants Thygesen. Vi snakkede om det kedelige i, at jeg ikke kunne komme over grænsen, skønt jeg jo var officielt indbud. Det var nok min tilknytning til Sydslesvigsk Udvalg, der voldte hindringer. Jeg kom da til at nævne, at der i mit pas under stillingsbetegnelse stadig

stod »landmand«. Det gav pludselig den rigtige idé. Det var ikke som rejsesekretær i Sydslesvigsk Udvalg, jeg skulle inviteres, men som landmand, oven i købet Diplomlandwirt. Derfor blev jeg nu inviteret af de sydslesvigske landboforeninger til at holde foredrag og vise film om den jyske hest. Nu var der pludselig ikke mere i vejen. Der blev omgående bevilget visum, og den 3. januar 1949 kunne jeg passere grænsen, dog ikke uden at opleve et typisk mellemspill. Lige op til jul havde jeg fået en stor pakke af Sydslesvigsk Udvalgs blad »Det brændende Spørgsmål«. Jeg skønnede, at det ville de sikkert have glæde af i Sydslesvig, så jeg tog pakken med. Inderst inde var jeg dog ikke helt sikker på, om det nu var så godt. Bladet var ikke velset hos myndighederne. Så da jeg skulle gennem grænsekontrollen – det var endnu i den gamle toldbygning i Kruså – holdt jeg pakken et stykke under skranken. Grænsebetjenten fik alligevel øje på den. Hvad det så var? Og prompte svarede jeg »Weihnachtshefte«, for hele forsiden var et stort julemotiv. Ja men så var det da i orden, blot skulle jeg betale 39 Pfennig i papirtold.

Det var unægteligt et andet Sydslesvig end det jeg kendte fra før krigen. Flensborg var blevet en grå og trist by, og det myldrede med mennesker overalt. Som følge af flygtningetilstrømningen var byens indbyggertal øget med ca. 40.000 siden 1939. Selv om den værste sortbørs efter D-markens indførelse i 1948 var ophørt, så stod handlende overalt og falbød et eller andet. Cigaretter var stadig hård valuta, især når det var engelske.

Min ungdoms bebyggelse Burghof i Flensborg havde skiftet karakter. I 1939 var der tre danske familier. Nu var nærmest hele komplekset dansk. Det var spændende at besøge nogle af de nye kontorer som ungdomssekretariatet i Norderhofenden, bysekretariatet i Nicolajgade eller det danske hospital i det gamle skyttehus. Overalt var der travlhed. Det første danske møde, jeg overværede i Flensborg, var Helligånds menigheds nytårsmøde i Borgerforeningen, hvis sal var fyldt til bristepunktet. Ligeegyldigt, hvor man færdedes, vrimlede det med mennesker, og overalt i hjemmene havde man flygtninge, så der knapt var plads til de egentlige beboere.

I Flensborg blev jeg modtaget af konsulent Aage Sørensen og samme dag var vi vestpå til et besøg hos Johannes Oldsen i Lindholm, og om aftenen holdt jeg så foredrag og viste film om den jyske hest i Risum kro, hvor Carsten Boysen, der en tid havde været borgmester i kommunen, nu var kromand. Det blev, så vidt jeg husker, også det

eneste hesteforedrag jeg holdt, men i de fire dage, mit første besøg varede, gjaldt det først og fremmest om at få snakket med så mange som muligt og danne sig et indtryk af stemningen. Der skulle desuden snakkes fadderskaber med amtssekretærer og distriktsformænd.

Det mærkedes tydeligt, at hernede levede mange stadig i håbet. Hvornår kommer genforeningen, var et tilbagevendende spørgsmål. Sent glemmer jeg et besøg hos købmand Carl Moltzen i Kappel. Han hørte til de meget engagerede, og da jeg om aftenen sammen med skoleleder Martin Mortensen, hvis barakskole i Kappel i juleferien af en eller anden besynderlig grund var blevet totalt mørkelagt, besøgte Moltzen, var det helt naturligt den forventede genforening, snakken drejede sig om. Moltzen havde den skønne drøm, at i modsætning til Christian X, der red over grænsen på den hvide hest, skulle Frederik IX komme sejlene ind ad Slien på »Dannebrog« og igen overtage det tabte land. Her var håbet stadig ubrudt.

Det hændte dog også, at man mødte de allerede skuffede. En købmand i Sønderbrarup betroede mig, at han havde været med, sendt sine børn i dansk skole, været medlem af Sydslesvigsk Forening, men han måtte vælge enten sin danskhed eller forretningen. Han valgte det sidste. Det hele blev jo nok ikke til noget. Noget lignende oplevede jeg, da jeg sammen med professor Hansen Larsen og konsulent Aage Sørensen senere på året skulle deltage i et møde hos gårdejer Peter Hansen, Philipstal ved Stenbjerg. Også han hørte til dem der endnu sad med et stille håb. Anderledes med den fremmødte kreds af Angel-proprietærer og forpagtere. Flere af dem var velkendt med danske landbrugsforhold, og nogle havde endda en tid været i Nordslesvig. Igen var det afgørende spørgsmål, hvad bliver det til? Ville Danmark overtage Sydslesvig, var det i orden, og de ville givetvis loyalt have tilpasset sig. Men glippede det, så foretrak de at blive på tysk side. Jeg kunne godt forstå dem. I den stadig ophedede situation kunne det være svært at bryde med det tyske landsbyfællesskab. Men det var netop sådanne folk, der var brug for i Angel, hvis danskerne skulle markere sig. Nu var det husmænd, håndværkere og landarbejdere, der åbent bekendte sig til det danske og stod for det lokale danske foreningsarbejde og det uanset, hvilke følger det kunne få for dem personligt. Men i Angel med de store standsforskelle havde de ofte dygtige landmænd svært ved at acceptere en dansk forening, deres fodermester måske var formand for. Peter Hansen forblev tro overfor det danske. Til gengæld blev hans søn en solid tysk partigænger indenfor FDP.

Glimt fra årsmødeoptøget i Flensborg 1957. Flensborg 3. distrikt på vej til årsmødet under Dannebrog og den slesvigske løvefane. Først fra midten af 1950'erne var det tilladt at føre Dannebrog i optog. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Det viste sig herefter meget nemt at komme til Sydslesvig. Straks jeg søgte igen – til landbrugsforedrag – gik det i orden, og tredje gang fik jeg løbende visum, så nu var døren for alvor åben.

Der var også stærkt brug for det. Jeg blev indbudt til en række foredrag under den sydslesvigske ungdomsuge, og desuden krævede udbygningen af fadderskabsarbejdet, at jeg tog ud i de enkelte distrikter. Det gav anledning til at besøge alle egne af Sydslesvig og samtidig møde en række interessante personer. Lad mig her nævne et besøg sammen med amtssekretær Lars Schubert hos gdr. Detlef Thomsen i Vinnert på Husum-egnen. Denne vestslesvigske bonde havde i 1919 ladet sig opstille og blev også valgt til den tyske nationalforsamling i Weimar. Hans danske sympatier gav ham en del vanskeligheder, da danskheden på Husumegnen dengang stod ret svagt. Efter 1945 holdt han sig ikke længere tilbage og lagde betydelige kræfter i det danske landbo- og kreditforeningsarbejde.

En anden spændende person var godsejer Daniel Petersen, Vesterholt. Selv var han født nordslesviger men havde under første verdenskrig købt den store gård ude ved Treja. I mellemkrigsårene var

han stærkt engageret i det danske arbejde. Som det temperamentsfulde menneske, han var, kunne han ikke skjule bitterheden over Danmarks holdning, og det var ikke blide ord, der faldt om Hans Hedtofts stilling til Sydslesvig. Mere besindighed mødte man hos Hermann Lorenzen, Kollund mark. Han havde altid været dansk trods de ublide vilkår. Selv om han følte skuffelse over, at Danmark ikke efter det tyske sammenbrud havde overtaget Sydslesvig, så tog han det roligt. »Vi skal nok klare os«, mente han. Det samme gjaldt Theodor Andersen i Aventoft, Niels Bøgh Andersens far. Han og hans gæve kone havde levet her lige op ad grænsen. De oplevede skuffelsen i 1920 og nu igen i 1945. »Men der kommer en dag i morgen«, var gamle Theodors løsen. Troen på en dansk fremtid for hans hjemstavn svigtede aldrig. Eller jeg mindes Nis Toft i Rødenæs kun få km fra grænsen. Vel var han skuffet, men det danske drømte han ikke om at svigte.

Spændende var det også at gentræffe A. Lorenz Büchert fra Jaruplund. Jeg kendte ham svagt fra min Flensborgtid før krigen, og jeg havde talt sammen med ham ved et møde i Vamdrup. Denne jævne bonde, der i 1920 havde lært sig dansk gennem læsning af Flensborg Avis og siden givet sine meninger udtryk i to bøger, troede også stærkt på en genforening. Han opgav aldrig håbet, og det gjorde hans søn Nicolaj, som i en lang årrække efter krigen var skoleleder i Husby, heller ikke.

En aften, da jeg var på vej til et møde i Tinningsted, gik det galt med bilen. De sydslesvigske veje var ikke gode for mit alderstegne køretøj. En aksel var gået. Jeg havde lige passeret en større gård og her gik jeg ind og spurgte på pænt tysk om jeg måtte ringe til Falck i Tønder. Man lovede også at hente bilen, men der ville gå nogen tid, for Falck kunne ikke uden videre krydse grænsen. Så blev jeg budt indenfor, og vi snakkede hyggeligt over en grog, stadig på tysk. På en væghylde overvågede en buste af Bismarck, at vi holdt den rette tone. Jeg blev klar over, at jeg var kommet ind til en af egnens kendte tyskere, grd. Chr. Jessen-Tinningsted, som havde været eller måske stadig var amtsforstander. Mens vi snakkede, kom en karl ind og spurgte på klingende sønderjysk om et eller andet og fik omgående svar i samme mål. Så var isen brudt, og snakken gik videre på sønderjysk. Chr. Jessen var selv hesteopdrætter, og pludselig havde vi meget at snakke om og opdagede også, at vi havde en mængde fælles kendte i Nordslesvig. Hans kone var af en dansk slægt i Skærbæk og

fik mig da også fortalt, at deres datter nylig var blevet viet af den danske præst i Læk.

Hvor besynderlige grænselandsforhold kan være, fik jeg også konstateret, da jeg skulle besøge SSF-distriktsformanden i Hjoldelund, en hr. Kirsten. Han var ikke hjemme, for han var i Nordslesvig for at hente »Verwandtenkinder« – slægtningebørn. Det tyggede jeg lidt på, indtil jeg kom i tanker om, at vi i Haderslev havde et pensionat drevet af en familie Kirsten. Men de var tyske. Børn fra det tyske mindretal måtte komme på familiebesøg syd for grænsen. Og her hentede så denne nu danske distriktsformand børnene hos sin stadig tysksindede familie i Haderslev. Da jeg senere traf hr. Kirsten, mærkede jeg også her den voksende tvivl. Han så ret mørkt på udsigterne for det danske arbejde. En ønsket dansk skole fik man næppe, og så var der nok heller ikke længere brug for et fadderskab. Senere fik man dog på de kanter det danske forsamlingshus i Mønkebøl, og her foregår et ganske solidt arbejde, og det fadderskab til en nordjysk forening, som kom i stand, består stadig.

Et andet besøg var i Jerreshøj-Tarp, hvortil jeg havde formidlet en kontakt til Brande. Her holdt jeg et landbrugsforedrag, og efter mødet kom jeg til at sove i det soveværelse hos gdr. von der Wehl, hvor stedets danske skole havde til huse. Her blev det til et hyggeligt gensyn med Carla Schiebler, som jeg kendte fra mit arbejde i Det unge Grænseværn. Efter 1945 rejste hun som lærer til Sydslesvig, inden hun overtog gerningen som forstander for den nyoprettede ungdomsskole i Højer.

I 1950 var jeg nogle dejlige dage på Sild, hvor jeg blev den første gæst i den danske skole i Hørnum. Både den og skolen i Stedesand var resultater af indsatsen fra de to fadderskabskredse i Grindsted og Ølgod. Da man hørte, at det eneste man faktisk havde brug for, var en dansk skole, indsamledes de fornødne midler, og i Oksbøllejren købtes en stor barak, hvis ene halvdel kom til Stedesand og den anden til Hørnum. Skoledirektør Bernhard Hansen brugte ikke helt blide ord om disse selvbestaltede forsøg på at rejse skoler i Sydslesvig. Hverken Hørnum eller Stedesand stod på hans liste over skoleønsker. Men nu var de der. De holdt ikke så længe, men begge skoler fortsattes som danske forsamlingshuse. Skolen i Hørnum blev siden kursus- og lejrskolecenter. Jeg kom siden til at opleve, hvordan vrede vendelboer på et sendemandsmøde af Bernhard Hansen krævede at den danske skole i Tating, de havde samlet penge ind til, nu omsider kom

Fra rejsegilde på et af de mange skolebyggerier i 1950'erne. I midten skoledirektør Bernhard Hansen, yderst til venstre skoleforeningens formand grosserer Cornelius Hansen og Grænseforeningens næstformand Peter Michaelsen, Lunderskov. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

i gang. Tating hørte efter mit skøn heller ikke til de skoler, der egentlig skulle være rejst. Men endnu kan jeg se en glædesstrålende Bernhard Hansen skride ind i salen, afbryde mødet og meddele, at han fra Kiel netop havde modtaget meddelelse om, at skolen i Tating var godkendt. Stor jubel.

Mine kontakter til Bernhard Hansen havde kun været få. Jeg kendte ham fra forskellige møder og ikke mindst huskede jeg ham fra den djærve indsats, han øvede i mellemkrigsårene som lærer på Duborgskolen. Nu stod vi i den situation, at fadderskabet i Bjerre herred til den danske skole i Oversø havde indsamlet ca. 20.000 kr. som skulle anvendes til et mødelokale ved skolen eller helst en sal. Det måtte vi først snakke med skoledirektøren om. Sagen syntes ikke at interessere skoledirektøren synderligt. Det kunne da være udmærket med et mødelokale, men nu måtte man se. Da de gode folk fra Bjerre herred havde forelagt deres sag og forlod mødet, bad Bernhard Hansen mig om at blive. Jeg var nærmest indstillet på, at jeg nok skulle have en omgang for min nævenyttighed. Men nej. Først slog Bernhard vindu-

et op, og udsendte en række saftige sømandseder, der vel kunne fortolkes derhen, at den sag, vi lige havde talt om, ikke passede ham. Sådant lå landet dog ikke. Han skulle bare have luft, og så ville han iøvrigt snakke. Det blev en lang og givtig snak. Jeg havde ude omkring mødt stærkt delte meninger om denne ofte ret egensindige skoledirektør. Her glemte man ofte, hvor mange hensyn han i grunden skulle tage såvel til briterne, tyskerne, de bevilgende myndigheder i Danmark, Grænseforeningen og så de mange venlige kredse, der gerne ville gøre et eller andet godt for netop deres venskabskreds, og endelig var der jo sydslesvigerne, der ofte ikke forstod hans dispositioner og godt kunne være kritiske.

Det blev efterhånden til mange Sydslesvigbesøg i mange forskellige ærinder. Det må have været engang i 1950, at jeg sammen med provst K. B. Hillgaard, Skivholme, formand for Grænseforeningen i Århus amt, skulle til Pries med en ladning tøj. Det var der overalt hårdt brug for. Men tolderne kiggede lidt mistroisk på vor ladning, indtil jeg fik sagt, at det skulle til Kiel. Pries er som bekendt en forstad til Kiel, så det var jo ikke helt ved siden af. Straks kom det store smil frem, og vi lod gerne de tyske toldere tro, at tøjet var til nødstedte tyskere i Kiel.

Det blev også året, hvor jeg første gang igen kunne være med til et dansk årsmøde. Jeg blev sendt til Vesterland og indledte her den ubrudte række af årsmødetaler frem til 1988. Den 9. juli 1950 var der landdagsvalg. Danskheden fik 71.811 stemmer og 4 mandater. Nedtællingen var så tydelig begyndt. Skuffelsen eller erkendelsen af, at en genforening næppe kunne ventes, bredte sig, samtidig med at den tyske modstand blev stadig mere aggressiv.

I efteråret 1950 kom jeg til at lede den første udflugt til Sydslesvig. Det var Sydslesvigsk Udvalg i Vejle amt, der indbød, og turen gik gennem Angel til Ekernførde og videre til Rendsborg, hvor der var indkvartering, og hvor der om aftenen holdtes en stor fest. Næste dag gik det til Slesvig og Danevirke, og her løb jeg første gang på Søren Telling, som skulle føre os rundt i de gamle volde. Han var en spændende person og havde ført en noget omtumlet tilværelse. Det er næppe for meget sagt, at han var den sidste landsknægt. Men fortælle det kunne han. Han kunne få folk til at lytte og gøre tingene så lyslevende, at man næsten kunne se de gamle kæmper holde vagt ved Danevirke. Det var hans store fortjeneste, at Danevirke ikke i 1945 blev udslettet af tyske tankfælder.

Valgkamp 1951

I april 1951 var der kommunalvalg i Sydslesvig. Der var jo valg næsten hvert år, og det havde tappet svært i Sydslesvigsk Vælgerforenings kasse. Da man samtidig var klar over, at meget stod på spil ikke mindst i Flensborg, hvor det danske flertal var truet, skulle der gerne skaffes penge, og det blev min opgave at finde kilder. Det lykkedes – der indløb flere store checks. Ved valget opnåede SSW 66.172 stemmer, hvilket sammenlignet med landdagsvalget året før var et tab på ca. 6.000 stemmer. Mere kedeligt var, at det danske byrådsflertal i Flensborg gik tabt.

Kort før valget blev jeg bedt om at køre til Flensborg og aflevere et større antal – vel en 5.000 – valgbrochurer, der var trykt i Danmark. Da en heldigvis ikke videre oplagt tysk grænsebetjent spurgte, hvad det dog var for en mængde papir, forklarede jeg ham omhyggeligt, at jeg ofte holdt landbrugsforedrag i Sydslesvig, og her var det nødvendigt med trykte bilag. Det forstod han da godt, mens han opgivende sagde til mig – det var nemlig en temmelig varm sommerdag: »At De gider«. I Flensborg blev man begejstret for denne hjælp. Brochurerne skulle omgående fordeles. Og så ville man gerne have et lignende antal til det store møde i Det tyske Hus aftenen før valget, så alle deltagere – den gang kunne et dansk valgsmøde godt fylde alle husets 1.500 pladser – kunne få brochurer til at fordele til naboer og bekendte. En ny forsyning blev hentet. Heldigvis følger heldet ofte de tossede. Det var samme grænsebetjent, der stod i Kruså og igen med ordene »At De gider« lod mig passere grænsen.

At brochuren ikke var absolut velset, fik vi imidlertid konstateret samme dag. Stud.mag., senere professor og dansk generalkonsul Lorenz Rerup ankom om eftermiddagen med toget til Flensborg. I hans kuffert fandt grænsebetjentene bare to sølle eksemplarer af dette skrift. Det var indførsel af politisk hetzpropaganda. Rerup blev anholdt, og alle mulige instanser fik travlt med at få ham fri igen. Først sent på aftenen slap han ud. Da var samme brochure i mellemtiden spredt over hele Flensborg. Valgmødet fortsatte iøvrigt med et mægtigt fakkeltog fra Det tyske Hus til Nørreport. Men også faklerne skulle betales, og det var der ingen penge til. Igen måtte jeg gå tiggergang og fik da, så vidt jeg kan se, også pengene.

I disse år blev der fra tysk side lagt mange hindringer i vejen for det danske arbejde. Også politisk forsøgte ministerpræsident Lübke

at stække danskheden gennem ændring af valgloven, hvorefter der krævedes 7,5 pct. af alle stemmer i Slesvig-Holsten for at blive repræsenteret i landdagen. Forslaget måtte dog efter en dansk klage til Forbundsdomstolen i Karlsruhe ændres og kom til at lyde på 5 pct. Men også denne bestemmelse kunne – og det blev jo tilfældet i 1954 – true de danske mandater.

Min sidste tid i Sydslesvigsk Udvalg

Året 1951 blev mit sidste i Sydslesvigsk Udvalg. Gennem længere tid havde økonomien været anstrengt. A. P. Møller, der gennem flere år havde financieret væsentlige driftsudgifter, var nu indstillet på at anvende pengene direkte i Sydslesvig. På landsmødet i efteråret 1950 havde man derfor vedtaget at omdanne Sydslesvigsk Udvalg til en medlemsorganisation. Det var der imidlertid ret så delte meninger om. Mens man i København og på Sjælland nok kunne følge tanken og også fik tegnet en del medlemmer, lå det anderledes i resten af landet.

I Midtjylland, hvor vi hele tiden havde opretholdt et nært samarbejde med de lokale sønderjydske foreninger under Grænseforeningen, og hvor i mange tilfælde den sønderjyske forenings bestyrelse også fungerede som lokaludvalg for Sydslesvigsk Udvalg, var vi ikke interesseret i at ødelægge dette gode samarbejde ved at skabe en form for konkurrenceorganisation. Måske var vi også af den mening, at Grænseforeningen og dermed de lokale sønderjyske foreninger nok fortsat ville bestå, hvilket især ville få betydning for det efter vor mening så vigtige fadderskabs- eller venskabsarbejde. Desuden viste det sig, at adskillige af de lokaludvalg, der var oprettet, kun fungerede i kort tid, og at tegne medlemmer var de slet ikke interesseret i.

Der kunne godt skaffes penge, hvilket vi ikke mindst konstaterede, da Sydslesvigsk Udvalg startede indsamlingen til danske skoler i Rendsborg og Ejderområdet. Vi meddelte derfor professor Hansen Larsen, at vi ønskede at bevare den bestående løse organisationsform, ligesom vi tilbød at skaffe beløb, der svarede til et rimeligt antal medlemmer, men det faldt aldeles ikke i Hansen Larsens smag. Han henviste til de betydelige faste bidrag, der var tegnet ikke mindst blandt landmænd på Sjælland, og som yderligere skulle følges op af medlemsbidrag.

Det var da også en ganske stor opgave udvalget havde påtaget sig

med de tre danske skoler henholdsvis i Rendsborg, Vestermølle og Drage. Dansk Skoleforening måtte ikke drive skoler syd for linien Sli-Danevirke-Frederiksstad, en linie der i skyggen af den igangværende Koreakrig af skoledirektør Bernhard Hansen blev betegnet som Sydslesvigs 38. breddegrad. Derfor var Slesvig-Ligaen gået i gang med et byggeri i Ekernførde, mens foreninger i hovedstaden indsamlede til en skole i Askfeldt. Til finansiering af Sydslesvigsk Udvalgs skoler oprettedes Ejderindsamlingen, og i Sydslesvig blev disse skoler administreret af Ejderselskabet.

De store opgaver gjorde det vanskeligt at opretholde en større administration. Hovedkontoret flyttede flere gange og personalet blev indskrænket. Samtidig måttet nettet af rejsesekretærer beskæres. Vi var ganske vist kun tre tilbage, konsulent Jørgen Hansen på Sjælland, højskolelærer Peter Seegert i Nordjylland, mens jeg arbejdede i Midtjylland og Sønderjylland. På Fyn varetog lærer Aage Ovesen et deltidjob som sekretær.

I april 1951 kom den første opsigelse. Peter Seegert valgte at fratræde og overtog stillingen som forstander for Voldby efterskole ved Grenå. Som følge deraf blev jeg nu bedt om at bestride arbejdet i hele Jylland, hvilket var en nærmest uoverkommelig opgave, og det blev derfor kun til rent sporadiske besøg i det nordjyske. Her var landsdelsformanden stiftsprovst og senere biskop Chr. Baun heller ikke videre indstillet på, at der skulle oprettes en medlemsorganisation.

Helt naturligt var der en del usikkerhed omkring Sydslesvigsk Udvalg. Nogle var utilfredse med Hansen Larsens egenrådige ledelse, og der rejstes en direkte opposition, som dog hurtigt løb ud i sandet. Nogle af de oprørske blev simpelthen fjernet. Også et forsøg fra lektor Viggo Petersen i Sønderborg og Slesvigligaens formand Peter Kragelund på at etablere en sammenslutning af Sydslesvigsk Udvalg og Slesvig-Ligaen blev standset af Hansen Larsen. Han fulgte nøje, hvad der skete ude i landet. Det kunne jeg tydeligt konstatere, da jeg blev kaldt til et møde hos professoren for at gøre rede for mit kendskab til sammenslutningsplanerne, som jeg kendte, eftersom jeg som en slags observatør overværede Viggo Petersens møde i Sønderborg.

Jeg kan fra denne sidste periode se, at jeg holdt temmelig mange møder i Nordslesvig, hvor forståelsen for Sydslesvig nu var mere udbredt. Det var ikke længere, som amtmandinde Ingeborg Refslund Thomsen engang sagde, kun rigsdanske præster og lærere, der var optaget af Sydslesvig. Under mine møder mødte jeg ganske mange

gode lokale folk. I Tønder amt fik jeg et nært samarbejde med Duborgskolens senere rektor Knud Fanø. I Haderslev amt var det lærer Sigurd Ravn, Vojens, og ikke mindst han energiske kone, Ellen Grau, der styrede arbejdet. Da han blev et af ofrene for Hansen Larsens udrensninger, afløstes han af pastor Johs. Nielsen, Skodborg. I Sønderborg amt var kæmner Holger Dahl, Augustenborg, amtsformand. Han var måske nok mere Slesvigligemand, men udvalget havde dog en ganske stærk organisation. Kun i Aabenraa amt blev mine besøg mere tilfældige.

Overalt i Nordslesvig kunne man nu tydeligt fornemme det stemningsskred, der var sket, og som jo allerede lå helt klart under folketingsvalget i 1947. Ikke uvæsentligt var det, at grænsen var blevet mere åben, så gamle bekendte og slægtninge igen kunne mødes, og man af dem fik et klart billede af, hvad der var sket i Sydslesvig. I Vejle amt påtog man sig gennem et par år en ganske særlig opgave. Jeg havde af rektor Hermann Tychsen i Flensborg fået besked om, at man stod med 300 børn fra danske skoler, som ikke kunne komme på sommerferieophold i Danmark. Nu ville man gerne sikre dem et ophold i efterårsferien. Det viste sig slet ikke så svært at få alle børnene anbragt i og omkring Vejle.

Imidlertid levede vi stadig med usikkerheden omkring Sydslesvigsk Udvalgs og dermed rejsesekretærarbejdets fremtid. Som nævnt var den første opsigelse kommet i foråret. Selv om jeg havde fået at vide, at jeg kunne regne med at fortsætte i hvert fald nogen tid, så var det alligevel usikkert.

Situationen må være rygtedes i Dansk Nordisk Ungdomsforbund, hvis formand pastor Kaj Lænkholm var inde på, at jeg kunne blive deres rejsesekretær og samtidig måske bestyre vandrerhjemmet i Store Jyndevad. Den plan viste sig dog ikke at være realiserbar. Provst Hillgaard, Skivholme, der var formand for Jydske Venstre, kunne godt tænke sig at få mig knyttet til partiorganisationen, men heller ikke det var der rigtigt grundlag for, selv om det blev anbefalet Erik Eriksen.

På Grænseforeningens sendemandsmøde samme år hørte jeg imidlertid politimester Vagn Bro tale om, at vel havde man de udmærkede rejsesekretærer, der tegnede mange medlemmer og oprettede nye foreninger, men der kunne være brug for en sekretær, der tog sig af selve organisationsarbejdet. Det lød jo spændende, og jeg skrev straks til Vagn Bro og gjorde rede for mine tanker omkring sådan en stilling.

Politimester Vagn Bro (1894-1966) var et fremtrædende medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse og forretningsudvalg og formand for organisationsudvalget. Her tager han en plakat for Det sønderjydske Lotteri i øjesyn. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Vagn Bro må imidlertid have misforstået mine ellers udførlige intentioner. Jeg fik brev om, at man ville overveje at finde et distrikt, hvor jeg som rejsesekretær kunne tegne medlemmer og iøvrigt tage mig af organisationsarbejdet. Det var nu ikke lige det, jeg havde tænkt mig.

Der var nemlig i mellemtiden kommet en opfordring fra Sydslesvigsk Forening, om jeg kunne tænke mig at komme til Sydslesvig og med bopæl et sted på vestkysten være SSF's rejsesekretær i hele landsdelen. Det lød jo helt anderledes tiltalende, så jeg slog til og nåede endda fra SSF's forretningsudvalg at få besked om, at jeg var ansat. Men den nye stilling var ikke normeret i SSF's budget. Jeg forsøgte så at snakke med A. P. Møller-fonden, der tidligere via Sydslesvigsk Udvalg havde betalt min løn. Men en samtale med kaptajn Mogens Møller gav ingen løfter. A. P. Møller ville anvende sine tilskud til andre formål.

Lidt mistrøstig vandrede jeg op til Grænseforeningen for at høre, om den ville hjælpe Sydslesvigsk Forening med økonomien til den påtænkte opgave. Kontorchef Antoni Petersen havde imidlertid helt andre tanker. Han henviste til mit brev til Vagn Bro og meddelte, at han godt ville anbefale, at Grænseforeningen oprettede en stilling som organisationssekretær. En samtale med grosserer Peter Michael sen, Lunderskov, som på den tid var fungerende formand, bekræftede sagen. Med tiltræden 1. januar 1952 var jeg nu ansat som rejseinspektør i Grænseforeningen. Jeg blev inviteret til at møde med organisationsudvalget, som jeg herefter skulle stå til ansvar for, ligesom jeg på et påfølgende hovedstyrelsesmøde kunne danne mig et indtryk af de personer, jeg i tiden herefter skulle samarbejde med, og hvilke opgaver Grænseforeningen iøvrigt var optaget af.

Rejseinspektør i Grænseforeningen – foreningspleje

Min stilling som rejseinspektør i Grænseforeningen var noget af en nyskabelse. Mit arbejdsområde omfattede hele landet inclusive de opgaver, der meldte sig i Sydslesvig. Det var jo her, jeg kunne hente nye impulser til de foredrag, der ville melde sig, og til de artikler, jeg agtede at skrive. Det var derfor ikke helt forkert, når jeg engang i selvangivelsen til skattevæsenet på spørgsmålet arbejdsområde skrev »Danmark til Ejderen«.

Det var en velstyret og aktiv organisation, jeg nu skulle arbejde for. Grænseforeningen havde længe haft en række rejsesekretærer, men deres væsentligste opgave var at tegne nye medlemmer og at oprette nye foreninger, som derefter ofte blev overladt til sig selv. Vel var de lokale foreninger samlet i amtsorganisationer, men hverken amtsformænd eller amtssekretærer havde fornøden tid til at besøge det vok-

sende antal lokalforeninger. Kontoret i København lå for de fleste for langt væk. Den væsentligste kontakt bestod i udsendelse af cirkulærer og årligt indsendte foreningsindberetninger. Ellers var det årlige amtsmøde og på landsplan sendemandsmødet, den eneste mulighed for at bevare kontakten til og fra lokalforeningerne.

Her blev det nu min væsentligste opgave at udbygge en bedre kontakt mellem hovedorganisation, amtsforeninger og de lokale foreninger. Jeg skulle tage mig af selve organisationen og oplysningsarbejdet med foredrag, film og hjælp til foreningerne i deres mødevirksomhed. Organisationsudvalgets magtfulde formand var den navnkundige politimester Vagn Bro.

Vigtigt var det at medlemstallet kunne holdes. Da 2. Verdenskrig sluttede, talte Grænseforeningen 316 foreninger med 142.481 medlemmer. I 1948/49 nåede den helt op på 199.006 medlemmer fordelt på 379 lokale foreninger. Selv Vagn Bro så frem til et medlemstal på over 200.000. Men det blev aldrig nået. Sydslesvig-politikken var gået i hårdknude, og også i Sydslesvig var der en begyndende tilbagegang. Det påvirkede også interessen i Danmark og dermed Grænseforeningen, hvis medlemstal da jeg blev ansat i 1951, var dalet til 173.628, mens antallet af lokalforeninger nu var steget til 447.

Grænseforeningens fire rejsesekretærer tegnede dengang vel omkring en halv snes tusinde medlemmer om året. Det var jo endnu i de tider, hvor der især på landet altid kunne træffes folk hjemme. Det var da også især i landsognene, rejsesekretærerne fik deres bedste resultater. Vagn Bro var meget begejstret over rejsesekretærernes arbejde og fremhævede dem gerne i sin årlige beretning på sendemandsmødet som de folk, der i storm og regn cyklede ud ad de lange veje for at tegne nye medlemmer. Vist gjorde de et stort arbejde, men der var dog langt fra altid varig gevinst. Det sås året efter, når foreningen ville opkræve kontingent. Dertil kom, at en del små foreninger havde svært ved at klare opgaverne. Adskillige var nærmest blevet oprettet i en form for begejstringsrus i tiden omkring 1945. Problemerne i adskillige lokalforeninger fremgik tydeligt, da der alene for året 1951 savnedes oplysninger fra 100 af de ialt 440 lokalforeninger. Der var således brug for en mere direkte kontakt til foreningerne, deres formænd og bestyrelser.

Ved min ansættelse blev det aftalt, at jeg så hurtigt som muligt skulle besøge alle lokalforeninger ved simpelthen at tage et amt ad gangen. Grosserer Peter Michaelsen, Lunderskov, havde som for-

mand for De Samvirkende Sønderjyske Foreninger i Ribe amt og fungerende formand for Grænseforeningen, betinget sig at jeg startede i Ribe amt. Den 2. januar 1952 begyndte jeg så på min pilgrimsfærd.

Selv om enkelte lokalforeningsformænd havde udtalt sig kritisk over nu at skulle sættes under en slags inspektion, mærkede jeg dog aldrig nogen direkte modvilje. Tværtimod blev jeg alle steder modtaget hjerteligt, og enkelte lokalformænd følte det som en lettelse at have en person, de kunne henvende sig til og få hjælp til at få styr på foreningen.

På min første arbejdsdag nåede jeg at besøge 4 foreninger, og jeg fik en tydelig fornemmelse af, hvad der kunne ventes. I de to første foreninger var der ingen problemer. Den tredje havde problemer med en udenom foreningen etableret fadderskabskreds, og i den fjerde, Grindsted, var Sønderjysk Forening nærmest kun en skygge. Her fandtes en blomstrende Sydslesvigforening oprettet af det lokale Sydslesvigsk Udvalg, som samtidig var fadderskabskreds for Hørnum på Sild. Det blev da en af mine første opgaver at danne en samlet forening. Det blev en lokalforening under Grænseforeningen, som hele tiden har arbejdet fortræffeligt.

Alene i Ribe amt fandtes dengang 35 lokale foreninger. De fortsatte besøg førte til aftaler om at deltage ved bestyrelsesmøde eller at komme til foreningens generalforsamling. Foreningsvilkårene var yderst forskellige. Der var de gode foreninger, som gik nærmest af sig selv, og så dem, hvor vanskelighederne var tydelige, ja hvor man nærmest var ved at opgive ævred. I mange tilfælde viste det sig, at havde en forening en god fadderskabs- eller venskabskontakt over grænsen, var det betydeligt lettere at fastholde interessen. Værre var det, hvor der sad en formand, der kun havde overtaget posten, fordi ingen andre ville. Her sporede ofte modløshed og opgiveness. Straks i det første år var jeg ude for et af disse håbløse tilfælde. Det var i Fly i Viborg amt, hvor jeg var indbudt til generalforsamling, men hverken formand eller kasserer var mødt op og iøvrigt heller ikke andre. Men protokol og kassebog var afleveret til forsamlingshusets bestyrer, og han ville ikke beholde dem. Så det blev til en hurtig foreningsopløsning.

Nogle steder stødte jeg på en kreds af Det unge Grænseværn. Nu følte disse kredse sig nærmest forladte, da hovedforeningen ikke fungerede længere. Det var da helt naturligt at give disse kredse husly under Grænseforeningen. Også adskillige tidligere VU'ere, jeg traf på

min vej, fik jeg engageret i det sønderjyske arbejde. Jeg nåede i det første år at besøge alle foreninger i Ribe, Vejle, Skanderborg, Århus og Randers amter, desuden at starte i Viborg amt og tage en afstikker til Svendborg og Assens amter.

Enkelte opgaver havde jeg allerede tidligere været involveret i. I Bjerre herred syd for Horsens var startet en indsamling til et mødelokale ved Oversø skole. Den afsluttedes i foråret 1952 og gav det pæne resultat af omkring 18.000 kr. I Skanderborg havde jeg hjulpet Grænsforeningen med tilrettelæggelsen af indsamlingen til Hostrup skole. Det var en af mange amtsindsamlinger til rejsning af nye sydslesvigske skoler, som kunne erstatte nogle af de lige efter 1945 rejste skolebarakker. I Skanderborg indsamledes godt 40.000 kr., hvilket vel ikke var helt tilstrækkeligt til denne skole, men så klarede Grænsforeningen resten. I Randers og Århus amter startedes en indsamling til Strukstrup skole, og her indsamledes godt 100.000 kr.

En vigtig opgave i disse år var at skaffe tillidsmænd i foreningerne. Det var jo længe før vi kom ind i EDB-alderen med udsendte girokort. Opkrævningsarbejdet foregik stort set ved personlig henvendelse, og derfor var det i større foreninger nødvendigt med et net af tillidsmænd, Grænsforeningens sognefogeder, som Vagn Bro kaldte dem. Det kunne ofte være et besværligt arbejde at finde dem. Man fik stukket et godt navn ud og kørte glad derhen, og så blev det en nitte. Nej, der var andre, der var meget bedre til det arbejde. Og så fortsatte man til det omsider gav gevinst. Den meget energiske amtsformand i Svendborg amt, gdr. Hans Jensen, Gislev, holdt på, at der helst skulle være en tillidsmand for hver 15 medlemmer eller husstande. Han gennemførte det i sin egen forening på Midtfnyn, men det hørte nok til undtagelsen.

Sideløbende med de rent organisatoriske opgaver fulgte en mængde foredrag ud over hele landet. Det gav mange rejsedage og mange oplevelser, men det var under roligere forhold. I Sydslesvigsk Udvalg var der hele tiden i hvert fald indtil professor Hansen Larsen satte sig i formandsstolen ulidelige interessemodsætninger og indbyrdes kiv og ofte helt urealistiske diskussioner. Grænsforeningen var derimod præget af mere ro og stabilitet. Formanden Holger Andersen fulgte en helt konsekvent linie. Grænsforeningen stod overfor så store opgaver, at der ikke var råd til intern splid. Flere tusinde sydslesvigske skolebørn ønskede sommerferieophold i Danmark. Det blev klaret. Fra hele Sydslesvig forelå et stigende antal ønsker om

Tre af mine venner. Fra venstre provst K. B. Hillgaard, Skivholme, amtsformand i Århus amt, og Marie og Thorkild Klausen, Hadsten højskole, amtsformand i Randers amt. Foto i privateje.

danske skoler, og det blev her Grænseforeningens opgave at koncentrere sig om skoleønsker i Flensborg amt, Sydtønder, Gottorp, Husum og Ejdersted amter. Det skete efter aftale med staten, som i første omgang kom de nordlige egne til hjælp, mens derimod områderne syd for Sli-Danevirke ikke officielt betragtedes som egentlig dansk folkegrund, hvorfor her andre organisationer tog fat, Slesvigligaen i Ekernførde, og Sydslesvigsk Udvalg i Rendsborg Nørreamt. Grænseforeningen nåede i tiden 1945-53 at opføre 28 danske skoler i Sydslesvig. Disse enorme opgaver i Sydslesvig kunne kun løses, dersom også den danske stat trådte til med betydelige bevillinger. Derfor gjaldt det om at holde Grænseforeningen udenfor selve grænsestriden. Uanset hvilken regering, der sad ved roret, gjaldt det om for Grænseforeningen at bevare den fornødne tillid hos de bevilgende myndigheder.

Vel var der ikke altid enighed indenfor Grænseforeningens ledelse, og på sendemandsmøderne kunne bølgerne gå højt. Når det alligevel i den spændte periode fra 1945-50 lykkedes at undgå en sprængning af Grænseforeningen eller føre den ind på politisk mere usikre veje, skyldes det Holger Andersens autoritet. Jeg oplevede selv på et sen-

Holger Andersen, maleri 1959, benyttet som motiv på takkekort. Foto i privateje.

Med helse og venlig hilsen

Holger Andersen

demandsmøde, hvor der fremsattes krav om større støtte til Sydslesvigs sydligste egne, at Holger Andersen meddelte, at ønskedes slige krav fremmet, så blev det ikke med ham som formand. Og det bøjede man sig for.

Hvad Du evner kast af!

Allerede i de første år i Grænseforeningen kom jeg vidt omkring. Jeg nåede at besøge alle amtskredse og de allerfleste lokalforeninger. Nedenstående skema over et enkelt års gøremål giver et lille billede af arbejdets gang. Jeg lagde vægt på så vidt muligt at deltage i de

Amt	Antal besøgte foreninger	Antal besøg i foreninger	Generale forsamlinger	Foredrag		Best. møder Udvalg	Amtsmøder	Andre møder
				for- eninger	skoler			
København					·			2
Gl. Roskilde	4	6				2	1	
Frederiksborg	5	6					1	
Holbæk	2	2		1				
Sorø	10	22	1		2	1		
Præstø	5	8				1		
Maribo	7	21		1	9	2	2	
Odense	21	46	3	2		1	1	2
Assens	7	12	1					
Svendborg	18	38	6	2	8	7	1	1
Hjørring	5	6	1	1		1	1	
Thisted	6	9	4				1	
Ålborg	17	28	2	1				
Viborg	22	60	4	1		5	1	
Randers	21	48	3	1	13	6	2	
Århus	14	34		1		2	1	
Skanderborg	12	37	1	4	4	1	1	1
Ringkøbing	5	8					1	
Vejle	25	63	3	1		1	1	
Ribe	30	57	2			2		
Haderslev	1	4						
Åbenrå	1	2						2
Tønder	1	21						
Sydslesvig		30		8				15
I alt	239	568	31	24	36	32	15	23

I 1962 haft i alt 201 rejsedage, heraf 23 dage til besøg i Sydslesvig, 7 dage til København. Kontordage 76 i alt 277 arbejdsdage. Kørt i alt for Grænseforeningen 31.090 km. Holdt i alt eller deltaget i 161 møder, heraf de 36 på skoler med foredrag og film. Filmene er i alt vist 87 steder. Desuden ledet to ture til Sydslesvig. Skrevet ca. 75 artikler og holdt et radioforedrag. Afsendt i alt 579 breve, pakker etc.

Rejseinspektør Fr. Rudbecks arbejdsstatistik for året 1962. Gengivet efter Grænsevagten 1963 s. 64.

fleste amtsgeneralforsamlinger, hvortil jeg altid var indbudt enten som taler eller for at give gode råd. Dertil kom så besøg på kontoret eller diverse udvalgsmøder. Desuden havde jeg en stående indbydelse til Sydslesvigsk Forenings hovedstyrelsesmøder, ligesom jeg næsten hvert år deltog i de store landsorganisationer, SSWs og SdU's landsmøder. Og der var møder i amtsstyrelser og i distrikter.

En vigtig opgave var at indsamle økonomiske midler. Lige efter krigen kom de store indsamlinger til humanitær hjælp gennem Sydslesvig-Hjælpen og til rejsning af danske skoler. Dertil kom så ombygningen af Flensborghus og rejsning af Dansk Centralbibliotek, ombygning af Slesvighus til Hotel Skandia. Desuden lå et stort ønske fra Husum om et eget stort dansk forsamlingshus. Sønderjysk Forening i Gentofte havde i Husum erhvervet en bygning og indrettet den til hotel og mødelokaler. Grænseforeningen byggede et dansk fritidshjem i gården, og det var tanken at forbinde de to bygninger med en sal. Endelig var der også opgaver i Nordslesvig, støtte bl.a. til rejsningen af Tinglevhus og refugiet i Løgumkloster. Store midler kom fra det årlige mærkesalg på Dybbøldagen.

Ved andre mindre opgaver var lokal støtte nødvendig, og det faldt i reglen i min lod at prøve at løse problemet. Det var en fordel, at jeg havde fået et ganske godt indblik i lokalforeningernes økonomi, og derfor også var klar over hvilke foreninger, der lå inde med midler, så en overskuelig opgave kunne løses. Det må have været omkring 1960, at Hermann Tychsen en dag ringede og fortalte, at der omsider var et hus til salg ude i Stausmark, hvor man længe havde ønsket et dansk forsamlingshus. Jeg havde tidligere været derude sammen med Niels Kjems for at se på en nedlagt lokomotivremise fra amtsbanen, men ligesom i flere forudgående tilfælde spændte godsejeren på Runtoft ben. Danskerne skulle ikke have noget forsamlingshus, når han kunne forhindre det. Nu havde et dødsbo, hvis arvinger boede i Sydtykland og derfor var ligeglade med de dansk-tyske mellemværender, et hus til salg.

Handelen skulle afsluttes omgående. En henvendelse til Stausmarks fadderskab i Otterup og desuden til de velbeslåede foreninger i Ringsted, Herning og Vejle gav omgående resultat. Tre dage efter var Sydslesvigsk Forening ejer, og huset kunne indrettes til forsamlingshus.

Dog skal det indrømmes, at da vi samledes til indvielsesfesten, var der nok flere gæster end hjemmehørende. Man tænkte uvilkårligt, om ikke det alligevel havde været for sent. Men et solidt vandrelærerar-

bejde i de følgende år med forsamlingshuset som midtpunkt førte til fremgang.

Af og til lykkedes det at erhverve en gammel historisk bygning i Sydslesvig. Det var tilfældet ved købet af Amtmandsgården i Rendsborg, som Sønderjysk Samfund klarede suverænt, og da Skipperhuset i Tønning blev købt. Begge var dejlige gamle og historiske bygninger, men deres istandsættelse krævede en del. Til Skipperhuset manglede der penge til reparation af spiret, og der savnedes udstyr til det lejrskolehjem, det var tanken at indrette i bygningen.

Amtssekretær Hans Rage fra Ejdersted kom derfor for at spørge, om jeg kunne finde de 20-25.000 kr. der skulle bruges. Intet var jo mere naturligt end at spørge Hjørring amt, hvis lokale foreninger praktisk talt alle havde venskabsforbindelser i Ejdersted. På et amtsmøde fortalte Hans Rage om det nye hus og de mange muligheder der bød sig ikke mindst for lejrskoler fra Nørrejylland. De sindige vendelboer havde ingen bemærkninger, hvorefter amtsformanden, provst Waage Bek konstaterede, at det ønskede beløb svarede til netop 5 kr. pr. medlem i Hjørring amts sønderjyske foreninger. Om man var enig om at skaffe dem? Ingen protesterede, og i løbet af nogen tid faldt hele beløbet. Så enkel en sag behøvede ingen lang snak blandt vendelboer.

En lignende opgave opstod, da Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger ønskede at indrette et spejdercenter i Tydal ved Trene. Jeg mindes stadig indtryk fra et besøg, Franz Wingender indbød til. Det var noget af en ruin. Men den forfaldne ejendom lå i naturskønne omgivelser, og det var et ideelt sted for spejderne. Også her skulle der skaffes penge, og husker jeg ret, var hverken 5-mandsudvalget eller Grænseforeningen særlig begejstret. Men igen viste der sig at være en række flinke givere, så starten kunne gøres, ligesom spejderne og Skt. Georgsgildet i Sydslesvig lagde muskelkræfter til. Af den faldefærdige ruin udviklede Tydal sig til det fine center, som spejdere og lejrskoler siden flittigt har benyttet. Sådant meldte der sig stadig nye opgaver, hvor 10-20.000 kr. kunne gøre god nytte, og dermed sikre en eller anden aktivitet. I reglen var det opgaver af kulturel art, men også det politiske arbejde havde til tider og især op til en valgkamp brug for en håndsrækning. Det danske parti SSW havde ikke som de tyske partier store partiorganisationer at trække på. Der måtte søges helt andre veje, og intet var jo mere naturligt end at gå til de danske partier. Flere viste sig da også velvilligt indstillet, så der gen-

nem nogle år blev skaffet midler til valgene, som overførtes til Hermann Clausens konto i Gråsten Bank.

Det var på den tid omkring 1960, jeg af private grunde forlod Haderslev og stiftede nyt hjem i Nyborg. Det gjorde det samtidigt også nemmere for mig at klare de voksende opgaver, jeg fik på Grænseforeningens hovedkontor i København.

En af de helt store opgaver blev indsamlingen af folkegaven til Sydslesvig i anledning af 50-året for afstemningerne i 1920. På Grænseforeningens sendemandsmøde i Nykøbing-Falster i 1967 havde bibliotekar Fr. Momsen som formand for Dansk Skoleforening og på de tilstedeværende sydslesvigske gæsters vegne fremsat ønsket om et dansk ungdomskollegium i Flensborg.

I 1968 startede selve indsamlingen med direktør Victor Vilner som en dynamisk formand for indsamlingsudvalget. Erik Haunstrup Clemmensen bad mig om i samarbejde med Vilner at tilrettelægge den store opgave. Der fulgte lange møder i reglen på Vilners kontor i Dansk Arbejdsgiverforenings bygning i Kristianiagade. Ansøgninger blev sendt ud til et utal af fonde, legater og store landsorganisationer, banker og virksomheder.

Der blev tilrettelagt indsamlinger i hvert amt, og Vilner og jeg besøgte de allerfleste amter og deltog i møder, hvor amtets indsamlingskomité blev dannet, og hvor vi ofte på forhånd havde samtaler med personer, vi gerne så som deltagere i dette arbejde. Denne side af indsamlingen fik iøvrigt en særlig god start, da en af de amtmænd, vi opsøgte, fandt at det var rimeligt om amtsrådet straks lagde ud med et beløb på 50.000 kr. som så kunne følges op af en bredere indsamling. Vi havde som norm pr. amt sat 50.000 kr., men takket være de store offentlige bidrag blev beløbet adskillige steder væsentligt højere. Alene i amterne indsamledes op imod 2,5 mill. kr. Grænseforeningen bidrog fra Dybbøldagsindsamlingen og Det sønderjyske Lotteri. Ialt indsamledes 4,6 mill. kr., hvortil så kom et nærmest tilsvarende tilskud fra staten.

Også i Sydslesvig indsamledes et pænt beløb på ialt 41.000 kr. Da indsamlingen sluttede i september 1970, var den samlede byggesum på ialt 8,8 mill. sikret, og den 23. september 1970 kunne Grænseforeningen til Dansk Skoleforening aflevere den danske folkegave, et fuldt monteret dansk ungdomskollegium.

I hele denne indsamlingsperiode var det småt med fridage, og end ikke sommerferien kunne holdes i fred.

Dronning Ingrid køber lodseddel fra Det sønderydske Lotteri 1986. Foto i privateje.

Selv om Grænseforeningen var en velsmurt organisation, hvor formandsskifter ude omkring afvikledes i mindelighed og uden den store debat, kunne der opstå brist. Der kunne være personer, som det enten var svært at samarbejde med, eller som ligefrem forsømt den opgave, de måske mere eller mindre nødtvunget havde påtaget sig. Der var også dem, som slet ikke forstod at tiden kunne være inde til et skifte. Det krævede nogle gange flere samtaler, hvis ikke man ligefrem skulle bruge manipulation eller et mildt pres og vejledning, så et formandsskifte kunne gennemføres uden at skabe alt for stort røre. Overfor en passiv og direkte ubrugelig lokalformand kunne det blive nødvendigt at gå en helt anden vej, nemlig at nedlægge foreningen, og enten lade den genopstå eller lægge den sammen med en nabeforening. Nogle få gange mislykkedes alle vore bestræbelser.

Så var der også de formænd – især i tiden omkring 1972 – som i vrede over Danmarks beslutning om at gå ind i EF, mente, at nu var der heller ingen grund til at bevare en sønderyjsk forening eller

Frederik Rudbeck, Grænseforeningens formand Erik Haunstrup Clemmensen og skoledirektør Christian Thorup Nielsen fotograferet ved Ungdomskollegiets indvielse 1971. Foto i privateje.

Grænseforening, og som derfor lagde op til at nedlægge deres lokale forening. Både Grænseforeningens formand politiker Erik Haunstrup Clemmensen og jeg havde jo direkte bidraget til dette for Danmark så nedværdigende skridt at vælge EF. Det kunne ofte føre til meget lange og ikke altid lige frugtbare samtaler, men i reglen nøjedes de pågældende formænd dog med selv at gå af. Så kunne vi iøvrigt selv om resten.

Vi skal slide grænsen tynd: Venskabsforbindelser

I et af de forudgående afsnit har jeg peget på værdien af venskabsarbejdet, eller som det længe kaldtes »fadderskabsarbejdet«. Netop dette arbejde anså jeg som en af de absolut bærende piller i grænselandssarbejdet.

Allerede i 30'erne påtog en række foreninger ud over Danmark sig et fadderskab for en kreds enten i Nord- eller Sydslesvig. Indtil 1945 var der endnu betydelige opgaver i det område, der ofte kaldtes »den truede firkant« i det sydligste Nordslesvig, hvor det tyske pres føltes trykkende. Samtidig oprettede en række amts- og lokalforeninger fadderskaber for danske skoler og børnehaver i Sydslesvig eller ydede

støtte til danske eller frisiske formål syd for grænsen. De fleste fadderskaber var økonomisk forpligtede overfor bestemte opgaver, dog foregik der også i 20'erne og 30'erne jævnlige rejser til Danmark. Jeg husker således en meget stort anlagt udflugt fra Flensborg til Svendborg, og jeg oplevede selv et sydslesvigsk distriktbesøg i Ravsted i 1935.

Helt siden 1920 var der gennem feriebørnsrejserne knyttet adskillige venskabsbånd over grænsen. Disse besøg øgedes stærkt efter 1945 med de stigende danske elevtal i Sydslesvig. De ændrede forhold efter krigen rejste imidlertid spørgsmålet, om ikke »fadderskabet« trængte til en ny struktur og dermed mere faste rammer. I 1950 arbejdedes der med sagen i det såkaldte Fadderskabsråd. Man stilede efter en geografisk opdeling, således at fadderskaber for Flensborg by og amt skulle ligge i Østjylland og på Fyn, mens Slesvig, Ekerneførde og Rendsborg nørreamt blev henlagt under Sjælland. For den sydslesvigske vestkyst skulle der findes fadderskaber i Nordjylland, Viborg, Ringkøbing og Ribe amter. Vendsyssel skulle således specielt have kontakt til Ejdersted.

Men alt dette var blot skrivebordsteori. Dels fandtes der gamle fadderskabskontakter, som ikke kunne røres, dels havde enkelte foreninger selv fundet egne venskabskredse, som det var tilfældet med Ringsted og Lyksborg eller Odense og Vesterland. Nyt var imidlertid at venskabskontakterne skulle hvile på et bredere grundlag. Hidtil havde de hvilet på lokale grænseforeninger eller sydslesvigske udvalg. Nu skulle også andre kredse som landboforeninger, ungdoms- og idrætsforeninger og gerne arbejderforeninger trækkes med ind i dette arbejde. Jeg havde allerede i min tid i Sydslesvigsk Udvalg været med til at oprette en række fadderskabsforeninger. Som tiden gik mistede disse kredse den fornødne tilslutning, og i de fleste tilfælde blev det de lokale sønderjyske foreninger, som videreførte forbindelsen.

Min opgave blev at få flest mulige af de lokale sønderjyske foreninger eller grænseforeninger til at påtage sig en venskabsopgave. Der skulle i højere grad lægges vægt på mere direkte personlige kontakter mellem mennesker på hver sin side af grænsen. Ganske vist var der nogle år efter krigen visumtvang, og besøg kunne kun lade sig arrangere, når der forelå en indbydelse. Men det var i reglen ikke svært at fabrikere en indbydelse til Sydslesvig. Det blev tit lidt underlige gymnastikhold eller sangkor, der kom som gæster. Efterhånden, som det blev lettere at passere grænsen, blev der flere besøg mellem di-

strikker i Sydslesvig og foreninger i Danmark. Der knyttedes mange gode og tit varige kontakter.

De foreninger, der gik bedst, var dem med gode venskabsforbindelser. De gav foreningen en opgave. Der skulle arrangeres udflugter under besøg i Sydslesvig, og findes egnede besøgsmaal for de sydslesvigske gæster under deres besøg her i landet. Der skulle skaffes penge. Flere foreninger holdt bankospil med et godt overskud. Det hændte også, at der opstod gnidninger mellem de to kredse. Så måtte jeg ud for at mægle eller finde ud af, hvor årsagen lå. Ofte skyldtes det, at kommunikationen ikke var den bedste. Der kunne være sproglige vanskeligheder. Værre var det, når der var uoverensstemmelser om bidrag, der var ydet nordfra. Var de anvendt på rette måde, eller skyldtes det hele bare en posteringsfejl i regnskabet? Heldigvis lykkedes det vist altid at snakke tingene til rette.

Direkte skolefadderskaber havde også deres værdi, men de holdt sjældent så længe. Ofte blev de startet af en lærer, der var kommet nordfra, og som gerne ville bevare kontakten med sin tidligere skole og derfor startede en elevudveksling. De fleste steder, hvor et sydslesvigsk distrikt og skolen faldt sammen, havde man samme venskabskreds. Her var sjældent problemer. For mindre foreninger kunne det være svært at klare en venskabsopgave. Jeg blev da opmærksom på at man kunne støtte de danske børnehaver. Selv en beskeden forening kunne klare at indsamle brugt legetøj eller børnebøger o.l., som der netop blev slidt hårdt på i børnehaverne, ligesom en mindre pengegave til børnehavens julefest også kunne klares. Sammen med børnehavekonsulenten Frieda Helmig gennemgik vi systematisk alle børnehaver, og jeg havde så en opgave at komme hjem med.

Vanskeligere var det med ungdoms- og idrætsforeninger. Netop disse foreninger kunne have særlig glæde af at møde ligesindede fra den anden side af grænsen. Også her lykkedes det at knytte kontakter, men afstandene blev let for store, der var sprogvanskeligheder, idet unge i Danmark tit havde svært ved at forstå, at ikke alle unge sydslesvigere havde gået i dansk skole, og at de helst talte tysk med hinanden. Ofte var de sydslesvigske idrætsforeninger for små til at kunne stille med et fodboldhold.

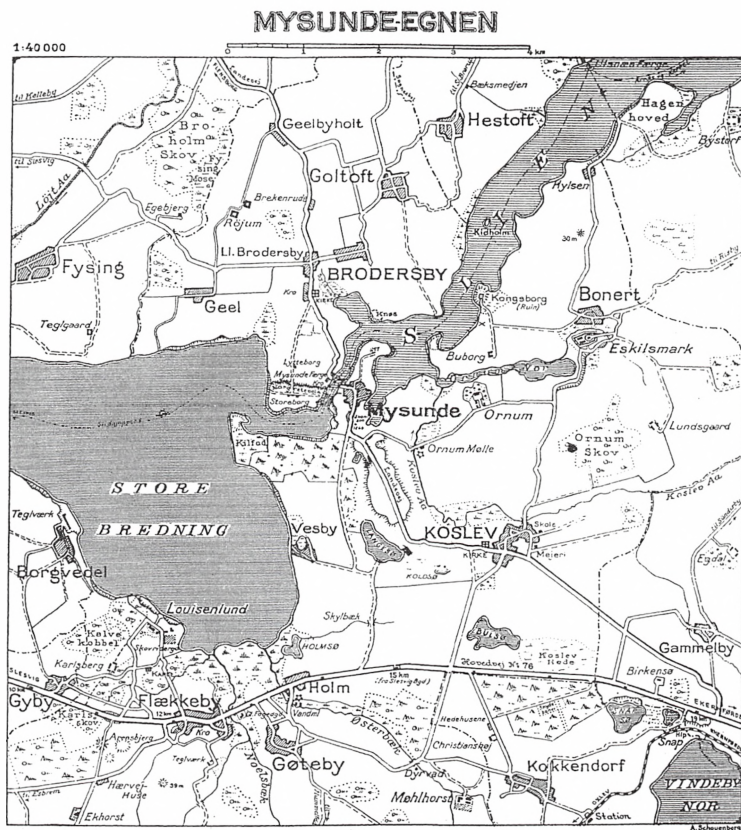
En af tankerne i den stort anlagte plan var også, at såkaldte kongerigske fadderskaber skulle have en venskabskontakt i Nordslesvig. Den nordslesvigske lokalitet kunne i givet fald være mødestedet for alle parter hen over grænsen. Det lykkedes kun i nogle enkelte til-

Mysunde & Brodersby

FÆLLESBLAD FOR FADDERSKABSTREKANTEN

HVIDOVRE - RØDOVRE · TOFTLUND · BRODERSBY · MYSUNDE

2. AARGANG — NUMMER 3

Gennem en lang årrække udgav foreningerne bag fadderskabssamarbejdet Hvidovre-Rødovre-Toftlund-Brodersby-Mysunde dette meddelelsesblad. F 219-1.

fælde. Kun forbindelsen Mysunde-Toftlund-Rødovre-Hvidovre er tilbage i dag. Jeg håbede på, at det kunne være en ny opgave for nogle af de lokale Danske Samfund i Sønderjylland at være bindeleddet i et sådant grænseoverskridende samarbejde. Men det var der ikke videre stemning for.

Af en fadderskabsoversigt, jeg i 1955 skrev til et Foreningsregister over det sønderjyske arbejde i Danmark, kan jeg se, at der alligevel bare i Nordslesvig dengang var noteret 51 kredse eller foreninger med kontakt til Sydslesvig. På landsplan var der tale om 330 venskabs- eller fadderskabskredse.

I 1953 indbød vi til fadderskabs- eller venskabsstævner. I Flensborg mødtes alle byens venskabskredse til et orienteringsmøde og senere til mere selskabeligt samvær. Et lignende stævne for Gottorp amt holdtes på Christianslyst. Ejdersteds venskabskredse mødes således fortsat enten nord eller syd for grænsen. Selv deltog jeg i et antal af amtsmøder og distriktsmøder i Sydslesvig for at fyre op under kontaktarbejdet. Efterhånden som antallet af sønderjyske foreninger svandt ind, skulle der findes nye kontakter, ligesom nogle forbindelser af en eller anden grund døde ud. Der kom nye mennesker til og dermed andre interesser.

Da nedtællingen i Sydslesvig for alvor begyndte, oplevede jeg således en noget deprimeret distriktsformand, som direkte stillede spørgsmålet: »Hvad skal vi i grunden med et fadderskab? En dansk skole fik vi ikke, medlemstallet falder«. Det var pessimisme og gråt i gråt. Her er det dejligt at se, at netop dette distrikt senere er blomstret op, har fået sit eget forsamlingshus og derfor også nu glæder sig over, at kunne mødes med venner nordfra. Hele dette arbejde havde ikke kunnet klares uden et godt samarbejde med Sydslesvigsk Forenings amtssekretariater.

Flere sydslesvigsk-danske venskabsforbindelser fik også en nordisk vending, når den danske venskabskreds måske i samarbejde med den stedlige afdeling af Foreningen Norden fik skabt en forbindelse til den pågældende bys nordiske venskabsbyer.

Oplysning om Sydslesvig

Hvor ofte har vi ikke på Grænseforeningernes møder sunget »Oplysning skal være vor lyst«, og i Grænseforeningens formålsparagraf tales direkte om at styrke og udvide kendskabet til grænse-

Besg på Danevirke var et fast punkt på Dybbøldagsturene. Til venstre fortæller vandre lærer Jørgen Jørgensen ved Danevirke, til højre viser han rundt sammen med Fr. Rudbeck. Vandrelæreren varetog dengang nogle af de opgaver, som senere blev udført af museet ved Danevirke. Foto i privateje.

landets forhold. Man kan godt spørge, om alt det oplysningsarbejde, vi gennem tiden gav os i kast med, kun nåede ud til de i forvejen frelste?

Alligevel var jeg overbevist om, at jo flere vi fik i tale, jo bedre for budskabet. Derfor var det vigtigt at komme ud, ligegyldigt hvem der kaldte. Det blev til mange foredrag året rundt og i alle mulige kredse og foreninger. Det var altid spændende at se, hvor mange, der mødte frem. Møderne skiftede efterhånden karakter. Mens det i flere år efter 1945 var spørgsmålet om Sydslesvigs fremtid, og en eventuel folkeafstemning, der mere eller mindre omdiskuteret stod på dagsordenen, blev det efterhånden rene oplysningsforedrag, hvor det politiske element kun i ny og næ dukkede frem. Nu ønskede man reel viden om forholdene syd for grænsen, arbejdet i almindelighed og fremtiden for mindretallet i det nye Tyskland og også i Europa. Det var heller ikke værst at blive kaldt ud som afbudstaler i en højskoleforening eller aftenskole. Her mødtes ofte andre end dem, der ellers kom til sønderjyske møder. Mange gange har jeg efter sådan en aften hørt deltagerne sige, at det var da et interessant emne, som man nok burde beskæftige sig lidt mere med.

Overvejende var det vore egne medlemmer, jeg talte til. Også de havde brug for orientering. I en årrække indbød Grænseforeningen hver sommer til de såkaldte Dybbøldagsture. De var beregnet for personer – en eller to – fra hvert amt, som fik turen som en belønning

for måske mange års gode resultater ved Dybbølmærkesalget eller Dybbøllindsamlingen. Jeg overtog hvervet at lede disse ture i 1958, og fortsatte med dem i omkring en halv snes år. Da jeg overtog turene var besøgene i Sydslesvig væsentligst baseret på privat indkvartering i sydslesvigske hjem. Vi startede i Flensborg, tog i de følgende dage til andre byer og sluttede igen i Flensborg. I de 5-6 dage, turen varede, nåede vi derfor at komme nærmest hele landsdelen rundt. Samtidig lærte vi mange nye mennesker at kende. Under disse ekskursioner var der indlagt en række besøg i danske skoler og andre danske institutioner, hvor gæsterne orienteredes om de lokale forhold. På Danevirke var vandrelærer Jørgen Jørgensen altid vor kyndige guide. For at give et mere samlet indblik i forholdene, blev der også givet mere fyldige orienteringer om de danske eller frisiske forhold. Samtidig fik deltagerne et levende indtryk af, hvad de indsamlede penge blev brugt til.

Efterhånden kneb det dog med den private indkvartering. I nogle år blev Jaruplund højskole udgangspunktet for udflugterne. Omkring 1969 standsede disse rejser. Det kneb med fornøden tilslutning, skønt turene var gratis for deltagerne. Måske var også en af årsagerne, at mange lokalforeninger selv arrangerede Sydslesvigture. Vi fortsatte dog med at bruge Jaruplund højskole til kurser for medarbejderne og bestyrelsesmedlemmer i lokalforeningerne. De fortsatte senere i de såkaldte Tønning-kurser, som 1979-87 arrangeredes af Sydslesvigsk Forening og Grænseforeningen i fællesskab.

Skulle oplysningsarbejdet have større spændvidde, måtte der også satses på andre grupper. I samarbejde med Danmarks Lærerforening arrangeredes lærerkursus, og jeg holdt i en række år lejrskolekurser rundt om på landets amtscentraler. Vigtigt var det desuden at holde medierne orienteret.

Andre ekskursioner gennemførtes med historielærere og seminielærere. I samarbejde med Turistvognmændenes landsorganisation indbød vi såvel vognmænd som turistguider. Vi havde da også den glæde, at flere vognmænd herefter averterede med ture i »Schleswig-Holstein« eller til »Friederichstadt« eller »Kappeln«.

En helt speciel opgave inden for oplysningsområdet fik jeg, da jeg i efteråret 1951 havde været gæst på Elbæk Lærerskole ved Horsens. Gennem en lang årrække – helt frem til omkring 1975 – var jeg hver vinter i en uge gæstelærer på skolen, hvor jeg skiftevis talte om Tyskland-Sydslesvig og Europa og europæiske mindretal. Tilsvarende hør-

te jeg i en årrække fra 1970-81 til den kreds af foredragsholdere, der blev hentet til feriekurserne ved Dynt Strand for Lyngby-Tårnby kommunes pensionister. Det var hyggeligt at møde disse altid veloplagte tilhørere.

I 1972 oprettedes et særligt oplysningsudvalg med redaktør Poul Melgaard som formand, og mange nye opgaver blev taget op. Ikke mindst da vi i 1973 oprettede et koordinations- eller informationsudvalg med repræsentanter fra Grænseforeningen og Det sydslesvigske Samråd. Udvalget kom efterhånden til at omfatte alle de store organisationer i Sydslesvig, og med den bredde udvalget nu fik, kunne der i fælleskab løses mange opgaver.

Sydslesvig som turistnål var et emne, jeg længe havde beskæftiget mig med. De mange rejser og udflugter gav et godt grundlag til rejsebeskrivelser om egne i Sydslesvig. Omkring 1970 udgav Grænseforeningen min første turistbrochure med turforslag fra landsdelen. Dette hæfte fortsatte under navnet »Kend Landet – Syd for Grænsen« og fik rent oplagsmæssigt en betydelig udbredelse. I 1981 kom så bogen »På opdagelse i Sydslesvig«, som nærmest blev revet væk. Den fulgtes op af foldere med byvandring i de sydslesvigske byer, diasserier og egnsartikler i »Grænsen« og i Grænseforeningens årbøger.

Samtidig gik der megen tid med at udbrede oplysning om grænselandet i kronikker, artikler o. lignende. I en hel række danske dagblade skrev jeg kronikker og kommentarer om udviklingen både nord og syd for grænsen. Også de erhvervsmæssige forhold gav anledning til mange kronikker. Og gennem 16 år fra 1970 leverede jeg stoffet til den løbende Grænselands-Dagbog i Sønderjysk Månedsskrift – fortsættelsen af den tilsvarende dagbog i Grænsevagten, som jo var ophørt at udkomme i 1970. Endelig var der medarbejderskabet ved Grænseforeningens medlemsblad Grænsen fra 1970 til 1993.

Der var dog en opgave, jeg nærmest følte mig forpligtet overfor, nemlig at få skrevet Det unge Grænseværns historie, mens endnu en del af stifterne fra 1933 levede. I fællesskab med Knud Fanø og Inger Bjørn Svensson lykkedes det, og i 1983 kunne bogen afleveres.

Min sidste større opgave blev at udarbejde et register over samtlige siden 1864 eksisterende sønderjyske foreninger eller lokale grænseforeninger. Jeg fandt frem til 537 lokale foreninger spredt over det ganske land, og hvoraf flere er mere end 100 år gamle. Her blev mit personlige kendskab til mange af disse foreninger mig en stor hjælp.

Amtsformand Preben Vognsen og Fr. Rudbeck under et Tønning kursus. Foto 1980 i privateje.

Tælle eller tro?

Det var Sydslesvigsk Forenings mangeårige formand Hermann Tychsen, der på et fællesmøde mellem Grænseforeningens og SSF's hovedstyrelser i begyndelsen af 60'erne rejste spørgsmålet »Skal vi tælle eller tro«. Årsagen var de stadig faldende medlemstal i SSF og ligeså i Grænseforeningen og den fortsat nedadgående kurve i Sydslesvigsk Vælgerforenings stemmetal ved valgene.

Siden 1947 havde stemmetallene været jævnt faldende. Ved kommunalvalget i 1946 – det første valg efter Hitlerregimet – nåede de danske lister 82.100 stemmer. Og ved landdagsvalget i april 1947 blev det til 99.500 stemmer eller 33 pct. af alle i de sydslesvigske kredse afgivne stemmer. SSV fik 6 mandater. Valget i 1947 blev ofte betegnet som en prøveafstemning, og beregninger foretaget af generalsekretær Frants Thygesen viste, at regnedes flygtningestemmerne fra, og de svarede til ca. 48 pct. af vælgerne, svarede resultatet for danskheden i hele Sydslesvig til knap 60% af de hjemmehørende stemmer, varierende fra ca. 80% i Flensborg til 58-59% i Ejdersted og ca. 35% i Ekernefærde amt. Sydslesvigsk Forening blev

hermed på trods af de mange flygtningestemmer den største politiske gruppe i Sydslesvig.

Men snart satte tvivlen ind. Ved landdagsvalget i 1954 faldt det danske stemmetal til 42.242. Det kommunalpolitiske billede var fra begyndelsen af 1950'erne tydeligt ændret. Mens der 1946-48 sad en række dansksindede som borgmestre, Hermann Clausen i Slesvig, Niels Bøgh Andersen i Harreslev, greve Victor Reventlow-Criminil i Lyksborg, Carsten Boysen i Risum for at nævne nogle af de mest markante, kunne det nu igennem mange år ikke tænkes, at en dansksindet kunne vælges til borgmester. J. C. Møller sad dog til 1951, og i Flensborg bevaredes fortsat ved siden af den tyske overborgmester en dansk borgmester. Først efter den gentagne danske stemmevækst ved kommunal- og kredsvalgene til 25.594 i 1982 og sidst ved landdagsvalget i 1996 til 38.285 SSW-stemmer, er der sket en form for nytænkning, således at der i et par af Flensborgs oplandskommuner blev valgt en dansksindet borgmester.

Men det var år, hvor ordene »tælle eller tro« i høj grad var aktuelle. I de mange forklaringer, der blev givet efter hvert nyt nederlagsvalg, pegedes tit på, at mange ellers dansksindede vælgere nok havde stemt på et tysk parti. Derfor var de dog stadig danske. Læser man referater fra de første efterkrigs-årsmøder og sammenligner dem med årsmøderne i de lidt trange år fra midten af 50'erne til midten af 60'erne, så gjaldt ordene »tælle eller tro«. Fra de titusinder i de første efterkrigsår og de overfyldte mødesale blev det til mindre møder ude omkring. Man holdt efterhånden op med at tælle – kun i årsmødeudvalgets årlige beretning føres stadig regnskab over antallet af fremmødt.

Årsmøderne deltog jeg i hvert år fra 1950, indtil 1988 som taler. Det var altid gensyn med gode venner og gamle bekendte. Her gælder det, som man ofte sagde om Løgumkloster marked: »Ses vi ikke før, så ses vi på Kloster mærken«. De mange fine taler, ja, dem kan man jo læse i avisen dagen efter. Vigtigere er mødet mellem mennesker.

I årenes løb har klimaet omkring årsmøderne ændret sig. Tiden før krigen, hvor optøget ofte udsattes for hånende bemærkninger fra fodgængerpanelet, og tiden efter, hvor Danebrog heller ikke måtte vises frem, og hvor årsmødeoptøget derfor blev anført af en skov af Sydslesvig-flag med de to løver. Eller man husker det møde, hvor sydslesvigske gymnaster ved mødets afslutning dannede et stort levende Danebrog. Det Danebrog kunne politiet ikke beslaglægge. Og

Fr. Rudbeck med den uundværlige pibe. Foto i privateje.

så møderne sidenhen, stadig med mange deltagere, med stats- eller andre ministertaler, med gode sydslesvigske oplæg, hvor jeg ikke mindst har lyttet til de unge. Og blev det regnvejrs, som i 1964 da forfatteren Willy August Linnemann måtte holde sin tale om aftenen ved en fest i Det tyske Hus, fandt man alligevel en udvej. Selve fri-luftsmødet druknede i regn. Fremmødet ved årsmøderne har ikke svigtet.

Lad mig slutte dette afsnit med en oplevelse, der hverken har med valg eller årsmøder at gøre, men netop vidner om tro. Det var under dronning Margrethes og prins Henriks besøg i Sydslesvig i 1978. Festligt var det, en smuk begivenhed. Under besøget holdt dronningen en reception på Flensborghus, hvortil der var indbudt ældre, mangeårige medarbejdere og tillidsmænd i det sydslesvigske foreningsliv. Til dem hørte Margrethe og Heine Lorenzen fra Valsbøl, der hørte til den generation, der havde oplevet skuffelsen såvel i 1920 og i 1945. Efter receptionen mødte jeg dem udenfor Flensborghus. De var selvsagt meget bevægede over at møde deres dronning. Her glemmer jeg al-

drig de ord, Margrethe Lorenzen stilfærdigt sagde til mig: »Det var så vor genforening. Nu kan de beholde deres grænsesten oppe ved Kruså. Nu kom vor dronning ned til os«. Disse hjertevarme ord fra denne kvinde, der havde oplevet Sydslesvig både i lyst og nød, sagde alt. De vidnede om tro, en tro der nu blev opfyldt. Ikke gennem en genforening, men deres dronning kom ned til dem.

De mange nationale foreninger

I august 1952 skrev jeg en kronik i Jyllands-Posten, hvori jeg redegjorde for det slesvigholstenske grænsearbejde, hvor man gennem oprettelsen af Det grænsepolitiske Råd tilstræbte et mere formaliseret samarbejde mellem de slesvigholstenske grænseorganisationer. Kronikken rejste spørgsmålet, om tiden ikke var inde til også nord for grænsen at finde frem til en fornyelse og forenkling af det nationale arbejde. De nationale opgaver i Nordslesvig var til at overse, her gjaldt det først og fremmest en kraftig udbygning af erhvervslivet, mens den egentlige nationale opgave nu lå i Sydslesvig.

Derfor måtte det være tilstrækkeligt med een samlet organisation for Nordslesvig ved at stile hen imod en sammenslutning af de bestående foreninger Sprogforeningen, Sønderjysk Skoleforening og Danske Samfund. Redaktør Morten Kamphøvenner havde tidligere være fremme med lignende tanker, ligesom også professor Troels Fink i et foredrag, han kaldte »Sker der forsømmelser i Nordslesvig?« fremhævede, »at hele spørgsmålet om de nationale organisationers fremtid trænger til en drøftelse«. Dog måtte han erkende, at måske var det ikke aktuelt endnu, men før eller siden ville det ske.

Kendsgerningen var jo på den tid, at Danske Samfund i realiteten var i opløsning. Det samme var tilfældet med Det unge Grænseværn-Dansk Nordisk Ungdomsforbund, der som en nødløsning men bare for sent forsøgte at lancere organisationens oprindelige navn i offentligheden. Min kronik vakte en del opsigt, og flere dagbladsindlæg syntes nærmest at bekræfte mine tanker. Størst forståelse mødte jeg hos Danske Samfunds formand Hans Andersen, Kongsbjerg, som gerne så en eller anden form for sammenslutning og gerne med Danske Samfund som den organisation, der skulle være den bærende i fremtiden. Også Sprogforeningens nye formand, forstander Arnfred, Askov viste interesse. Sammen med Grænseforeningens næstformand lrs. Knud Frederiksen var jeg til en samtale med ham i Løgumkloster.

Han ville dog ikke lægge sig fast på en bestemt linie, men ville dog drøfte spørgsmålet i Sprogforeningens bestyrelse, hvor det senere viste sig, at der aldeles ikke var enighed. Fra begyndelsen sporedes en betydelig skepsis hos Sønderjysk Skoleforenings nye formand forstander Hans Lund, Rødding. Dog blev spørgsmålet drøftet i de enkelte organisationer i de kommende år, men på »det sønderjyske årsmøde«, Sprogforeningens og Skoleforeningens generalforsamling i juni 1957, viste det sig tydeligt, at løbet var kørt. De gamle foreninger ville ikke være med. Overfor Hans Andersens iver stod Arnfred med sine forbehold og Hans Lund med en helt tydelig afvisning. Som Troels Fink allerede havde erkendt, så var tiden ikke moden.

Resultatet blev, at Danske Samfund optog et samarbejde med de sønderjyske ungdomsforeninger, som bevarede indtil Danske Samfund i 1970 opløste sig selv. På en måde var det en trist udgang. Man kan vel også 75 år efter Genforeningen spørge, om det længere er aktuelt eller nødvendigt at drøfte en samlet national organisation. Tiden er jo blevet en anden, og de engang så store modsætninger er, på begge sider af grænsen, ændret fra et »mod hinanden« til et »med hinanden«. De danske Samfund er i dag historie. Det unge Grænseværn er blevet en fond, som årligt af sin formue yder betydelige bidrag til det sydslesvigske ungdomsarbejde. Skoleforeningen består fortsat, Sprogforeningen ser sine væsentligste opgaver i Sydslesvig. Sydslesvigsk Udvalg, som også i dag nærmest må betegnes som en institution, vil sammen med Slesvig-Ligaen fortsat løse begrænsede opgaver især i Sydslesvigs sydligste egne. Så er der Grænseforeningen. Engang en stor organisation med op imod 200.000 medlemmer fordelt på ca. 450 lokalforeninger. I dag er der ca. 39.000 medlemmer og 160 lokalforeninger. Her er der måske også god grund til at spørge: Kan det fortsat holde? Besættelses- og efterkrigstidens generation er ved at falde fra. Interessen går hos den yngre generation tydeligt i helt andre baner. Vel vil man fortsat være national, men det nationale begrænses ikke nødvendigvis alene til det dansk-tyske grænseland. Andre mindretalsopgaver og det nationale gennembrud i adskillige hidtil nærmest ukendte lande og regioner, tydeliggjort gennem det givetvis også fremover uoverskuelige flygtningeproblem, har skabt en helt anden holdning til det nationale. Her føles mindretalsspørgsmålene i Nord- og Sydslesvig som nærmest mikroskopiske og uvæsentlige. Mange vil gerne fortsat give bidrag til nødvendige opgaver i Sydslesvig, men der savnes

Grænseforeningens forretningsudvalg omkring 1980. I forgrunden fra venstre Jørgen Kisbye Møller, Eskild Frieling, Ingeborg Heick og Poul Melgård. Bagest Fr. Rudbeck, Johannes Skræppenborg Nielsen, O. M. Olesen og Hans Mathiesen. Foto Preben Vei-by i privateje.

tydeligt et personligt engagement og derfor også lysten til at deltage i et nationalt foreningsarbejde. Bestyrelserne i Grænseforeningens lokalforeninger bliver stadig ældre, og kun sjældent kommer yngre frem.

Det er allerede en del år siden Grænseforeningens mangeårige direktør O. M. Olesen rejste spørgsmålet, om foreningen burde ændre sin status og blive en institution. Med sin betydelige og støt voksende legatkapital og Grænsefonden og ved måske at bevare Dybbøldagen og Det sønderjyske Lotteri ville Grænseforeningen fortsat være i stand til at yde betydelige midler til Sydslesvig, ligesom det nærmest gnidningsfrie samarbejde som statens forlængede arm for en række statsbevillinger udmærket kunne fortsætte. Tanken vakte dengang betydelig modstand. Jeg var heller ikke særlig varm på den og fandt, at det, i hvert fald på den tid var et alt for drastisk skridt. Men efterhånden må jeg nok erkende, at den tid nærmer sig, hvor Grænseforeningen som landsomfattende organisation baseret på lokale foreninger

må indstille sig på en anden opbygning. I stedet for at satse på medlemmer, bør Grænseforeningen omdannes til en institution gennem bevarelsen af en række af de ovennævnte opgaver og fortsat sprede oplysning om de dansk-tyske grænseforhold. Der ligger ikke nogen særlig vision i dette, men det er for mig at se resultatet af en realistisk vurdering.

Kendsgerningen er bare, at vi stadig har næsten lige så mange nationale foreninger som tidligere. Nogen form for samarbejde er der ikke tale om. Hver kører fortsat med sin egen bananvogn. Samtidig er det, der oprindeligt skabte disse organisationer, grænsekampen, kampen for bevarelsen af dansk sprog og kultur og styrkelsen af det danske i grænselandet, skrumpet ind til noget stadig flere står uden større forståelse for. Jeg tænker tit på, om tiden ikke er inde til snarere at tænke på styrkelsen af det danske i os selv, styrke det danske i forholdet til og i samarbejdet med de nationer vi nu på europæisk plan skal samarbejde med. Dertil kommer så nødvendigheden af også at beskæftige os med andre mindretalsforhold, som jo stadig alt for mange steder truer som en tikkende bombe, ja, praktisk talt findes på hele vor klode.

Til eftertanke

At være »grænselandsrejsende« medførte utallige rejser, aftenforedrag og deltagelse i møder og arrangementer. Når jeg her i livets efterår tænker på de mange og lange dage, ofte fjernt fra hjemmet, er det nok rimeligt at stille spørgsmålet: Var så alt dette arbejde også prisen værd? Mange har jævnligt sagt til mig, at jeg må have haft et rigt og spændende liv. Det måtte jo være dejligt at kunne forene sin hobby og sine naturlige interesser med sit daglige arbejde. Vist så, der var mange og tit spændende oplevelser, og jeg nød det, når en påtrængende opgave omsider var ved at være løst. Ingen tvivl om det. At der også var tale om en god portion idealisme – nogle vil nok kalde det naivitet eller ensporethed – ved jeg godt. Forenes hobby og dagligt arbejde kan det føre til en form for arbejdsnarkomani eller eufori, hvor alt udenfor glemmes. Det har sin pris.

Omsider tog travlheden dog langsomt af. I 1987 gik jeg, skønt jeg havde nået pensionsalderen året før, ned på halv tid. Bl.a. for at imødekomme et ønske fra O. M. Olesens side, at jeg skulle blive som landssekretær indtil han i 1989 fratrådte som direktør. Egentlig ville

Landssekretær Rolf Lehfeldt i samtale med Grænseforeningens direktør O. M. Olesen. Foto i privateje.

O. M. Olesen være gået til 1. marts, men nogle uheldige sammenfald omkring udnævnelsen af en ny direktør førte til, at vi begge pr. 1. april 1989 fratrådte vore stillinger. Men selv om jeg i et par år havde gået på halv kraft, savnede jeg ikke opgaver. Jeg skrev i denne periode flere af de brochurer om sydslesvigske byer, Grænseforeningen udgav. Jeg blev færdig med diasserierne om sydslesvigske kirker og skrev den rejsebog om Sydslesvig, der udkom i 1992 og 1994 som Grænseforeningens årbog.

I dag – efter at sygdom i 1993 satte pludselig stop for en væsentlig del af min hidtidige aktivitet – er det i tilskuerens rolle, jeg følger udviklingen. Flensborg Avis og Nordschleswiger holder mig nu orienteret om begivenhederne i Sydslesvig og i Sønderjylland i det hele taget. Der er al god grund til at glæde sig over udviklingen i Sydslesvig. Helt realistisk må vi nok erkende, at grænsen nu ligger fast. Dog

vil der stadig findes mennesker, som i deres hjerte bærer et genfor-
eningshåb, ingen kan tage fra dem. I et grænseland vil udviklingen
altid følge de lange linjer. Heller ikke her er det sidste blad i historien
endnu skrevet. Der vil fortsat opstå situationer, der vækker gamle
modsatninger til live. Tænk bare på Istedløven, om hvis mulige til-
bageførelse der er talt og skrevet så meget.

Politisk står det danske mindretal styrket. Væksten i ungscoven i
børnehaver, skoler og ungdomsorganisationer lover godt. Måske kun-
ne man ønske en bedre udbredelse af det danske sprog, men århun-
dreders dansk misligholdelse af det danske sprog i Sydslesvig ophæ-
ves ikke på nogle få årtier. Så meget er i dag sikkert, at Sydslesvigs
danskhed nok skal klare fremtiden, måske endda styrket af en euro-
pæisk udvikling med større frihed for de enkelte regioner, hvor netop
mindretallene er en del af livsnerven i den bro, der forbinder Norden
med kontinentet. I det partnerskab hen over grænsen mellem danske
og tyske organer, som netop i de seneste år er udbygget kraftigt, er
der i høj grad brug for mindretallenes formidlende muligheder.

Tiden for mit Sydslesvigarbejde er ved at være endt. Det blev et
arbejde blandt mennesker og for mennesker og dermed det enkelte
menneskes ret til at vælge eget ståsted og vise respekt for andres
meninger og holdninger. Derfor har jeg også – måske som en slægts-
arv – følt, at jeg måtte tage denne opgave op, den opgave der også
formede mit liv. Det jeg har virket for, vil andre nok føre videre.

Om udgivelsen

Ovenstående er en bearbejdet og forkortet gengivelse af Fr. Rudbecks
erindringer (ved Lars N. Henningsen og Niels H. Kragh-Nielsen). Ori-
ginalmanuskriptet findes i Fr. Rudbecks arkiv i Arkivet ved Dansk
Centralbibliotek (arkiv P 357). Her findes også et stort supplerende
materiale.

Anmeldelser

Arkivregistraturer, udgivet af Landsarkivet for Sønderjylland

Herredsfogderiarkiver fra Nordslesvig 1868-1889, ved *Hans Schultz Hansen*, 1991, 167 s.

I 1867 blev de to hertugdømmer Slesvig og Holsten forenet til den kongelige preussiske provins Schleswig-Holstein, der igen blev delt i 20 kredse, der i stort omfang var baseret på de tidligere amter.

I denne forbindelse blev retsvæsen og administration adskilt året efter, således at amtsdommere overtog de juridiske forretninger, medens herredsfogeder fik ansvaret for politi, lægdsvæsen, koncessioner, folketællinger, valglistes m. v. Herredsfogeden overtog også de tidligere husfogders arbejdsopgaver med hensyn til vejvæsen o. lign., ligesom han trådte i stedet for de tidligere branddirektører.

Da herredsfogderierne 1889 blev nedlagt for at overgive opgaverne til amtsforstandere, der fik mindre administrative områder, var der ikke afleveringspligt for embedsarkivalierne, hvilket arkivfortegnelsen tydeligt vidner om: Medens næsten hele arkivet er bevaret i Aabenraa, Broager, Gråsten, Løgumkloster, Nordborg og Visby er der kun bevaret en enkelt pakke arkivalier fra såvel Augustenborg som Toftlund.

Herredsfogderne kom i berøring med næsten alle mennesker i deres distrikter, hvorfor deres arkiver har stor værdi for slægtsforskere, ligesom de beskriver adskillige forhold, der kan have interesse for sønderjyske lokalhistorikere. De spændte nationale forhold i tiden umiddelbart efter den preussiske overtagelse af Nordslesvig kommer til udtryk i behandlingen af optanter og udvandrere, der ligeledes hørte under herredsfogdernes arbejdsområde.

Arkivfortegnelsen giver en detaljeret oversigt over hæfter og læg i de enkelte pakker inden for hvert af de 12 nordslesvigske herredsfogderier. Man har fortrinsvis bibeholdt de oprindelige tyske betegnelser, hvilket der dog rådes bod på med en liste over hyppigt forekommende tyske forvaltningsudtryk.

Fortegnelsen og den grundige indledning om herredsfogdernes historiske udvikling og administrative opgaver med adskillige kildehenvisninger har stor værdi for alle, der beskæftiger sig med forhold

dene i landdistrikterne de første 25 år efter den tyske overtagelse i 1864.

Det tyske mindretals arkiver 1920-1945, ved *Hans Schultz Hansen*, 1993, 137 s.

Da besættelsen var slut i 1945, blev en stor del af mindretallets arkiver beslaglagt. Størstedelen af arkivalierne fra de politiske organisationer, hvor der kunne være kompromitterende oplysninger, var dog blevet destrueret forinden. Efter retsopgøret blev arkivalierne afleveret til Landsarkivet, hvor de i en lang årrække ikke har været tilgængelige.

Arkivregistraturen er opdelt på basis af mindretallets institutioner. Der er en klar overvægt af arkivalier fra det sociale og kulturelle område (skolesagerne udgør næsten halvdelen), men der er også mange sager af økonomisk karakter såsom sager fra »Kreditanstalt Vogelgesang«, der fra 1926 udlånte tyske statsmidler til tysksindede bønder i grænseområdet.

**Politiadjudanten for de sønderjyske Landsdele 1934-1944/
Politikommandøren for Sydjylland m.v. 1945-ca. 1958**, ved *Hans Schultz Hansen*, 1994, 36 s.

Efter at nazisterne havde fået fodfæste i Tyskland 1933, fik det tyske mindretal en stadig større støtte sydfra. Det førte til, at der i 1934 blev udnævnt en politiadjutant, der skulle fungere som rådgiver for justitsministeriet i sager angående grænsepolitiske spørgsmål. Formålet var primært at samle oplysninger om særlige sønderjyske forhold, ligesom adjudanten skulle sikre ensartethed i myndighedernes afgørelser i nationalpolitiske spørgsmål.

I denne forbindelse indsamledes efterretninger om enkeltpersoner samt forhold til belysning af mindretallets politiske og økonomiske organisationer. Dette skete dels på basis af politiets oplysninger, dels ud fra omtale i dagspressen.

Efter det tyske overfald på det danske politi september 1944 blev stillingen nedlagt for atter at genopstå med et noget ændret indhold i maj 1945, bl.a. i forbindelse med retsopgøret.

Arkivfortegnelsen giver efter en fyldig indledning en oversigt over de enkelte akter, hvis personsager dog ikke generelt er tilgængelige uden ansøgning.

Det nationale register 1921, ved *Hans H. Worsøe*, 1994, 32 s.

Ved Genforeningen 1920 skulle hele den sønderjyske befolkning vurderes med henblik på erhvervelse af dansk indfødsret.

Betingelserne herfor var, at man på genforeningsdagen 15. juni 1920 havde haft fast bopæl i de sønderjyske landsdele, havde været bosiddende der siden 1. oktober 1918 og havde tysk statsborgerskab.

Det nationale register blev opbygget på grundlag af folketællingen fra 1921 og giver detaljerede oplysninger om den befolkning, der var bosiddende i landsdelen i tiden omkring genforeningsdagen, ligesom det også indeholder materiale fra myndighedernes bestræbelser adskillige år senere for at dokumentere enkeltpersoners ret til dansk indfødsret.

Arkivfortegnelsen med dens tilhørende historiske redegørelse og vejledning i brugen af arkivalierne giver et udmærket grundlag for en effektiv og hurtig søgning i denne meget vigtige historiske kilde.

Frøslevlejren 1944-1945/Fårhuslejren 1945-1949, ved *Mette Schmidt Lund*, 1995, 18 s.

Fra august 1944 til befrielsen 1945 fungerede Frøslevlejren som tysk politifangelejr i Danmark. Fra denne periode er der bevaret enkelte arkivalier med relation til forplejningen, der var en opgave for de danske myndigheder.

Efter 4. maj 1945 fik lejren navneforandring til Fårhuslejren og fungerede som internerings- og fangelejr i forbindelse med retsopgøret efter besættelsen.

Størstedelen af arkivet fra denne tid består af nummererede sager vedrørende de enkelte fanger. Disse sager er – som alle personsager – tilgængelige efter 80 år, medens de mere generelle sager er alment tilgængelige.

Lavsarkiver, ved *Axel D. Johnsen*, 1996, 17 s.

Lavsarkiverne omfatter ca. 2½ hyldemeter og hører til de små arkivfonde i Landsarkivet. De fleste stammer fra Haderslev og Sønderborg – sidstnævnte især fra en periode, hvor lavene mere havde social end næringsmæssig betydning.

De fleste håndværk er repræsenteret i samlingen, og der gives en

oversigt over relevant litteratur. Men det bør nævnes, at arkivalier fra de ældre sønderjyske håndværkslav i øvrigt især findes i andre sammenhænge, nemlig i de ældre byarkiver i Landsarkivet og i Byhistorisk Arkiv i Haderslev samt i amtsstyrelsens arkiver i Landsarkivet. Også i Rigsarkivet (Tyske Kancelli) findes et betydningsfuldt materiale. Arkivregistraturen havde været mere informativ ved også at give henvisninger til disse arkivalier.

**Lars N. Henningsen: Ejendomshistorie i Sønderjylland.
En arkivvejledning, 1996, 65 s.**

I 1983 udsendte Landsarkivet 1. udgave af vejledningen under titlen »Ejendomshistorie i Nordslesvig«, der til trods for en mindre god papir- og trykkvalitet ret hurtigt blev udsolgt.

Vejledningen er delt i to dele, der behandler hhv. jordejendom generelt og bygninger, og i begge afsnit gives først en beskrivelse af de enkelte arkivalietyper og deres historiske/administrative udvikling, hvorefter der gives en redegørelse for, hvordan man bærer sig ad med at finde de sønderjyske arkivalier, og hvad der i det hele taget er bevaret – og det ikke blot i Landsarkivet, men også i andre arkiver.

I forhold til førsteudgaven er denne nyttige vejledning udvidet med en arkivfortegnelse og litteraturhenvisninger samt med et sagregister, ligesom noteapparatet er à jour-ført med litteratur udgivet efter 1983. Også indholdet er enkelte steder blevet ført ajour i forhold til 1. udgave.

Da de sønderjyske kilder på mange måder adskiller sig fra de tilsvarende kilder fra Kongeriget, vil selv rutinerede arkivbenyttere kunne få stor glæde af den grundige og let fortalte vejledning.

Schackenberg godsarkiv, 1996, 130 s., 1 kort

I årene 1976-78 udgav Landsarkivet fire registraturer over godsarkiver. Et af de største sønderjyske godsarkiver manglede dengang, nemlig Schackenberg, der først i forbindelse med grev Hans Schacks fraflytning i 1993 blev samlet i landsarkivet.

Medens de førstnævnte arkivregistraturer er dupliserede, fremtræder nærværende publikation i en gedigen kvalitet, der lever op til den status, godset har fået med dets nye besidder.

I registraturen gives indledningsvis en kort redegørelse for godsets

omfang og godsarkivets opbygning efter de hidtidige ordningsprincipper, som man har valgt at bibeholde efter afleveringen.

Godsarkivet indeholder korrespondancesager samt et stort materiale af administrativ eller forvaltningsmæssig art. Schackenborg, der som kongerigsk enklave ikke var omfattet af den slesvigske lovgivning, havde egen jurisdiktion, og denne del af arkivet har en meget stor værdi for slægts- og lokalhistorikere. Desuden indeholder arkivet arkivalier fra de kirker, hvortil godsherren havde patronatsret, jorbøger og inventar samt godsregnskaber, der bl.a. ud over en pakke fra 1662 indeholder en næsten komplet ubrudt række fra 1769 til 1991. Endelig anføres godsarkivets kortsamling.

Registraturen afsluttes med et nyttigt sagregister, personregister samt stedregister med henvisning til arkivets pakketitler.

Aabenraa og Løgumkloster amter indtil 1867/68, ved *Hans Kristian Steffensen og Hans Schultz Hansen*, 1997, 108 s.

De slesvigske amtmænd havde større beføjelser end deres kolleger i kongeriget. Amtmanden var kongens/centraladministrationens lokale repræsentant. Han skulle overvåge, at alle forordninger blev overholdt, sørge for, at bødesager blev afgjort på rette måde og føre tilsyn med de kongelige ejendomme i amtet gennem sine embedsmænd, som han også havde en kontrolmyndighed over for at sikre, at de ikke plejede særinteresser ved indgreb mod lokalbefolkningen.

Amtmandens store berøringsflade medfører, at amtsstyrelsens arkiver giver et utal af lokalhistoriske oplysninger, og de er dermed en uundværlig kilde til det lokalhistoriske arbejde i tiden indtil 1867, hvor amterne efter preussisk forbillede blev omdannet til kredse, der lededes af en landråd.

Amtsarkiverne hører således til blandt det mest betydningsfulde materiale i Landsarkivet. Fortegnelsen er inddelt i beskrivelser, journaler og protokoller, den tematisk opbyggede afdeling af »akter afleveret fra Kiel«, dvs. akter som i en periode frem til 1936 befandt sig i statsarkivet i Kiel, amtsarkivet, årlige tematiske journalsager 1838-68, lægdsruller, adelige og hertugelige godser efter 1848 m.m.m.

I registraturen er udarbejdet en skematisk oversigt over amtsarkivets registraturer, som de er anlagt i de forskellige amtmænds embedstid. Desværre er der flere unøjagtigheder heri, hvorfor en nærme-

re undersøgelse af de enkelte pakker må tilrådes: Man vil mange steder også kunne finde tematiske sager i andre perioder, end anført – således findes landmilitærsager i hele perioden 1723-1837 og ikke kun 1814-37, kriminalsager findes også for perioden 1787-98, mølle-, kørsels- og hoverisager også 1818-23 osv.

Efter udgivelsen af denne fortegnelse ville det være ønskværdigt, om man også ville prioritere arkivregistraturer for de øvrige sønderjyske amter (Haderslev, Sønderborg/Nordborg og Tønder) højt i årene fremover.

Posthuse i Sønderjylland, ved *Niels Strandsbjerg*, 1997, 106 s.

Arkivregistraturen er udgivet i samarbejde med Post Danmark. I indledningen redegøres for den lokale og regionale struktur i Sønderjylland, hvor forholdene før 1920 afveg meget fra kongeriget. Mange filatelister kender fænomenet gennem de frimærker, der solgtes på posthusene, og som fra 1851-64 var danske, 1864-66 slesvigske, 1867 slesvig-holstenske, 1868-71 fra det nordtyske postområde for fra 1872 at blive erstattet af tyske rigspostfrimærker; og i Genforeningsåret 1920 benyttedes fra januar til maj Plebiscit-mærker i tysk mønt, som fra maj til juli blev erstattet af Plebiscit-mærker med dansk møntangivelse; først herefter var danske frimærker igen gyldige til frankering.

Bogen beretter om postvæsenets organisation og postarkivernes ordning, ligesom der er en litteraturfortegnelse; indledningen fylder næsten halvdelen af bogen.

Herefter følger en fortegnelse over arkivalierne, der går helt op til 1986-87, anført under de enkelte postkontorer og telegrafstationer, idet der først gives en kort og koncis redegørelse for posthusenes status gennem tiderne.

Selve arkivet omfatter primært materiale fra tiden efter 1920, men enkelte akter går længere tilbage, hvilket bl.a. skyldes afleveringer fra Post- og Telegrafmuseet.

De mange oplysninger omkring de lokale posthuses historie gør den smukt indbundne arkivregistratur til en håndbog, der kan anvendes af alle, der gerne vil vide mere om postvæsenet i Sønderjylland.

Henning Mathiesen

Erik Skifter Andersen: Erhvervsvirksomheder i Aabenraa 1847-1997.

Udgivet af Aabenraa Handelsstandsforening i anledning af foreningens 150 års jubilæum 1997, bd. 1-2, 311+312 s., indb., ill. Kr. 295.

Den 2. februar 1997 fyldte Aabenraa Handelsstandsforening 150 år. Det blev fejret med en udstilling på Aabenraa Museum om »Havn & Handel i Aabenraa 1847-1997« og især med udgivelsen af et digert bogværk udarbejdet af direktør Erik Skifter Andersen, foreningens formand i årene 1986-1991.

Beslutningen om at udgive en jubilæumsbog blev truffet allerede i 1990, og denne gang valgte man at samle opmærksomheden ikke om foreningen selv eller om erhvervslivet generelt, men om de enkelte erhvervsvirksomheder. Det var forfatterens mål at skabe et opslagsværk om byens virksomheder, deres historie og de personer, som havde skabt dem fra midten af 1800-årene og frem til i dag. Byens erhvervsfolk har sikkert følt, at denne side af historien var blevet noget tilsidesat i den »officielle« byhistorie.

Bogens opbygning er logisk i forhold til dette mål. Branche for branche gennemgås op mod 400 virksomheder og omtales ca. 1100 forretningsfolk. Hvert afsnit indledes af en kort sammenfatning af tendenser i den pågældende branches udvikling, og derefter følger en detaljeret gennemgang af de enkelte virksomheder. Spekret er bredt: de gamle landbrug inden for bygrænsen, al slags fremstillingsvirksomhed (fra slagtere og bagere til skibsværfter osv.), byggebranchen, engros- og detailhandel, hoteller, transport, banker og service, for blot at nævne de vigtigste grupper. Oplysningerne er ikke begrænset til en kortfattet registrering. Her er både korte og lange biografier over de enkelte erhvervsdrivende og detaljeret omtale af de enkelte virksomheders historie, med præcise årstal for oprettelse, nedlæggelse, flytninger, sammenlægning og meget andet. Der er sideblik til nabobyerne i Sønderjylland, og de enkelte virksomheders udvikling forklares med henvisning til konjunkturer og konkurrenceforhold. Alt dette er ledsaget af en overflod af fotos. Personer, bygninger og lokaler myldrer over siderne, og der er mange kulturhistorisk interessante billeder iblandt. At samle dette stof har krævet et enormt arbejde, lokalkendskab og hundredvis af kontakter til de enkelte virksomheder, også selv om forfatteren har

kunnet trække på det betydelige stof, som den flittige lokalhistoriker og fotograf Sv. Aage Faaborg gennem et helt liv har samlet til sine mange bøger om Aabenraa bys mennesker, gader og virksomheder.

De tusindvis af enkeltoplysninger afslører interessante træk af vor tids økonomiske og sociale historie. Man ser f.eks., hvordan en hel række af de gamle handelsfirmaer blev grundlagt af unge mænd fra landet, som kom til byen og gjorde smuk karriere; man ser butiksdøden: I 1955 var der 28 selvstændige bagermestre, i 1994 er der kun 6; og den økonomiske koncentration: på stribe er byens selvstændige virksomheder indenfor fremstilling og engroshandel blevet sammenlagt med landsdækkende firmaer, eller helt nedlagt. Der kan således uddrages mange generelle mønstre af bogen. Forfatteren forbigår ikke det vanskelige emne: borgerskabets opdeling mellem dansk og tysk. I mange tilfælde nøjes han dog med at antyde en tysk tilknytning meget indirekte, danskhed fremhæves mere direkte. Han kunne også have blotlagt nogle af de mange økonomisk-sociale udviklingslinjer, som ligger gemt i bogen, ved at tilføje nogle tabeller vedr. brancheudvikling o. lign. Desuden er det beklageligt, at der kun er medtaget et fåtal af virksomheder grundlagt i de seneste årtier.

Målet har været at give en historisk korrekt beretning om de enkelte virksomheder. Dette synes at være nået. Men selvfølgelig er der skønhedspletter. Det er en lapsus, når porten til ejendommen Nybro 14 gøres jævngammel med Sct. Nicolai kirke, og enkelte brancheindledninger kunne være mere præcise. Litteraturhenvisninger er ligeledes vanskelige at benytte. Bogens udstyr er fornemt, men der kunne være ofret mere omhu på layouten. Billeder er i en del tilfælde ret tilfældigt placeret i forhold til billedteksten, og ofte synes en tekst, som vel er tænkt som billedtekst, at mangle billedet!

Det er dog kun småting i et imponerende værk, som opfylder hensigten: at give præcis information om erhvervslivets enkeltvirksomheder. Som opslagsbog og Aabenraask konversationsleksikon vil de to store bøger blive højt skattet.

Lars N. Henningsen

**Allan Bengtsson og Lars N. Henningsen:
Vandrelærere – rejsende i dansk kultur.**

Udg. af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 1996. 204 sider, ill., indb., 168 kr.

Denne bog spænder over 125 års omskiftelige historie i Slesvig, – fra Elise Lindbergs hjemmeundervisning hos mølleren i Råhede 1872 til nutidige dagligstuemøder i området mellem Angel og Isted, arrangeret af Volker Bock – i dag den eneste vandrelærer, formodentlig den sidste. Hvad var en vandrelærer? Hvem var de, hvad drev dem, hvilken betydning fik de, – disse forposter for dansk kultur? Det er spørgsmål, som bogen ikke blot rejser, men i vidt omfang også besvarer.

Hjemmeundervisning var et gammelkendt fænomen; på store gårde ansatte man ofte en privat huslærer. »Det nye var, at vandrelærerne kun opholdt sig på de enkelte gårde et par uger eller tre. Herefter drog de videre. Forinden havde de, udover at undervise børnene, vist de voksne til rette, så de kunne fortsætte undervisningen på egen hånd« (s. 181). Her er mindelser fra omgangslærerne, som de kendtes i Vestjylland og Norge i forrige århundrede, på Færøerne også i dette. Men vilkårene var andre. Bl.a. fordi de første vandrelærere – friskolelærer Kasper Jensen fra Holstebro og lærerinde Henriette Gubi fra Bevtoft – havde myndighederne på nakken. De preussiske autoriteter forbød vandrelæreres virksomhed i 1896.

Ideen blev taget op igen efter Genforeningen i 1920, og nu gjaldt det Sydslesvig, – hvor de tyske myndigheder i de første år, indtil 1926, ikke tillod oprettelse af danske skoler uden for Flensborg. Vandrelærere blev ansat af Skoleforeningen i Flensborg, som fik støtte fra den danske stat, og deres opgave var at holde sammen på de danske kredse; ofte underviste de børnene i dansk om eftermiddagen, de voksne om aftenen; husflid, kjolesyning, sang, højtlesning, foredrag og dilletantkomedier indgik i programmet. Ligeledes kontakten med venskabskredse i Danmark. I perioden 1920-1945 var i alt ansat 35 vandrelærere i Sydslesvig, i kortere eller længere tid; 16 kvinder og 19 mænd; de fleste kom fra Danmark. Opgaven fordrede gå-på-mod; den blev for barsk og primitiv for nogle af dem.

Nazismen blev en prøvelse. Nogle af vandrelærerne var tyske statsborgere og måtte til fronten, andre opgav på grund af nazistiske naboers chikanerier. Efter 1945 oplevede det danske mindretal som be-

kendt en markant tilslutning, henved 80 nye danske skoler kom i gang, ofte ved vandre læreres mellemkomst. Den nye generation vandre lærere var selv sydslesvigere, ofte med et ophold i Danmark som baggrund, på højskole eller seminarium eller i håndværkslære. Vandre lærerne tog sig af folkelige opgaver som »danskhedens altmulig-mænd«, ikke mindst i de skoletomme områder mod syd. Men fra slutningen af 60'erne begyndte de at komme i klemme, – nye offentlige tilbud til fritid og videreuddannelse blev konkurrenter i lokal-samfundet. I 1967 havde Skoleforeningen i Flensborg 10 vandre lærere i sit brød, i 1996 kun én.

Om denne udvikling og dens pionérer handler bogen. Gennem dagbøger, breve, indberetninger, billeder og erindringer kommer vi tæt på dem, der brød isen i 1920 – Martin Frederik Lange og Rudolf Hansen – og på stærke personligheder i front gennem mange år som Niels og Anna Kjems, Gustav Lindstrøm og Jørgen Jørgensen, senere også Lars H. Schubert. Lindstrøms dagbøger fra 1920'erne er guldgruber af iagttagelser; »han fortalte og han sang« (Bernhard Hansen), han kunne også skrive. Skal man tro brevenes vidnesbyrd, spredte Lindstrøm glæde og humør i danske familier, når han ankom til en landsby, på cykel, udstyret med rygsækkens sparsomme indhold af sangbøger og anden dansk litteratur. Jørgen Jørgensens dagbøger dækker arbejdet i de sydligste områder, hvor han i årtier virkede som vandre lærer og landbrugskonsulent.

»Og det er egentlig grundformen for al vandre lærervirksomhed, at den enkelte vandre lærer ... er antaget personlig og må gøre akkurat, hvad han vil, og sige nej til, hvad han vil«. Sådan blev arbejdet engang beskrevet af Niels Kjems, som fra 1922 var virksomhedens inspirerende organisator, medlem mellem de enkelte vandre lærere og Skoleforeningen. Ikke noget med faste læseplaner; den enkelte lærer fastlagde selv arbejdet i samsvar med lokale ønsker. Efter sæsonens afslutning sendte læreren en indberetning til Skoleforeningen, – personlige beretninger, som i dag er vigtigt kildemateriale.

En sådan frihed forudsætter engagement, helst også et forbillede; som et sådant har Kjems øjensynligt fungeret. Bogen har en vigtig konklusion om 1920'erne: »Når vandre læreren kom til egnen, og man samledes i de små stuer, var det ikke i første række konkret undervisning, som stod i centrum. Han var i lige så høj grad et samlingspunkt for, at danske kunne mødes med danske, så de kunne synge de danske sange og høre nyt om Danmark og det danske. Først herefter

kunne den egentlige danskundervisning begynde«. Det er tydeligt, at vandrelærernes undervisning hentede drivkraft i traditionen fra Grundtvig og de danske højskoler; dermed blev den »et supplement til den tyske skole, som i sin opbygning var langt mere målrettet og vidensorienteret« (s. 74). Kjems kom selv fra en stilling på Skibelund Efterskole, hvor han havde undervist bl.a. i husflid, sløjd og gymnastik. Askov var et bagland for adskillige, Snoghøj blev det også efter Danmarks befrielse i 1945.

På mange måder blev vilkårene lettere efter afslutningen af 2. verdenskrig. Håbet om en bedre fremtid førte mange voksne ind i de danske rækker og mange børn i de danske skoler; det blev mindre ensomt at være vandrelærer. Men i grunden skete der ikke de store forandringer. Det var stadig personen mere end systemet, der traf beslutninger om form og indhold – og indsendte årlige beretninger; det var fortsat de skoletomme områder, nu længere mod syd, som var vandrelærernes særlige opgave; nu som før skabte de mulighed for samvær om dansk kultur og livsstil. Men kontakten var mindre lokal, for nu gjaldt det forbindelsen til hele den danske bevægelse i Sydslesvig. I bogen kan læseren følge udviklingen gennem veteranerne, men også i dagbøger og udsagn fra nye folk – Paul Thomsen, Kirsten Dalsgaard, Hans Keil m.fl. Først 60ernes velstand, rejselyst og fjernsyn skaber problemer.

Vandrelærernes betydning? Den slags er selvsagt vanskeligt at måle. Forfatterne nævner i deres afslutning, at vandrelærerne blev bærere af et kulturtilbud, som dengang var ret usædvanligt – et tilbud til folks fritid; de blev en slags »offentligt betalte foreningskonsulenter« og var derved forud for deres tid; først langt senere er staten, velfærdsstaten, gået ind i den opgave. – I vandrelærernes selvforståelse indgår, næppe med urette, at danske skoler blev oprettet især i de distrikter, hvor disse lærere havde gødet jorden. Den begavede (og lidt for nationale) vandrelærer M. P. Ejerslev – ham med den kendte sang »Ja, landet er lidet fra hav til hav« – sagde i et interview 1975 om arbejdet i mellemkrigstiden bl.a. »Havde man ikke haft de små danske skoler og foreninger, Flensborg Avis og vandrelærerne, så havde der heller ikke været en dansk opvågning i Sydslesvig i 1945«. Måske havde han ret. Kilderne efterlader det indtryk, at mange vandrelærere med held har fungeret som katalysatorer for et fællesskab om det danske, ikke mindst den danske sang; de gjorde dansk kultur nærværende, – med forbindelser i Danmark, som kunne dyrkes gen-

nem breve og besøg. Det er næppe forkert at tale om en opvågning eller vækkelse.

Bogen er tilegnet mindet om Knud Fanø, rektor for Duborg- Skolen 1962-1989, »som banede vej for bogen om vandrelærerne«. Vejen har vistnok været lang, – der ligger grundige undersøgelser bag resultatet, bl.a. i person- og foreningsarkiver. Dokumentationen er præcis, mange af billederne har ikke været anvendt tidligere. Teksten kan læses også af mennesker uden for det slesvigske, – indforstået kun på ét punkt: forfatterne har øjensynligt anset et kort over landsdelen med angivelse af de mange nævnte landsbyer – Ladelund, Løjt osv. – og andre lokaliteter for en upassende undervurdering af læsernes geografiske kundskaber.

Det er langt fra alle vandrelærere, der er omtalt i bogen. Men det oplyses, at der som led i forarbejderne til bogen er udarbejdet en fortegnelse med »summariske data om vandrelærerne«. Eksemplarer af denne fortegnelse findes i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Man kan håbe, at denne bogs udgivelse vil kunne kalde breve og andet materiale frem om mindre kendte vandrelærere – til supplerung af fortegnelsens »summariske data«. Dermed kunne måske også det spørgsmål blive belyst, som lades ubesvaret i bogens konklusion: var de altid overbevist om lødigheden i dansk kultur? En tvivl på egen styrke, men måske også på danskheden som sag har næppe været fremmed for dem, der gav op undervejs.

Til slut: undertegnede har for mange år siden, omkring 1950, truffet en vandrelærer, Erik Krebs Lange, og spurgt, hvad en vandrelærer foretog sig. Af svaret står tilbage kun det stærke indtryk af tillid; opgavens betydning var stor nok til at kunne mobilisere de fælles kræfter i det danske samfund. Bogen »Vandrelærere - rejsende i dansk kultur« har genkaldt svarets indtryk. For der har været brug for tillid, engagement og gå-på-mod – og evne til at administrere den store frihed, som bogen med rette fremhæver. Men bogen har også vist, at der i det historiske forløb var brug for endnu mere; en vandrelærer skulle selvsagt være godt hjemme i dansk kultur og kunne undervise børn og voksne; han måtte også have praktisk håndelag, kende mennesker og deres indbyrdes relationer i de mange små samfund; først og fremmest måtte han kunne skabe tillid omkring sin person. Nogle vandrelærere har haft denne sjældne kombination af egenskaber, der gjorde dem nyttige som både rejsende og forposter under svært omskiftelige vilkår.

Vagn Skovgaard-Petersen

**Adrian von Buttlar/Marion Margitta Meyer:
Historische Gärten in Schleswig-Holstein.**

Verlag Boyens & Co. Heide, 760 s., ill., indb. DM 148.

Interessen for ældre tiders havekunst, en meget truet og skrøbelig del af vor kulturarv, er stigende i disse år. I Danmark kan vi glæde os over omfattende restaureringer af bl.a. slotshaverne ved Frederiksborg og Fredensborg slotte. Syd for grænsen arbejdes på restaurering af bl.a. den fornemme 1600-tals park ved Gottorp slot. Disse haver og deres mindre berømte sidestykker på godserne repræsenterer et vigtigt stykke kulturhistorie – de er et uskatteagtigt aktiv for både fastboende og turister.

Med denne bog om historiske haver i Sydslesvig, Holsten og Lübeck er der skabt et på alle måder tungtvejende bogmonument, som giver parkerne den fortjente plads i kulturhistorien. 3.850 gram vejer bogen. Det er et lærd værk, men et tilgængeligt værk: Teksterne er klare og velredigerede. Præsentationen er æstetisk fornem: Nobel er satsen, og sjældent har jeg set så smukke billeder. Og endnu vigtigere: billederne indgår som væsentlig dokumentation, de er ikke bredt ud som en prangende farvelade. Sidstnævnte ses alt for ofte i moderne prestigepublikationer.

Bag dette storværk ligger et femårigt forskningsprojekt ved Kiels universitets kunsthistoriske institut og Landesamt für Denkmalpflege. Flere etablerede forskere og mange studerende har medvirket, offentlige midler og fondsstøtte har hjulpet til, og undervejs er forskningsresultaterne blevet fremlagt i fine udstillinger.

I en stor indledning trækkes de overordnede linjer gennem havekunstens udvikling i Slesvig-Holsten fra renæssancens fyrstehaver til 1920'ernes offentlige parkanlæg. De første anlæg møder vi hos de gottorpske hertuger i Slesvig og på familien Rantzaus herresæder. Forbilledet var de lukkede hollandske mønsterhaver. Fra sidst 1600-årene skabtes hos fyrsterne og på storgodserne efter fransk forbillede storladne anlæg præget af barokkens ønske om symmetri, med klippede hække, kanalanlæg og kaskader, statuer og udsigtspunkter. Gradvis blev haveanlæggene knyttet til boligen, med de fint broderede parterrepartier i umiddelbart samspil med huset og dets festsal. Samtidig åbnedes haverne ud mod landskabet – over den anlagte haves storståede vue gled blikket til naturen udenom. Sådanne pragtanlæg blev kreeret ved fyrsteresiden-

serne i Slesvig, Kiel, Plön, Eutin, Traventhal m.fl. og adelen fulgte med.

Fra 1770-erne opløstes gradvis de stive strukturer. Til parterrehaven føjede sig nu græsplæner, snoede stier, lønlige pletter, hvor følsomhed og tanke kunne gå deres veje. På Louisenlund ved Slien investerede landgrev Carl af Hessen i en sådan landskabshave med eremithytte, vandfald, middelaldertårn m.v. Næsten alle de store godsparker lod sig præge af samme stil. Professor C. C. Hirschfeld i Kiel (1742-1792) blev den store haveteoretiker, som alle lyttede til. Langs Elben ved Altona anlagde de hovedrige købmænd landskabsparker af stor skønhed.

Bogen har sin hovedvægt i beretningen om disse haveformer i perioden 1600-1850. Det præger også udvalget af de omkring 100 haveanlæg, som er detaljeret behandlet af 36 forskellige forfattere i bogens anden del. Hvert afsnit indledes af et kort resumé med oplysning om hvorvidt anlægget er tilgængeligt, og der sluttes med litteratur- og kildehenvisninger. Sidst i bogen er der biografisk leksikon over havearkitekterne, ordliste, litteratur og gode registre.

Bogen hedder »Historiske haver«, men kunne også have haft titlen »Historiske parker«. Vægten ligger på fyrsternes, adelens og handelsfyrsternes parker. Men der er også medtaget nogle af de offentlige anlæg, som blev skabt fra sidst i 1800- årene og mindre pretentiøse haver. Margarethenhof, Marieskoven eller Christiansenparken i Flensborg, kurparken på Før og Emil Noldes have ved Seebüll m.fl. er med. Bondehaver eller kirkegårde er udeladt. Da hovedvægten er lagt på slots- og godsparker kunne det for perspektivets skyld nok have været relevant at medtage de ret få tilsvarende parker i Nordslesvig, især Gråsten, Augustenborg, Gram og Schackenberg.

Dette værk er et stykke tiltalende grundforskning, et væsentligt bidrag til kultur- og idéhistorien. Her forstår man, at slottets og godsets bygninger skal forstås i samspil med omgivelserne. Værket bør konsulteres hjemme ved skrivebordet, før turen går ud på slots- eller herregårdsbesøg syd for grænsen, eller til de mange herlige parker langs Elben vest for Altona.

Lars N. Henningsen

Uwe Danker m.fl. (udg.): Demokratische Geschichte X

Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein X, Malik Regional Verlag, Kiel 1996, 335 s., ill.

Også i 1996 udkom der en årbog fra Beirat für Geschichte der Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein, som følger rækens tradition for let tilgængelige, illustrerede artikler, mest om lokale socialhistoriske emner, på videnskabeligt niveau. For den historisk interesserede sønderjyde er det denne gang to artikler, der vil stå i forgrunden: Ole Stender-Petersens artikel om hungeroprøret i Flensborg i 1795 og Karl Heinrich Pohls artikel om den politiske kultur ved folkeafstemningerne i 1920.

Pohl prøver i sin artikel at sammenligne den tyske og den danske propaganda ved afstemningerne i 1920, for på dette grundlag at analysere den politiske kultur, der ligger bag. Målet er at finde ud af, om der umiddelbart efter Første Verdenskrig var muligheder for udviklingen af en demokratisk politisk kultur i Slesvig-Holsten, som jo senere blev til en af nazisternes højborg. Demokratisk politisk kultur betyder for Pohl politiske afgørelser efter rationelle argumenter i modsætning til rent følelsesorienterede afgørelser. Her skal nu afstemningspropagandaen tjene som eksempel. Pohl tager udgangspunkt i henholdsvis en tysk og en dansk valgplakat, og mener at de hver for sig er et repræsentativt udtryk for hver sides politiske kultur.

Den tyske er plakaten med Slesvig-Holsten flaget, påtrykt »deutsch« i gotiske bogstaver i alle tre farvefelter. Plakaten henviser til en antagelig selvfølgelighed: Slesvig-Holsten og tysk hører urokkelig sammen, uden at der tilføres noget rationelt argument for det. Denne plakat udtrykker stadigvæk kejserrigets politiske kultur: de slesvig-holstenske tyskere skulle slutte borgfred, Slesvig-Holsten var tysk, lige meget, hvilken politisk anskuelse man ellers havde, lige meget hvilke argumenter den danske side kom frem med.

Den danske plakat, Pohl udvælger, er den tysksprogede »Warum sollst du für Dänemark stimmen?«, som kun blev brugt i Flensborg. Plakaten er rød/hvid, den viser en hånd, hvor der i hver af fingrene er trykt et argument for at stemme for Danmark. Af de fem grunde er der kun en, der appellerer til følelser: Fordi din afstamning er dansk. De andre appellerer til fornuften, til økonomiske grunde for at stemme for Danmark: Forbindelsen til Nordslesvig er eksistentiel

for byen Flensborg, Danmark har verdens bedste socialsystem, lønningerne i Danmark er højere og den danske valuta har større købekraft end Reichsmarken. Denne plakater bliver af Pohl tolket som bevis på danskernes højt udviklede politiske kultur, der ikke benytter sig af følelser, men bygger på rationale argumenter. De danske værdier i 1920 var velfærd og demokrati, de tyske nation, ære og afstamning, sådan lyder Pohls konklusion: Tysk politik var i 1920 ikke i stand til at etablere et demokratisk samfund, Weimarrepublikkens senere undergang blev allerede varslet ved afstemningerne i 1920.

Pohls argumentation kan nok ikke helt tilbagevises, selvom den virker ret firkantet. Hans metode, nemlig at illustrere sin tese med hjælp af kun to plakater, som han anser for repræsentative, må man nok sætte spørgsmålstegn ved. Repræsentativiteten gælder i hvert fald ikke for den danske plakater, der jo kun blev brugt i Flensborg. Når Pohl roser den høje udvikling af politisk kultur i det danske demokrati i 1920, må man gå ud fra, at han ikke har særlig godt kendskab til påskekrisisens begivenheder. Men det er trods alt en spændende artikel!

Stender-Petersen henviser i sin artikel om hungeroprøret i Flensborg i 1795 til brøddrisens afgørende betydning for bevarelsen af ro og orden i samfundet. Fødevarerforsyningen havde forværret sig i Flensborg i anden halvdel af 1700-tallet: gennemsnitsprisen for rug fordobledes fra 1730 til 1795 (med betydelige udsving fra år til år) uden tilsvarende stigninger i befolkningens indkomster. Dette havde allerede ført til uroligheder i Tønder og Åbenrå i 1790. Revolutionskrigene fra 1792 og en dårlig høst i 1794 forværrede situationen yderligere. Regeringen og de kommunale myndigheder havde før i tiden prøvet at sikre folket brød ved at fastsætte maksimalpriser, ved eksportforbud eller ved forbud mod at bruge korn til fremstilling af brændevin. Dette havde dog tit ført til konflikter med storbøndernes og spiritusfabrikanternes interesser. I 1788 blev dog princippet om frihandel for korn lagt fast i loven.

Den 1. juni 1795 forsamlede skibstømrere fra Flensborgs fem værfter sig foran rådhuset og forlangte brød. Det lykkedes ikke magistraten at berolige folkene, så om eftermiddagen beslægtede mængden korn hos købmændene og spiritusfabrikanterne. Folket vogtede desuden ved byportene, at ingen fødevarer blev ført ud af byen, mens magistraten hentede militær forstærkning hos statholderen på Gottorp. Soldaterne kom den 5. juni til byen og uromagerne blev straks

ført til rådhuset. Fem blev arresteret med det samme, indtil den 13. juni kom det til yderligere 11 arrestationer. De fire formentlige førere i oprøret blev dømt til flere års »slaveri«, d.v.s. fæstningsarrest og tvangsarbejde.

Oprøret var en protest mod markedsøkonomiens principper. Den middelalderlige forestilling om den »retfærdige pris« blev mere og mere afløst af ideen om markedsprisen. Hungeroptøjer som den gamle form for fordelingskonflikter skulle blive afløst af lønkampe.

Derudover skal her kun nævnes én artikel, nemlig Rolf Schultes afhandling »für einen hexenmann gescholten«. Her henviser forfatteren til et interessant træk ved 1500- og 1600-tallets heksebrændinger, nemlig at en stor del af folk anklaget for hekseri faktisk var mænd, nemlig ca. 50-60% i Central- og Nordfrankrig, 42% i den franske del af Svejts og godt 10% i hans undersøgelsesområde Slesvig-Holsten. Men også de ni øvrige artikler med hovedvægten på 1800-tals socialhistorie, pacifister og kommunister i 1920erne og den tyske Vergangenheitsbewältigung efter Anden Verdenskrig er særdeles læseværdige.

Martin Klatt

**Willy Diercks (udg.): Flüchtlingsland Schleswig-Holstein.
Erlebnisberichte vom Neuanfang.**

Boyens & Co., Heide, 1997, 292 s., ill., indb., 38 DM.

I 1994 opfordrede Willy Diercks, forretningsfører for Schleswig-Holsteinischer Heimatbund, sammen med den nordtyske radiofoni NDR såvel tidligere flygtninge som andre slesvig-holstenere til at nedskrive deres erindringer om den umiddelbare efterkrigstid, da Slesvig-Holsten modtog ca. en million tyske flygtninge fra de tabte østområder, hvilket nærmest fordoblede provinsens indbyggertal. Af de 257 interviews og indsendte beretninger er over 100 nu trykt i ovennævnte bog. Bogen er illustreret med en række samtidige fotografier, som dog desværre for de flestes vedkommende ikke er forsynet med en forklarende tekst. Et kort foran den egentlige tekst angiver byerne, hvorfra beretningerne kommer. Kortet har en skønhedsfejl, idet det gengiver den »Frie og Hansestad« Hamborg som et slesvig-holstensk amt. Det bliver hanseaterne nok ikke særlig glade for.

Selve beretningerne er ordnet topografisk, med et kapitel til hver af de nutidige forvaltningskredse. De skildrer de hårde økonomiske vilkår efter krigen, men er dog som regel meget positive; fortællerne lægger stor vægt på de små glæder der fandtes. Der er f.eks. flere der skildrer deres fødselsdagsfest med stikkelsbærtærte og »ersatz«-flødeskum fremstillet af skummetmælk, sukker og æg. Det er interessant, at der både nævnes mange positive oplevelser af gæstfrihed og gavmildhed og eksempler af hårdhed og udnyttelse af flygtningenes nød. Det er nok ekstremterne, der huskes bedst, eller måske er minderne blevet »større« end realiteten. Selvom beretningerne dækker hele Slesvig-Holsten, forekommer der mange gentagelser. Flygtningenes situation er den samme. Beretningerne fra Sydslesvig giver ikke nogen antydning af landsdelens danske bevægelse, der jo voksede stærkt i årene umiddelbart efter krigen; der er ingen hentydning til det særdeles anspændte klima mellem flygtningene og den hjemmehørende befolkning, som vi ellers kender fra samtidige kilder. Skildringerne er i øvrigt helt upolitiske, det gjaldt dengang »kun« om at skaffe de nødvendige fødevarer for at overleve og at starte et nyt liv.

Den manglende samtidighed er bogens største problem: Kun én beretning bygger på en dagbog, alle andre blev skrevet ca. 50 år efter de aktuelle begivenheder. De fleste fortællere har været børn, nogle kun 8-12 år gamle, da begivenhederne skete. Bogens historiske kildeværdi er derfor begrænset. Den oplyser kun om detaljer i flygtningenes levevilkår og deres sindstilstand. Her er der dog nogle gennemgående træk: det endelige tab af hjemstavnen er endnu ikke blevet set i øjnene, de fleste tror endnu, at de kan vende tilbage om få måneder. Integrationen forløb også forskelligt: mens flygtningefamilier mere holdt sig for sig selv, var de enlige unge ikke bange for at omgås den hjemmehørende befolkning. Samtidige statistikker viser også, at en væsentlig procentdel af ægteskaberne i de første efterkrigsår blev indgået mellem flygtninge og hjemmehørende.

De to historiske indledninger om flygtningeproblematikken og Slesvig-Holstens politiske historie efter Anden Verdenskrig af henholdsvis Martin Giezelt og Kurt Schulz giver desværre kun et kort overblik og henviser ikke til den omfattende historiske litteratur, der eksisterer om emnerne. Bogen er let læsning om personlige skæbner i den første efterkrigstid.

Martin Klatt

Nina Fabricius: Landet med de store gårde.

146 s., ill. indb. Udgivet af Landbohistorisk Selskab 1996.

Laura Meyer Hansen: Vonsild i krig og fred. Fra svenskekrigene til landboreformerne. 60 s., ill. Kolding Stadsarkiv 1996.

Bodil Clausen: Gårde i Haderslev og Tyrstrup Herreder 1531-1753. 420 s, Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 76, 1996.

Hvor forskelligt kan et emne gribes an? I 1996 udkom tre bøger, hvis fælles tema er et større eller mindre antal lokalt afgrænsede gårdes historie inden for det gamle Haderslev Østeramt, incl. de 8 sogne i Tyrstrup herred, som efter 1864 kom til at udgøre Nr. Tyrstrup herred i Vejle amt. De tre forfattere havde dette overordnede emne og det, at de alle var kvinder, til fælles, men ellers er det forskellene, der springer i øjnene, både hvad angår deres målsætning, deres måde at gribe tingene an på og deres færdige produkt. Den ene forfatter var professionel etnolog og museumsansat, de to andre er engagerede og kyndige fritidsforskere, men også disse to har hver sit udgangspunkt: lokalhistorien og slægtshistorien. Derfor er det egentlig ikke overraskende, at de tre hver for sig ganske vellykkede bøger er blevet så forskellige, som de er.

Den professionelle etnolog er den i 1994 i en ung alder afdøde mag. art. *Nina Fabricius* hvis uafsluttede manuskript til *Landet med de store gårde* er blevet gjort færdigt af hendes mand, museumsinspektør i Middelfart Peter Dragsbo, der selv har et indgående kendskab til sønderjyske forhold. Det fremgår af forordet, at stofindsamlingen og bearbejdningen i alt væsentligt er afsluttet af *Nina Fabricius*.

Under arbejdet med rapporten »Haderslevveggen i kulturhistorisk perspektiv« til Haderslev Museum fattede *Nina Fabricius* interesse for det kulturelle særpræg, der kendetegner de store gårde på den gode jord i området mellem Løjtland og Kolding fjord. Da en del af de 8 sogne i dag hører til Vejle amt, var det naturligt at indlede et samarbejde med Museet på Koldinghus. Der er altså tale om et grænseoverskridende samarbejde af den sjældnere slags, nemlig mod nord.

Første fase af arbejdet, som bl.a. omfattede udvælgelse af gårde og slægter til besøg og interviews, resulterede i en meget set og omtalt fællesudstilling for de to museer om *Landet med de store gårde* i 1991. Den opmærksomme læser af Historisk Samfunds publikationer

vil huske, at Sønderjysk Månedsskrift i den anledning udkom med et temahæfte (juni 1991) med bidrag af Carsten Porskrog Rasmussen, Peter Dragsbo, arkitekt Jørgen Toft Jensen og naturligvis Nina Fabricius selv. I hæftet er problemerne ridset op, og i nogle tilfælde slutninger draget, men af naturlige årsager langt fra i den udstrækning, som i den nu foreliggende bog. Hæftet kom imidlertid tids nok til at sætte sig enkelte spor i Hans Schultz Hansens sønderjyske landbrugshistorie 1830-1993, men ellers har Peter Dragsbo ret i sine bemærkninger i indledningen til bogen, at de store gårdes ejere, proprietærerne, i de fleste skildringer af landbohistorisk karakter er blevet glemt mellem herregårdenes besiddere og de almindelige bønder, der selv arbejdede i marken. Det er der nu blevet rådet bod på med denne skildring af landbosamfundets velhavende gårdejere, der havde folk til at lave det grove og selv indrettede sig på købstadsvi.

I anden fase af arbejdet fortsattes indsamlingen og dokumentationssarbejdet, som er grundlaget for hele bogens udformning. De to etnologiske centrale kapitler er »De gik ikke klædt i vadmæl« om livsstil, bolig, uddannelse og giftermål, og det sidste kapitel, Nina Fabricius selv nåede helt at færdiggøre: »Livsformen - med gården i centrum« om bl.a. gården og slægten, respekten fra omgivelserne og overskuddet til de udadvendte aktiviteter. Den ligeledes interessante afslutning fører udviklingen helt frem til idag, hvor bl.a. bondegårdsferie kommer ind i billedet som overlevelsessupplement. Bogen er færdiggjort af Peter Dragsbo »i Nina Fabricius' ånd«. Det nationale aspekt er med, men stærkt nedtonet i forhold til mange andre skildringer. Det skyldes dels, at 7 af de 16 behandlede gårde ligger i de 8 sogne, men vel også, at det ikke har været forfatterens hovedærinde, og det skal hun ikke høre ondt for.

Den stærke slægtsfølelse er skildret, men da forfatterens arbejds metode især er det etnologiske interview, har man afstået fra at give en egentlig skildring af rødderne, som ellers nok kunne være interessante i denne sammenhæng. Dette aspekt vender vi tilbage til i forbindelse med de to andre bøger, hvor det er fremtrædende, medens det etnologiske er nedtonet eller bevidst ganske mangler. Nina Fabricius har med Landet med de store gårde ikke blot bragt væsentlige nye aspekter ind i billedet af Haderslev Østeramts bondestands historie, men den historisk interesserede har også fået en smuk, letlæst og velillustreret bog forsynet med litteraturliste og liste over informanter – men desværre uden registre. Hvad undersøgelsen har betydet

for de implicerede og deres historiebevidsthed kan næppe overvurderes.

»*Laura Meyer Hansen: Vonsild i krig og fred. Fra svenskekrigene til landboreformerne*« er udgivet af Kolding Stadsarkiv i A4 format, ligeledes i 1996. Der er formentlig tale om en billigere produktionsmetode, men resultatet er fuldt tilfredsstillende, idet både tekst, billeder og skemaer står meget flot og skarpt. Forfatteren har sat sig som opgave at følge de 21 gårde i Vonsild fra og med jordebogen 1597 og 200 år frem. Da jeg selv har været tæt på Vonsildbønderne i 1600-tallet i forbindelse med udgivelse af Vonsild kirkebog 1659-1708 med de berømte nekrologer, har det for mig været en stor glæde at se en del af stoffet udnyttet lokal- og slægtshistorisk, således at personerne er placeret på de forskellige gårde og i slægtssammenhæng. Det unikke kirkebogsmateriale har givet enestående muligheder for levendegørelse af gårdhistorien i Vonsild, og her er det yderligere suppleret af jordebøger og undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15 samt skyld- og panteprotokollerne, således som det fremgår af listen over benyttet arkivmateriale. Af en del af levnedsskildringerne fra de større gårde kan man se, at det ikke har været noget taknemmeligt arbejde at skulle redde en sådan gård gennem vanskelige perioder.

Bogen er forsynet med en almindelig historisk indledning, men forfatteren er bedst i de lokale afsnit, hvor hun kender sit kildemateriale og næsten de enkelte personer. Det øvrige stof bliver nemt præget af almindeligheder og er ikke altid up to date med nyere forskningssynspunkter. Hvor farligt, det er at vove sig ind på særlige fagområder, viser bemærkningen om tolkningen af byens navn, hvor der skrives, at navnet for Vonsild »Odenschulde«, som kendes fra 1400-tallet, betyder Odins kilde, og det er for så vidt rigtigt, men så tilføjes »schulde betyder kilde«, nej »chulde« er samme ord som kilde, blot med ch for k og en lidt anden vokal, hvorimod s naturligvis hører til Odin : Odins.

Skildringen af de enkelte gårdes historie stopper ved udskiftningen og folketællingen 1803, men takket være afsluttende bemærkninger om gårdenes nuværende beliggenhed og et nyere billede, skulle det være en smal sag at binde fortid og nutid sammen, men måske vil forfatteren selv gøre det i et kommende bind ? Det er den tungeste ende af arbejdet der er udført på udmærket vis, så man kunne næsten

håbe, at Laura Meyer Hansen selv vil høste frugterne og fylde hullet ud. Et forbillede til en sådan skildring kunne være Jens H.Nielsens efterhånden mange hæfter om en række vestslesvigske sogne med udgangspunkt i folketællingerne 1840/45, som ganske vist omfatter alle befolkningsgrupper i sognene.

Den moderne kopieringsteknik har været stærkt medvirkende til, at *Bodil Clausen* har kunnet gennemføre de meget omfattende og krævende kildestudier, der ligger bag hendes bog *Gårde i Haderslev og Tyrstrup Herreder 1531-1753* uden gennem længere tid at måtte tage fast ophold i København. Bogen er udgivet 1996 af Historisk Samfund for Sønderjylland, som dermed fortsætter rækken af gård- og slægtshistorier fra Løjt og Ensted. I modsætning til disse er der dog ikke her tale om et enkelt sogn, men 38 lokaliteter fordelt på 10 sogne, nemlig Grarup, Halk, Starup, Vonsbæk, Øsby og Åstrup i Haderslev herred, Aller, Fjelstrup, Hejls og Tyrstrup i det gamle Tyrstrup herred, dvs. et sammenhængende område øst for Haderslev fra Halk i syd til Hejls i nord. Kun fra sognene Fjelstrup, Grarup, Halk, Vonsbæk og Øsby er alle lokaliteter med. Fra Starup er Vandling og Brorsbøl ikke med og fra Øsby er Årø og Tamdrup ikke med. Fra følgende sogne er kun enkelte lokaliteter medtaget: Aller sogn (kun Anslet), Hejls (kun Hejls) og Tyrstrup (kun Bøjskov). Udvalget vil umiddelbart kunne undre, men grunder sig i bogens slægtshistoriske baggrund : det er de landsbyer, hvor forfatteren enten har fundet egne aner eller havde forventet at finde sådanne! Dette skal man være opmærksom på, idet titlen ellers ville kunne forlede en til at tro, at bogen omfattede begge herreder i deres helhed. En titel som *Gårde i mine forfædres landsbyer i Haderslev og Tyrstrup herreder* havde været mere præcis, men unægtelig også tungere.

Imidlertid skal benytttere uden aner i de pågældende landsbyer ikke straks flygte, for selv om de ikke direkte finder nye aner, vil de kunne have stor glæde af at se, hvor meget der kan findes om snart sagt hver eneste gård, og hvilket kildemateriale, der er forhånden. For dem, der har aner med fælles hjemsted med Bodil Clausen, er bogen en ren guldgrube, ikke mindst fordi der i forbindelse med ejer/brugerrækkerne er redegjort for slægtskabsforhold, hvilket er en naturlig følge af forfatterens slægtshistoriske ærinde. Oplysningerne er let tilgængelige takket være et imponerende fuldstændigt personregister og et mindre register over gårde med eget navn.

Kildefortegnelsen er en væsentlig del af den almene værdi for den

slægts- og lokalhistorisk interesserede, og her især de utrykte kilder, hvor Rigsarkivets regnskabsmateriale m.v. er konsekvent udbyttet. De lange lister taler deres tydelige sprog om den enorme flid og ihærdighed Bodil Clausen har lagt for dagen. Til glæde for kommende benytttere er listerne forsynet med filmnumre, hhv. sikkerhedsfilm og mormonfilm. En del af disse har Bodil Clausen fået lavet ekstra kopier af, og de kan takket være hendes generøsitet nu benyttes på landsarkivet i Aabenraa. Bogens arkivhenvisninger tjener derfor også som de bedste eksisterende registraturer over dette store både gård-, slægts- og kulturhistoriske materiale. Ved særligt interessante forhold gøres undtagelsesvis bemærkninger i kildefortegnelsen, hvorimod der i selve gårdhistorierne ikke har kunnet gives plads til ret meget andet end nøgne data. Disse er til gengæld meget omfattende og vil næppe kunne suppleres ved andet end lejlighedsfund.

En yderligere mulighed herfor ligger der måske i de store til dels uordnede arkivrækker i Haderslev amtsarkiv. Det kan undre, at Haderslev amtsarkiv slet ikke er nævnt i arkivoversigten over landsarkivets arkivmateriale s. 337. Bodil Clausen har benyttet meget af materialet, f.eks. er pakkerne om frigårde udnyttet i hendes store artikel Frigårdene Hundevad, Gymoes og Kragelund i Haderslev herred 1507-1710 i *Personalthistorisk Tidsskrift* 1991, hvor hun kaster nyt lys over deres ejerrækker.

Så er det mere forståeligt, at der under Nygård i Åstrup sogn henvises til en sen afskrift i Haderslev Setzungsakten af hertug Hans' bekræftelse 1554 på en aftale mellem Knud Nygaard og præsten i Åstrup, selvom dette med flere andre originale dokumenter ligger i Haderslev amtsarkiv, men blandt de svært tilgængelige sager under ordning.

Apropos Nygård anføres s. 169/70 et kirkebogscitat, der tilsyneladende har voldt store vanskeligheder. Den korrekte datering er 4. jan. 1604 (onsdag mellem nytår og helligtrekonger) og teksten skal læses: Ella Christ. Nygardij ancilla Japeto Johannis desponsabatur in presentia Valentini Hopman, Friderici husvaget, Fallonis ct. (=et cetera) dvs. 4. jan 1604 blev Christen Nygaards pige Ella trolovet med Jep Hansen i overværelse af Valentin Hopman, Frederik Husfoged, Falle og andre.

I et værk som dette og med denne rigdom af detailoplysninger vil der altid kunne findes problematiske oplysninger, men de er uvæsentlige i forhold til værkets pålidelighed og dets store værdifulde

stof: de omhyggelige og lange lister over gårdenes brugere og kildefortegnelserne.

Da Laura Meyer Hansens hæfte udelukkende omhandler Vonsild, som ikke er repræsenteret hos Bodil Clausen, er der ingen gårde, der går igen i alle tre bøger. Derimod har nogle Fjelstrupgårde givet stof til både Bodil Clausen og Nina Fabricius, medens gårde fra Vonsild, f.eks. Vonsildgård kan følges fra 1597 næsten til i dag. Hos Laura Meyer Hansen har gården nr. XVI, og man kan her læse, at Christen Nielsen, der i 1670 giftede sig til gården, havde mistet sin mor, da han var barn, og faderen døde »i polakkernes tid«. Efter 31 år på gården kunne han ikke klare afgifterne mere og blev sat fra den. Han ernærede sig derefter som inderste og løsarbejder, indtil han 64 år gammel omkom ved at køre galt med et læs træ, da han p.g.a. træthed var faldet i søvn på vognen. I nekrologen i Vonsild kirkebog kan man yderligere læse om ham, at han havde båret sin skæbne med tålmodighed og skikket sig i den (nekrolog 201 , 20. juni 1700).

Hvilket spring til skildringen hos Nina Fabricius fra dagligdagen på Vonsildgård o. 1920 (s.106ff), hvor det blandt andet om proprietæren hedder: Hans kontakt med kostalden foregik på den måde, at han ved middagstid satte sig til rette ved fruens sybord på en lille forhøjning ud til gården. Når mælkekusken kom kørende, lindede han på vinduet, og mælkekusken rapporterede om vægten på dagens indvejede mælk (citater fra en elevdagbog med tillempet retskrivning).

Som man vil forstå af ovenstående, spænder de tre bøger vidt og på hver sin måde har de givet ny viden om Haderslev Østeramts gårdshistorie i ordets allervideste forstand.

Hans H. Worsøe

Kim Jacobus Paulsen: »Det nytter ikke, at vi stritter imod ...«.

Da Nordals blev industrisamfund i perioden 1950-1970.

Fra Als og Sundeved Bd. 74. Historisk Samfund for Als og Sundeved 1996. 176 s.

Bogens tema er mødet mellem by og land, som det foregik 1950-70 i Nørherred, personificeret gennem mødet mellem den tilflyttende arbejdskraft, der havde fået beskæftigelse på fabrikken og de lokale landarbejdere, husmænd og gårdmænd. Tidsafgrænsningen skal ikke tages alt for bogstaveligt. Der er givet eksempler på landbosamfundets elendighed i 30'erne, og der refereres en enkelt episode fra

1980'erne, hvor det gamle samfunds praksis i administrationen af Egen forsamlingshus tørnede sammen med tilflytternes idé om, at et forsamlingshus kunne drives uden forpagtere.

Forfatteren har valgt at belyse emnet ved forskellige fremgangsmåder. Der er statistiske oplysninger om befolknings- og erhvervsudviklingen i de nordalsiske sogne, sammenholdt med beskæftigelsesudviklingen på Danfoss. Stemmetallene ved kommunalvalgene er undersøgt, og desuden inddrages foreningslivet. Endelig har Kim J. Paulsen interviewet en række mennesker.

Danfoss blev grundlagt i 1933 af gårdmandssønnen Mads Clausen på et tidspunkt, hvor der var krise i landbruget i den vestlige verden. Landbrugets mekanisering og afvandring fra landbruget i de første årtier af virksomhedens levetid betød, at befolkningstallet på Nordals forblev nogenlunde stabilt, idet den overskydende arbejdskraft kunne få arbejde på fabrikken. I begyndelsen var det kun funktionærerne, der kom udefra, men som virksomheden fik vokseværk, blev det i 1950'erne nødvendigt at supplere den lokale arbejdskraft med faglærte og ufaglærte fra andre egne af landet. Dette møde resulterede i en række forskelligartede kultursammenstød. By og land, bonde og karl, bonde og arbejder, sønderjyder og resten af danskerne.

Gårdene kom til at mangle arbejdskraft. Danfoss blev lønførende, idet fabrikken udgjorde et alternativ med fast arbejdstid. Forfatterens undersøgelser tyder på, at Nordals blev hurtigere mekaniseret end resten af landet. Jordopkøbene gav også anledning til problemer. Overordnet set viser undersøgelsen, at der ikke gik en større del af den alsiske jord fra til byer, veje, sportspladser m.m. end i resten af Danmark, men for de landmænd, der måtte afstå jord i 'udviklings navn', gjorde det en stor prisforskel, om køberen var Danfoss eller om jorden blev eksproprieret af det offentlige.

I foreningerne stod de lokale beboere over for en gruppe tilflyttere, der sjældent havde hørt om nationalitetskampen og som knap kunne fatte, hvad idrætsforeningen havde med den sag at gøre. Alsingerne syntes måske også, at de nye kunne være lidt mere beskedne og tilbageholdende, indtil de fandt ud af, hvordan forholdene var på stedet.

Tilflytternes problemer var af en anden karakter. De var bl.a. ramt af mangel på byplanlægning. De første nytilkomne måtte slås med boligmangel. Mange var enlige mænd, der blev installeret på karlekamre rundt omkring fabrikken. Nogle boede i telte, og en driftig

lokal bygmester fremstillede en speciel campingvogn, der på 17 m² rummede stue, soveværelse og et minikøkken. Blandt de større byggerier, der efterhånden gik i gang, var Langesø, hvor man rejste 6 boligblokke på tidligere præstegårdssjord, der på otte år kom til at huse ca. 2000 mennesker. I begyndelsen var den eneste byfunktion en købmandsforretning i en barak. I tidens løb blev det dog bedre. Det var de hjemmearbejdende husmødre, der især oplevede kedsomheden. Langesø var et sted, hvor man boede, ikke et sted, hvor man hørte til, – og i de første år blev bygningerne nærmest affolket til jul, når alle skulle hjem, hvor de kom fra.

Tilflytterne var unge mennesker, børnetallet steg, der blev bygget nye skoler, og i skolerne begyndte integrationen af de to befolkningsgrupper for alvor. Sproget kunne dog i begyndelsen give anledning til problemer. De lokale børn mestrede ikke altid skolens sprog. Op-læsningen skulle være på højdansk, og de nye børn, 'de kunne det hele', siger en af de interviewede. De kunne også snakke og formulere sig.

Politisk ændrede stemmetallene sig knap, så længe fabriksarbejderne bestod af den lokale befolkning. Gårdejerne beholdt længe deres politiske magt. Men efterhånden som tilflytterne fandt ud af, at demokratiet ikke helt lignede det, de kom fra, begyndte der at ske ændringer. Sognerådsformanden i Havnbjerg opførte sig fx som enevældig konge, og forvaltede i visse tilfælde direkte mod sognerådets beslutninger. I 1966 blev han fældet.

Emnet er spændende, men forfatterens tekst er skæmmet af gentagelser, og i billedteksterne fortælles ofte det samme endnu en gang. En stramning ville have gjort underværker. De fleste fotos er gode, og illustrerer de modsætninger, der opstår når en fabrik med ca. 7000 ansatte ligger i en kommune på 15.000 indbyggere. Citaterne er gode, de er velvalgte og meget sigende.

Den interesserede læser vil afslutningsvis spørge, hvad er så konklusionen? Er der stadig en mærkbar modsætning mellem de nye og de gamle? En af konklusionerne kommer fra en unavngiven lærer, citeret fra Jyske Tidende i 1969: 'Da jeg i sin tid kom her til skolen, kunne man se på børnene, hvem der kom fra småkårshjem. Det fortalte deres påklædning og de fattige fedtemadder, de pakkede ud. I dag kan man ikke se, hvilke børn, der er fra husmandshjem, og hvilke der er direktøbørn. Det er måske det største, Mads Clausen udrettede'.

Bortset fra den førnævnte episode fra Egen forsamlingshus, giver

bogen ikke svaret. Det virker påfaldende, at det har været nødvendigt at anonymisere de 19 interviewpersoner. Skyldes det at samfundet er så lille, at man er sin broders vogter? Eller eksisterer der hårfine balancer mellem forskellige befolkningsgrupper, som man er bange for at forstyrre? Umiddelbart ville jeg mene, at skolelærerne måtte være de nærmeste til at svare på spørgsmålet, men hvis de er blevet spurgt, fremgår det ikke. Forfatteren har defineret en nordalsing som en person, hvor mindst to af den adspurgtes bedsteforældre er født på Nordals. Med denne definition skulle 83% af befolkningen være tilflyttere i dag. Men umiddelbart vil man formode, at dagens problemer må være mindre tyngende end nybyggernes i 1950'erne og 1960'erne, som er bogens tema.

Helle Askgaard

Der nationale Gegensatz. De nationale modsætninger 1864-1914. Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion. III.

Udg. af Institut für Regionale Forschung und Information im Deutschen Grenzverein e.V. Flensburg og Institut for sønderjysk Lokalhistorie, Aabenraa, 1996, 522 s. DM 24,80, Kr. 99.

Over en lang årrække har en gruppe af danske og tyske historikere i fællesskab arbejdet på at udgive kilder til det dansk-tyske grænse-lands historie. De to første hæfter i serien udkom i 1984 (De nationale modsætninger 1800-1864) og 1983 (Påskeblæsten 1933). Det nu nedlagte Institut für Regionale Forschung und Information im Deutschen Grenzverein e.V., Flensburg og Institut for sønderjysk Lokalhistorie, Aabenraa har nu stået for udgivelsen af rækkens tredje »hæfte«, en bog på 522 sder.

Bogens titel lyder på dansk »De nationale modsætninger«, altså flertal, mens den tyske titel er »Der nationale Gegensatz«, altså ental. Egentlig dækker den danske »flertalstitel« bogens indhold bedst, for kilderne er opdelt i en række emner, der hver for sig afspejler ét aspekt af de nationale modsætninger og dermed godtgør, at de nationale modsætninger ikke kun er én ting.

Efter en relativt kort generel indledning om perioden 1864-1914 har bogen følgende 14 delemmner: 1) Slesvig og Holstens indlemmelse i Preussen 1864-1867, 2) Slesvig-Holstens nye struktur inden for den preussiske stat, 3) Økonomisk og social udvikling 1864-1914, 4) De

udenrigspolitiske forhandlinger om Prag-fredens artikel 5, 5) Optant-spørgsmålet indtil 1872, 6) Sprogspørgsmålet 1867-1878, 7) Den danske bevægelse 1864-1880, 8) Flensborg mellem dansk og tysk 1864-1890, 9) Den danske bevægelse 1880-1914, 10) Germaniseringspolitikken efter 1880'erne, 11) Tyske foreninger i Nordslesvig og tyske kritikere af den preussiske politik, 12) Socialdemokrater og dansksindede i Nordslesvig 1900-1914, 13) Kirkelige forhold, og sluttelig 14) Situationen i Nordslesvig i 1914.

Alle afsnittene er bygget op over samme læst, idet hvert af delemnerne indeholder en kort indledning, hvori der henvises direkte til de kilder, der er valgt til belysning af emnet, og i enkelte tilfælde henvises der yderligere til kilder, der står under andre delemner. Det er en god hjælp ved brug af bogen.

Kildehæftet er helt konsekvent to-sproget med tyske tekster på venstre- og danske tekster på højresiderne. Det er for hver kilde tydeligt angivet, hvad der er originalsproget, og hvad der er oversættelsen.

Til trods for, at de to versioner ikke altid fylder lige meget typografisk, har man forsøgt – med stort held – at få teksterne til at stå parallelt på siderne. Det er en god idé fordi det giver mulighed for at lave »tekstfastsættelsesøvelser« også hos mindre øvede tekstlæsere som f.eks. gymnasieelever med et vist sprogkendskab.

Langt de fleste tekster er samtidige kilder, og de er af vidt forskellig art: aviser, love, private breve og erindringer, men der er i nogle afsnit også medtaget moderne danske og tyske historikers fremstillinger og vurderinger af emnet, hvilket giver gode muligheder for perspektivering. Endelig er der gengivet enkelte tegninger (karikaturer) og statistikker.

Det kan altid diskuteres, hvilke kilder man vil tage med i en publikation af den her omtalte art, og der vil sikkert være nogle, der efterlyser emner, som kunne være taget med, men det har udgiverne faktisk taget højde for ved at udarbejde en litteraturliste, der omfatter såvel generelle værker som artikler og hele værker knyttet til de enkelte delemner. Men litteraturlisten indeholder kun dansk- og tysksproget litteratur. Er der slet ingen engelsk- eller fransksproget litteratur om delemnerne f.eks. om ophævelsen af artikel 5?

Som yderligere hjælp til at orientere sig i det meget omfattende materiale er hæftet udstyret med korte biografier over ca. 70 personer med tilknytning til tiden og emnerne, der behandles i bogen.

Som helhed er det et godt gennemarbejdet og meget omfattende hæfte, der her foreligger, og det vil være en god hjælp for den, der vil fordybe sig i en meget spændende periode i grænselandets historie.

Af forordet fremgår, at kildehæftet er tænkt anvendt af skoler, universiteter og voksenuddannelser, men man kan måske godt have sin tvivl om, hvorvidt skole/gymnasieelever vil kunne kapere hele hæftet. Det vil i givet fald kræve en grundig tilrettelæggelse fra lærerens side.

Men når det er sagt, kan man kun ønske for arbejdsgruppen, at det må lykkes for den at få mulighed for at fortsætte med udgivelsen af kildehæfterne, sådan som det er hensigten, så serien til sidst dækker hele tiden fra 1800 til i dag, ikke mindst fordi det arbejde der her er fremlagt viser en meget høj kvalitet.

Lone Anker Jakobsen

Troels Rasmussen: Den dansk-tyske traktat 1922.

Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa 1996. 180 s., ill., indb.

Den 15. juni 1920 blev Nordslesvig genforenet med Danmark, og den 5. juli overgik suveræniteten over Nordslesvig til Danmark.

Løsningen af de mange praktiske spørgsmål i forbindelse med grænsedragningen førte til en særlig traktat mellem Danmark og Tyskland. Traktaten, der den dag i dag udgør grundlaget for vandløbsreguleringen og den fælles dansk-tyske grænseinspektion, blev efter ca. 1 års bilaterale forhandlinger sluttet i april 1922. Bogen redegør for baggrunden for traktaten, for de stedfundne forhandlinger og ikke mindst for traktatens indhold. Hele traktaten, som omfattede ikke mindre end 18 separate grænseoverenskomster, er optrykt og fylder halvdelen af bogens 180 sider.

Som forfatteren viser, lod grænsen sig ikke ændre fra den ene dag til den anden i 1920. I første omgang blev der nedsat en særlig Grænseafstikningskommission. Den bestod af delegerede fra de sejrende magter (excl. USA) samt en repræsentant fra Danmark og Tyskland. Selve afmærkningen af den ny grænse blev udført med sten, bøjer og båker og varede fra juli til slutningen af september 1920. Grænselinien kom stort set til at følge skellet mellem første og anden afstemningszone. Den nye grænse trådte i kraft den 1.1.1921.

Grænsedragningen og Nordslesvigs overgang til dansk styre havde

imidlertid medført en lang række praktiske, administrative og økonomiske problemer, som Grænseafstigningskommissionen ikke havde kompetence til at løse. Og eftersom der ikke forelå en tresidet traktat, var de sejrende magter ude af billedet som evt. problemknusere. Danmark og Tyskland måtte altså selv løse de mange uafklarede grænse spørgsmål. Det begyndte man så på i maj 1921 under bilaterale forhandlinger i både København og Berlin. Den danske regering ønskede ikke at drøfte en mindretalsordning, sådan som tyskerne ønskede det. Tyskerne på deres side kunne principielt ikke anerkende en grænse, som man mente var resultatet af en påtvungen afstemning. Disse to omfattende spørgsmål lå derfor uden for forhandlingernes rammer. Parterne skulle udelukkende tage stilling til praktiske, administrative og økonomiske problemer og forhold, der var opstået som følge af grænse dragningen. Forfatteren deler disse spørgsmål op i fire hovedområder: for det første grænsevedligeholdelse, benyttelse af grænseovergangene, besejling og fiskeri i farvandene, retten til at skære siv i den delte Rudbøl Sø og afvanding af marsken. De to sidstnævnte forhold havde stor økonomisk betydning for lokalbefolkningen.

For det andet: løsningen af finansielle spørgsmål som f.eks. fastsættelse af de delte kommuners og sognes aktiver og passiver.

Det tredje hovedområde omfattede spørgsmål, som indeholdt adskilligt »politisk sprængstof«, som forfatteren formulerer det. F.eks. gennemførelsen af Versailles-traktatens bestemmelser om retten til option. Og til optionen knyttede sig et andet spørgsmål, nemlig overtagelsen af de økonomiske forpligtelser overfor pensionerede tyske tjenestemænd og krigsinvalidere i Nordslesvig.

Det fjerde hovedområde var spørgsmålet om tysk udlevering af relevant arkivalisk materiale, herunder også forvaltningsakter, samt museumsgenstande.

Som nævnt viste det tredje hovedområde sig vanskeligt. Tyskerne spillede »mindretalsordnings-kortet«, hvilket ifølge forfatteren i nogen grad fik de danske forhandlere til at tabe hovedet. Enden blev at Danmark, uden godtgørelse, måtte påtage sig understøttelsen af de ovennævnte grupper. Størstedelen af krigsinvaliderne var dog dansk-sindede, så nederlaget var til at bære. Til gengæld fik Danmark stort set sine krav vedr. optionsretten opfyldt.

Udlevering af arkivalier og nationale klenodier viste sig også at give anledning til problemer. For tyskerne var det utænkeligt at udlevere f.eks. Istedløven og Nydambåden. En egentlig overenskomst

om de historiske genstande og mindesmærker blev ikke til noget på grund af tidspresset. Arkivalierne enedes man pricipielt om, men først i 1936 effektueredes en udveksling.

Umiddelbart efter traktatens underskrivelse vurderede de to landes regeringer traktaten som et tilfredsstillende kompromis. Den vurdering deler forfatteren, idet han fra sin nutidige udkigspost konstaterer dens »holdbarhed«. Han er dog ikke blind for, at de store spørgsmål, som traktaten netop ikke tog stilling til, nemlig selve grænse-dragningen og mindretalsspørgsmålene, langt op i tiden har givet anledning til konflikter.

En gennemgang og analyse af en omfattende traktat med uendeligt mange »technicalities« kan være slidsom for både forfatter og læser. Den noget utaknemlige opgave har forfatteren dog løst professionelt. Kildegrundlaget, bl.a. akter fra det danske Udenrigsministerium og Auswärtiges Amt, forekommer solidt. Det samme gør analyse og fremstilling.

Henrik Skov Kristensen

Martin Rheinheimer: Bibliographie zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins.

Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Bd. 27, Neumünster 1997, 1113 s., indb., DM 68.

Den historiske litteratur svulmer i disse år. Værk efter værk kommer på markedet, og selv fagfolk har svært ved at følge med i vrmlen. Drivkraften for de mange forfattere er en umættelig nysgerrighed og trang til ny erkendelse. Lidt forfængelighed spiller vel også ind: Håbet om at kunne frembringe værker, som kan blive stående og brugt også i en fjern eftertid. Det er en forstælig ambition. En så smuk skæbne får imidlertid kun et fåtal af de mange produkter. Meget går i glemmebogen.

Nogle bøger lever dog længere end andre. Det gælder bl.a. opslagsværker. Gode opslagsværker, f.eks. af personalhistorisk karakter, kan blive klassikere, som vil blive slidt i laser i lang tid fremover. Det er vist det nærmeste en historisk forfatter kan komme udødelighed! Et sådant værk er den nye fortegnelse over litteratur vedr. Slesvigs og Holstens økonomiske og sociale historie, som her skal omtales.

I 1978 gik en kreds af yngre historikere syd for grænsen sammen

og oprettede »Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins«. Målet var at fremme udforskningen af Slesvigs og Holstens økonomiske og sociale historie, emner som man følte var blevet forsømt af den etablerede historiske forskning. Nogle danske historikere nord for grænsen kom straks med i arbejdet, og det gav pæne resultater. Indtil i dag er der udgivet 27 digre bind, arbejdskredsens tidsskrift »Rundbrief« er udkommet i 69 hæfter, for blot at nævne nogle af de synlige resultater.

Et hovedmål ved oprettelsen var at tilvejebringe en fortegnelse over litteratur vedr. områdets økonomiske, erhvervmæssige og sociale historie for på den måde at fremme studiet af disse emner. Under ledelse af bibliotekar ved Kiels Universitetsbibliotek Dr. Ingwer E. Momsen og arkivar ved Hamborgs statsarkiv Dr. Klaus-J. Lorenzen-Schmidt blev indsamlingen af bibliografiske oplysninger lagt i faste rammer. Efter en afsluttende bearbejdelse ved Dr. Martin Rheinheimer foreligger bibliografien nu som en bog på 1113 sider med registrering af op mod 12.000 bøger og artikler.

Bibliografiens afgrænsning fremgår af indledningen. Medtaget er publikationer udkommet i perioden fra 1750 til 1990 og omfattende det nuværende forbundsland Slesvig-Holsten samt områder som historisk har hørt dertil. Det betyder, at litteratur om emner i Nordslesvig (indenfor de gamle grænser før 1864, altså incl. f.eks. Ærø og de 8 sogne og også incl. enklaverne) frem til 1920 er medtaget. Udvalget omfatter selvstændige bøger, artikler i tidsskrifter og samleværker, men ikke almene by- og sognehistorier.

De op mod 12.000 henvisninger er grupperet efter en detaljeret systematik, først almen litteratur, så erhvervshistorie og til sidst socialhistorie. Opdeling af titlerne på systematiske grupper er en særdeles vanskelig sag, som her er gennemført med stor omhu. De enkelte publikationer er ikke placeret i gruppe alene ud fra titlerne, som jo ofte kan være vildledende, men efter studium af indholdet, og om nødvendigt er der givet stikord om dette i tilslutning til registreringen. Hvor en publikation vedrører flere emner er den ofte anført dobbelt. Registrerne er forbilledlige og meget detaljerede, ordnet efter forfatter, titel, sted- og personnavn og emne og fylder de sidste knap 300 sider af bogen.

Med denne bog har forskningen og alle lokal- og slægtshistorikere fået et uvurderligt hjælpemiddel til at finde litteratur om alle mulige emner inden for Slesvig/Sønderjyllands og Holstens økonomiske, erhvervmæssige og sociale historie i bred forstand. Det meget spredte

stof i tidsskriftartikler og samleværker er gjort let tilgængeligt. Nord-slesvig er som nævnt medtaget på lige fod for emner før 1920, dansk-sproget litteratur såvel som tysk.

I indledningen nævnes, at bibliografien ikke er altomfattende, og dette må fremhæves. Det har været svært at afgøre, hvad der skulle med og hvad ikke. Udeladt er således det betydelige stof som findes i de mange sogne- og byhistorier. Dog er det ikke sket konsekvent. F.eks. ses Achelis: Haderslev i gamle dage (1929), men ikke Henrik Fangel: Haderslev bys historie 1, 1800-1945 (1975). Det skyldes den valgte afgrænsning, men princippet er uheldigt. Er det f.eks. rimeligt, at der er registreret små og store artikler om Løjt og Ensted sogne, men ikke de to sognehistorier, som lægger stor vægt på den erhvervs-mæssige og sociale historie?

Det har været svært at afgøre, hvornår økonomisk eller social historie vejede så tungt i en publikation, at den var berettiget til optagelse. Hvorfor er f.eks. to af Niels Bøgh Andersens bøger med, men ikke Axel Henningsen: Aus einem Leben in zwei Kulturen eller Chr. Stenz: Dansk Lærer i Grænselandet? Selvfølgelig er G. F. Schumacher: Genrebilder aus dem Leben eines Schulmannes (1841) medtaget, men ikke Lorenz Nissen: Meine Wege und Umwege zur Kirche (1826) eller Peter Kier: Min rejse gennem jordelivet (udg. 1968), hvis Atlas (udg. 1987) selvfølgelig er medtaget.

Registreringen bygger i første række på samlinger i Landesbibliothek i Kiel og mangler således publikationer, som ikke findes dér. Det kan f.eks. forklare, at der under adressebøger fra Haderslev kun anføres årgangen fra 1911. Årgangen 1868 mangler. Rene forglemmelser ses også. Tidsskriftet Slesvigland, som dog rummer en del artikler af selvstændig værdi med relevans for Wirtschafts- og Sozialhistorien, savnes.

Bogens udgivere har således fundet det nødvendigt at sætte grænser. Indvendingerne rokker ikke ved, at denne bibliografi er en uomgængelig førstehjælp, når man søger litteratur om økonomi, erhverv og sociale forhold i bred forstand i Slesvig/Sønderjylland og Holsten. Med denne bog er væsentlige dele af den dansksprogede litteratur tilmed lagt frem for vore tyske kolleger. Bogen bør findes i alle biblioteker og i mange private studerekamre. Glædeligt at man i vore EDB-tider har valgt at fastholde det gammelkendte bog-medium. Bogen fortjener at blive slidt. Kun skade, at papiret er så tyndt, at det næppe holder til de mange års slid.

Lars N. Henningsen

Matthias Schartl: Sozialdemokratie und Sammlungspolitik im Raum Flensburg 1870-1914. Die Reichstagswahlen und die Politisierung der Region im nördlichen Schleswig-Holstein. Veröffentlichungen des Beirats für Geschichte der Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein Band 17. Kiel: Malik Regional Verlag 1996. 586 s.

Uden forhåndsinteresse for emnet kaster man sig næppe over denne tykke bog med de mange tætskrevne sider. Lad gå, at der ingen billeder er i bogen; mangelen på kartografiske og andre grafiske fremstillinger af tallene i de mange tabeller er et reelt savn. Imidlertid rummer Matthias Schartls bog såvel solide forskningsresultater som vidererækkende perspektiver.

De grundlæggende forskningsresultater vedrører bogens mange temaer: den økonomiske og sociale udvikling 1864-1914, det socialdemokratiske miljø i Flensburg indtil 1914, strejkebevægelser i Flensburg 1890-1913, Socialdemokratiets agitation på landet 1890-1914, borgerlige arbejderforeninger, borgerlige partier og interesseorganisationer 1890-1914 og endelig en gennemgang af samtlige rigsdagsvalg 1890-1912 – altsammen i Flensborgområdet med udblik til det øvrige nordlige Slesvig. De mange temaer er bogens styrke, men i nogen grad tillige en svaghed – som kunne have været afhjulpet med en kort afsluttende konklusion.

Flensborgområdet, nærmere bestemt den 2. slesvigske rigsdagsvalgkreds bestående af Aabenraa kreds, den kredsfrige by Flensburg og Flensburg landkreds, er et yderst velvalgt studieemne. Tre politiske kræfter gjorde sig gældende her. Flensburg blev i løbet af 1880'erne socialdemokraternes højborg i takt med den danske bevægelses katastrofale tilbagegang i byen. Endvidere stod SPD stærkt i byens nærmeste omegn og vandt efter århundredskiftet også godt frem i Aabenraa. Den danske bevægelse holdt derimod så nogenlunde skansen i landdistrikterne i Aabenraa kreds. Den tredje politiske hovedkraft var den såkaldt »nationale lejr« bestående af de forskellige og indbyrdes stridende tysk-borgerlige partier, der i takt med SPDs fremgang var nødt til at føre »samlingspolitik« for at forhindre en socialdemokratisk valgsejr.

De tysk-borgerlige partier havde et betydeligt vælgerpotentiale i Flensborgs og Aabenraas tysksindede middel- og overklasse, men ingen borgerlig kandidat kunne sejre uden solid støtte i Flensburg

landkreds. Her dikterede Angelboernes lokale høvdinge som Peter Jensen i Oksager benhårdt kursen ud fra de velstående gårdejerens økonomiske interesser. Længe støttede angelboerne nationalliberale kandidater som Aabenraa-skibsrederen Michael Jebsen, men i 1890'erne vandt storlandbrugets nye interesseorganisation »Bund der Landwirte« stor indflydelse i Angel, og den indgik i samarbejde med det antijødiske tyske reformparti. Takket være denne uhellige alliance sejrede den antisemitiske kandidat Raab ved rigsdagsvalget i 1898. Schartl påpeger perspektiverne i, at det store flertal af de tysk-borgerlige vælgere i Angel allerede da fandt en antisemit »stueren«. Efter århundredskiftet vandt den tredje borgerlige retning, de frisindede, frem.

Hvis SPD overhovedet skulle gøre sig håb om at vinde valgkredsen, forudsatte det støtte fra de dansksindede, omend ikke i første, så i anden valgrunde. Det betød en tilnærmelse omkring århundredskiftet, og i 1903 medvirkede de danske vælgere afgørende til den enkeltstående socialdemokratiske sejr. Senere styrkede SPD imidlertid agitationen for at vinde danske arbejderstemmer, og det satte ondt blod i forholdet til den danske bevægelse, der vel var mindre interesseret i det partipolitiske spil om rigsdagsmandatet end i stemmetallene som demonstration af den nordslesvigske befolknings danskhed. Schartls udmærkede skildring af det dansk-socialdemokratiske forhold er af betydelig interesse for danske læsere.

Bogens vidererækkende perspektiver er især dens bidrag til diskussionen om brud og kontinuitet i slesvig-holstensk politik fra kejserriget over Weimarrepublikken til nazismen. Den antisemitiske valgsejr i 1898 er nævnt, men i det hele taget sætter påvisningen af angelbøndernes udprægede højresympatier påny spørgsmålstegn ved den tidligere vurdering af liberalismens styrke i provinsen Slesvig-Holsten i kejsertiden. Dertil kommer, at Schartl påviser de borgerlige partiers ringe organisatoriske fodfæste sammenlignet med interesseorganisationer som »Bund der Landwirte«. De var ikke som SPD og den danske vælgerforening del af en demokratisk subkultur. Schartl udtømmer vel ikke dette brud-kontinuitetsperspektiv, men han leverer inspiration og først og fremmest fast grund under fødderne til fortsat diskussion.

Nok stiller Schartls bog store krav til læserne – men den belønner også en ihærdig indsats.

Hans Schultz Hansen

Ingrid Stouman m.fl.: Før byen kom. Esbjergs historie 1.**Tiden indtil 1850.**

Esbjerg byråd. Esbjerg 1996. 288 s., ill., indb. Pris kr. 310 kr. (ved køb af alle tre bind er prisen 275 kr.).

Da byggeriet af Esbjerg havn begyndte 1868, havde stedet hele 13 indbyggere – står det at læse i en ældre udgave af Salmonsens Leksikon. Esbjergs historie er selvsagt havnens, og nok er byen ung, men egnen har selvfølgelig en forhistorie. Det har ikke mindst de sidste 50 års arkæologiske arbejde fra Esbjerg Museum vist. Oldtidens jægere, fiskere og bønder satte ligesom vikingehøvdinge, sognefogeder og herremænd præg på egnen. Det er der kommet en rigtig god bog ud af.

Kulturgeografer, arkæologer og historikere har hver for sig bidraget med flere kapitler til det første bind af Esbjergs historie.

Tidsperioden, fra da de første mennesker slog sig ned på egnen og op til 1840, udgør en periode på ca. 10.000 år. Intet under at bogen koncentrerer sig om de lange linier i historien. Tiden indtil middelalderens begyndelse er beskrevet over de første 158 sider og giver en solid fremstilling af egnens forhistorie. De ældste tiders jægere og samlere efterlod sig kun få spor i landskabet, men fra det første landbrug på egnen omkring år 4000 f.Kr. kan bøndernes aktivitet tydeligt spores i det arkæologiske materiale.

Der er ingen tvivl om at landbruget var egnens hovederhverv. Vilkårene var til tider hårde. De trange kår på de ofte magre og fattige jorder samt Vesterhavskystens stride storme har gjort forholdene vanskelige for den vestjyske bondemand. Men udnyttelsen af egnens forskellige ressourcer, agerbrug og kvægopdræt i eng og marsk gjorde det muligt at finde til dagen og vejen. Og helt så isoleret og ubetydelig som man kunne tænke sig var egnen dog ikke. Arkæologiske fund viser, at man stod i tætte forbindelser med omverdenen over land og vand.

Det er nyt og spændende at se forskellige emner som for eksempel grave og samfund eller hus, gård og landsby, behandlet på tværs af de enkelte forhistoriske perioder. Men det stiller særlige krav til læserens kronologiske viden, når man lige har sluttet med vikingetiden og så skal tilbage til stenalderen igen. En tidstavle bag i bogen hjælper dog med at holde overblikket.

Skal forhistorien skrives på få sider, er det kun naturligt at meget

har måttet udelades. Det er dog kendetegnende, at langt størstedelen af det arkæologiske materiale, der er hentet ind for at sætte egnens fundmateriale i en større sammenhæng, er hentet inden for det nuværende Danmarks grænser. Kun en enkelt gang når de lange linier syd for den nuværende landegrænse og inddrager fund og begivenheder herfra. Selvom Sydslesvig og Nordvesttyskland i geografisk forstand ikke ligger længere væk fra Esbjerg end Himmerland og Thy. Det er synd. På denne måde bliver bogen lige lovlig lokal eller skal man snarere sige national?

Også på en anden måde knækker de lange linier i bogen. De sidste godt 100 sider behandler perioden fra middelalderen og op til ca. 1850. I dette afsnit følger vi ikke længere de fremmede forbindelser eller sporene i jorden. Det skyldes ikke mindst at arkæologer og historikere har hver deres forskellige arbejdsområder. I denne sidste del gives en fin og udmærket beskrivelse af middelalderens samfund hovedsagelig udfra bønder, adelens og kirkens besiddelsesforhold til jorden og deres dyrkning af den. Et enkelt kapitel behandler egnens kirker og der sluttes med nogle afsnit om perioden fra ca. 1600 til 1850. Her i bogens sidste del indtager landsbyen Andrup en central rolle. Landsbyen er nemlig et typisk eksempel på egnens landsbyer og udmærker sig ved at der er bevaret et fyldigt skriftligt kildemateriale fra netop Andrup.

Bogen er rigt illustreret med tegninger, fotos og kort. Især de mange farverige rekonstruktionstegninger af hverdagsituationer i oldtid og middelalder er med til at anskueliggøre historien i en flot jubilæumsbog, som vi godt kunne unde andre egne og byer tilsvarende.

Nis Hardt

Claus Ove Struck: Die Politik der Landesregierung Friedrich Wilhelm Lübke in Schleswig-Holstein (1951-1954).

Kieler Werkstücke Reihe A: Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte Band 15, 144 sider. Peter Lang, Frankfurt am Main 1997. DM 49.

I denne specieleafhandling fra Kiels Universitet undersøger historikeren Claus Ove Struck den slesvig-holstenske delstatsregerings politik under Friedrich Wilhelm Lübke, der var ministerpræsident i årene 1951-54. Det lykkes Struck at give en sober, kortfattet og klart disponeret fremstilling af Lübkes politik. Ved siden af ledsagende korte

skitser over Lübkes person undersøges tematisk hovedpunkterne i dennes politiske virke som regeringschef i 8 afsnit.

I en kort indledning præsenteres bogens emne. Ud over disse »indledende bemærkninger«, som Struck kalder dem, kunne man have ønsket sig en egentlig problemformulering samt nogle i specialeafhandlinger obligatoriske overvejelser omkring kildeproblemer og den valgte metode samt nogle refleksioner over emnets karakter. Det vides ikke, hvorvidt disse »must« i en studenterafhandling er blevet skåret væk forud for publikationen. Skulle det forholde sig således, er det synd. Netop forfatterens egne kildekritiske og metodiske overvejelser kunne det have været interessant at følge.

Efter en kortfattet personpræsentation af Lübke som sømand, bonde og politiker, viser Struck, hvorledes Lübke blev regeringschef. Dernæst følger bogens centrale del i form af kapitel 5, der kort og godt hedder Lübke-regeringens politik. Ved hjælp af de 11 centrale begreber flygtninge/fordrevne, finanspolitik, økonomisk politik, trafikpolitik, boligpolitik, landbrugspolitik, Programm Nord, nedgang i arbejdsløshedsstallet, mindretals- og grænselandspolitik, indenrigspolitik samt uddannelsespolitik giver Struck en koncis redegørelse for delstatspolitikken i årene 1951-54.

I det følgende kapitel skitseres kort forholdene mellem Lübkes parti CDU og dets politiske samarbejdspartnere på den ene samt de politiske konkurrenter på den anden side. Dernæst følger et afsnit om landdagsvalget i 1954 og Lübkes død kort tid efter. Endelig sammenfattes Lübke-regeringens politik i en afsluttende opsummering.

Bogen bærer generelt præg af omhyggeligt arbejde med kildestudier og inddragelse af sekundær litteratur om emnet. Et enkelt sted glipper det grundige arbejde imidlertid. Det gælder afsnittet om Lübkes mindretalspolitik, hvor Struck ukritisk eller i det mindste uden at anstille kritiske eller nuancerede refleksioner overtager den samtidige tyske opfattelse af problemet. Og den er meget firkantet. Således forklares den voldsomme vækst i tilslutningen til det danske mindretal: »Unter dem Druck der verzweifelten politischen und wirtschaftlichen Lage des Landes, der Übervölkerung und der Entnazifizierung wandten sich zehntausende Schleswig-Holsteiner den dänischen Organisationen zumeist in der Hoffnung auf materielle und persönliche Vorteile zu« (S. 89). Det tør kaldes en vovet og ureflekteret karakteristik, der ikke dokumenteres ved noter eller henvisninger.

Ikke desto mindre lykkes det Struck klart at fremhæve, at det danske mindretal havde et problem med Lübke som person, idet han ikke blot afviste Kielerklæringens gyldighed, men derudover også bestræbte sig på at reducere mindretallet til dens »historiske kerne«. Imidlertid benyttes denne korrekte iagttagelse ikke til en general og perspektiverende diskussion af Lübkes mindretalspolitik.

Strucks problem er i denne sammenhæng øjensynligt, at han ikke taler eller læser dansk. Derfor har han ikke kunnet inddrage den danske litteratur om perioden i sit arbejde. Således savnes især Anders Ture Lindstrøms fremstilling af Slesvig-Holstens politiske historie 1945-54 fra 1975, som Struck ellers kunne have haft megen gavn af. Selv om Struck af sproglige grunde ikke har haft adgang til denne og andre fremstillinger og heller ikke har benyttet sig af Flensborg Avis som kilde, kan det imidlertid ikke forklare, hvorfor Struck helt har undladt at benytte den tysksprogede danske mindretalspresse. Det kan ikke være, fordi han ikke har haft kendskab til den, for i enkelte noter henviser han via sekundærlitteratur til Südschleswigsche Heimatzeitung. Dette blad er dog ikke blevet brugt systematisk og optræder heller ikke i kildefortegnelsen. De danske kilder findes, og de ville have været relativt lette at gå til. Dette fravalg af en væsentlig del af den slesvig-holstenske politiske virkelighed i tiden 1951-54 er ikke blot ærgerligt, men tilmed et alvorligt kildekritisk problem, da inddragelsen af de danske samtidige kilder ville have kunnet give Strucks fremstilling en anden karakter. Den kunne have relativiseret den meget »glatte« fremstilling af Lübkes mindretalspolitik.

Til sidst må det fastslås, at det analytiske aspekt kommer noget til kort i afhandlingen. Den set under ét fine samlede og tit omhyggeligt karakteriserende fremstilling står i analytisk henseende svagt. Syntesen er altdominerende. Den selvstændige refleksion savnes på steder, hvor kritiske overvejelser kunne have nuanceret det billede, som de anvendte kilder tegner i en factsmættet, men samtidig tilgængelig og sproglig klar fremstilling. Netop derfor efterlyses de indledende metodiske overvejelser. I så fald kunne det gode speciale også være blevet en virkelig god videnskabelig afhandling. Det skal dog ikke bortlede fra det faktum, at Struck har gjort et stort og seriøst arbejde, der fortjener at blive læst og brugt.

Jørgen Kühl

Mellem Fjelstrup og fronten. Inger og Jørgen Friis breve 1915-18.

Udgivet ved Annette Østergaard Schultz. Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 75, 1996, 245 s., ill., indb., kr. 198, for medlemmer kr. 148.

Den 12. juli 1915 blev Jørgen Friis i Fjelstrup indkaldt til krigstjeneste. Han var 36 år gammel, gårdejer og gift med Inger, far til tre småpiger. I oktober 1918 blev han hjemsendt med helbredet i behold, men mærket af oplevelserne.

Sønderjyske soldaterbreve fra 1. verdenskrig er ikke nogen mangelvare, heller ikke på tryk. Men denne bog skiller sig ud ved at bringe en brevveksling, som går begge veje. Inger og Jørgen Friis skrev til hinanden hver anden dag, ialt 1.370 breve blev det til. Bogen bringer uddrag fra en femtedel af dem. Det er breve som først og fremmest præges af det nære forhold ægtefællerne imellem, af problemerne i dagligdagen og frygten for fremtiden. Et gennemgående træk i brevene er troen på, at det ville lykkes at få Jørgen Friis fritaget for militærtjenesten, fordi landmanden kunne yde mere end soldaten. Friis tilbragte det første år ved rekrutdepotet i Husum, inden han kom til vestfronten lige efter slaget ved Somme i juli 1916. Skyttegravslivet afbrydes af lazaretophold, men i oktober 1917 var Jørgen Friis med i de hårde kampe om Houtholstskoven i Flandern. Et par måneder senere havde han så det held at komme til den store bagage som kusk.

Gården Rønkær derhjemme i Fjelstrup stod Inger Friis for med vekslende hjælp, og gennem hendes breve kan vi følge vanskelighederne i driften. Nok hjalp det, at Jørgen Friis jævnlige fik orlov, men det var alligevel ikke til at se en ende på det hele. »Vi kan kun bede om, at Gud dog vil forbarme sig over menneskene. Jeg længes meget efter dig«, skrev hun den 13. april 1918, og et par uger senere skrev Jørgen Friis: »Vi må nok hellere forberede os på, at krigen vil vare længe endnu, men så har vi måske lov til at vente en god fred for os. Det har vi da næsten fortjent, skulle man synes...«

I bogens sidste del sørger udgiveren for at give læseren den nødvendige baggrundsviden med afsnit om henholdsvis felthær og hjemmehær: Side 186-219 får vi en gennemgang af 1. verdenskrigs forløb med dele af Jørgen Friis' breve indflettet, og side 220-44 beskrives »krigsernæringsvæsenet«, dvs. lokalforvaltningens håndtering af landbrugsproduktionen. Disse afsnit giver for så vidt en udmærket orientering, men virker som et lidt tungt appendiks.

Billedmaterialet består bl.a. af en halv snes postkort med tilknytning til Jørgen Friis' krigstjeneste. Det ville have været rart at have haft en illustration af begge ægtefællers breve samt et billede af gården.

Sammenfattende er der tale om en udgivelse med kvaliteter, og Annette Østergaard Schultz fortjener tak for sit store arbejde med de mange breve. Hun har skabt en fortælling om to mennesker, som trods alt trak et af de heldige lodder i den store krigs uhyggelige lotteri.

Niels H. Kragh-Nielsen

Forfatterliste

- Helle Askgaard, lektor, Magistervej 52, 2. th., 2400 København NV.
Johannes Brix, læge, dr.med., Østerløkke 10, 6200 Aabenraa.
Jørn Buch, seminarielektor, Marielystvej 10, 6100 Haderslev.
Troels Fink, professor, dr.phil., Vægterpladsen 1, 6200 Aabenraa.
Hans Schultz Hansen, landsarkivar, Ph.D., Ærholm 29, 6200 Aabenraa.
Nis Hardt, cand. mag., Bahnhofstr. 8, D 24837 Schleswig.
Lars N. Henningsen, arkivar, dr.phil., Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa.
Karsten Hermansen, cand. mag., Vinkelstræde 8, 5960 Marstal.
Lone Anker Jakobsen, lektor, Ostseebadweg, 47, D 24939 Flensburg.
Bert Kelm, Dipl. Ing., Isestraße 141, D 20149 Hamburg 13.
Martin Klatt, forskningsstipendiat, Studiefdeling ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Norderstr. 59, D 24939 Flensburg.
Henrik Skov Kristensen, museumsinspektør, Museet for Frøslevlejren, 6330 Padborg.
Jørgen Kühl, museumsinspektør, Museet ved Danevirke, Ochsenweg 5, D 24867 Dannewerk.
John T. Lauridsen, forskningschef, dr.phil., Det kongelige Bibliotek, Postboks 2149, 1016 København K.
Orla Madsen, museumsinspektør, Haderslev Museum, 6100 Haderslev.
Henning Mathiesen, regnskabschef, Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg.
Niels H. Kragh-Nielsen, fhv. overbibliotekar, Sandnæsvej 11, 7100 Vejle.
Fr. Rudbeck, Karseløkken 9, 5800 Nyborg.
Vagn Skovgaard-Petersen, professor, dr.pæd., Danmarks Lærerhøjskole, 2400 København NV.
Hans H. Worsøe, fhv. landsarkivar, Tækkerløkke 34a, 6200 Aabenraa.

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner

Landsarkivet for Sønderjylland 1996

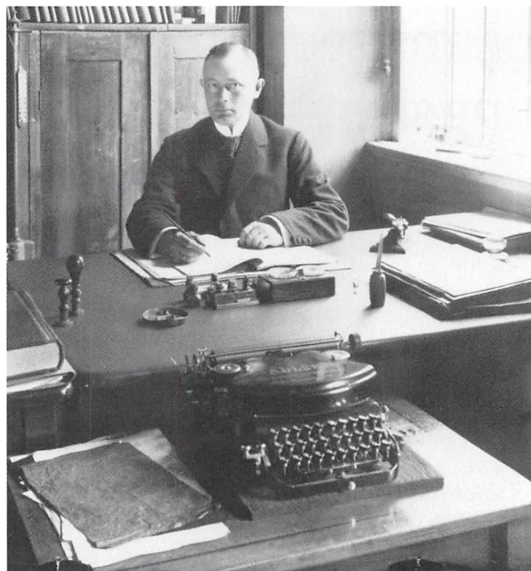
Den 30. november 1996 fratrådte Hans H. Worsøe efter eget ønske stillingen som landsarkivar for at få tid til dyrke især slægts- og personalhistoriske interesser. Dermed måtte Landsarkivet sige farvel til sin chef gennem mere end 15 år. Den 29. november inviterede Landsarkivet repræsentanter for myndighederne, for landsdelens historiske miljø og for de slægtshistoriske organisationer samt kolleger fra Statens Arkiver m.m. til den officielle afskedsreception i arkivets foredragssal. Godt 90 fremmødte nød den gode mad fra »Folkehjem«. Dagen afspejlede Worsøes mange kontakter og talerne hans store betydning for arkivet, slægthistorien og den sønderjyske historie og understregede tillige Landsarkivets stærke folkelige opbakning. Som landsarkivar fra den 21. oktober 1996 og året ud konstitueredes arkivar Hans Schultz Hansen, der fra årsskiftet blev ansat som landsarkivar i en seksårig åremålsansættelse.

I årets løb har Landsarkivet beskæftiget løserne tilknyttet arbejdskraft. Hans Kr. Steffensen og Holger Madsen var ansat i jobtræningsordninger i forbindelse med amtsarkivprojektet. Som studentermedhjælper kunne Mette Schmidt Lund, Axel D. Johnsen og Uffe Thyssen ansættes til varetagelse af forskellige ordnings- og registreringsarbejder.

Landsarkivet modtog i 1996 i alt 251 hyldemeter arkivalier. Der var som sædvanligt store afleveringer fra domstolene (Haderslev og Aabenraa) og politiet (Gråsten). Dertil kom større statslige afleveringer fra Told og Skat i Haderslev, Aabenraa Statsskole samt Haderslev og Aabenraa postkredse. Sidstnævnte arkiver blev indsamlet som led i et landsdækkende postarkivprojekt i samarbejde med Statens Arkiver og Post Danmark. Indsamlingen og den efterfølgende ordning og registrering foretoges af cand.phil. Niels Strandsbjerg. Fra den kommunale sektor skal fremhæves Skærbæk kommunes sognerådsarkiver 1920-70.

Traditionen tro modtog Landsarkivet en række private arkiver. En stor samling af foreningsarkiver, personarkiver og topografica blev varigt deponeret i Landsarkivet fra Museet på Sønderborg Slot. Samlingen rummer mange værdifulde arkiver fra Als og Sundeved. Derudover modtog arkivet bl.a. foreningsarkivalier fra Det unge Grænseværn, Vis Herreds Landboforening, Tønder Amts Indkøbsforening for mindre Jordbrugere og Aabenraa Miljøforening. Blandt de mange afleveringer af personarkiver kan nævnes papirer fra Arne Aabenhus om Sønderjysk Forsøgsscene og Genforeningsspillene. Af erhvervsarkiver indgik bl.a. firmaet Johs. Paulsen, Aabenraa, Løveapoteket i Haderslev samt Aabenraa Andelssvineslagteri. En særlig værdifuld aflevering var Sandbjerg godsarkiv.

Arbejdet med bevaring og kassation bestod hovedsagelig i opfølgning på

I 1996 udsendte Landsarkivet en trykt fortegnelse over Schackeborg godsarkiv. En stor del af papirerne i dette arkiv blev skrevet af godsets mangeårige inspektør, H. C. Davidsen, der her ses bag sit skrivebord på godskontoret i 1918. Davidsen skabte en ny systematik for godsarkivet, som den nye fortegnelse i vid udstrækning bygger på. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

statsamternes journalplan, hvor Landsarkivet som specialistarkiv har godkendt ændringer og udfærdiget supplerende kassationsbestemmelser. I efteråret påbegyndtes den fælles planlægning af bevaring og kassation i Statens Arkiver for årene 1997-2000.

Landsarkivet kunne i november præsentere to nye publikationer: Fortegnelsen »Schackeborg godsarkiv« og en ny udgave af Lars N. Henningsens »Ejendoms historie i Sønderjylland. En arkivvejledning«. Endvidere udgav arkivet den lille fortegnelse »Lavsarkiver i Landsarkivet for Sønderjylland«. Blandt de større tilgængeliggørelsesprojekter var ordningen og registreringen af Aabenraa og Løgumkloster amter indtil 1867/68 samt af Aabenraa amt 1920-32, Aabenraa-Sønderborg amt 1932-72 og Aabenraa amtsråd 1920-70.

Landsarkivet havde i 1996 5.045 besøgende på læsesalen. Landsarkivet har kun én gang før haft over 5.000 besøgende (1993: 5.106). Året gav derimod en rekord med hensyn til antallet af førstegangsbesøgende, der nåede helt op på 787 mod normalt 5-600. Det er formentlig etableringen af en selvbetjent mikrofilm læsesal i 1995 med kirkebogskopier fra hele landet, som er baggrunden herfor. I 1996 har Landsarkivet i forlængelse heraf endvidere indført selvbetjening også for mikrofilmenes vedkommende.

Landsarkivet har i 1996 arrangeret mindre udstillinger om nordslesvigske frigårde, Schackeborg arkivalier og bryggerihistorie i Aabenraa. I december

viste Caspar von Saldern-arbejdskredsen en udstilling, som Landsarkivet supplerede med arkivalier om familien von Saldern, der har haft sit virke i Aabenraa. Som i tidligere år er der gennemført undervisning i slægtshistorie med skriftlæsning på Landsarkivet ved Leo Vinther Petersen.

Hans Schultz Hansen

Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1996

Året 1996 blev på mange måder et forandringsår. Tidligere påbegyndte projekter blev ført frem til et resultat. Der blev taget afsked med Studieafdelingens leder gennem 22 år, og der blev skabt en ny struktur for de to afdelinger.

Strukturændringerne var affødt af det arbejde med at give Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig en ny juridisk forankring, som gennemførtes i 1996. Resultatet blev oprettelsen af »Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig e.V.« I den forbindelse blev Studieafdelingen og Arkivet fusioneret til én forskningsafdeling med én leder. Arkivaren indtrådte samtidig med bibliotekslektorens pensionering i den nye lederstilling.

Den nye sammenlagte afdeling er fortsat en selvstændig enhed med et eget tilsynsråd, som fungerer inden for rammerne af »Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig e.V.«. Et omfattende forhandlingsforløb i både tilsynsrådet og biblioteksbestyrelsen førte frem til de nye vedtægter, som forelå godkendt i de to styrelser den 9. oktober. Den nye struktur betyder, at tilsynsrådet bevarer sin selvstændige kompetence over for Studieafdelingen/Arkivet, som i øvrigt virker inden for rammerne af den fælles »Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig e.V.«.

Disse ændringer er væsentlige, men udadtil vil de ikke blive mærket ret meget. Arbejdet vil gå videre på det allerede lagte grundlag. Afdelingen vil fortsat fremstå som henholdsvis »Studieafdelingen« og »Arkivet« alt efter den konkrete opgave.

Studieafdelingen

Den 29. oktober fejrede bibliotekslektor Johann Runge, Studieafdelingens leder siden 15. juni 1974, 70 års fødselsdag og gik derfor pr. 1. november ind i pensionisternes rækker. Ved en vellykket aftenfest den 9. november tog tilsynsrådet, tidligere stipendiater og venner afsked med Johann Runge. I mange taler fremhævedes Runges store indsats for at placere Studieafdelingen som et seriøst dansk forskningsinstitut i grænselandet, hans omfattende hjælpsomhed over for stipendiater og kolleger og ikke mindst hans evne til at opbygge en på én gang hyggelig, afslappet og produktiv atmosfære på afdelingen. Den 10. januar 1997 fik Johann Runge overrakt Christian Paulsenprisen ved en højtidelighed på Dansk Centralbibliotek. Overrækkelsen betød en konkret anerkendelse af Johann Runges arbejde som leder af Studieafdelingen og hans historiske forskning, især de to bøger om Christian Paulsen.

To bøger nåede frem til udgivelse i 1996. Den 13. maj markerede Studieafdelingen 75 års jubilæet i Dansk Kirke i Sydslesvig med Lars N. Henningsens

bog »Kirke og folk i grænselandet. Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-1996« (310 sider). Den 1. december blev »projekt vandrelærernes historie« bragt til afslutning med bogen »Vandrelærere – rejsende i dansk kultur« (205 sider), skrevet af Allan Bengtsson og Lars N. Henningsen i fællesskab.

Bibliotekslektoren publicerede et afsnit om mindretallet i »Das große Schleswig-Holstein-Buch«, skrev en anmeldelse i Sønderjyske Årbøger og sørgede for den tyske slutredaktion af et omfangsrigt dansk bidrag til den nye »Geschichte Schleswig-Holsteins«, som udkom i 1996. Den 7. februar holdt han et større foredrag på Akademie Sankelmark om »Preußische Fremdherrschaft. Die dänische Gegenbewegung 1864-1918«, og endelig blev arbejdet med »dansk kirkeliv i Flensborg 1588-1921« fortsat.

Stine Wiell, Studiefdelingens stipendiat fra august 1989 til juli 1991, afleverede i årets løb sit manuskript om »Flensborgsamlingen 1852-1864«. Sidst på året var manuskriptet færdigredigeret, således at udgivelsen kan ske i første halvdel af året 1997.

René Rasmussen, som tiltrådte stipendiet den 1. oktober 1995, fortsatte sit arbejde om »Flensborg Avis 1906-1963«. Der er foretaget en meget omfattende indsamling af hidtil ukendt kildemateriale, på hvilket grundlag skriveprocessen kan begynde i 1997.

Arkivet

Strømmen af bevaringsværdige arkivalier til Arkivet fortsatte i 1996. I alt blev modtaget 58 enkeltafleveringer eller 44 hyldemeter, nemlig 9,5 m personarkiver, 5,6 m foreningsarkiver, knap 30 meter fra institutioner og Dansk Kirke i Sydslesvig. I så store afleveringer er der altid enkelte dele, som efter en nøje overvejelse kan kasseres, men til rest er en lang række af særdeles væsentlige akter.

Blandt *personarkiver* kan nævnes store afleveringer fra skoleleder og formand for SSF Ernst Vollertsen, Lyrskov; dagbøger fra boet efter direktør i Grænsforeningen O. M. Olesen; et stort arkiv fra afd. pastor Martin Nørgaard og supplerende materiale til førsteprest H. F. Petersens arkiv, til skoleinspektør i Lyksborg Hans Futtrups arkiv og til slotsmøller i Lyksborg C. T. Kistrups arkiv i 1930'erne. Endelig modtog vi et smukt supplement til generalsekretær Frederik Petersens arkiv, nemlig en stor samling feltpostbreve skrevet til familien under 2. Verdenskrig. Disse breve rager op i samlingerne af krigsbreve.

Fra boet efter skoleleder i Mårkær Karl Lund kom en meget fornem gave: en komplet samling af nødpenge 1918-23, fremtrentlig den største og mest værdifulde samling i sin art.

Blandt *foreningsarkiver* må fremhæves en stor aflevering fra Sct. Knuds gildet i Flensborg, herunder mange akter og fotos fra 1800-årene, og en værdifuld scrapbog fra Studenterforeningen Heimdal siden 1920'erne. Fra flere SSF- og SSW-distrikter og fra ungdomsforeninger er der modtaget protokoller og akter.

Blandt *institutionerne* er der særlig grund til at nævne en stor aflevering fra sekretariatet for Flensborg by og amt. Her gemmer sig et afgørende materiale til mindretallets historie i de første efterkrigsår.

De mange afleveringer medfører et aldrig afsluttet arbejde med ordning og

registrering. Det store arkiv fra mindretalsunionen FUEV blev registreret og er således gjort tilgængeligt for forskningen.

Lars N. Henningsen

Institut for grænseregionsforskning 1996

Årets mest glædelige begivenhed var meddelelsen om, at Forskningsministeriet med virkning fra 1997 hæver statens tilskud til instituttet. Det øgede tilskud vil blive brugt til at igangsætte forskning og anden virksomhed, der er central for instituttets målsætning, men som det er vanskeligt at skaffe eksterne midler til.

En anden markant begivenhed var instituttets 20-års jubilæum den 1. maj 1996. Dagen blev fejret med en middag for personalet, bestyrelsen og repræsentanter fra ministeriet. I anledning af dagen udkom også et lille skrift med bidrag til instituttets historie. Bestyrelsens formand kunne her bl.a. konstatere, at instituttet »... har indfriet forventningerne ved at markere sig positivt, både nationalt, regionalt og i det grænseoverskridende samarbejde. Med en så kvalificeret teenager kan man kun nære de bedste forventninger til voksenlivet.«

Blandt årets andre begivenheder skal her kun nævnes det besøg, som Folketingets forskningsudvalg aflagde på instituttet den 7. juni 1996. Ved selvsyn fik udvalgets medlemmer et indtryk af en tværvideenskabelig forskningsinstitution i grænselandet – og alle de problemstillinger som humanister og samfundsvidenskabsfolk her beskæftiger sig med.

I forskningsmæssig henseende blev det et meget aktivt år. Her skal kun nævnes de historiske projekter, idet særligt interesserede henvises til at rekvirere en årsberetning fra instituttet med omtale af den øvrige virksomhed.

Forskning i mindretalenes historie og vilkår har igennem mange år været et væsentligt element i instituttets virke. I 1996 blev der arbejdet med to projekter indenfor disse problemstillinger – *Det tyske mindretals historie i Nord-slesvig* og *Det danske mindretal i Syd-slesvig – set fra Danmark*. Yderligere er udviklingen i antallet af skoleelever i mindretalsskolerne i Sønderjyllands Amt blevet behandlet i en artikel i PLUK.

I kølvandet på ændringer af grænser kan der opstå mange spørgsmål af praktisk art. Det var også tilfældet ved etableringen af grænsen i 1920, der er blevet undersøgt i projektet *Den dansk-tyske traktat 1922*. Der er også blevet arbejdet videre med projektet *Vognmænd i Europa*, som beskæftiger sig med de virksomheder og mennesker, der igennem det seneste halve århundrede har medvirket til at bringe varer ud i verden. Endelig er instituttet i gang med et flerårigt projekt om *Bladhus under tryk 1933-1945 – Det Berlingske Hus' historie*.

Henrik Becker-Christensen

Haderslev Museum 1996

Meget ofte mødes museumsmedarbejdere med undren, når de påstår, at de har travlt. Hvad kan haste, når man beskæftiger sig med historien, dvs. hændelser m.v., som er overstået for længst. Fortiden løber vel ingen vegne ?

Det er nu en sandhed med modifikationer. Fortiden er nemlig ikke statio-

nær, slet ikke hvis det drejer sig om at undersøge, registrere og bevare denne. Så kan den endda være meget flygtig og blive fjernet for altid i løbet af ganske få øjeblikke.

Arkæologi

Det sidste gælder i høj grad for det arkæologiske nødgravningsarbejde, som Haderslev Museum udfører for Rigsantikvaren i hele Sønderjyllands Amt. »Hjulene snurrer« som aldrig før. Der anlægges nye veje, graves spildevandsledninger og vandhuller, plantes skov og bygges nyt, blot for at nævne nogle få områder, hvor museet er involveret i områdets fysiske planlægning. I 1996 blev det til 35 større og mindre udgravninger og en lang række besigtigelser rundt om i amtet. Umiddelbart synes disse tal måske ikke så store, men flere af undersøgelserne har været meget omfattende – ja der har været tale om undersøgelser i millionklassen.

En af vore meget store arkæologiske undersøgelser er Østergård ved Bevtøft, hvor museet i 1993 påbegyndte udgravninger forud for en omfattende skovrejsning. Paradoksalt nok kommer arkæologien engang imellem lidt i klemme på miljøområdet. Kulturlandskabet ændres hele tiden, og lige nu bliver der i mange områder plantet skov, hvor der tidligere var dyrkede marker. Set med en arkæologs øjne er dette problematisk. For det første ødelægges træernes rødder de fortidsminder, der er bevaret i undergrunden – det gælder især når trærødderne engang skal fjernes. For det andet – og det er en langt mere kontant trussel, pløjer man i ca. 70 cm's dybde forud for tilplantningen. Herved vendes undergrunden op, hvorved ukrudtet ikke kan gro og brugen af sprøjtemidler dermed kan begrænses. Det sidste kan vi selvfølgelig kun bifalde, men desværre har dybdepløjningen også den konsekvens, at samtlige stolpehuller, grave osv. vendes rundt og dermed for altid er ødelagte.

På Østergård er der i 1996 udgravet 27.000 kvadratmeter af en omfattende og yderst velbevaret bebyggelse fra ældre og yngre germansk jernalder (400-700 e.Kr.f.). I tillæg hertil er der ved de meget store fladeafdækninger dukket overraskelser op, som er mindst ligeså vigtige som jernalderbebyggelserne. Det drejer sig om en bebyggelse fra tidlig middelalder med gårde, hegn osv., en kildegruppe, som i mange år mest har glimret ved sit fravær.

En anden stor undersøgelse har været udvidelserne af Tønder Museum/Sønderjyllands Kunstmuseum. Her har en stor gruppe middelalderarkæologer udgravet væsentlige dele af Tønder Borg. Resultaterne er yderst spændende, idet det er lykkedes at følge borgens udvikling fra den ældste bygning på stedet. Det var et tidligt middelalderligt hus med jordgravede stolper. Herefter pløjes området og formodentlig i 1265 bygges det første voldsted på stedet. Borgens historie kan derefter følges helt op til Frederik d. 1.'s anlæg i slutningen af 1400-årene, hvor voldgravene mellem de nu tre borgbanker opfyldes og et stort ringmurskastel opføres.

Som en sidste undersøgelse skal nævnes undersøgelserne ved Uldal, en tuegravplads fra tidlig jernalder, som er delundersøgt ad flere gange. Pladsen er under stærk nedpløjning, og vi håber i de kommende år at få afgrænset og gerne totalundersøgt pladsen. I 1996 brugte Sønderjyllands amatørarkæologer mange weekends på udgravningerne her, og vi håber de fortsætter i de kom-

Erindringsgave fra 1915.
Skulderbladsknoglen er ca.
34 cm lang. Foto: C. Kras-
sel.

mende år. I 1996 udgravedes 62 grave, flere med spændende nye konstruktioner.

Nyere tid

Ved siden af at være arkæologisk museum for Sønderjyllands amt, dækker Haderslev Museum nyere tids kulturhistorie i kommunerne Haderslev, Vojens og Christiansfeld. Vi har også i 1996 fået mange gode og spændende ting fra dette område. Uden at fremhæve nogle genstande frem for andre skal dog nævnes en erindringsgave fra 1915. Genstanden, en skulderbladsknogle af hest, har på den flade side et malet billede forestillende en soldat, en række navne, et tysk kors med årstallet 1914 og teksten: »Zur Erinnerung an das Kriegsjahr 1914-15. Hadersleben Stube 135.«

Museet Hjemsted Oldtidspark

Museets hidtil største formidlingsprojekt uden for Haderslev, udstillingen i Hjemsted Oldtidspark, åbnede for publikum den 3. juni 1996. Protektor for Parken Hans Kongelige Højhed prins Joachim foretog åbningen.

Haderslev har her fået en afdeling på ca. 900 m² med en udstilling om de perspektivrige undersøgelser og fund fra Hjemsted Banke. Da Sønderjyllands Oldtid jo ligger i hele amtet og ikke blot i Haderslev, har vi her, synes vi selv, opfyldt en vigtig del af vor formidlingsforpligtigelse vedrørende oldtiden. Arkæologiske fund gør sig nu engang bedst i det område, de er fundet i. Udover udstillingen har vi lavet den aftale, at vi fungerer som faglige sparingspartnere i alle spørgsmål, som har relation til Parkens formidling af jernalderens kulturhistorie. I praksis betyder det, at vi foretager kontrolbesøg i Parken for at se til at alt foregår fagligt korrekt, således at den formidling ikke blot museet, men hele Parken leverer til publikum, også omhandler de perioder og har den standard, som var beskrevet i projektets oplæg.

I 1996 besøgte 70.000 gæster Hjemsted Oldtidspark. Det er en pæn forøgelse af vort totale besøgstal.

Særudstillinger

I Sønderjyllands Amt har der det sidste års tid været talt meget om det grænseoverskridende arbejde. Vi har allerede taget godt hul på dette, idet alle vore egne særudstillinger på den ene eller anden måde har været grænseoverskridende.

Årets første særudstilling var således fra Riga i Letland. Udstillingen omhandlede tekstiler og især smykker i dette land fra vikingetiden og næsten op til nutiden. En flot udstilling, som fortjente flere besøg end det antal, der faktisk dukkede op.

Sommerudstillingen var en rigtig arkæologisk godbid. Den var produceret af Nedersachsens Institut for historisk kystforskning i Wilhelmshaven og omhandlede marskens bebyggelsehistorie fra stenalder til middelalder. Udstillingen er tidligere vist på en række tyske og hollandske museer, men aldrig tidligere i Danmark. Ved udstillingens afslutning afholdtes en foredragsaften med udstillingens skaber Dr. W. Hajo Zimmermann, som gav et spændende foredrag om hustypernes udvikling i Nordeuropa i det første årtusinde e.Kr.f.

Vor sidste udstilling i 1996 var »Vold og grav«, en vandredstilling om befæstningsværker i Nord- og Sydslesvig. Denne udstilling og det tilhørende katalog er et resultat af et samarbejde mellem Haderslev Museum på den ene side og en række arkæologiske institutioner syd for grænsen på den anden. Udstillingen er vist mange steder i både Nord- og Sydslesvig, og den fortsætter sin runde i det kommende år til museer nord for Kongeåen.

Sidst på året lånte Haderslev Stadsarkiv vort særudstillingsrum til arkivets 50-års jubilæumsudstilling.

Bygninger og anlæg

1996 blev på bygningssiden et nærmest uhyggeligt travlt år. Via flere store fondstilkud lykkedes det at få de længe savnede møllevinger fremstillet og

monteret på museets vartegn: Stubmøllen fra Rangstrup. Vi fejrede færdiggørelsen ved et foredrag om møller ved museumsinspektør Ole Mortensson, Langelands Museum den 29. maj 1996, samt med et lille hæfte om møllen. Hele frilandsafdelingen er nu ved at være restaureret, så nu venter et større indretningsarbejde i de forskellige bygninger.

Også museets andre bygninger fik en ordentlig omgang. Gennem flere år har det dryppet fra taget i hovedbygningen fra 1978. Dette er forhåbentlig slut nu, hvor der er rejst et helt nyt mansardtag over bygningen. Netop som dette arbejde skulle påbegyndes opdagede vi, at tegltaget på museets gamle hovedbygning også var utæt. Vi fik også her et nyt tag.

Museets håndværkere var sidst på året fuldt beskæftiget med indretningen af de statsanerkendte museer i Sønderjyllands Amts store fælles magasin i Christiansfeld. Museerne har af amtet fået overdraget nogle rigtig fine fabrikslokaler, som har givet alle museerne betydelig mere magasinplads. Fællesmagasinet indvies i 1997.

Orla Madsen

Aabenraa Museum og Jacob Michelsens Gård 1996

Drift og bygninger

Kort før udgangen af 1996 gik så endelig de bestræbelser i opfyldelse, der skulle sikre at kunsthistorikafdelingen bliver videreført som et statsanerkendt, selvstændigt *kunstmuseum i Aabenraa*. I løbet af året havde byrådet med den nyanvalgte leder, kunsthistorikeren Katrine Kampe, fået afklaret de ydre rammer. Der var dannet bestyrelse, lagt budget, og til sidst blev selve bygningen, Brundlund Slot anskaffet.

Lige så betydningsfuldt er det, at denne afklaring samtidig løste båndene for den planlægning, der skal bane vej for en længe ønsket *fornyelse af det kulturhistoriske museum*. Især museets kerne om egnens særprægede søfart og samspillet med den lokale kultur trænger til at blive styrket i en mere nutidig formidling. Hertil har hovedtilskudsgiverne afsat godt 6 millioner kr til en bygningsudvidelse i 1998. Optakten var en temadag den 25.9. 1996 for bestyrelse og personale.

Den vigtige *bevaringsindsats*, museet gør for byggeri og kulturlandskab, kunne i 1996 se afslutningen på flere års ihærdigt arbejde for Slotsvandmøllen. Ikke mindst gennem Hanne Christensens dygtigt formede ansøgninger var der skaffet midler til restaureringen, og det smukke resultat blev officielt indviet i oktober. Inden da, i hele sommerperioden, havde møllen været tilgængelig for et stort publikum, idet caféen, der drives af frivillige, holdt åbent på et par ugedage. Tilstrømningen understreger, at helheden om Brundlund Slot med de omgivende eng- og skovarealer er en af byens største historiske herligheder.

Besøgstallet på 8.034 ligger trods tilbagegang stadig i den pæne ende for tilsvarende museer i landet.

Undersøgelser og udgivelser

Bearbejdningen af det meget omfattende materiale om *begravelsesskikke og kirkegårde* igennem 200 år, som Birgitte Kragh har været frikøbt til sammen med

100-året for Amtsringeriderforeningen Aabenraa blev fejret med pomp og pragt. På Aabenraa Museum vistes en særudstilling, hvor Rolands-figuren i midten fortæller om forudsætningerne i ældre dystridt. Den stammer fra Garding, Ejdersted, ca. 1840. Livet på festpladsen var et andet hovedemne, der afspejler det vigtige møde mellem byens arrangører og rytterne fra landet.

Hasse Jørgensen fra Egnsmuseet i Egtved Kommune, blev fuldført til sommeren 1996. For hendes del ligger manuskriptet færdigt, hvad der kun har været muligt gennem udstrakt støtte og opbakning fra museets øvrige personale. Desuden er skrevet artikler om emnet til henholdsvis »Humaniora«, »Nyere Tid« og den store danske Encyclopædi.

Hanne Christensen har udnyttet sin store viden om bygningsbevaring som medredaktør og bidrager til en bog om det meget omstridte bygningsværk »Stærekassen«, Det kgl. Teaters nye Scene. Til Weilbachs Kunstnerleksikon har hun leveret en artikel og til Sønderjysk Månedsskrift to. Den største ligger i forlængelse af undersøgelserne om H. P. Hanssen, og den udreder historien bag en af museets genstande »Finnemanns ur«.

Til Nordslesvigske Museer har Anette Tonn Petersen skrevet en artikel om *matrosthøj*, der bl.a. i mange fotografier lægger hovedresultaterne af hendes undersøgelse fra 1995 frem.

Formidling

Efter den traditionelle udstilling af årets gaver viste museet i samarbejde med Aabenraa Kunst- & Musikforening 23.3.-29.5 en særudstilling i to afdelinger om aabenraaeren, landskabsarkitekt I. P. Junggreen Have. Han kaldes med

fuld ret multikunstner, for hans værker spænder over byens mest populære skulptur, vægteren, til store parkanlæg, sidst ved Schackenborg og et omfattende virke som kirkegårdskonsulent.

Årets mest betydelige indsats blev dog sommerens udstilling i anledning af *Amtsringriderforeningens* 100-års jubilæum. Tilsammen gav foreningens historie med ændringerne i dens rige sociale liv et indtryk af, hvordan den årlige begivenhed fungerer som en vigtig markering af både byen og oplandet.

I efteråret fik vandrestillingen »*Matrostøj* til lands og til vands« premiere. Den er blevet til på andelsbasis mellem 15 danske museer, og Aabenraa Museum har ledet hele forløbet fra idé til færdiggørelse sammen med en omfattende administration. Udstillingen er tilrettelagt af Anette Tonn Petersen, og det lykkedes at indhente en rigdom af billeder og dragter. De afspejler brugen fra det ægte matrostøj i marinen til gymnastik- og spejdertøj, danseskole- og konfirmationstøj og de mange former for hverdagstøj til drenge og piger, der altså gjorde dragten til et velkendt symbol.

Traditionen tro afsluttedes året med *oldemors juletræ* med tilhørende udstilling.

På *Jacob Michelsens Gård* afholdtes de tre vanlige bage- og udstillingsweekender. I september markeredes 10 års jubilæet for overdragelsen af Anne Hele-ne Michelsens samling til Aabenraa Museum ved at hun udvalgte nogle af de vigtigste og bedste ting. En stor del af aktiviteterne bliver båret af frivillige medhjælpere. Uden dem kunne levendegørelse af de gamle bagemetoder i den murede ovn og på det åbne ildsted ikke gennemføres.

At omfanget af *andre formidlingsformer* stiger fremgår kun af interne opgørelser. De månedlige udlån fra samlingerne og de daglige telefoniske forespørgsler syner ikke udadtil, men de vidner om en tiltagende interesse for at gøre brug af museet, dets viden og samlinger. Fremhæves kan fx at dele af H. P. Hanssen-udstillingen blev udlånt til Ringsted i forbindelse med at Hanne Christensen holdt foredrag derovre. Desuden holdt begge museumsinspektører en række foredrag i og udenfor landsdelen.

I anledning af at bygningskulturens dage i september havde fået temaet Troens Huse og Dødens Haver, blev der i samarbejde med Sct. Jørgens Kirke holdt en aften i kirken, hvor Birgitte Kragh og sognepræst Jens Kvist talte om forestillinger om livet efter døden og ritualer ved begravelsen. Det skete ud fra salmer og sange fremført af en solist. Både det og den efterfølgende kirkegårdsvandring tiltrak en pænt stor kreds. I samme anledning bidrog Birgitte Kragh til en TV-Syd udsendelse med besøg på flere sønderjyske kirkegårde.

Sidst men ikke mindst skal nævnes, at to større fællesopgaver for de sønderjyske museer er blevet færdiggjort og præsenteret samtidigt. Det er en video ved Hrolf Thorulf, der giver fortællende smagsprøver på de historier, museerne rummer. Dertil kom en revideret udgave af ringbindet »Sønderjyske museer i undervisningen«, hvor Hanne Christensen har været en hovedbidragyder.

Gaver og erhvervelser

Som tidligere kan museet glæde sig over, at familier fra byens og egnens søfartsmiljø har tilføjet nye ting. Det gælder bl.a. den meget velhavende kap-

En skipperkone med sin børneflokk foran familiens hus i Alnor, ca. 1910. De fire største drenge er i ens kadetstribede matrosbluser, knæbukser og træsko. På den tid var matrostøj blevet allemandseje, som husmødrene let selv kunne sy eller tilpasse, så det kunne gå i arv. Billedet indgik i den alsidige vandredstilling om matrostøj, som fik premiere på Aabenraa Museum i 1996.

tajnsgrd Bruunsgård i Skovby og ting fra kaptajn C.C. Fischers bo. Han var samtidig en frontfigur i den nationale kamp, og et af oldebørnene, som for 18

år siden skænkede en brudekjole og en »forliskjole« fra hans tidligt afdøde hustru Anna Maria (1846-88), er nu kommet med en meget righoldig gave. Dels en tornurekjole i rødbrun silke, draperet og besat med sorte kniplinger og tydeligt præget af den internationale mode. Dels er der fra kaptajnens sejlads ved Japan nogle ægte japanske tøfler og en samling håndkolorede fotografier med folkelige scener.

Til denne del af samlingen kan også nævnes en dagbog fra Aabenraa-kaptajnen Carl Prehn med en stor samling fotografier fra sejlads i 1870-80'erne.

Lidt som en kontrast til Aabenraas søfartselite modtog vi en omfattende og alsidig samling fra en af de små ejendomme i Rinkenæs, hvor næringsvejen sejlads blev kombineret med virke som arbejdsmand, tækkemand osv. Herfra kommer to af de efterhånden sjældne panoramakasser, hvor de flotte sejskibe i halvmodel er indføjede i et lille sø-landskab. Om det ene, »Goodrich«, oplystes at det er et amerikansk skib, som den ganske unge Hans Kiel sejlede med og selv fremstillede modellen af lidt før 1920.

Den nationale kamptid afspejles bl.a. i et porcelænsbibehoved med portræt af den brave rigsdagsmand Gustav Johannsen.

Hovederhvervet landbruget, det andet af museets to specialer, er blevet beriget med en samling på over 50 stykker redskaber og værktøj fra Løjt.

Helt for sig må til slut fremhæves, at skyttelaugene har deponeret sin fornemme samling af sølvstykke. Det samme gælder det gamle kongeskjold, som amtsringriderforeningen er ved at indgå deponeringsaftale om sammen med en del andet sølvudstyr.

Birgitte Kragh

Museet på Sønderborg Slot 1996

Den 15. maj var der en festlig indvielse på Augustenborg Slot af minimuseet i portbygningen og indretningen af hertugens arbejdsværelse m.v. i hovedbygningen. Det var afslutningen på mere end et halvt års intenst arbejde og samtidig begyndelsen på endnu et engagement »udenfor huset«.

Med Cathrinesminde Teglværksmuseum, Dybbøl Mølle og Augustenborg Slot har Museet på Sønderborg Slot i de senere år samlet sig opgaver, næsten som hertug Hans den Yngre i sin tid samlede sig jordtilliggende til sit lille hertugdømme.

Det er en glæde for os alle, at filialerne trives godt, men det er også nu nødvendigt i de næste par år at lægge en dæmper på ekspansionen, så vi kan få ro til arbejdet i vort eget hus. Dels til det uadventede og for alle synlige formidlingsarbejde, og dels, ikke mindst for vor samvittigheds skyld, til arbejdet med den store men usynlige del af isbjerget, der ligger under vandoverfladen.

Arkiver og magasiner

Takket være en særbevilling fra amtet blev det muligt i januar at påbegynde en nyordning af museets historiske arkiv. I et lille halvt års tid arbejdede stud.mag. Mads Callesen sammen med Inge Adriansen med opgaven, der, skulle det vise sig, var langt mere omfattende end først antaget, så det blev

ikke i dette beretningsår, at vi kan melde den for afsluttet. Til gengæld kan vi hele tiden glæde os over de mange gode sager, der dukker frem fra slottets mange kroge og gemmer.

I efteråret blev der brugt en god månedstid på arbejdet med udflytningen af magasinet til Helgolandsgade og samtidig blev endnu et par genstandsgrupper gennemfotograferet og registreret.

Indtastningen på EDB er nu ved at være afsluttet takket være en stor arbejdsindsats fra Else Pedersens side, og i det kommende år vil hele vor registrering være lagt ind i DMI. Det giver os fantastiske muligheder for at søge på kryds og tværs efter genstande og informationer. Hans Helmer Kristensen er kaptajn på projektet og sammen med Stine Wiell fra Haderslev Museum har han til stadighed udvidet og forbedret systemet. De to har også sammen for Museumsrådet udarbejdet en særdeles nyttig rapport om »Registrering og dokumentation på de sønderjyske museer«, der udkom i december 1996.

Udstillinger og anden formidling

Som varslet i sidste årsberetning vil museet i de kommende år ikke selv bruge kræfter på at opbygge store krævende særudstillinger over et historisk tema. Men det er ikke ensbetydende med, at der ikke bliver vist mangt og meget her året igennem. I alt 11 særudstillinger blev det til i 1996, de tre var vi selv direkte engageret i, resten stod bl.a. Sønderborg Kunstforening og Sønderjyllands Kunstmuseum for.

»Om Dannebrog vi ved ...«, som var åbnet i november 1995, blev stående i sydfløjen helt frem til 1. september, og den kunne såmænd godt have stået et år mere, kunne vi mærke på publikum.

3/2–17/3 blev der i Gobelinsalen udstillet korpusarbejder af sølvsmeden Wilfried Moll og smykker af hans hustru Gerda.

18/2–10/3 havde Sømmenslutningen af malerinteresserede i Sønderborg (SAMIS) sin 50-års jubilæumsudstilling i nordvesthjørnet.

29/3–23/4 holdt gruppen »Sønder og Sammen« påskeudstilling.

10/5–9/6 var keramikeren Tove Anderberg gæst i forbindelse med Danmarks mesterskabet for pottemagere.

2/5–9/5 var Riddersalen fyldt med kjoler og dragter kreeret af deltagerne i Danmarks mesterskabet for skræddere.

15/6–11/8 retrospektiv udstilling af maleren Martin Quist.

31/8–20/10 tekstilkunstneren Thea Bjerg.

21/9–15/10 »Den eventyrlige skulptur« i Riddersalen.

12/10–17/11 retrospektiv udstilling af maleren Ole Prip.

19/10–20/10 Alsisk Husflid i Riddersalen.

Arbejdet med færdiggørelsen af den faste udstilling om Sønderborg bys historie blev genoptaget i november måned, så udstillingen kan åbne i foråret 1997.

I ugerne op til jul myldrede det traditionen tro med glade børn rundt i huset på jagt efter Nis Puk. Omkring 2.500 blev det til, og fortærede ligeså mange af Annemarie Clements hjemmebagte boller!

Takket være en meget stor arbejdsindsats fra Inger Haupt og Inge Adrian-

sen kunne samlemappen om »De sønderjyske museer i undervisningen« i efteråret sendes ud til amtets skoler.

Et klækkeligt tilskud fra Mads Clausens Fond muliggjorde udgivelsen af et 16 sider farvestrålende katalog om Sønderborg Slot og museum.

Hendes Majestæt Dronning Ingrid fik sammen med sine børnebørn fra Berleburg demonstreret det færdigrestaureerede orgel af orgelbygger Mads Kjerregaard den 20. august. Fire dage senere var der officiel indvielseskoncert.

Den 22. august var Dronning Ingrid atter gæst på slottet, da der var indbudt til sønderjysk kaffebord i anledning af nyudgivelsen af Inge Adriansens »Sønderjysk Kogebog«.

Dronningens velvilje gav sig også udslag i et bidrag til museets anskaffelse af stole til Dorotheas Kapel, hvor de vil gøre gavn både i det daglige ved omvisninger af større grupper og ved de små koncerter, der fremover vil blive afholdt i sommertiden.

Drift og bygninger

Indretning af køkken til cafeteriadrift blev afsluttet. Anretterkøkkenet på 2.sal i vestfløjen blev ligeledes færdigt. Dermed er de 3-årige anlægsarbejder, der startede med indretningen af kontorerne i den tidligere museumsleder-bolig afsluttet.

Slottets primærdrift gav et underskud på o. 75.000 kr., hvoraf godt halvdelens skyldes svigtende entréindtægter.

Årets besøgstal var det samme som i 1995 nemlig godt 64.000. På Cathrinesminde var der godt 18.700 gæster, på Dybbøl Mølle o. 25.000 og på Augustenborg deltog 2.500 i omvisningerne i sommermånederne, medens et ukendt antal gik ind og ud af minimuseet.

Jens Ole Lefèvre

Tønder Museum og Højer Mølle- og Marskmuseum

1996 stod for Tønder Museum fortsat i byggeriets tegn, idet 2. etape af den store om- og udbygning påbegyndtes og fuldførtes. Anden etape har været den nye forhal med bedre adgangsforhold og publikumselevator, som er blevet bekostet af Brødrene Hartmanns Fond. Arbejdet med flytning af magasiner, kontorer og bibliotek og indretning af en midlertidig kustodepost indledtes tidligt på året, mens selve byggeriet først gik i gang i juni måned. Sideløbende med om- og udbygningen af forhallen blev de arkæologiske undersøgelser, der af Rigsantikvarens Sekretariat var påkrævet på det sted, hvor det tidligere museumsanneks (Tønders gamle el-værk) havde ligget, sat i værk under ledelse af Haderslevs Museum. Udgravningerne viste sig at afsløre en meget stor 1100-tals borgbanke med flere tidligt middelalderlige træbygningssrester af både stav- og bulhuse. Udgravningsfeltet blev flere gange gjort større, og ved årets slutning var udgravningerne endnu ikke helt afsluttet, således at de meget væsentlige resultater af udgravningen først vil kunne publiceres et stykke ind i 1998. Allerede nu står det dog klart, at bygningerne på den udgravede banke har været brugs/håndværksbygninger, tilsyneladende ikke til beboelse. Det tyder således på, at vi står overfor et ca-

strum-curia anlæg, hvor castrum-delen enten er det, der blev udgravet i forbindelse med opførelsen af Sønderjyllands Kunstmuseum i 1971-72, eller evt. gemmer sig under renaissance slotsmarkeringen syd for udgravningen.

Selve forhalsbyggeriet, der greb dybt ind i museets daglige funktioner, og bl.a. forårsagede, at sølvkammeret af sikkerhedsmæssige grunde måtte tømmes, gav museet en del gener. Trods dette holdtes de fleste samlinger åbent for publikum, også for at museets gæster kunne have en museumsoplevelse i forbindelse med besøg i det nyåbnede vandtårn. Den nye forhal kunne præsenteres for Brødrene Hartmanns Fond og særligt indbudte gæster den 1. november 1996, selv om en del af interiøret i forhallen endnu ikke var på plads, og fra alle sider blev der udtrykt stor tilfredshed med byggeriet.

Højer Mølle- og Marskmuseum gennemgik en grundig udvendig renovering, der havde vist sig meget påkrævet, idet det hårde vejrlig på vestkysten havde fået de galvaniserede skruer og bolte i møllevingernes hækværk til at korrodere, således at hækværkstræet var blevet sprængt. Desuden var man fra møllebygger-side blevet klar over, at møllens træspån og møllevingerne skulle have maling, hvilket man i 1970-erne på det bestemteste var gået imod. Af udgifterne til renoveringen på ca. 300.000 kr. blev de 155.000 ydet af Bygningsfredningskontoret under Skov- og Naturstyrelsen, mens A. P. Møller og Hustru Chastine McKinney Møllers Fond til almene Formaal donerede 145.000 til renoveringen. Arbejdet blev færdigt i slutningen af året. Det næste større projekt i møllen vil være at få gennemført en brandsikring af møllen samt at få én af møllens kværne sat i stand, således at den vil kunne male mel.

Højer Møllehave blev anlagt i løbet af 1996 med låger, lysthus, grotte og en næsten færdig tilplantning, bl.a. med gamle stauder. Havekonsulent og anlægsgartner Olav Nissen, Ballum, der foretog opmålingen af den tilgroede have og støttede museet under hele tilbageførsprocessen, døde pludseligt

Vue over Tønder Museums »Grå sal«, hvor Wilfried og Gerda Molls udstilling af korpussølv og smykker blev vist fra 30/3-12/5 1996.

i det tidlige forår, et smerteligt tab for museet, som havde fået stor og uegenlyttig støtte af ham.

Havens indvielse blev på grund af at planterne skulle have en vis tid til at gro udsat til foråret 1997.

Udstillinger og formidling

Tønder Museum valgte, dels fordi året 1995 havde været så rigt på store udstillinger og dels på grund af det meget indgribende forhalsbyggeri, kun at arrangere tre udstillinger i løbet af året foruden en udstilling af Tønder-sølv, som museet opbyggede i en forstad til Frankfurt.

De tre hjemlige udstillinger var en præsentation af den dansk/tyske sølvsmed Wilfried Molls meget stilrene og smukke korpus sølvarbejder sammen med hans hustru Gertrud Molls lette sølv og guldsmykker. Udstillingen var et samarbejde over grænsen med de slesvig-holstenske kulturinstitutioner. I Danmark vistes Molls arbejder både på Museet på Sønderborg Slot og på Tønder Museum.

Sommerens udstilling var en præsentation af, hvorledes dagliglivet på Schackenborg formede sig omkring århundrede-skiftet, set ud fra de mange varekataloger, som greveparret (den nuværende greve Hans Schacks bedsteforældre) fik tilsendt og helt tydeligt har bestilt varer hjem efter. Katalogerne havde museet lånt af Købstadmuseet »Den gamle By« i Århus, der havde erhvervet dem på auktion efter grev Hans' afrejse fra egnen. Katalogerne blev illustreret med eksempler på de varetyper, som greveparret havde til deres rådighed.

Efterårets store udstilling var en præsentation af psaligrafen Sonia Brandes' store papirklip. Sonia Brandes havde inden udstillingen arbejdet sammen med museet i mere end et år, hvor hun havde udvalgt kraftfulde kniple-mønstre, som hun omsatte til papirklip og »klippede ind i« sine arbejder. Resultaterne blev nogle meget spændende arbejder, der vistes på museet sammen med de kniplinger, der havde inspireret Sonia Brandes. Udstillingen fik fondsstøtte bl.a. til udgivelsen af et smukt katalog og vil i begyndelsen af 1998 blive vist på udstillingsstedet Sophienholm, nord for København.

På Højer Mølle- og Marskmuseum var årets første udstilling lånt fra Naturhistorisk Museum i Århus. Udstillingen handlede om fjer, hvorledes fjer er opbygget, hvorledes de bruges af fuglene og hvorledes de anvendes af mennesker. Sommerens udstilling handlede om potteplanternes kulturhistorie. Museet valgte at sætte fokus på dette emne for at understrege, at mens man ændrede havekulturen i løbet af 1800- og 1900-tallets første del, ændredes også opfattelsen af stueplanter sig markant i samme periode. Udstillingen opbyggedes som kig på vinduespartier og vinduesindramninger og dertil hørende planter over en 150 årig periode. Den retablerede have udenfor og stueplanternes kulturhistorie supplerede hinanden på smukkeste vis.

Personale

Højer Mølle- og Marskmuseums stab blev i foråret 1996 udvidet med en beskyttet stilling, idet møllehaven kunne ansætte Egon Hagensen som fast have-

mand. I efteråret blev Tønder Museum anerkendt som læreplads-sted for en kontorelev og derudover er to-tre personer fortsat tilknyttet museet i forskellige jobordninger.

Samlinger

I årets løb fik museet en del gode gaver. Blandt de væsentligste var en empirekjole af kattuntrykt bomuld, en silkebrudekjole samt fem gamle dåbshuer samt flere kniplinger. Blandt de ved køb erhvervede genstande var pragtstykket en senbarok sukker-strøbøsse smedet af Friedrich C. Munch i 1760'erne. Strøbøssen blev erhvervet fra Norge gennem støtte fra den lokale Tønderhus Fond, der ofte har støttet køb til museets samlinger.

Inger Lauridsen

Midtsønderjyllands Museum 1996

Som forventet blev 1996 året, hvor retableringen af Gram Lergrav og færdiggørelsen af Lergravshuset kom til at overskygge alle andre aktiviteter. Selvom årets udstillingsrække indledtes med noget for et geologisk museum så fjertelligende som en modeudstilling! I samarbejde med Midtsønderjyllands Museumsforening og modist Lizzie Østergaard arrangeredes en udstilling om moden igennem årtierne, som oven i købet indledtes med en modeopvisning d. 21. januar. Af sin store samling af dragter og kjoler fremviste Lizzie Østergaard og hendes frivillige mannequiner en stribe spændende kjoler fra 1910 og frem til nutiden. Ganske uventet blev udstillingen en publikumsmagnet, idet der blandt de viste modeller fandtes en original Jean Patou-model som ingen anede eksistensen af i Danmark. Dragten resulterede i stor opmærksomhed fra mediernes side, da det blev kendt at Nationalmuseet viste stor interesse for kjolen.

På udstillingssiden blev det til endnu tre udstillinger i 1996. »Kridttiden i Nordvesteuropa« var resultat af museets fortsatte samarbejde med geolog Palle Gravesen, hvis omfangsrige samling af fossiler (8 tons!) huses af museet og fra tid til anden fremvises i udvalg. Denne gang altså udelukkende fossiler fra Kridttiden. Denne udstilling vil være at se et par år fremover. Samtidig viste museet en udstilling af egen produktion. Ved hjælp af talrige lån fra Zoologisk Museum i København, suppleret med genstande fra museets egne magasiner, præsenteredes en lang række spændende dyr i form af skeletter og udstoppede præparater. »Skeletter i skabet« blev således en udstilling, hvor man på den ene side måtte begejstres over mangfoldigheden i dyrenes verden og på den anden side forundres over f.eks. pattedyrenes forskelligartethed og tilpasning til deres roller i naturen. Årets udstillingsrække afsluttedes med en fin og følsom udstilling af kunstneren Per Willigs værker.

Sideløbende med disse aktiviteter blev færdiggørelsen af lergravsprojektet forberedt, idet museet fik bevilget 300.000 kr. fra Friluftsrådet til ombygningen af en jagtthytte i lergraven, og vi, sammen med Peter Holm fra Sønderjyllands Amts arkitektkontor, kunne begynde at skitsere det færdige udseende af udstillingshuset. Arbejdet med ombygningen gik i gang i begyndelsen af juni måned. Der var rejsegilde d. 11. juli og takket være en stor indsats fra alles

Udstillingshuset i Gram lergrav, åbnet 31. august 1996.

side, ikke mindst en række frivillige hjælpere fra Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn, samt fra medlemmer af Midtsønderjyllands Museumsforening, lykkedes det at færdiggøre huset til den officielle åbning på sommerens sidste dag d. 31. august.

Selvom der d. 9. juni havde været en slags forpremiere på åbningen, i og med at forfatteren Vagn Lundbye læste prosa og poesi på kanten af lergraven, blev dagen behørigt markeret med taler af bl.a. Jens greve Brockenhuus-Schack, amtsborgmester Kresten Philipsen og borgmester H. P. Gejl m.fl. Desuden var der fadøl, røget dyrekølle og jazzmusik.

På formidlingssiden var det tydeligt at mærke interessen fra museets publikum i form af en stærkt øget omvisningsaktivitet, idet museumspædagogen i foråret og især i efteråret havde op til flere lergravsture om dagen. Ialt blev det til 2200 mennesker på rundvisning af ialt 3967 betalende gæster i Gram Lergrav. For gravning efter fossiler i lergraven betaler man pt. 15 kr. om dagen for personer fra 6 år og opefter. Blandt de mange snegle- og muslingeskaller, krabber, øresten af fisk og hjattænder, der blev fundet i det 6 millioner år gamle ler, fandtes der også en enkelt mellemfodsknogle af sæl, hvilket er særligt spændende, da sælknogler indtil nu er mere sjældent at finde end hvalkogler.

Tilbuddet om at grave efter fossiler i Gram Lergrav må siges at være blevet godt modtaget af publikum og den lempelige kontrol med hvad man finder og tager med hjem, synes at fungere fint. Publikum er meget flinke til at vise fundene frem, samtidig med at man gerne vil vide hvad det er.

Det relativt store besøgstal og ønsket fra museets side om at gøre geologi

tilgængelig for så mange som muligt, vandt genklang hos Friluftsrådet, der bevilgede 200.000 kr. årligt i tre år som løntilskud til en geologisk naturvejleder, og da Gram, Rødding og Nørre Rangstrup Kommuner desuden gav tilsgavn om over 100.000 kr. årligt som driftstilskud til projektet, kunne museet pr. 1. januar 1997 ansætte geolog Tove Krogh Stockmarr. Hendes virkefelt bliver at give et bredt tilbud om geologisk formidling primært i Midtlandet og sekundært i Sønderjyllands Amt. Hun får base på Midtsønderjyllands Museum.

Foruden ved en øget publikumsinteresse kunne der også spores en øget interesse fra forskerkredse, konkretiseret ved besøget af belgieren Christian Hoodemakers, som gæstede museet og Gram Lergrav i juli måned. Christian Hoodemakers speciale er fisk og især øresten af fisk (otolither). I løbet af en uge foretog Christian Hoodemakers en koncentreret indsamling af øresten, samt udtog talrige prøver af leret for at skaffe sig overblik over fiskefaunaen i havet dengang for 6 millioner år siden. Desuden hjemtog han museets samling af øresten for at foretage en nærmere bestemmelse. Allerede nu har hans undersøgelser resulteret i kendskabet til to nye arter, som ikke tidligere er blevet påvist i Gram leret.

Året afsluttedes som sædvanligt med Adventskoncert, Luciaoptog og Julestue. Årets besøg på museet var 10.278.

Martin Abrahamsson

Museet for Frøslevlejren og Dansk Røde Kors Museum 1996

Besøgstal og drift

I 1996 besøgte 34.045 museet, og 282 hold, fortrinsvis skoler, benyttede sig af museets tilbud om foredrag/omvisning. Det er ganske smukke tal. Ikke desto mindre må museet konstatere, at besøgstallet over en kort årrække er faldet ganske betydeligt. Det kan føles trættende at repetere det, men for museet er der ingen tvivl om, at nedgangen hænger nøje sammen med den vigende grænsehandel.

Siden museets start i 1989 har i gennemsnit 45% af den samlede drift og aktivitet været finansieret af egen-indtægter, dvs. entréindtægter og fondsmidler. Derfor vækker tilbagegangen i besøgstallet bekymring. Museets bestyrelse indledte i 1996 et sonderingsarbejde, som skal bringe en varig løsning på dette alvorlige problem.

Udstillinger

Museets finansielle problemer hvad angår den egentlige drift har ikke berørt den fortsatte nyopstilling af den permanente udstilling i Museet for Frøslevlejren. Her har museet fast grund under fødderne takket været øremærkede fondsmidler. I 1996 blev endnu en etape af nyopstillingen stort set afsluttet. Det drejer sig om en tilbundsående belysning af deportationerne fra Frøslevlejren til KZ-lejr i Tyskland. I den forbindelse belyses også politiets deportation og de specielle rammer for denne. En beskrivelse af politiets deportation knytter naturligt an til Frøslevlejren på to måder: For det første opholdt de jyske og fynske politifolk sig i Frøslevlejren, inden de blev sendt videre sydpå.

For det andet blev Frøslevlejren anvendt til videre internering af danske politfolk, som fra december 1944 blev sendt tilbage fra Tyskland til Danmark.

Med nyopstillingen har deportationerne fra Frøslevlejren og ikke mindst de ganske anderledes forhold, der mødte Frøslevfangerne i Tyskland, fået en langt mere fremtrædende plads i museets permanente udstilling. Derved sættes endnu tydeligere i relief den afgrundsdybe forskel på Frøslevlejren og lejrene sydpå.

Tilbage står nu blot en nyopstilling vedr. fangernes hjemtransport fra KZ-lejr i Tyskland. Når den er gennemført vil nyopstillingen af den permanente udstilling være tilendebragt.

Anden formidling og skriftlige arbejder

I forbindelse med nyopstillingen er der blevet indsamlet og bearbejdet stof fra både ind- og udland. Også i forbindelse med skriftlige arbejder har museumsinspektøren frekventeret diverse arkiver og samarbejdet med kolleger fra andre institutioner. I 1996 publicerede museumsinspektøren bogen »Als og Sundeved 1940-45« (sammen med Inge Adriansen; Årbog 1995 for Historisk Samfund for Als og Sundeved) og skrev artikler om Frøslevlejren bl.a. i hæftet »Harrislee-Bahnhoff – eine Station auf dem Weg in die Hölle. Harreslev banegård – en station på vej til Helvede« (Grenzfriedensbund og Historisk Samfund for Sønderjylland). Desuden blev der skrevet anmeldelser i tidsskriftet Historie og artikler til Danmarks Nationalleksikon.

Den mundtlige formidling udenfor museet har også omfattet adskillige foredrag/forelæsninger rundt om i landet.

Henrik Skov Kristensen

Danevirkegården – Museet ved Danevirke 1996

I 1996 fortsatte alle de igangværende projekter på Danevirkegården – Museet ved Danevirke. Efter at der allerede i 1995 var blevet foretaget omfattende ændringer i museets permanente udstillinger, gik en stor del af året 1996 med at iagttage, hvorledes ændringerne blev opfattet af de besøgende. De forbedringer, der var blevet foretaget, viste sig at fungere efter hensigten. Samtidig måtte det dog også noteres, at der fortsat var problemer med formidlingen af den nyere del af udstillingerne. Det førte til udarbejdelsen af en ny udstillingsplan for 1800-talsdelen i museet. Disse ændringer blev gennemført i vinteren 1996-97.

Som i de foregående år kunne Danevirkegården også i 1996 præsentere en ny tryksag, nemlig et lille hæfte, der omhandler »Danevirkes sagnverden«. Det kom i både en dansk og tysk udgave.

Derudover bidrog museumslederen med en lang række artikler og andre bidrag til bøger, tidsskrifter og aviser i Danmark og Tyskland. En omfattende foredragsvirksomhed blev det også til. Danske og tyske studerende søgte vejledning til deres forskellige projekt- og specialeafhandlinger. Dansk og tysk TV fik støtte under optagelser til en række projekter.

Traditionen tro viste Museet ved Danevirke også i 1996 særudstillinger. I tiden 9.3.-28.4.1996 deltog museet i det grænseoverskridende dansk-tyske

udstillingssamarbejde »6 malere og grafikere«. I samme tidsrum blev der på Dansk Centralbibliotek i Flensborg, bymuseet i Slesvig og på Danevirkegården vist værker af hvert sted én dansk og én tysk kunstner. Imidlertid var denne udstilling ingen publikumssucces.

Langt større succes fik derimod museets selvproducerede tresprogede særudstilling »Danevirke – Das Danewerk – The Danevirke«, der blev vist i tiden 20.6.–1.10.1996. I løbet af udstillingsperioden så flere end 8.000 besøgende udstillingen, der gav en omfattende fremstilling af Danevirkevoldenes omskiftelige historie. Danevirkegården modtog hurtigt forespørgsler om udlån af udstillingen. Siden oktober 1996 har særudstillingen været på turné i forskellige dele af Danmark.

I december måned støttede Danevirkegården to tyske kunstneres spændende »håndslagsprojekt« på Danevirke. I forbindelse med en rejsende udstilling tværs gennem Slesvig-Holsten blev der på Danevirkes hovedvold i tre dage rejst hænder, der på kobberarme skulle symbolisere, hvorledes det omkæmpede Danevirke i dag er blevet et symbol på fredelig sameksistens. Den stedlige befolkning og tilreisende besøgende fik i den forbindelse en enestående kunstoplevelse, der satte gang i mange, også kontroversielle diskussioner på stedet.

Alle disse aktiviteter resulterede i en markant stigning i besøgstallet, som nåede op på 17.000. Samtidig kunne museet tage imod 400 flere skoleelever, så det samlede antal elever, der var på besøg i undervisningssammenhæng, nåede op på 5.675. For første gang gjorde de danske mindretalsskoler omfattende brug af Danevirkegården. I 1996 tilhørte hver tiende skoleelev danske skoler i Sydslesvig.

Dermed kan museet være godt tilfreds, også set i lyset af, at alle museer på Slesvig-egnen i en årrække har måttet registrere et faldende besøgstal. Hvorfor Danevirkegården har kunnet øge sit besøgstal i 1996 er uvist. Det skyldes i alt fald ikke skiltning til Danevirkegården. Den fandtes der 6 år efter åbningen til publikums store ærgrelse endnu ingen af. Måske det lykkes i det kommende år, omsider at få opsat nogle henvisningsskilte til Nordens største fortidsminde.

I løbet af de seneste år har et stigende antal tyske turister fået øjnene op for, at der ved Danevirke findes et museum, som er værd at besøge. Mens 90% af de besøgende i de første år kom fra Danmark, kommer nu to tredjedele fra Danmark/Norden og en tredjedel fra Tyskland hhv. andre lande. Det er en tendens, som er blevet styrket af et godt samarbejde med tyske turistmyndigheder og med tyske museumskolleger.

Museet ved Danevirke forsøger ikke at snakke folk efter munden. Det bestræber sig på at give en så objektiv fremstilling som muligt, selv om nogle besøgende måtte foretrække andre udsagn, andre historiske tolkninger eller andre fremstillingsformer; men museet tager naturligvis enhver kritik alvorlig og forholder sig til den. Nogle folk synes således, at entrépriserne er for høje. Andre beklager sig over, at der ingen engelsk tekstning er. Atter andre forundres over, at museet er gennemført tosproget. Nogle danske besøgende mener, der ikke bør være nogen tysk tekst, mens nogle tyske besøgende er imod dansk tekstning. Langt de fleste besøgende synes dog, at det er godt, at udstillingerne gennemgående er tosprogede. Nogle besøgende har et ambivalent

Et usædvanligt syn på Danevirke. Kunstfærdigt udskårne hænder i træ sat på arme af kobber giver hinanden et håndslag på Hovedvolden ved Kurborg. Disse arme og hænder udgjorde hovedelementet i en udendørs kunststilling på Danevirke i begyndelsen af december 1996. Foto i Museet ved Danevirke.

forhold til deres besøg og oplevelse (hhv. mangel på samme). Således skrev en række skoleelever samstemmende efter hinanden i gæstebogen: »Jeg synes det er godt her. Det er lidt kedeligt«. Og dét udsagn kan det jo være svært at forholde sig til. Men det er taget til efterretning.

I aldeles enkeltstående tilfælde har nogle tyske besøgende været direkte afvisende over for museets danske baggrund. Det gælder bl.a. en tysk officer fra Nordfrisland, der besøgte Danevirkegården sammen med kone og barn årsmødesøndagen i 1996. Hans første kommentar, da han kom ind i museet, var, om Danevirkegården mon var et dansk museum. På et bekræftende svar replicerede han omgående: »Deshalb ist alles so extrem dänisch«. Hermed reagerede han på, at Danevirkegården – som hver søndag og officiel dansk flagdag – havde hejst Dannebrog uden for huset. Det viste sig dog blot at være begyndelsen til en længere række kritikpunkter, der ikke så meget gik på udstillingens indhold som på, at der var dansk tekstning, og at der fandtes et dansk museum i Tyskland. Hans kritik kulminerede i et udsagn om, at det danske mindretal som »fremmed« i Tyskland misbrugte gæstfriheden ved at prioritere den danske tekst først i udstillingen og ved at vise det danske flag. I den forbindelse fremførte han, at danskerne er dobbeltmoraliske, når de straffer tyske turister, der flager med tyske flag i Danmark, altimens de selv viser

Dannebrog i Tyskland. Ethvert forsøg på at imødegå disse udsagn og på at forklare, at det danske mindretal skam ingenlunde var fremmed i Sydslesvig, blev ignoreret. I denne tyske officers øjne var Danevirkegården altså et irriteringsmoment – ligesom Dannebrog i hans øjne åbenbart virkede som en rød klud.

Sådanne negative og afvisende reaktioner registreres sjældent af museets personale. De er netop ikke på nogen måde repræsentative for de besøgende – og iøvrigt slet ikke for tyske officerer. Netop tyske militære enheder har Danevirkegården gjort de bedste erfaringer med, idet officererne som regel har været meget positive og interesserede i såvel Danevirke som historisk fænomen som også i det danske mindretal samt Slesvig-Holstens danske historie. Ikke desto mindre må en sådan udtalt negativ reaktion ikke uden videre henvises til samlingen af kuriøse minder. Den taler nemlig for, at der fortsat findes et stort informationsbehov om Sydslesvigs danske historie og om det danske mindretal.

At det nationale element også betyder noget for danske besøgende fremgår ligeledes af gæstebogen. En arkæologistuderende fra København fastslog således 8.3.1996: »Det er da for uhyggeligt at besøge Danevirke i Tyskland«. En skoleelev skrev et halvt år tidligere 31.10.1995: »Jeg var ovenud tilfreds med museet. Alt dette rører mig dybt. Min tip tip oldefar var med til at kæmpe for Danmark«.

De her anførte eksempler viser, at Danevirkegårdens museums- og historieformidling har en effekt. Det viser igen, at museet opfylder en væsentlig funktion, idet den som dansk museum og kulturinstitution kan bidrage meget til at oplyse om dansk historie over for både danske og tyske besøgende.

Jørgen Kühl

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1996

Historisk Samfund for Sønderjylland

Årsberetning 1996 ved Lars N. Henningsen

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 3. maj 1997 årsmøde på Hotel Baltic i Høruphav. Ca. 75 medlemmer var mødt frem. Formanden for Sønderborg amtskreds, Paul Rathje, Augustenborg, blev valgt til dirigent. Han konstaterede at generalforsamlingen var indvarslet efter vedtægternes bestemmelse herom og gav ordet til formanden, Lars N. Henningsen, der aflagde følgende beretning:

»Kært barn har mange navne«. Sådan lyder et gammelt fyndord. Det passer til fulde på genstanden for vor forenings arbejde – nemlig området mellem Kongeå og Ejder. På det seneste har en del af dette ombejlede grænseland fået nye mulige navne: Region Slesvig eller Euroregion Slesvig. Troels Fink har på baggrund af den lange debat som kompromis foreslået »Tysk-dansk grænseregion« og socialdemokraterne »Grænseregion Sønderjylland/Slesvig«.

Midt i al denne idérigdom og de mange bestræbelser for at give nye former til et samarbejde hen over grænsen, som der i øvrigt ikke er meget nyt i, kan jeg konstatere, at Historisk Samfund for Sønderjylland nærmest er forud for tidens udvikling: Vor forening har allerede længe haft hele grænseregionen som arbejdsområde, længe før noget sådant for alvor kom på mode. Lige fra sin oprettelse bærer vor forening det navn, som betegner hele regionen: Sønderjylland; vi behøver altså ikke søge et nyt navn i disse regionstider. Og i årene 1955-57 oprettede Historisk Samfund sine amtskredse, de fire i Nordslesvig, den ene i Sydslesvig. Derved blev ligestillingen af hele området mellem Kongeå og Ejder gjort tydelig. I Historisk Samfund har vi med andre ord gennemført det grænseoverskridende arbejde i praksis i nu over 40 år. I de senere år er vi også gået ind i fælles bogudgivelser med beslægtede tyske foreninger syd for grænsen. For Historisk Sam-

fund indebærer samarbejde henover landegrænsen altså hverken noget nyt eller noget skræmmende. Vi arbejder gerne videre ad denne vej også i fremtiden. Vi står fast på de opgaver, vi har haft hele tiden.

Lokalhistoriske udfordringer

Så vidt så godt. Hermed være dog ikke påstået, at Historisk Samfund står over tidens udvikling. Også vor forening mærker påvirkninger, som gør omstillinger nødvendige – selvom vi nok ikke mærker vanskeligheder på helt samme måde som de gamle nationale foreninger. Det er lykkedes os at fastholde medlemstallet nogenlunde konstant. Historisk Samfund er fortsat landets største amtshistoriske samfund. Vi er nu 2.528 medlemmer, en tilbagegang på 24 i forhold til 1995. Sønderjysk Månedsskrift udsendes til i alt 1.996, dvs. et fald på 9 i forhold til 1995.

Disse tal er udtryk for en målbevidst kampagne indledt sidste år for at få flest mulige til at vælge kombinationen af medlemskab af foreningen og abonnement på Sønderjysk Månedsskrift. Vi valgte med virkning fra 1997 at fastholde prisen for kombineret medlemskab og abonnement på 220 kr., mens medlemskab og abonnement alene hver for sig steg 5 kr. I forbindelse med november-udsendelsen opfordrede vi alle til at vælge den kombinerede løsning: Alle medlemmer, som ikke var abonnenter, fik tilsendt et eksemplar af Sønderjysk Månedsskrift – og gennem en brochure i Sønderjysk Månedsskrift opfordrede vi abonnenter, som ikke allerede var medlemmer til at tegne sig. Hidtil har 55 ekstra tegnet sig for kombinationen, mens der er fald i tallene for medlemskab og abonnement separat. Samtidig må dog konstateres, at der skal en stadig indsats til for at fastholde de pæne tal. Det på trods af priser som ligger ekstremt lavt – også i forhold til de søsterforeninger, vi kan sammenligne os med.

Vi kom således ud af 1996 med smukke tal – også på regnskabet. Det skyldes de nogenlunde stabile medlems- og abonnenttal, og især et pænt bogsalg – og sidst men ikke mindst fortsat velvilje fra vore sponsorer. Mange skal takkes i den forbindelse – Sønderjyllands amtskommune og en lang række fonde har været med til at give os det gode resultat.

Historisk Samfund skal altså ikke klage. Og dog mærker vi de tydelige ændringer, som foregår på den lokalhistoriske arbejdsmark. I en årrække har vi oplevet en stadig vækst i det lokalhistoriske arbejde.

Historisk Samfund er i dag kun en blandt mange. Alene i Nordslesvig er der nu efter undersøgelser udført af Kim Furdal over 13.000 medlemmer af de lokalhistoriske foreninger, og knap 2.500 er medlem af andre lokale historiske foreninger. Årligt udsendes op mod 27 sogne- eller kommunehistoriske årbøger, i et oplag på over 11.000. Det er imponerende. Stadig flere lader sig engagere i arbejdet i disse sogne- og byhistoriske foreninger. De deltager i foredrag, historiske udflugter og sognevandringer og i arkivarbejde.

Amtskredse og udflugter

Denne udvikling indebærer en god og stigende udfordring for os. Hver enkelt af vore *amtskredse* har samlet de lokale foreninger og arkiver til fællesmøde. Alle disse fællesmøder har været en succes med i gennemsnit knap 50 deltagere pr. møde. Amtskredsene har i alt afholdt 22 møder med op mod 1.200 deltagere. Ikke mindst *udflugterne* har kaldt på mange deltagere. Højdepunktet var Sønderborg amtskreds' besøg på Majbølgård den 10. juni. Der var 300 deltagere, og vi har grund til at sige tak til de private ejere, når det i dette og flere andre tilfælde blev muligt at invitere medlemmerne til besøg på enemærker, hvor der ellers ikke er adgang.

Også de øvrige udflugter blev en succes. *Historisk Lørdag* blev arrangeret af Tønder amtskreds den 15. juni. Turen gik til Hjemsted oldtidspark og syv andre mål på Skærbæk-egnen. Den samlede 200 deltagere.

I 1996 introduceredes også den første i en række af »kulturhistoriske aftenvandring«*er*. Serien begyndte med tre »*vandring*er ved sønderjyske slotte«. Under kyndig vejledning besøgte vi Schackenborg slotspark, Augustenborg og Brundlund slotte. Op mod 300 deltog. Et større tal kunne rundviserne heller ikke klare. Egnsvandringsudvalget indbød til hele to arrangementer. Den 2. juni var knap 50 medlemmer i det mest pragtfulde vejr på *endagestur til fregatten »Jylland«*, *Ebeltoft og Kaløhus*. Fregatten »Jylland« *var hovedattraktion. På skibet blev der samlet nye kræfter ved den hyggelige frokost på banjedækket.*

Succesen denne dag blev fulgt op med *tredagesturen til Oldenburg, Delmenhorst og Bremen* 20.-22. sept. Henrik Becker-Christensen, Ole Perch Nielsen og Hans H. Worsøe førte veloplagt en »busfuld« *rundt i den danske konges arvelande vest for Weseren. Alt klappede – lige fra besøget på slottet i Oldenburg og på slotsbanken i Delmenhorst*

til det veltilrettelagte ophold i Bremens bycentrum med gamle bygninger, rådhus, kirker og museer. Indtagelsen af en delikat diner i en af byens fine gamle feinschmecker-restauranter satte prikken over i-et. Vi sluttede af i det store søfartsmuseum i Bremerhaven og i den gamle hanseby Stade ved Elben – hele vejen godt oplyst med solide foredrag.

Alle udflugterne blev mødt af en overvældende tilslutning. Interessen for sådanne kulturhistoriske rejser og udflugter – det være sig aftenvandring eller flerdages-rejser – er stor. Vi kan kun glæde os over denne interesse, og derfor fortsættes der i 1997 både med en stor tredages tur – denne gang til Berlin, som jo var en slags hovedstad for Sønderjylland i Preussertiden – og med besøg på udvalgte sønderjyske industrianlæg samt udflugter arrangeret af amtskredsene.

Publikationer

Vort *bogforlag* lå heller ikke stille. Årets største bogudgivelse kunne vi præsentere ved en sammenkomst på Haderslev Museum den 27. juni. Det var Henrik Fangels bog »Haderslev bys historie 1864-1920«. Udgivelsen foregik i samarbejde med Forlaget Gammelting og Institut for sønderjysk Lokalhistorie. Bogen blev efter forfatterens død færdiggjort til udgivelse af Hans Schultz Hansen, Per Christensen og Lenart Madsen, og såvel for de tre redaktører som for de tre udgivere var det en stor glæde på denne måde at kunne fuldende Henrik Fangels værk. Når det lykkedes at udgive den store og rigt illustrerede bog skyldtes det ikke mindst, at en række private fonde og især Haderslev kommune ydede en fornem støtte. Samtidig med udgivelsen lod Haderslev kommune Historisk Samfund og Forlaget Gammelting stå for salget af et mindre oplag af første bind af Henrik Fangels byhistorie fra 1975, som længe har været stærkt efterspurgt. Dette oplag blev hurtigt revet væk, og »Haderslev bys historie 1864-1920« er ligeledes allerede nu udsolgt.

Før jul udkom arkivar Annette Østergård Schultz' udgivelse »Mellem Fjelstrup og fronten. Inger og Jørgen Friis - breve 1915-18«. Bogen giver et enestående og spændende indblik i såvel frontens som hjemmefrontens problemer under den store krig. Man læser om ægtefællernes vedvarende forsøg på at bringe Jørgen Friis udenfor farezonen og om hustruens vanskeligheder med tvangsafleveringer, russiske krigsfanger osv. Det er en bog, som lader os komme tæt på det enkelte

menneskes vanskeligheder under den store krig. Fuldt fortjent blev bogen da også godt modtaget i pressen.

Sønderjysk Månedsskrift udkom i 1996 ti gange med 352 sider. Redaktionen har blandet kortene, så der blev plads til såvel traditionelle historiske artikler som mere aktuelle indslag. Således gav den store hvalstranding på Rømø den 27. marts 1996 anledning til artiklen »Hvaler i Sønderjylland«, ligesom oversvømmelsen i Aabenraa den 4. november 1995 fik et historisk perspektiv i artiklen »Aabenraa under vand«.

Der blev dog også plads til temanumre. I aprilnummeret var 150-året for Christian VIII's udstedelse af det åbne brev anledning til at bringe et udvidet og farvelagt dobbeltnummer om Augustenborg Slot og augustenborgerne. Årets sidste nummer blev formet som en hilsen til Hans H. Worsøe, der den 29. november fratrådte som landsarkivar efter et langt og aktivt arbejdsliv. Hæftet samlede en række artikler inden for Worsøes særlige interessefelter lige fra slægtshistorie og Vonsild kirkebog til bryggerihistorie.

I maj skiftede redaktionen ansigt, idet Inge Adriansen efter 10 års virke valgte at træde ud. Vi vil sige Inge tak for et engageret og frugtbart samarbejde og byder samtidig Lennart Madsen, Haderslev Museum, velkommen i redaktionen.

Sønderjyske Årbøger udkom som vanligt først i november. 1996-bindet blev på 357 tætrykte og velillustrerede sider. Årgangen spændte fra det letløbende læsestof og den solide historiske forskning til udgivelse af privatbreve fra Treårskrigens dage. Lidt ud over det sædvanlige var Orla Christiansens store artikel om husvildebarakkerne i Aabenraa og Nina Jacobsens bredt illustrerede artikel om det tyske nazistiske ungdomsarbejde frem til 1945. Med 18 store anmeldelser og fyldige beretninger om arbejdet i landsdelens historiske foreninger, museer og forskningsinstitutioner gav årbogen et bredt billede af det historiske arbejde i Sønderjylland.

Glædeligt er det også, at *Sønderjyske Årbøger* påkaldte sig anerkendelse i »det gamle land«. I sin årlige anmeldelse af de amtshistoriske årbøger gav det lokal- og kulturhistoriske tidsskrift »Journalen« i maj 1996 nærmest palmerne til vor gamle årbog. Måske derfor mærker vi også en stigende tendens til at forfattere uden for vor snævre lokale kreds søger om publicering gennem SJy Årb – det tegner godt for fremtiden.

Et særlig glædeligt initiativ var Sydslesvig Amtskreds med i. Det

indebar at Historisk Samfund sammen med Grenzfriedensbund kunne udgive Henrik Skov Kristensen og Matthias Schartls beretning »Harrislee-Bahnhof - eine "Station auf dem Weg in die Hölle« om deportationerne af danske Frøslevfanger til tyske koncentrationslejre. Artiklerne i hæftet var på både dansk og tysk.

Ellers er året 1996 gået med småt og stort. Vi har forberedt foreningens 75 års jubilæum sidst på året 1997, har tænkt på at justere årbørgernes lay-out og foreningens »logo«, og vi har haft drømme, som kræver yderligere modning, før vi lægger dem almindeligt frem.

Alt dette har til forudsætning, at vi har orden i vort eget hus. Og det er der – takket være et godt samarbejde i styrelsen – og ikke mindst takket være fantastisk gode og pligtopfyldende hjælpere på vort kontor. Mona Mitchell og Aage Skærbæk har knoklet med alt det praktiske, udsendelser, regnskab og EDB-problemer. Sidstnævnte havde nær taget livet af os. Men vi overlevede – ikke takket være formanden – men takket være Aage og Mona, som også fik hjælp af Carl Boris fra Padborg – og med opbakning fra Institut for sønderjysk lokalhistorie. Tak for det – alle sammen.

Formandens beretning blev godkendt uden bemærkninger. Det samme gjaldt regnskabet, som fremlagdes ved foreningens kasserer, Henning Mathiesen, Sønderborg. Det blev vedtaget at forhøje kontingentet for 1998 til 130 kr., abonnementsprisen for Sønderjysk Månedsskrift til 145 kr. og prisen for kombineret medlemskab og abonnement til 225 kr. Ved valget til styrelsen genvalgte Henrik Becker-Christensen, Ole Perch Nielsen, Hans H. Worsøe og Lennart S. Madsen. Julius Beier og Frede Rudolph blev genvalgt som revisorer. Der var ikke fremsendt forslag til årsmødet. Under punkt Eventuelt takkede Chr. Mylin, Esbjerg, styrelsen for arbejdet og udtrykte håb om, at årbogen kunne holde sit høje niveau. Han fandt dog, at pastor Holdts dagbog fra Brede under besættelsen i Sønderjyske Årbøger 1995 gik lidt for tæt på enkeltpersoner i nutiden. Mylin bemærkede, at foreningens navn burde ændres til Historisk Samfund for Slesvig. Med hensyn til navnet stillede formanden en redegørelse for brugen af Slesvig og Sønderjylland i udsigt i Sønderjyske Årbøger 1997.

Efter kaffen holdt kgl. ordenshistoriograf, professor, dr. phil. Knud J. V. Jespersen fra Odense Universitet et spændende foredrag om Danmarks Adels Årbog og Ordenskapitlets virksomhed og navnlig om dets store samling af ridderbiografier, som han belyste med eksempler fra landsdelen. Efter foredrag og spørgsmål sluttede formanden årsmødet, hvorpå mange deltagere begav sig på vandring i Høruphav under Inge Adriansens kyndige ledelse.

Haderslev amtskreds

Fællesmødet mellem Historisk Samfund og de lokalhistoriske foreninger blev i 1996 afholdt i Rødding. Arkivet i Rødding er indrettet ovenpå biografen, og der er etableret et fornuftigt samarbejde. Det var dejligt at opleve en så utraditionel kombination, som forhåbentlig kan være til glæde for begge parter.

I forbindelse med generalforsamlingen, som blev afholdt på Tørning Mølle d. 24. april holdt Käte og Bent Tvede Andersen foredrag om tyske og danske skoleforhold i Sønderjylland omkring genforeningen.

Derudover har Historisk Samfunds årsmøde været afholdt i vores amtskreds i 1996 – det skete d. 11. maj på Vedsted Landbohjem. Der er ikke blevet afholdt nogen sommerudflugt i 1996.

Karl Erik Olesen

Aabenraa amtskreds

Den 9. februar 1996 afholdtes en afstemningsfest sammen med foreningen Norden og Grænseforeningen for Aabenraa amt. Forstanderparret for Højer Ungdomsskole underholdt med sang, musik og lysbilleder om landsdelens omskiftelige historie. Grænseforeningens organisationskonsulent Johan Herold fra Århus bidrog med nyere danske sange.

Den 2. maj afholdtes generalforsamling. I stedet for Peter Petersen, Klipleve valgte Ellen Jensen, Stationsvej 36, Hovslund. Inger Jørgensen, Hokkerup, og Erling Madsen, Løjt genvalgte. Efter generalforsamlingen fortalte højskoleforstander Dieter Küssner, Jaruplund, om »Landbyskikke i Sydslesvig«.

Den 4. juni var den årlige aftenudflugt. Denne gang gik den til Løjt land. Vi mødtes ved Rundemølle, hvor Erling Madsen fortalte om planerne for istandsættelsen af vandmøllen og indretning af rum til det historiske arbejde på Løjtland. Erling Madsen viste os også rundt på Knivsbjerg, hvor flere aldrig havde været før, og tilsidst på Kalvø, hvor vi hørte om det gamle skibsværft. Der var 75 deltagere.

Det årlige fællesmøde mellem foreninger og arkiver i Aabenraa amt foregik 7. november i Gråsten. Først så vi det righoldige arkiv under biblioteket i Ahlmannsparken. Senere fortalte den tidligere teglværksdirektørfrue på Gråsten Teglværk, Alfa Hansen om livet på et teglværk i gamle dage. Der var ca. 50 deltagere.

Den 21. november holdt lektor Margrethe Pedersen foredrag med titlen »Møjn. - En hilsen i Sønderjylland i 75 år«. Der var stor interesse for foredraget, og flere tilhørere supplerede med egne iagttagelser. Der var 50-60 tilhørere, skønt der var et andet foredrag samme sted samme aften.

Hans H. Bang

Sønderborg amtskreds

Generalforsamlingen blev afholdt den 25. april på Augustenborghus, og hvor Henning Mathiesen blev genvalgt til bestyrelsen. Efter generalforsamlingen holdt Jørgen Wangel foredrag over emnet »Udvandring fra Sønderjylland i årene 1500 til 1850« – der var 8 deltagere.

Den 10. juni havde vi aftentur til Majbølgård, hvor Henning Mathiesen

fortalte om gårdens tidligste historie og den nuværende ejer Torben Jessen fortalte om driften i dag. Hans fætter, Vincent Jessen, berettede om slægtens historie gennem de næsten 200 år, den har siddet på gården. Det var et meget vellykket arrangement med ca. 300 deltagere.

Det årlige fællesmøde med de lokalhistoriske foreninger og arkiver blev afholdt i samarbejde med »Deutsches Museum Nordschleswig« den 13. november. Vi startede med at besøge museet, hvor der blev vist rundt og bagefter fik vi kaffe i »Menighedshuset«. Her fortalte pastor Günter Weitling om museets tilblivelseshistorie og den daglige drift – et fint arrangement med ca. 65 deltagere.

Paul Rathje

Tønder amtskreds

Traditionen tro var årets første arrangement afstemningsfesten i Skærbæk, afholdt i samarbejde med byens og egnens lokale foreninger. Aftenens taler var journalist Sven-Erik Ravn, Bevtøft.

Den 18. februar fejrede Tønder amtskreds 40 års fødselsdag med højskoleforstander Dieter Paul Küssner, Jaruplund som taler. Det valgte emne var H. C. Andersen og hans tilknytning til Sydslesvig. En interessant og god aften. I samme forbindelse afholdtes den ordinære generalforsamling.

Mødet med de lokalhistoriske foreninger, arkiver og museer var henlagt til Tønninggaard på Rømø. Rosa Schmidt fortalte om det lokalhistoriske arkiv, som netop har set dagens lys.

»Historisk lørdag« blev arrangeret af Tønder amtskreds og bød på besøg i Hjemsted Oldtidspark ved Skærbæk, Misthusum, Brøns kirke, tuegravene ved Birkelev og Gasse Høje. Størst var som ventet besøget i oldtidsparken, mens de øvrige steder fik færre besøgende end forudset.

Udflugten gik til Brødremenighedens kirke i Christiansfeld samt til Genforeningsmuseet ved Frederikshøj. En veltilrettelagt tur med sagkyndig rundvisning begge steder.

Peter Madsen

Sydslesvig Amtskreds

I det forløbne år har vi gennemført aftenvandring til Torsberg Mose (6.6.) og Klokris (5.9.). Begge gange med Stine Wiell og Nis Hardt som fremvisere og omkring 25 deltagere. Sammen med Sprogforeningen har vi afholdt foredrag med René Rasmussen om Flensborg Avis 1869-1906 (8.10.) og Lars N. Henningsen om Vandrelærere i Sydslesvig (28.1.). Begge gange var der 30 – 40 tilhørere. Sammen med Beirat für Geschichte der Arbeiterbewegung afholdt vi en temadag (2.11.) i Landdagsbygningen i Kiel om Kaiserzeit in Schleswig Holstein med 4 foredrag.

Årets største satsning løb af stabelen den 8.8. i Borgerhuset i Harreslev, hvor den tosprogede bog: »Harreslev banegård - en station på vej til helvede« blev præsenteret. Den er udgivet sammen med Grenzfriedensbund og er skrevet af Henrik Skov Kristensen og Matthias Schartl. Der var over hundrede tilhørere, da Harreslevs borgmester, Anke Spooerendonk og Hans Christian Rasmussen, der var med på transporten, perspektiverede udgivelsen.

På generalforsamlingen d. 16.3. blev Marie Møller og Anders Schaltz Andersen genvalgt.

Jesper Bolund Nielsen

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver

Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS)

Formand: Randi Demuth, Østerhøj 3, 6310 Broager, tlf. 74 44 01 47.

I 1996 blev der afholdt kursus i registrering af arkivalier samt kursus i billedregistrering. Disse kurser var som altid godt besøgt. Den årlige udflugt gik til Haderslev. Vi besøgte Haderslev Byhistoriske Arkiv, hvor arkivets leder Bent Vedsted Rønne præsenterede arkivet, hvorefter vi var på byvandring. Tema-dagen fandt sted den 26. oktober 1996 med temaet »Foreningen i lokalsamfundet«. Her fortalte lektor Carsten P. Rasmussen om »foreningernes mangfoldighed«. Morten Mortensen, arkivet i Herlev, fortalte om »Indsamling af billeder og arkivalier om den lokale idrætshistorie«. To amatørhistorikere fortalte; Vagn Rasmussen om »Foreningsliv før 1920, Gymnastikforeningen Fremtiden i Fjelstrup samt Carl Erik Arnum, Rødding, om foreningslivet i Rødding by. Det blev en god dag med et pænt fremmøde.

Styrelsen holder møde hvert kvartal, og umiddelbart efter mødet udsender vi en medlemsudsendelse. Foreningsregistraturen, som har været under vejs i 8 år, håber vi på at få udgivet i 1997. LASS har indkøbt et antal eksemplarer af SLA's arkivundersøgelse »Vi passer på historien«. Disse er fremsendt til samtlige kommuner i Sønderjyllands amt og til amtets kulturudvalg, og vi håber, at den bliver læst, så politikerne kan se, hvad der rører sig i lokalarkiverne.

Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Den lokalhistoriske konsulent

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60.

Leder: Kim Furdal.

Åbningstid: ma.-to. kl. 9-16 eller efter aftale.

Efter det hektiske genforeningsår gik instituttet ind i det, som på forhånd så ud som et stille år med mere tid til de knap så synlige men vigtige arbejdsopgaver. På det overordnede plan var det udarbejdelsen af nye vedtægter. Efter elleve år trængte de gamle vedtægter fra 1985 til en revision. Arbejdet som konsulent for de lokalhistoriske foreninger og arkiver i Sønderjylland har altid indgået som en central del af instituttets virke. Med ændringen af vedtægterne har lederens virke som lokalhistorisk konsulent fået en formel placering i instituttets formålsparagraf.

De nye digitale medier vil i de kommende år få vidtrækkende konsekvenser for instituttets arbejdsområder. Instituttets traditionelle lagringsmedier er i disse år ved at gå over i historien. Den udvikling er der nu taget højde for i de nye vedtægter, hvorefter indsamling, registrering og opbevaring af elektroniske medier indgår som en del af instituttets arbejdsområde. Med disse ændringer er instituttet juridisk klædt på til at runde et årtusindeskifte, hvor

lokalhistorien spiller en anderledes central rolle i landsdelen end for blot 30 år siden og hvor informationsfundet har erstattet papiret med digitale medier og de centrale lagringsmidler.

For fremover at sikre de nødvendige basisbevillinger til registreringsarbejde og kvalificeret betjening af de besøgende ansøgte instituttet i november 1995 på ny Aabenraa kommune om en fast årlig bevilling. Det førte til en bevilling på 50.000 kr. til instituttet i 1997 og derefter på kommunens rullende budgetter.

Selv om billeder ikke kræver så megen plads, så har tilvæksten forlængst sprængt de fysiske rammer. Det var derfor et varmt ønske, som blev opfyldt, da instituttet i november 1995 fik stillet landsarkivets tidligere fotolaboratorium og forrummet til rådighed som magasinrum. I den forbindelse er det blevet muligt at indrette en arbejdsplads for instituttets gæster.

Instituttet modtog i 1996 84 større og mindre afleveringer. Af større afleveringer skal nævnes lokalhistorikeren i Aabenraa, Svend Aage Faaborgs arkiv på syv flyttekasser, der blev overdraget i forbindelse med en reception i anledning af Faaborgs 70 års fødselsdag. Gennem sit lokalhistoriske arbejde har Faaborg gennem årene indsamlet ca. 7.000 billeder. Det var derfor kærkomment, at Svend Aage Faaborg på Erik Skifter Andersens initiativ indvilgede i at aflevere sit arkiv til instituttet.

For også fremover at give instituttets brugere de mest optimale arbejdsbetingelser og sikre samlingerne bedst muligt mod slitage, besluttede bestyrelsen den 24. april at arbejde videre med billedscanningsprojektet. Siden har flere fonde og legater støttet projektet. Endvidere har Sønderjyllands Amt i december støttet projektet med 30.000 kr., så det fremover bliver muligt for museer, arkiver og andre videnskabelige institutioner at trække på instituttets billeddatabase over Internet. Instituttet er nu i stand til selv at scanne sine billeder. Endnu mangler de sidste midler til finansieringen af billeddatabasen, men det er instituttets håb, at det i 1997 lykkes at tilvejebringe den resterende finansiering. Billedscanningsprojektet var ikke det eneste område, hvor instituttet tog de første skridt ind i de nye digitale tider. I august modtoges de første 48 CD'er med sikkerhedskopier af båndsamlingen. Stien er ikke problemløs, men det er formentlig den eneste farbare vej på et tidspunkt, hvor edb-teknologien har henvist den klassiske båndoptager til landets museer.

Lederen har i 1996 ydet konsulentbistand på stedet til arkiverne i Tofthund og Omegn, Hoptrup, Sundeved og Tinglev. Mange arkiver har ønsket vejledning i forbindelse med edb-anskaffelser og evt. køb af ARKIBAS. På baggrund af en konkret sag har LASS som noget nyt startet et nyhedsbrev, der efter behov skal komme med relevant information til de lokalhistoriske arkiver. Første nyhedsbrev kom i juni og omhandlede spørgsmålet om brugerbetaling på de lokalhistoriske arkiver. Af hensyn til de mindre lokalhistoriske arkiver har instituttet også i år foretaget fællesindkøb af arkivmaterialer.

Foreningskampagnen har i 1996 kørt på sit ottende år. I foråret lykkedes det at få indtastet de sidste af de over 4.000 foreninger i ARKIBAS og få tilvejebragt den nødvendige korrekturlæsning. På den baggrund er det håbet, at projektet kan færdiggøres i slutningen af 1997.

Instituttets udlån er faldet fra 93 i 1995 til 79 i 1996. Til gengæld er antallet af udlånte billeder steget fra 520 til 615, det største tal siden 1987.

Året 1996 blev domineret af en række bogudgivelser. Den 26. juni udkom René Rasmussens bog »Ringridning i Aabenraa gennem 100 år«. Bogen er blevet til i et samarbejde mellem instituttet, Amtsringriderforeningen Aabenraa og Trykkergården. Dagen efter udgav instituttet i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland og Forlaget Gammelting Henrik Fangels bog »Haderslev Bys Historie 1864-1920«. Den 6. september udgav instituttet i samarbejde med Institut für Regionale Forschung und Information im Deutschen Grenzwerein e.V. i Flensburg »De nationale modsætninger 1864-1914«, der udgør tredje bind af »Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie«. Fra dansk side har det store redaktionelle arbejde været udført af arkivar Hans Schultz Hansen og lektor Hans A. Jacobsen. Den 12. november udkom Henrik Minks bog »Aabenraa kommunale vandforsyning 1796-1996«, der er blevet til i et samarbejde mellem instituttet og Aabenraa kommune. Endelig sluttede bogåret to dage senere med udgivelsen af Kim Furdals bog »Glædelig jul« om ældre julekort i Danmark 1870-1930, hvor instituttet stod som eneudgiver.

Historisk Samfund for Als og Sundeved

Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg

Formand: Lorenz P. Christensen, Stationsgade 1, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 74 70.

Foreningen startet i 1908.

Antal medlemmer i 1996: 1200.

Foreningen afholdt generalforsamling den 18. marts. Efter generalforsamlingen holdt Inge Adriansen foredrag om bogen: Als og Sundeved 1940-45.

Den 8. juni var der heldagstur til Ribe Viking Museum og den 14. september halvdagstur til Unewatt. Den 24. oktober, 7. november og 14. november afholdtes tre foredrag på Sønderborg Slot med fællestilen: Fortiden til revision.

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland

Formand: Ole W. Jensen, Kløvermarken 3, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 02 35.

Foreningen startet i 1981.

Antal medlemmer i 1996: 140.

Foreningens tidligere formand Jørgen Wangel holdt foredrag om danskere på Hawaii i 150 år. Dernæst var vi på besøg på lokalhistorisk arkiv for Sundeved og Als. Det var et tilløbsstykke. Næste foredrag var ved konsulent Kim Furdal om lokalhistoriske arkiver i Sønderjylland som kilder til slægtshistorie. Ved næste møde berettede medlemmerne om »Min slægtsbog bliver til«.

Igen i år har der været afholdt møder i samarbejde med Folkeuniversitetet og Historisk Samfund for Sønderjylland, bl.a. om købstædernes håndværkere i og uden for laugene ved Ole Degn, Viborg, samt håndværkerne i landsbyen ved museumsinspektør Kirsten Linde.

Hjemmeværnsregion III's historiske Udvalg

Formand: Mette Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 15 37.

Lokalhistoriske foreninger og arkiver

Augustenborg Kommune

Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg kommune

Slotsalle 10, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08.

Formand: Ruth Forum Møller, Storegade 19, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 10 13.

Åbningstid: Onsdag kl. 9-12 og 16-18 samt første mandag i måneden kl. 19-21.

Leder: Ruth Forum Møller, Storegade 19, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08.

Foreningen startet i 1978.

Antal medlemmer i 1996: 526.

Året 1996 havde vi set frem til på grund af den lovede og hårdt tiltrængte udvidelse og renovering af arkivet, men desværre blev vi klemt mellem kommunen og Skov- og Naturstyrelsen. Så den udvidelse ligger nok langt ude i fremtiden. Der mødte ellers rigtig mange frivillige, da der skulle ryddes ud i det gamle asyl. Stor var skuffelsen, da vi måtte indstille arbejdet.

Den 3. oktober døde fru Meta Bromand, tidl. Sebbelev. Hendes mand, Jørgen Bromand, har leveret uvurderlige nedskrevne arkivalier til arkivet, stærkt støttet af sin hustru Meta. Den 10. oktober døde vor afholdte stifter af arkivet, Hans Lind. En nekrolog findes i årsskriftet.

Bov Kommune

Historisk Forening for Vis herred

Formand: Hans H. Bang, Padborgvej 27, 6330 Padborg, tlf. 74 67 16 18.

Foreningen startet i 1970.

Antal medlemmer i 1996: 520.

Foreningen udgiver en årbog på 19. årgang.

I 1996 var der følgende arrangementer: 4. marts i Holbøl »Søgårds ejere efter 1864« ved oberstløjtnant H. Schriver. 4. juni udflugt til Slesvig. 29. august aftenvandring i Holbøl by ved P. Andressen. 7. november fællesmøde med historisk forening i Gråsten. 12. november Sydslesvigske folkeskikke ved højskoleforstander D. Küssner. 21. januar »Jernbanen i Padborg efter 1920 ved trafikinspektør O. Nørregaard Pedersen. 26. februar sangaften med »De sønderjyske piger«. 20. marts »Teglværk og småskibsfart ved Egersund« ved A. Aabenhuus.

Bov Museum

Bovvej 2, 6330 Padborg, tlf. 74 67 51 50.

Åbningstid: Hver dag undtagen mandag kl. 14-17; skoler og større selskaber efter aftale.

Leder: N. P. Lund-Jensen, Rønsdamvej 17, Bov, 6330 Padborg, tlf. 74 67 33 32.

Bov Lokalarkiv

Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf. 74 67 34 54.

Åbningstider: Mandag-torsdag kl. 10-19, fredag kl. 10-15, lørdag kl. 10-13 og efter aftale.

Leder: Kirsten Sparvath, Østerskovvej 40, Kollund, 6340 Kruså, tlf. 74 67 83 38.
Foreningen startet i 1991.

Ud over arkivalier er der afleveret mange fotos til arkivet, i 1996 er i alt indgået 672. Inddateringen i programmet ARKIBAS skrider planmæssigt frem, og fotosamlingen kan forhåbentlig inddateres i løbet af 1997/98. Arkivet udgiver lokalhistorisk litteratur i samarbejde med Historisk Forening for Vis Herred, i forlaget Bov Lokalhistoriske Forlag.

Bredebro kommune

Lokalhistorisk Forening for Bredebro

Arkivets adresse: Brede Bygade 14, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 14 28.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Søren Schmidt, Randerup 66, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 63 39.

Foreningen startet ca. 1980 som *Lokalhistorisk Samling*.

Broager kommune

Lokalhistorisk Forening for Broagerland

Formand: Chresten A. Krogh, Møllegade 42, 6310 Broager, tlf. 74 44 17 64.

Arkivets adresse: Storegade 33, 6310 Broager, tlf. 74 44 93 51.

Åbningstider: Tirsdag kl. 15-17 og efter aftale.

Leder: Randi Demuth, Østerhøj 3, 6310 Broager, tlf. 74 44 01 47.

Foreningen startet i 1978.

Antal medlemmer i 1996: 226.

Marts: Generalforsamling med foredrag »Dybbøl som nationalt mindesmærke«.

Maj: Aftentur Rendbjerg Teglværk og Slot.

Juni: Aftentur til Danfoss og Danfoss Museet.

Oktober: Lysbilled- og sangaften.

Det har været et roligt år for arkivet. Vi glæder os meget over, at vort besøgstal stadig stiger. Den største begivenhed for arkivet var, at vi fremstillede en folder »Besøg Broagerlands Lokalarxiv« og fik den husstandsomdelt ved hjælp af sponsorstøtte. Vi forhandler med kommunen om at få folderen vedlagt de papirer, som tilflyttere modtager fra kommunen.

Christiansfeld kommune

Lokalhistorisk forening for Christiansfeld og Omegn

Formand: Annelise Gram, Kongensgade 19, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 19 92.

Foreningens arkiv: Nørregade 1, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 25 98.

Åbningstid: Fredag kl. 15-17 og lørdag kl. 14-16.

Leder: Anita Skårup, Damgårdsparken 40, 6070 Christiansfeld.

Foreningen startet i 1995.

Antal medlemmer i 1996: 41.

I 1995 blev Christiansfeld Lokalhistoriske Arkiv et foreningsarkiv. Det er faktisk først nu vi kan sige, at det kører, som det skal. Vi har fået en del hjælp af lokalhistorisk konsulent Kim Furdal.

Fjelstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Anne-Kirsten Glumsø, Fjelstrup Nørrevej 70, 6100 Haderslev, tlf. 74 56 62 14.

Foreningens arkiv: Skolebakken 2, Fjelstrup, 6100 Haderslev

Åbningstid: Efter aftale.

Foreningen startet i 1985.

Antal medlemmer i 1996: 40.

Generalforsamling og mødeaften med emnet: Landsbyen i opløsning 1955-65.

Cykeltur til Vonsbæk Kirke med rundvisning.

Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde

Formand: Gunnar Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 75 57 47 54.

Foreningens arkiv: Hejls Landevej 57, »Engbo«, 6094 Hejls.

Arkivets åbningstid: Tirsdag kl. 15.30-17.30 og den første tirsdag i måneden kl. 19-21.

Leder: Kirsten Degn, Bagvejen 14, 6094 Hejls, tlf. 75 57 44 65.

Foreningen startet i 1981.

Antal medlemmer i 1996: 110.

Foreningen afholdt fem foredrag i årets løb. Foredragene spændte over Sønderjyllands historie 1920-45, Jernalderfund i Sønderjylland og Ribes vikinger til hør dyrkning i Haderslev Amt og en lokalhistorisk lysbilledaften. Arrangementerne var stort set velbesøgte. Arbejdet i arkivet går støt og roligt med 6-8 medarbejdere ved de ugentlige arkivaftener. Bestyrelsens medlemmer er ved at blive fortrolige med registreringsprogrammet ARKIBAS. Antallet af afleveringer er faldet lidt siden sidste år.

Vejstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Johannes Larsen, Gl. Skamlingvej 1, 6093 Sjølund, tlf. 75 57 50 97.

Foreningens arkiv: På Plejehjemmet »Lærkebo«, Sjølungade 28, 6093 Sjølund.

Åbningstid: Første tirsdag i måneden kl. 19-22 eller efter aftale.

Leder: Jørgen Hesselberg, Vejstruprødvej 17, 6093 Sjølund, tlf. 75 57 48 77.

11. april: Generalforsamling. Efterfølgende fortalte provst Arne Frees Christiansen om sin tid som præst i Taps og Vejstrup sogne.

12. juni: Aftenudflugt til Ribe Vikingemuseum.

19. november: Efterårsmøde, hvor slægtsforsker Børge Gade, Holstebro fortalte om Fattigfolk og deres børn i »de gode gamle dage«.

Gram kommune*Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Gram og Omegn*

Formand: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 13, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Foreningens arkiv: Østergade 10, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Åbningstid: September til april 1. mandag i hver måned kl. 19.30-22.00 og tirsdage kl. 9.00-11.00 eller efter aftale.

Leder: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 13, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Foreningen startet i 1992.

Antal medlemmer i 1996: 285.

Ni arrangementer af forskellig art. Gennemsnitligt fremmøde 57. Journalist Steen Bostrups foredrag om Mozart Lindberg (ud fra hans nye bog) havde 130 tilhørere. Stor interesse for foreningen, mange forespørgsler bl.a. om tidligere slægtninge (et af vore svage steder), men også om tidligere foreninger og om billeder i forbindelse med jubilæer og lignende. En udgivelse af barndoms-erindringer fra en tidligere Gramdreng, Peter Nørgaard, er på vej. Arkivet har for små og for dårlige opbevaringsmuligheder.

Lokalhistorisk Forening for Højrup sogn

Formand: Andreas Petersen, Kastrupvej 27, Arnum, 6510 Gram, tlf. 74 82 61 41.

Foreningens arkiv: Skolevej 2, Arnum, 6510 Gram.

Åbningstid: Hver anden torsdag i lige uger kl. 19.30-21.45.

Leder: Agnes Trans, Kastrupvej 12, Arnum, 6510 Gram, tlf. 74 82 64 31.

Foreningen startet i 1992.

Antal medlemmer i 1996: 200.

Bestyrelsen mødes hver anden torsdag, hvor vi arkiverer, affotograferer og fremkalder på stedet. De, der kommer med billeder til låns, kan få dem med hjem i løbet af en halv time. Gamle dokumenter får vi mange af som gave, disse kan dog også kopieres her. Angående gamle billeder har ældre borgere i sognet været en stor hjælp med at genkende personer og steder.

Tiset lokalhistoriske Forening

Formand: Arne Skafsgård, Stenholtvej 6, Tiset, 6510 Gram, tlf. 74 82 12 96.

Foreningens arkiv: Stenholtvej 6, Tiset, 6510 Gram, tlf. 74 82 12 96.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 14-17, og 19-? eller efter aftale.

Leder: Ellen Skafsgård, Stenholtvej 6, Tiset, 6510 Gram.

Foreningen startet i 1988.

Antal medlemmer i 1996: 90.

Arkivet har fået en del indleveringer efter vor udstilling i slutningen af 1995. Desuden har arkivet modtaget en del billeder, protokoller m.m. efter Perforas lukning. I samarbejde med Højrup Sogns Lokalhistoriske forening har vi haft en foredragsaften. I juni var vi på en aftentur med »Den skønne Helene« på Haderslev fjord. Turen var med guide og havde 90 deltagere. Arrangementet var i samarbejde med Højrup og Gram Lokalhistoriske foreninger. Til generalforsamlingen blev vist en film med titlen »Gram Å fra udspring til udløb«.

Gråsten kommune

Gråsten kommunes lokalhistoriske arkiv

Ahlmannsparken (biblioteket), 6300 Gråsten, tlf. 74 65 13 75.

Åbningstid: Mandag kl. 14-16, torsdag kl. 16-18 og efter aftale.

Leder: Hans Paulsen, Stjernevej 31, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 10 70.

Arkivet startet i 1975.

Arkivet har igen fået gode afleveringer. Der har været mange henvendelser fra såvel indland som udland. Skoleklasser har været på besøg. Vi har haft udstilling i Gråsten i anledning af 60-årsdagen for Kronprinseparrets ankomst

til Gråsten i 1936. Desuden udstilling på Gråsten Bibliotek af billeder, malet af herboende, nu ukendte, malere.

Historisk Forening for Gråsten by og Egn

Formand: Frede Chr. Ihle, Buskmosevej 16, Rinkefølgevej 16, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 11 99.

Foreningen startet i 1975.

Antal medlemmer i 1996: 325.

Haderslev kommune

Haderslev byhistoriske Arkiv

Haderslev Bibliotek, Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 22 21 18.

Åbningstid: Tirsdag og torsdag kl. 13-16, onsdag kl. 13-17 og efter aftale.

Leder: Bent Vedsted Rønne, Simmerstedvej 66, 6100 Haderslev, tlf. 74 53 33 21.

Udvidelsen af arkivets åbningstider fra én dag til tre dage samt første lørdag i måneden har ført til en stigning i besøgstallet fra ca. 400 i 1995 til 1.443 i 1996. Arkivmateriale er blevet benyttet af 945 lånere.

Arkivet har modtaget 96 skriftlige henvendelser og samtidig mærkes en stigning i antallet af telefoniske forespørgelser. Dette hænger sammen med, at arkivet er blevet mere synligt – ikke mindst i medierne.

Arkivet har modtaget 247 arkivafleveringer i 1996 fra enkeltpersoner og foreninger.

1996 har været præget af indførelsen af registreringsprogrammet ARKIBAS, som samtidig har gjort en omorganisering og udskillelse af dele af arkivets samlinger nødvendigt. Personarkiverne og billedsamlingen er som det første under nyordning.

Arkivet har i forbindelse med ARKIBAS afholdt kursus for de lokalhistoriske arkiver og hjulpet dem i gang.

Byhistorisk Arkiv tog initiativ til udgivelsen af Haderslev Kalenderen 1997 med temaet »Børn og Unge – i skole, arbejde og fritid«. Arkivet har samtidig haft fem mindre udstillinger i biblioteket og en større jubilæumsudstilling på Haderslev Museum med over 1.000 besøgende.

Vedtagelsen af nye vedtægter for Haderslev Byhistorisk Arkiv, som derved blev omdannet til stadsarkiv, og beslutningen om, at arkivets pladsproblem skal løses indenfor projektet Bispen lover godt for fremtiden.

Arkivet har i 1996 haft to personer i jobtræning og seks frivillige tilknyttet.

Haderslev Arkiv- og Museumsforening

Formand: Karen Bagge Hansen, Abildgård, Sillerup, Fjelstrupvej 118, 6100 Haderslev, tlf. 74 56 61 44.

Foreningen startet i 1954.

Antal medlemmer i 1996: 530.

Også i 1996 har foreningen (i samarbejde med Folkeuniversitetet) afviklet en række foredrag.

I foråret 1996 var det overordnede emne: »Oldtid i Sønderjylland«. Mag. art. Erik Jørgensen fortalte om yngre stenalder, cand. phil. Per Ethelberg om

ældre bronzealder og museumsinspektør Flemming Rieck om jernalderen (herunder om Nydam-udgravningen). Så mange ønskede at høre Flemming Rieck's foredrag, at det måtte dubleres i efteråret 1996.

I efteråret hed møderækken: »Romere og germanerne«. Dr.phil. Peter Ørsted og dr.phil. Ulla Lund Hansen samt cand. phil. Nis Hardt havde hver for sig uhyre interessante indlæg.

Den sidste række foredrag har resulteret i, at »Sønderjyllands Amatørarkæologer« står som arrangør af en tur i sommeren 1997 til – Romerrikets grænse – hvor bl.a. Köln og Trier skal besøges.

Foreningens foredrag afvikles på Haderslev Museum, som har fået et ganske udmærket højtaleranlæg. Museet har en sal til ca. 100 personer, en kapacitet, der som oftest er brug for ved foreningens arrangementer.

I september 1996 afholdtes ved årlige medlemsudflugt, som i henhold til en aftale med tidligere museumsinspektør ved Haderslev Museum, Steen Andersen, skulle gå til Vestsjælland, bl.a. til Sorø og Trelleborg. Det blev en meget interessant tur under arbejdstitlen: »Vikingerne og Hviderne«. Ca. 35 personer deltog.

2. søndag i december afvikledes foreningens og Haderslev Museums fælles »Julestue« nogle eftermiddagstimer med både traditionelle og nye indslag hvert år. I 1996 var der salg af æbleskiver, Lucia-optog, Café-musik, kurvetfletning, salg fra museets kiosk, børneoptræden m.v.

Haderslev Arkiv- og Museumsforenings forlag »Gammelting« har i 1996 haft fire udgivelser: foreningens årlige medlemsbog, 2. årgang af »Langs fjord og dam«, en Byhistorisk Kalender udgivet i samarbejde med Haderslev Byhistoriske Arkiv, Henrik Fangels bog »Haderslev Bys Historie« bind 2 og bogen om Thorvald Toft Andersen »Han kunne åbne døre«.

Halk-Hejsager lokalhistoriske forening

Formand: Jørgen Schmidt, Halkvej 100, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 13 64.

Foreningens arkiv: Halk-Hejsager Fællesskole, 6100 Haderslev.

Leder: Jørgen Schmidt (se ovenfor).

Haderslev Slægtsforsknings Forening

Formand: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 14, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 15 14.

Foreningen startet i 1984.

Antal medlemmer i 1996: 101.

Der har været afholdt 6 foredrag om slægtshistoriske emner. Vi har besøgt Landsarkivet i Aabenraa og Vojens Lokalhistoriske Arkiv. Endvidere har vi afholdt kursus i gotisk samt kursus i edb (Brothers Keeper). Foreningen har deltaget i en udstilling i Tørring Mølle sammen med Vojens Lokalhistoriske Arkiv. Alle arrangementer har været godt besøgt. En enkelt »Ane-aften« og 8 »Åbent-hus eftermiddage« er det også blevet til i årets løb.

Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Formand: Holger Bonde, Lysmosen 34, Marstrup, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 52 74.

Foreningens arkiv: Hoptrup kommuneskole, Hoptrup Hovedgade 62, Hoptrup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Torsdag kl. 14-16 (undtagen helligdage) og efter aftale.

Leder: Holger Bonde (se ovenfor).

Foreningen startet i 1984.

Antal medlemmer i 1996: 658.

Foreningen havde arrangeret en foto-udstilling af samtlige medlemmer af det gamle Hoptrup sogneråd samt af amtsrådsmedlemmer fra sognet. I forbindelse med generalforsamlingen viste vi forskellige video-film fra sognet, og ved byfesten i Hoptrup deltog vi som sædvanlig med gættekonkurrencen »Hvornår var det nu det var?«. Vi fik vort første tekstbehandlingsanlæg og er nu i gang med at arkivere efter det fælles system ARKIBAS.

Moltrup sogns lokalhistoriske forening

Formand: Karin Bonde, Bramdrup Lillefort 5, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 23 98.

Foreningens arkiv: Bramdrup Vestergade 7, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Hans Skøtt, Rovstrupvej 61, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 24 25.

Foreningen startet i 1985.

Antal medlemmer i 1996: 171.

I forbindelse med generalforsamlingen fortalte museumsinspektør Lennart Madsen om »Kultur-landskabet gennem 1000 år – med udgangspunkt i Moltrup sogn«. I foråret sendte foreningen spørgeskemaer ud til alle husstande, hvori vi bad om oplysninger om ejere af ejendomme og huse i sognet samt billeder m.m. til bogen, som vi vil skrive om sognet. Vi fik mange oplysninger samt billeder og gamle papirer.

Bestyrelsen registrerer også billeder m.m. på edb.

Starup sogns lokalhistoriske Arkivforening

Formand: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20.

Foreningens arkiv: Starup Skole, Starup Skolevej, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Niels P. Bladt, Bjørnøvej 3, Starup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 41 95.

Foreningen startet i 1986.

Antal medlemmer i 1996: 60.

Arkivet startet i 1990.

Foruden normal arkivaktivitet har vi i eftersommeren 1996 haft et par møder »i marken«, hvor vi på det ene fulgte industriens udvikling i Starup sogn fra en lille vandmølle til nutidens maskinbyggeri. Det andet var et besøg ved Lønt, hvor vi fik kyndig orientering om livet i fortiden netop der.

Højer kommune

Højeregnens lokalhistoriske arkiv

Møllegade 12, 6280 Højer.

Åbningstid: Mandag kl. 14.30-17.00 eller efter aftale.

Leder: Lis Hindrichsen, Nørregade 38, 6280 Højer, tlf. 74 78 23 03.

Arkivet startet i 1981.

Antal bestyrelsesmedlemmer i 1996: 5.

Medarbejdere i arkivet arbejder for øjeblikket med en oversættelse af pastor Rolffs bog: Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer. Et arbejde, der er nær sin afslutning. I september afholdtes et møde på Kiers gaard med udstilling af indkomne arkivalier, arkivets medarbejdere fortalte om disse.

Lundtoft kommune

Historisk Sogneforening for Bovrup og Varnæs

Formand: Knud Krog, Blansvej 28, Bovrup, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 00 37.

Foreningens arkiv: Bovrup Aktivcenter, Bytoften 13, Bovrup, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: 1. oktober-30. april, torsdag kl. 18.30-21.00.

Leder: Johan Meier, Gl. Skolevej 6, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 06 18.

Foreningen startet i 1979.

Antal medlemmer i 1996: 240.

Foreningen har afholdt hjemstavnsaften, hvor Carsten Porskrog Rasmussen fortalte om »Sønderjyllands største gods«. Der er vist en udstilling om beklædning og linned fra gammel tid. På et møde har Orla Madsen fra Haderslev Museum fortalt om udgravningerne og fundene i forbindelse med den ny omfartsvej i Bovrup.

Historisk forening for Felsted sogn

Formand: Andreas Asmussen, Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 51 23.

Foreningens arkiv: Rådhuset, Gråstenvej 1, Felsted, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Hans Thomsen, Møgelmoesevej 27, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 52 83.

Foreningen startet i 1983.

Antal medlemmer i 1996: 240.

Lokalhistorisk Forening for Kliplev sogn

Formand: Jakob Mørk, Præstevænget 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 78 93.

Foreningens arkiv: Straagaards Smedie, Smedehuset, Skolegade 4, Kliplev, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Tirsdag og fredag kl. 15-17 og efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 28.

Foreningen startet i 1980.

Antal medlemmer i 1996: 310.

Ved generalforsamlingen talte fhv. landinspektør Albinus om grænsen gennem 75 år. Til Kliple Mærken var der arbejdende smedie og åbent i smedehuset, hvor der serveredes kaffe. 12. juni aftentur i vestersognet. 4. juli kirkegårdsvandring. 8. august biltur i østersognet. Søndag den 25. august eftermiddagstur til Flensborg i bus med dansk guide. 4. september aftentur til Varnæs, hvor vi besøgte kirken og Meiers redskabssamling. 3. oktober foredrag ved

Carsten Porskrog Rasmussen om Søgård i Ahlefeldternes tid. Søndag den 24. november åbent hus i smedehuset, hvor det nye årsskrift præsenteredes.

Løgumkloster kommune

Historisk Forening for Løgumkloster kommune

Formand: Vagn Lauritzen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 43 03.
Lokalhistorisk arkiv: Løgumkloster kommuneskole, Grønnevej, 6240 Løgumkloster.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Frede Gotthardsen, Ringgade 15, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 42 04.

Foreningen startet i 1972.

Antal medlemmer i 1996: 310.

Året startede med åbningen af udstillingen i forbindelse med Sparekassens 175-års jubilæum. Efter at have været vist i Sparekassens lokaler kunne udstillingen resten af året ses på Museet Holmen. Frede Gotthardsen holdt ved et velbesøgt arrangement foredrag om Nødlandingen under krigen i Øster Højt. Sommerudflugten gik til Hjemsted Oldtidspark.

Nordborg kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Nordborg kommune

Løjtetoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 29.

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 10-14, samt fra september til udgangen af april, mandag kl. 17-20.

Leder: Erik Manthei Nielsen, Fribjerg 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 18 10.

Arkivet startet i 1974.

Af udstillinger har der i 1996 som et led i rækken af sogneudstillinger været en udstilling om Havnbjerg sogn, ligesom der har været en udstilling af keramiske arbejder fremstillet af nu afdøde gårdejer Jørgen Nicolaisen, Mjels. Arkivet har været behjælpelig med oplysninger og effekter til en udstilling på Havnbjerg skole i anledning af skolens 40-års jubilæum. De traditionelle fem foredragsaftener med fortrinsvis lokale emner i samarbejde med LOF samlede igen i år fulde huse.

Egen sogns lokalhistoriske Forening

Formand: Henrik Skrydstrup, Runevænget 37, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 87 13.

Foreningens arkiv: Gl. Guderup 19, Guderup, 6430 Nordborg.

Åbningstider: Torsdag kl. 16-18 eller efter aftale.

Leder: Henrik Skrydstrup (se ovenstående).

Foreningen startet i 1994.

Antal medlemmer i 1996: 450.

Lysbilledforedrag på Egen Forsamlingshus i januar: »Gårde og huse i Egen Sogn fra århundredeskiftet«. Juni 1996 udflugt til naturværkstedet i Gjellerup.

Nørre Rangstrup kommune

Lokalhistorisk Forening for Agerskov sogn

Formand: Egon Petersen, Boldershøj 24, 6534 Agerskov, tlf. 74 83 32 97.

Foreningens arkiv: Agerskov skole, Nørregade 17, 6534 Agerskov.

Åbningstid: tirsdag kl. 15-17 eller efter aftale (dog lukket i skoleferien).
Leder: Karen Bech Jensen, Sønderbyen 18, 6534 Agerskov, tlf. 74 83 31 09.
Foreningen startet i 1991.

Antal medlemmer i 1996: 539.

På generalforsamlingen udtalte formanden mindeord over foreningens medstifter og første formand Viggo Thomsen, som døde den 4. juli 1996. Der rettedes en kraftig opfordring til medlemmerne om at medvirke til, at vigtige arkivalier ikke går tabt ved generationsskifter og bodelinger.

Der er i 1996 afholdt 3 udstillinger i lokalområdet og en udflugt til Tønder og Trøjborg. Med støtte fra mange lokale sponsorer er der udgivet et årsskrift.

Arkivet har været behjælpelig med oplysninger til flere fjerntboende personer om deres aner. Der er modtaget en række dokumenter vedr. ejendomshandeler samt en del slægts- og personarkivalier, bl.a. en mængde billeder.

Der er foretaget 3 nye optagelser til stemmearkivet: gdr. Peter R. Frej, bagermester H. P. Severing og diakonisse Sara Pickardt.

Til arkivet er anskaffet en god brugt fotokopimaskine, og der er udskiftet et edb anlæg.

Lokalhistorisk forening for Arrild sogn

Formand: Inger Sophie Andersen, Hofmannsvej 3, Roost, 6535 Branderup, tlf. 74 83 43 84.

Foreningens arkiv: Arnumvej 29 B, Arrild, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Inger Sophie Andersen (som ovenstående).

Foreningen startet i 1987.

Antal medlemmer i 1996: 82.

Den største begivenhed i 1996 var, at arkivet igen fik egne lokaler. Skønt forholdene er blevet mindre, har vi dog nu tingene samlet et sted.

Ved generalforsamlingen i 1996 havde vi Lennart Madsen fra museet i Haderslev til at fortælle om Arrild og omegn i middelalderen, og det trak mange tilhørere til. Derudover har foreningen været involveret i en vellykket landsbyfest i Arrild.

Branderup-Rurup lokalhistoriske forening

Formand: Verner Bruhn, Smedegade 1, 6535 Branderup, tlf. 74 83 52 51.

Foreningens arkiv: Tingvej 3, 6535 Branderup.

Åbningstid: efter aftale.

Leder: Mette Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 15 37.

Foreningen startet i 1986.

Antal medlemmer i 1996: 175.

Lokalhistorisk forening for Bevtoft og Tirslund sogne

Formand: Valdemar Frisk, Over Jerstalvej 202, Neder Jerstal, 6500 Vojens, tlf. 74 51 41 95.

Foreningens arkiv: Bevtoft Skole, Krügersvej 45, 6541 Bevtoft.

Åbningstid: Onsdag kl. 14.30-17.30, eller efter aftale.

Leder: Holger Rosenberg, Rosenvænget 2, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 45 19.

Foreningen startet i 1987.

Antal medlemmer i 1996: 360.

Året gik sin stille gang i arkivet, med et jævnt godt besøg og temmelig meget at arkivere. De største afleveringer var fra Mads R. Evald (erindringer) og landpost Peter Schildt, men vi har også fået mange enkelte ting. Så var der forberedelse til vort jubilæum, som fandt sted den 27. januar 1997. Allerede lige efter sommerferien begyndte vi at samle stof til vort årsskrift, som i år blev på 32 sider. Årsskriftet blev trykt i 300 stk.

Lokalhistorisk Forening for Toftlund og Omegn

Formand: Tove Rasmussen, Østergade 41, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 17 33.

Nørre Rangstrup Lokalarkiv: Søndergade 56, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Mandag kl. 16-18, eller efter aftale.

Leder: Tove Rasmussen (som ovenfor).

Foreningen startet i 1987.

Antal medlemmer i 1996: 56.

Arkivet startet i 1984.

I forbindelse med generalforsamlingen fortalte fhv. borgmester Chresten Jacobsen om kommunesammenlægningen i 1970.

Rødding kommune

Rødding lokalhistoriske arkiv

Vestergade 9, 6630 Rødding, tlf. 74 84 11 28 eller 74 84 12 88 (Rødding Bibliotek).

Åbningstid: Tirsdage kl. 9-12 og torsdage kl. 15-18, eller efter aftale.

Leder: Hans Carlo Jensen.

Post bedes sendt til: Rødding Bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødding.

Rødding lokalhistoriske Forening

Formand: Ester Torp, Gravlundvej 12, Åbølling, 6683 Føvling, tlf. 75 39 83 82.

Brændstrup Hjemstavnsforening

Formand og leder: Hans Madsen Schmidt, Haurumvej 2, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 83.

Foreningens arkiv: Brændstrup kristne Friskole, Ramsherred 13, Brændstrup, 6630 Rødding.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Foreningen startet i 1962.

Antal medlemmer i 1996: 197.

Vi har holdt afstemningsfest, hvor Peter Holst levende fortalte historier fra Genforeningen og tiden derefter. N. J. Skov viste »Skolefilmen fra 1970«. Til vor generalforsamling fortalte og viste H. Chr. Grausbøl lysbilleder om den gl. amtsbane »Perle«. Udflugten gik til Tirpitz-stillingen ved Blåvand og Blåvand Fyr. Vi fik kaffe på Ho Kro. Hjemturen gik over Kallesmærsk Hede. 35 deltagere havde en dejlig tur.

Hjerting sogns lokalhistoriske udvalg

Formand: Jes Friis, Hjerting Skovvej 1, 6630 Rødding, tlf. 74 84 13 61.

Foreningens arkiv: Hjerting forsamlingshus, Skovvej 1, Hjerting, 6630 Rødding.

Åbningstid: Efter aftale.

Foreningen startet i 1980.

Antal medlemmer i 1996: Alle er velkomne.

Hygum lokalhistoriske forening

Formand: Peter Madsen, Lille Brøstrupgaard, Ribevej 5, Brøstrup, Hygum, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 69.

Foreningens arkiv: Ribevej 42, Hygum, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 69.

Åbningstid: Første tirsdag i hver måned kl. 15-17, eller efter aftale.

Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavnsgård

Formand: Johannes Knudsen, Søndergyden 30, 6630 Rødding, tlf. 74 84 55 66.

Åbningstid: Medio maj-juni. lørdag og søndag kl. 13-17, fra 24. juni-1. september. hverdage kl. 11-17, søndag kl. 13-17.

Lokalhistorisk Forening for Jels sogn

Formand: Margit Falkenberg Ottosen, Jelsvej 39, Grønnebæk, 6630 Rødding, tlf. 74 55 22 45.

Foreningens arkiv: Jels Skole, Krygersvej 2, Jels, 6630 Rødding.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Margit Falkenberg Ottosen (se ovenfor).

Foreningen startet i 1984.

Antal medlemmer i 1996: 210.

Arrangementer i 1996: »Den farlige og livgivende latter« ved højskoleforstander Niels Holck, Rødding. »Tanker til tiden« ved redaktør Arne G. Larsen, Øster Lindet. Byvandring i Aabenraa. »Danske traditioner« ved museumsinspektør Hanne Christensen, Aabenraa. Udstilling på julemesse i Jels. Der er et registreringshold, som arbejder med billeder, arkivalier og ejendomme.

Lintrup sogns lokalhistoriske udvalg

v/Mogens Lorentzen, Grænsevej 1, Foldingbro, 6660 Lintrup, tlf. 74 85 53 45.

Foreningens arkiv: Lintrup skole, Kirkepladsen, 6660 Lintrup.

Åbningstid: 1. og 3. tirsdag i måneden kl. 16-18, eller efter aftale.

Leder: Mogens Lorentzen, (se ovenfor).

Der er i det forløbne år ikke sket de store ting. Arkivet fortsætter med kopiering af de gamle dagblade til alle arkiverne i Rødding kommune. Der er i øjeblikket kopieret frem til 1932. Der er udgivet 2 publikationer i årets løb, og det håber vi at kunne fortsætte med, idet bidragsydende medlemmers tal ligger konstant. Besøgstallet er steget lidt, men ingen arkivalier er blevet afleveret.

Skodborg Hjemstavsforening

Formand: Kirsten Fynbo, Rugtoften 43, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 81 48.

Foreningens arkiv: Skodborg bibliotek, Søndergade 2, Skodborg, 6630 Rødding.

Åbningstid: Onsdag kl. 9.30-12.00, eller efter aftale.

Leder: Kristian Holmgård, Mølletofte 16, Skodborg, 6630 Rødding tlf. 74 84 84 85.

Arkivet startet i 1941.

Antal medlemmer i 1996: 130.

Foreningen arrangerer udflugter, egns- og byvandring, foredragsvirksomhed sammen med sognets andre foreninger, som der er god tilslutning til samt en aften »med egne kræfter«. Foreningen deltager i julemessen.

Skrave Hjemstavnsforening

Formand: Karl Kristoffer Juhl, Skravevej 28, Langetved, 6630 Rødding, tlf. 74 84 71 75.

Foreningens arkiv: Skrave skole.

Åbningstid: 1. mandag i måneden (i vinterhalvåret) kl. 19.30-20.30, eller efter aftale.

Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet sogn

Formand: Arne Buhrkal, Villavej 7, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf. 74 84 61 54.

Foreningens arkiv: Vestergade 9, 6630 Rødding.

Åbningstid: 1. torsdag i måneden kl. 15-17 og efter aftale.

Leder: Hanne Flebo, Østervænge 22, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf. 74 84 62 05.

Foreningen startet i 1986.

Arkivet startet i 1976.

Antal medlemmer i 1996: 210.

Foruden udgivelsen af det årlige hefte, Glimt, som med forskellige forfattere fortæller om sognets historie, er der mest arbejdet på arkivet. Alle arkivalier er omregistreret og arkivet gjort mere brugervenligt. Sammen med øvrige foreninger i kommunen vurderes muligheden for brug af edb.

Rødekro kommune

Lokalhistorisk Forening for Rødekro kommune

Formand: Ellen Jensen, Stationsvej 36, Hovslund, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 44 4.

Foreningens arkiv: Villa Catharina, Callesensvej 1a, 6230 Rødekro.

Åbningstider: Første og tredje mandag i måneden kl. 15-17 og efter aftale.

Leder: Inger Danielsen, Skovvænget 11, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 26 42 og 74 69 45 68.

Foreningen startet i 1979.

Arkivet startet i 1991.

Antal medlemmer i 1996: 555.

15. februar afholdt vi generalforsamling, der sluttede med lysbilleder. Vor udflugt med 52 personer gik til Amalienborg med rundvisning på det nyrestaurede Christian XII's palæ og bagefter byrundtur. I samarbejde med Hovslund

Forsamlingshus afholdt vi den 2.-3. november en udstilling af billeder m.m. Den 7. november besøgte vi Gråsten lokalarkiv. På vort arkiv har vi registreret det nye materiale. Vor Årbog udkom i november i 650 eksemplarer.

Skærbæk kommune

Rømø lokalhistoriske forening

Formand: Rosa Schmidt, Tørnevej 11, 6792 Rømø, tlf. 74 75 52 10.

Leder: Arne Jørgensen, Strømmen 10, 6792 Rømø, tlf. 74 75 63 47.

Foreningens arkiv: Arkivleder Arne Jørgensen (se ovenstående).

Historisk Forening for Skærbæk og Omegn

Formand: H. E. Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04.

Foreningens arkiv: Skærbækegnens Museum, Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: Mandag-fredag kl. 10-17, eller efter aftale.

Leder: Bodil Bjerre, Tøndervej 13, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 14 10 (Museets tlf. benyttes).

Foreningen startet i 1967.

Arkivet startet i 1967.

Antal medlemmer i 1996: 230.

Foreningen har som vanligt afholdt 3 foredrag og afstemningsfest og generalforsamling. Årsskriftet fra Skærbækegnens fortid udsendt for 10. gang.

Skærbækegnens Museum

Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: mandag-torsdag kl. 10-17 og efter aftale.

Leder: H. E. Sørensen (se ovenfor).

Museet viste følgende særudstillinger: »Da far var dreng – dansk drengelegetøj ca 1940-70«, »Peter Nicolaisen: Vesteregnsbilleder (malerier)« og »Brugsens plakater«.

Antal besøgende: 3720. Nyerhvervelser bl.a.: Samling af plakater fra 2. zone 14. marts 1920. Skibsportræt billede: Rømøskib bygget ca. 1830. Landkort/søkort Grønland 1792. En række ting fra besættelsen. Maleri af Petersen-Rønn (1946) et af hans første. Peter Nicolaisen billede med motiv fra Rømø. Originale Brugsplakater, bl.a. Sikker Hansen (7 stk.).

Sundeved kommune

Historisk Forening for Sundeved

Formand: H. C. Clausen, Rosnevej 69, Ullerup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 19 61.

Foreningens arkiv: Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Onsdag kl. 15-18 eller efter aftale.

Leder: Ellen Margrethe Olsen, Møllehøj 5A, Avnbøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 11 22.

Foreningen startet i 1992.

Antal medlemmer i 1996: 825.

Sommerudflugt, en tur til Nybøl gl. Tingsted ved kirken, Borggården og Galgebakken. Kulturuge: 2.-6. september med et godt besøgstal. Efterårsmarked den 5.-6. oktober, hvor vi havde 25 førstegangsbesøgende. Slægtshistorisk forening for Sønderjylland havde vi besøg af den 8. oktober. I vore nyrenoverede kælderlokaler har vi løbende fotoudstillinger. Vi har haft byvandring i Nybøl. Endvidere har vi haft udstilling om erhverv i Sottrup, høst i gamle dage og kroer i Ullerup samt gamle julekort og julemærker.

Selskabet for Nydamforskning

Formand: Vincent Jensen, Peberbjerg, Skovbyvej 14, 6470 Sydals, tlf. 74 41 57 47.

Foreningens arkiv: Historisk Forening for Sundeved, Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

Udstilling: Nydamhuset, Nydamvej 41, Øster Sottrup, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Efter aftale. Nøglen udleveres på Nydamskolens bibliotek, tlf. 74 46 72 42.

Sydals kommune

Lokalhistorisk Forening for Kegnæs sogn

Formand: Peter Wehl, Forsthoved 3, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 74 40 51 92.

Foreningens arkiv: Østerbyvej 11, Kegnæs, 6470, Sydals.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 18-19.30 i sommerhalvåret og i vinterhalvåret hver mandag kl. 18-19.30 eller efter aftale.

Leder: Hans Bertelsen, Østerbyvej 50, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 74 4 51 10.

Foreningen startet i 1978.

Antal medlemmer i 1996: 350.

Foreningen har i sommerens løb afholdt en egnsvandring. Foreningen har medvirket ved 3 foredragsaftener. Foreningen har efter flere års forberedelse udgivet en bog »Kegnæs i nyere tid«. Bogen er overalt blevet godt modtaget. Desuden har foreningen i årets løb fået et andet og mere hyggeligt arkivlokale.

Lokalhistorisk Forening for Hørup sogn

Formand: Chresten Wolf, Østerbakken 11, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 15.

Foreningens arkiv: Hørup centralskole, Vestervej 42, Kirkehørup, 6470 Sydals.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Karen Harboe, Hørup og Peter Hell, Havemose 4, Lambjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 15.

Foreningen startet i 1978.

Antal medlemmer i 1996: 750.

Arkivet har haft et ret stille år, da vi ikke modtog ret mange arkivalier. Vi har besøgt de fleste, der sad inde med ting af interesse. Vi har haft en del besøgende, der søgte oplysninger om deres slægt eller ejendom.

Lysabild sognehistoriske forening

Formand: Viggo Vandkær Thomsen, Lysabild Degnegård, Lysabild, 6470 Sydals, tlf. 74 40 42 84 (kl. 16-18).

Foreningens arkiv: På Lysabild skole.

Åbningstid: Første torsdag i hver måned kl. 18-20 (undtagen juli) og efter aftale med arkivlederen.

Leder: Nicolai Hansen, Mommarkvej 395, Mommark, 6470 Sydals, tlf. 74 40 79 95.

Foreningen startet i 1978.

Antal medlemmer i 1996: 734.

24. januar årsmøde med Karl Heinz Glog om Vikingerne. Åbent hus i arkivet søndag den 4. februar. Udflugt for alle medarbejdere til Søgårdlejren den 29. maj. Historisk udflugt til Kobbermølle den 20. juni. Efterårsmøde med frihedskæmper Mogens Dyre.

Tandslet sogns lokalhistorisk forening

Formand: Peter Johansen, Mommarkvej 313, Tandslet, 6470 Sydals, tlf. 74 40 77 33.

Foreningens arkiv: Tandslet skole, Ertebjergvej 2, 6470 Sydals.

Åbningstid: (1/10-1/4) torsdag kl. 19-21 eller efter aftale.

Leder: Svend Iversen, Østkystvejen 117, Ertebjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 40 77 85.

Foreningen startet i 1976.

Antal medlemmer i 1996: 350.

Tandslet sogns lokalhistorisk forening har sit arkiv på Tandslet skole. Vi afholder som regel kun bestyrelsesmøder i vinterhalvåret. Ligeledes er vores arkivudvalg mest i arbejde i vinterhalvåret. Vi har et kursus i læsning af gotisk skrift og i år også et kursus i gamle veje og kort. Vi har købt edb anlæg, og 4 personer har deltaget i edb kursus.

Sønderborg kommune

Lokalhistorisk Forening for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand Ole Andersen, Ringløkke 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 48 84 79.

Arkivets adresse: Kirkegade 8, 6400 Sønderborg, tlf. 74 43 27 10.

Åbningstider: Mandag kl. 9-12 og onsdag kl. 15-17.

Arkivleder: Ruth Kümpel, Arnkilgade 62, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 70 31.

Ulkebøl:

Arkivafdeling: Torvet 2, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 93 66.

Åbningstid: Tirsdag kl. 10-12, onsdag kl. 19.30-21.

Arkivleder: Sofie Rasmussen, Snekpevej 5, Skovby, 6470 Sydals, tlf. 74 40 48 63.

Foreningen startet i 1979.

Antal medlemmer i 1996: 356.

Arkiverne har deltaget i Bygningskulturens dag, emnet var »Troens Huse og Dødens Have« med udstillinger på begge arkiver. Vi har forskellige udstillinger på arkiverne. Vi tager ud og viser billeder og har haft besøg af andre arkiver og en husholdningsforening.

Foreningen indledte traditionen tro årets arrangementer med billedforevisning på Dybbøl Bibliotek – årets tilløbsstykke! Derimod var fremmødet beklageligt lille til et arrangement på Dybbøl Mølle. Dette rettede sig flot, da vi

senere aflagde besøg på det Tyske Museum, Rønhave Plads, og på elektronik-virksomheden SERVODAN, spændende begge steder. Foreningen medvirkede under Bygningskulturens dag i september »Troens Huse og Dødens Have«. Arkiv-Nyt udkom med to numre på hver 24 sider. Det nye lay-out fænger!

Tinglev Kommune

Lokalhistorisk Forening for Tinglev kommune

Formand: Benny Lau, Kværnholtvej 16, 6372 Bylderup Bov, tlf. 74 76 11 00.

Foreningens arkiv: Bylderup Bov Bygade 17, 6372 Bylderup Bov, tlf. 74 76 21 41.

Åbningstid: Mandag og onsdag kl. 15-18, onsdage kl. 19-22 og efter aftale.

Leder: Bibliotekar Ina Juhl, Porsevænget 4, 6360 Tinglev, tlf. 74 64 32 61.

Foreningen startet i 1975.

Antal medlemmer i 1996: 202.

Generalforsamling den 2. april 1996 foregik i Ravsted forsamlingshus med Harald Nielsen med emnet Emil Noldes liv og levned. Den 20. juni gik sommerturen til Rens og Jyndeved Vandmølle. Den 21. oktober havde vi efterårsmøde i Sofiedal forsamlingshus med H. E. Sørensen over emnet slotte og herregårde langs grænsen, og i den forbindelse udgav foreningen den første udgave af lokalhistorisk kalender med kirker og præstegårde i Tinglev kommune.

Tønder kommune

Lokalhistorisk Forening for Tønder kommune

Formand: Kaj Elkjær Larsen, Grev Schacksvej 3, 6270 Tønder, tlf. 74 72 20 20.

Foreningens arkiv: Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 26.

Åbningstid: Tirsdag kl. 13-18, torsdag kl. 13-17, lørdag kl. 10-12 og efter aftale (lukket i juli måned).

Leder: Britta Bargfeldt, Marskvej 15, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 11.

Foreningen har haft to velbesøgte foredrag om købmandsfamilien S. C. Lorenzen ved tidl. købmand Siegfried Lorenzen og om Gottorpernes ministat ved arkivar Lars Henningsen. Udflugten Kr. Himmelfartsdag gik til Flensborg, med byvandring under W. L. Christiansen og videre til Lyksborg og Munkbrarup Kirke, hvor Harry Jensen viste rundt.

Arkivet har haft stor succes med at deltage i nogle af erhvervslivets arrangementer, dels en erhvervsmesse, hvor vi havde en stand med en gammel Tønder-fotografers optagelser, dels et gammeldags marked i Gågaden, hvor vi solgte bøger og andet materiale fra en bod i Vestergade. Begge arrangementer gav penge i kassen og – nok så vigtigt – bragte os i kontakt med mennesker, der ikke normalt kommer på arkivet.

Herudover har vi haft udstillinger i forbindelse med jubilæer i foreninger og institutioner. På selve arkivet har der været et stort, konstant besøgstal. Mange unge mennesker har fundet ud af at bruge os i forbindelse med opgaver i byens og egnens historie.

Blandt de mange afleveringer er det værd at fremhæve arkivet fra Købstædernes Alm. Brandforsikring og en utrolig stor samling fotografiske negativer

Lokalhistorisk Arkiv i Tønder havde stor succes med en stand på Tønder messe den 20.-21. april 1996. På standen udstillede man fotograf Schwennesens tønderbilleder fra ca. 1900 til 1955. Her kunne de besøgende også bestille kopier af billederne. Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Tønder kommune.

fra Tonhalle-Foto. Sidstnævnte er bl.a. pressefotos fra begivenheder i hele det gamle Tønder Amt ca. 1955-90.

Det daglige arbejde og de udadrettede aktiviteter har kun været mulige takket være en skare af ulønnede, entusiastiske, vidende og initiativrige medarbejdere.

Vojens kommune

Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

Formand: Agnes Svendsen, Jernhytvej 21, 6500 Vojens, tlf. 74 54 19 41.

Foreningens arkiv: Møllerens Hus, Tørning Mølle, Tørningvej 7, Hammelev, 6500 Vojens, tlf. 74 50 70 31.

Åbningstid: Tirsdag kl. 19-21, torsdag kl. 14-16 og efter aftale.

Leder: Laurids Lund, Hovedgaden Vest 104, Over Jerstal, 6500 Vojens, tlf. 74 54 73 45.

Foreningen startet i 1985.

Antal medlemmer i 1996: 338.

Foreningen har i 1996 haft 2 vellykkede »Hvem – Hvad – Hvornår« arrangementer, hvor 4 hold med kendte lokalpersoner konkurrerede om lokalviden ud fra lysbilleder og gamle ting. Den nystartede lokalhistoriske forening i Sommersted samarbejder vi med vedrørende registrering og opbevaring af arkivalier og billeder. Vi er i 1996 startet med at afholde et årligt fællesmøde

Så kom de endelig til de lokalhistoriske arkiver, de længe ventede mikrofiche af kirkebøgerne. Dermed har slægtshistorikerne og andre interesserede fået mulighed for at studere kirkebøgerne på de lokalhistoriske arkiver. Her er det Lokalhistorisk Arkiv for Vojens kommune, der netop har modtaget kirkebøgerne på mikrofiche. Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Vojens Kommune.

mellem de 4 lokalhistoriske foreninger i Vojens kommune; formålet er samarbejde og udveksling af gode ideer. Årets udflugt gik til den nyåbnede »Hjemsted Oldtidspark«.

Lokalhistorisk Forening for Jegerup sogn

Formand: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Foreningens arkiv: Jegerup skole, Bygaden 16, Jegerup, 6500 Vojens.

Åbningstid: Første tirsdag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Leder: Kaj Sandholdt, Kærager 8, Jegerup, 6500 Vojens, tlf. 74 54 29 80.

Foreningen startede i 1988.

Antal medlemmer i 1996: 243.

Ved generalforsamlingen i april havde vi Anette Aalling til at udybe sin artikel i Årsskrift 1995. Sommerudflugten gik til Christiansfeld. I august havde vi besøg af en gammel Jegerupdreng, Roy Bach, som nu bor i Californien, hvor han har været med til at få bygget en ny dansk kirke. Hovedartiklen i Årsskrift 1996 handlede om Jegerup Andelsmejeri.

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad sogn og Omegn

Formand: Ernst K. Svennesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 43 05.

Foreningens arkiv: Ø. Lindetvej 5, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 46 07.

Åbningstid: Mandag kl. 19-21, eller efter aftale.

Leder: Ernst K. Svennesen (se ovenfor).

Aabenraa kommune

Løjt lokalhistoriske forening

Formand: Erling Madsen, Sandskærvej 582, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04.

Foreningens fotoarkiv: Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Claus Lildholdt, tlf. 74 61 80 43.

Ensted sogns lokalhistoriske forening

Formand: Hans Peter Meier, Buen 80, Stubbæk, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 33 98.

Foreningens arkiv: Skolegade 1, Stubbæk.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Hans Peter Meier (se ovenfor).

Foreningen startet i 1981.

Antal medlemmer i 1996: 178.

Arkivet startet i 1980.

Udover modtagelse af arkivalier og arbejdet med Årsskriftet har foreningen afholdt en aftenudflugt til Cathrinesminde teglværk. Foreningens samarbejde med Foredragsforeningen og Menighedsrådet fortsætter uændret.

Aabenraa byhistoriske forening

Formand: Esther Buchreitz, Nybro 14, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 35 11.

Foreningen startet i 1959.

Antal medlemmer i 1996: 454.

Den restaurerede Slotsvandmølle med nyindrettet café blev taget i brug i juni 1996 og officielt indviet den 20. oktober samme år. På generalforsamlingen var der foredrag om restaureringen, og efterårsmødet var lagt på Brundlund Slot, hvor stiftamtmand Ole Perch Nielsen fortalte om slottet og viste rundt. Efterfølgende blev møllen vist frem. Kim Furdals bog om ældre julekort var årets gave. Fra Turistforeningens salg af Aabenraa-julemærket 1995 er modtaget 7.500 kr.

Oversigt over årsskrifter og periodica 1996

Udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 1996/97

Bedsted

Brudstykker af Bedsted Sogns Historie

Samlet, bearbejdet og udgivet af Henning Haugaard

Nr. 22, 1996. 57 sider. Indhold: Om antallet af inderstehuse i Bedsted i 1729 – Erhvervsudviklingen i sognet gennem tiderne – Køb af hyrdehus i Bedsted 1771 – Erhvervsudviklingen i Bedsted 1900-1979 – Sørensens manufakturforretning – Winds gartnerforretning – Sølbecks radio- og cykelforretning – Jordlejekontrakt fra 1726 – Clausens slagterforretning – Maren Niensens tatol – Hans Rasmussens købmandsbutik – Servicefagenes situation i Bedsted 1979 – Bedsted sogn 1607-09 – Pantsættelse af Bedsted sogn 1392 – Bedsted sogn 1965.

Ekspedition: Henning Haugaard, Brændkjærgade 46, 6000 Kolding, tlf. 75 50 43 39.

Bevtoft og Tirslund

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund sogne. Årsskrift med aktuelt fra arkivet 1997

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund sogne

1997. 30 sider. Indhold: Valdemar Frisk: Eftertænksom eller tid til eftertanke – 10 års jubilæum i lokalhistorie – Søren Kjær: For 50 år siden og så de næste 7 år – Erik Sloth: Fjorten år i Bevtoft og Tirslund – 10 års lokalhistorie – Avis overskrift med undertekster – Valdemar Frisk: Feltham: Man kan komme langt omkring i lokalhistorie – H.C. Andersen: I Danmark er jeg født – Valdemar Frisk: Landpost Peter Schildt – Jens Christensen: Lokalhistorie – Jens Christensen: Træk fra Bevtoft sognekommune 1922-1970 – Valdemar Frisk: Kære du – Andreas Gram: Strandelhjørn Mejeri – Valdemar Frisk: Strandelhjørnskovvej i min drengetid – Mads Rostgård Evald: Mads Rostgård Evald fortæller.

Ekspedition: Andreas Gram, Rosenvænget 60, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 42 24.

Bov

Historisk Forening for Vis Herred. Bov Museum

Udgivet af Historisk Forening for Vis Herred

Årg. 19, 1996. 63 sider. Indhold: H. H. Bang: Fra foreningen – H. P. Lund-Jensen: Fra Bov Museum – Årets gang – Kirsten Sparvath: Fra Bov Lokalkrav – Thorvald Larsen: Toldgaarden i Padborg – H. H. Bang: Min barndom i Pluskær – Marie Jessen: Sønderjyske dialektord II – Thorvald Larsen: Skitse og fortegnelse over Bov Kirkegård fra 1839 – Chr. Larsen-Bjerre: Frøslevskrinets Mindestøtte – Kirsten Sparvath: Frøslev-projektet – Ole Nørregaard Pedersen: Padborg jernbanestations fødsel som grænsestation i 1920 – H. P. Lund-Jensen:

Mindeplade på Kollund Strandhotel – Lorenz Jacobsen: Det kongelige svenske postholderi i Padborg – H. H. Bang: Fra redaktionen – Bestyrelserne.

Ekspedition: Historisk Forening for Vis Herred, Møllegade 1, 6330 Padborg.

Broager

Broagerland IX

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Broagerland

1996. 96 sider. Indhold: Forord – Henning Damtoft Pedersen: Smølvold – Hans Heinrich Hüttmann: Egersund kirke – Herbert Tychsen: En tur med hest og vogn til Fyn – Christian Peter Hansen: Kragesand (erindringer) – E. Bauer: En sten til fire brødre – Inge Adriansen: Genforeningsstenene i Broager kommune – A. Juul Petersen: Opskrift på pebernødder – Mindesten over gendarmer – Ester Olesen: Årets gang.

Ekspedition: Kresten Krogh, Møllegade 42, 6310 Broager, tlf. 74 44 17 64.

Egen

Årsskrift 1996

Udgivet af Egen Sogns Lokalhistoriske Forening

1996. 28 sider. Indhold: Henrik Skrydstrup: Forord – Henrik Skrydstrup: Foreningen-netop nu! – Ejnar Petersen: Niels Kjærbølling – Hans Bonde: Brandtræer og overtro – Jørgen Jørgensen & Ejnar Petersen: Klip fra arkivet – Hans Bonde: Viste du at? – Bestyrelsen 1996/97.

Ekspedition: Hans Bonde, Sebbelundvej 16, Egen, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 83 63.

Ensted

Årsskrift 1996-1997

Udgivet af Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening

1996-97. 40 sider. Indhold: Knud Kristensen: Sdr. Hostrups skoler 1757-1956 – Jørgen Hansen: Smedien, der ligger i bakkernes ly – Hans Peter Meier: Veje og stier i Ensted sogn – Hans Peter Meier: Beretning for 1996.

Ekspedition: Hans Peter Meier, Buen 80, Stubbæk, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 33 98.

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn

Nr. 13. 1995. 78 sider. Indhold: Grethe Beck & H. C. Staugaard: Mindestene for Genforeningen 1920 – Hans Thomsen: Genforeningen – Hans Thomsen: En personlighed i Felsted Sogn – Karl-Martin Johansen: Mindesten på Felsted kirkegård – Hans Thomsen: Mit liv fra bondekarl til graver – Svend Zachariasen: Lorenz Petersen, Felsted – H. C. Staugaard: En tur til mindesmærkerne fra 2. verdenskrig – Thomas Kauffmann: En riddersmand i vadmelsskofte – Peter Petersen: Da min oldefar var i den tyske ret – Grethe Beck: Arkivet i det forløbne år – Instruktion for artikler til årbog – Foreningens virke i 1994-95.

Nr. 14 1996. 95 sider. Indhold: Andreas Asmussen: Gartner Thomas Jessen

1882-1966 – Jens og Svend Zachariassen: Heine Mau: Naturen – min ven – Anne-Marie Vad: barndom i Felsted i 1950'erne – Karl-Martin Johansen: Byvandring igennem det gamle Felsted – Mary Michelsen og Mette Larsen: Thomsen, Stensvang – Hans Tholsen: Thyra Wildenschild – H. C. Staugaard: Stednavne i Felsted Sogn – Andreas Asmussen: Foreningens virke 1995-1996 – Grethe Beck: Arkivet i det forløbne år.

Ekspedition: Mette Lassen, Bygbjergvej 17, Felstedmark, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 51 19.

Gråsten

Årsskrift 1996

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn

1996, 71 sider. Indhold: Anne Wolden-Røthinge: Min barndoms by-Sønderjyske stemninger – En strålende dag i Gråsten (Flensborg Avis d. 21.8.1936) – Gert Ove Hansen: Beretning om et rederi – Holger Jacobsen: Nalmadebro – Elsebeth Thygesen Kristensen: Prædikestolen i Rinkenæs Korskirke og kunstneren bag den – Hans Sahl: En af mine »forunderlige« rejsler – Elsebeth Thygesen Kristensen: Årets gang – Hans Paulsen: Beretning fra arkivet – Frede Chr. Ihle: Årsberetning – Oplysninger til medlemmerne.

Ekspedition: Hans Paulsen, Stjernevej 31, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 10 70.

Haderslev

Langs fjord og dam. Lokalhistorie omkring Haderslev

Udgivet af forlaget Gammelting

1996. 92 sider. Indhold: Henning Ehlers Olsen: Hvis stenene kunne tale – Dagmar Bork: Diakonisser-også i Haderslev – Stine Wiell: Registrering af et værksted – Lisbeth Kiil: Den lærde Anker Jensen 1878-1937 – Jørgen Toft Jensen: Arkitektur i Haderslev-ca. 1900-1930 – Sven Ohlsen: Teglværker i Hoptrup sogn – Frede Scherrebeck: Badehotellet Sølyst – Johs. Wildfang: Erindringer fra før og efter Genforeningen – Noter og henvisninger.

Ekspedition: Haderslev Museum, Dalgade 7, postboks 122, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 75 66.

Hoptrup

Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening

Udgivet af Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening

1996. 44 sider. Indhold: Holger Bonde: Årsberetning for 1996 – Den strenge herremand – Sven Ohlsen: Mastrup Mølle – I havsnød – Ellen Hedvig Lauritzen: Erindringer – Sven Ohlsen: Dæmningen til Kalvø – For 100 år siden – For 75 år siden – For 50 år siden – For 25 år siden – Hans M. Mathiesen: Brev til forældre – Sven Ohlsen: Landsbysmedien i Sønderballe – Sven Ohlsen: Bloksbjergstenen på Brudepladsen i Hoptrup – Sven Ohlsen: Af Hoptrup skoles historie – Sven Ohlsen (red):Vejen gennem Pamhule skov – Hoptrup Mejeri? – Sven Ohlsen: Skæbnen ville det anderledes – Hoptrup Kirkes Kapel.

Ekspedition: Holger Bonde, Lysmosen 34, Marstrup, tlf. 74 57 52 74.

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

15. årgang. 1997. 40 sider. Indhold: Chr. Wolf: Mindeord – Jørgen Nielsen: Indledning – Chr. Møller: Omkring århundredskiftet i 1900 – Anne Kristine Nielsen: Lidt om Majled og de gamle veje der omkring – Chr. Møller: Høruphav som fiskerby – Peter A. Christensen: Loddenbjerg – Hans J. Christensen: Sådan gik 1996 – Karen Harboe & Peter Hell: Arkivet 1996.

Ekspedition: Peter Hell, Havemose 2, Lambbjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 15.

Jegerup

Lokalhistorisk Foreningen for Jegerup Sogn 1996

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn

Redaktionelle oplysninger – Mathias Nørgaard: Forord – Indholdsfortegnelse – bestyrelsen: Året 1996 – Kaj Sandholdt: Et håndklæde – Kaj Sandholdt: Jegerup Andelsmejeri 1906-1967 – Peter Larsen: Mit barndomshjem – Laura Andersen: Et tilbageblik på årene 1936 til 1996 – Marianne Iversen: Et besøg i Zambia – Peder Mose: Gamle sagn – Jegerup Skole 1930 – 7. kl. på Jegerup Skole 1976-77.

Ekspedition: Matthias Nørgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Kliplev

Fra Kliplev Sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening

1996. 72 sider. Indhold: Foreningen – Jørgen Zachariassen: Erindringer fra Kliplev præstegård, 1 del. – C. Hansen: De fem lange år – Jacob Lorenzen, Jacob Jensen og Jacob Mørk: Glimt af KFUM spejderbevægelsen i Kliplev – For 50 år siden – Jørgen Hansen: Bjergskov gårde.

Ekspedition: Jacob Mørk, Præstevænget 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 78 93.

Løjt

Det gamle Løjt XIX, 1996

Udgivet af Løjt Sogns Lokalhistoriske Forening

1996. 128 sider. Indhold: Forord – Svend Aage Faaborg (red): Min gyldne ungdomstid – Karl Lildholdt (red): Ulykken i Huascobugten – Jens Bruun: Løjt kirkes altertavle i nærbilleder – Petrea Schmidt: Daglejere og andre gode hjælpere i travle sæsoner – Eschel Krag: Minder fra skoletiden – Eschel Krag: En bemærkelsesværdig dag – Jacob Holdt: Jamen, det er jo min bedstemor – Marie Finne: Idrætspigen fortæller – Jacob Holdt (red): To breve om Løjt og Løjttinger – Arthur Elbjerg: De kongelige buster – Erling Madsen: Løjt Sogns Ringriderforening gennem 100 år – Gerd Diecksen: historien om Løjt Kirkebys danske børnehav og fritidshjem – Karl Lildholdt (red): Ankergrund – Karl Lildholdt: Calcutta – Marius Braune: Løjt Kirkes Orgel – Mindeord om Christian Iversen.

Ekspedition: Aase Boysen, Hønsnap 10, Løjt Kirkeby, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 65 72.

Oksenvad

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn 1997

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn

1997. 32 sider. Indhold: I hundredåret for start af Lerte mejeri – Baggrunden for andelstanken.

Ekspedition: Hans Jørgen Kjær, Forpagtervej 2, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 44 19.

Rødding

Historisk Årbog for Rødding-egnen 1996

Udgivet af de lokalhistoriske arkiver og foreninger i Rødding kommune

1996. 84 sider. Indhold: Forord – Peter Lindberg: Træk af firmaet P. Lindbergs historie – Erik Braun: Den klare Skodborg Å (en Kongeå) – Degn Lyckes dagbog – Margrethe Termansen: Nybyggerkolonien på Barsbøl mark – Jes Friis: Personligheder i Hjerting – Helga Winther: Træk af Rødding Husmoderforerings historie – Lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg.

Ekspedition: Hans Carlo Jensen, Rødding Bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 88.

Rødekro

Fra Rødekro kommune 1996

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Rødekro kommune

1996. 160 sider. Indhold: Foreningens bestyrelse og udvalg – Forord – Thomas Heisel: Året 1995-1996 – Hans Chr. Lassen (red). Hans J. Hansen: Landbrugets udvikling i Hellevad sogn, 2. halvdel – Peter Søgård Jørgensen: Slægtens historie og erindringer – Peter Slipsager: Mit afrikanske og franske fangenskab i krigen 1914-18 – Carl Langholz: Ørnen har hjemstavnsret i Rødekro – Ellen Jensen: Handelsfirmaet G.K.M. i Hovslund – Torp Friis Møller: For 100 år siden. små udpluk af Hejmdal. 2 halvår 1896 – Torp Friis Møller: For 50 år siden. Små udpluk af Hejmdal 1946 – Anna E. Holm: Minder fra byen Rødekro-som den var fra midten af 20'erne og 30'erne – Inge Holm Hansen: Min barndom i Rødekro – Th. Sørensen: Omkring Rødekro Isenkram A/S – Torp Friis Møller: Møllegård i Genner en 400-årig slægtsgård – Torp Friis Møller: Gråstenæblet – Torp Friis Møller: Præster ved Hjordkjær kirke – Torp Friis Møller: Pest.

Ekspedition: Thomas Heisel, Horsbyggårdevej 1, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 94 98.

Skærbæk

Fra Skærbækegnens Fortid. Udgivet af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn & Skærbækegnens Museum i samarbejde med forlaget Melbyhus

Nr. 10, 1996. 24 sider. Indhold: H. Hofmand Nielsen: Mindesten og mindestavler for de faldne i første verdenskrig – H. Hofmand Nielsen: Mordet ved

Møldam og andre optegnelser i Døstrup kirkebog i 1600-tallet – H. E. Sørensen: Hans Poulsen fortæller

Ekspedition: Historisk Forening, tlf. 74 75 17 04 eller Skærbækens Museum, tlf. 74 75 20 52

Starup

Årsskrift 1996

Udgivet af Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening

1996. 24 sider. Indhold: Theodor Wogensen: Lidt om Vandling – N. P. Bladt: Lidt om Starup Skoles historie – N. P. Bladt: Fra Haderslev Herreds Skyld og Panteprotokol.

Ekspedition: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, Starup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20.

Sundeved

Skrift for Historisk Forening for Sundeved

Udgivet af Historisk Forening for Sundeved

1996. 108 sider. Indhold: Forord – Jørgen Ilkjær: Bag om Nydamfundet – Jes Caspersen: Brændselsforsyningen under krigen – Marie Madsen: Erindringer – Jens K. Lampe: Møller i Nybøl sogn – Musse Fenn-Hansen: Venskab i en krig – Jørgen Schmidt: Olds-mølle – Kathe Schmidt: Asmus Alsings erindringer – Jørgen Christensen: Danske oldsager skjules for ikke at ende som krigsbytte – Herluf Faurholm: En markant personlighed. Chresten Nissen, »Ballesgaard« – Hjørdis Barandun: Juleslauden – Jens K. Lampe: han faldt – i god tro. Christen Madsen Brodersen – Jørgen Schmidt: »E GRUE eller Hertug Hans' kanal – Vincent Jessen: Nydam Mose – hvad viste udgravningerne i 1996 – Året der gik – 1995.

Ekspedition: H. C. Clausen, Holmbogård, Langbro 2A, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 12 86.

Vojens

Årbog 1996 for Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

10 årg. 1996. 66 sider. Indhold: Forord – Walter Schuldt: Skrydstrup fundet – Laurids Lund: Hans Børlum. Manden fra gravhøjen – Ove Hyldebrandt: Vojens for 40 år siden og nu – Knud Schultz: Skoler i Simmersted – Ove Lund: Nustrup Kirke – »domkirken« i Vojens kommune – Solvej Olesen (red): Martine Madsens erindringer – Peter Petersen: 25 års købmandskab i Maugstrup – Jes Nielsen Damm: Mine livserindringer – Agnes Svendsen: Vojens Bibliotek gennem 75 år 1921-1996 – Villy B. Staub: Sommersted Lokalhistoriske Forening – bogrimester Markvad Hovmøller: Vojens Kommune 1995/96 – Agnes Svendsen: Foreningens virke 1995/96 – Laurids Lund: Årets gang på arkivet.

Ekspedition: Laurids Lund, Hovedgaden 104, 6500 Vojens, tlf. 74 54 73 45.

Historisk Samfund for Sønderjyllands styrelse

Styrelse:

Formand: arkivar, dr.phil. Lars N. Henningsen, Arkivet ved Dansk
Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg

Næstformand: landsarkivar, lic.phil. Hans Schultz Hansen, Ærholm
29, 6200 Aabenraa

Sekretær: ubesat

Kasserer: regnskabschef Henning Mathiesen, Poppelhegnet 6, 6400
Sønderborg

Styrelsesmedlemmer iøvrigt:

museumsinspektør Inge Adriansen, Kyshøj 24, Høruphav, 6470 Sydals
direktør, dr.phil. Henrik Becker-Christensen, Jørgensgård 5A, 6200
Aabenraa

museumsinspektør Elsemarie Dam-Jensen, Markledgade 20, 6240 Lø-
gumkloster

lokalhistorisk konsulent Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhi-
storie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa

overbibliotekar Niels H. Kragh-Nielsen, Sandnæsvej 11, 7100 Vejle
museumsinspektør Lennart S.Madsen, Haderslev Museum, 6100
Haderslev

stiftamtmand O.Perch Nielsen, Gamle Kongevej 86, 6200 Aabenraa
arkivar, dr.phil. Bjørn Poulsen, Landsarkivet, 6200 Aabenraa
landsarkivar Hans H. Worsøe, Tækkerløkke 34a, 6200 Aabenraa

Amtsudvalgsformænd

overlærer Hans H. Bang, Padborgvej 27, Bov, 6330 Padborg
boghandler Briks Iversen, Snogbækvej 7, Baså, 6400 Sønderborg
skoleinspektør Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, Starup, 6100
Haderslev

overlærer Peter Madsen, Vænget 17a, 6240 Løgumkloster
bibliotekar Jesper Bolund Nielsen, Hafengang 8, D-24837 Slesvig

Sekretariat og ekspedition:

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83

åbningstid: ma.-to. kl. 9-14

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger: Lars N. Henningsen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 004946186970

Sønderjysk Månedsskrift: Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74625860

Skriftrække: Hans Schultz Hansen, Landsarkivet, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74625858

Amtskredsudvalg:*Haderslev amtskreds*

Karl Erik Olesen (formand)
Starup Kirkevej 25, Starup
6100 Haderslev
74525420

Asger Gyldenkærne (sekretær)
Hjerndrupvej 112, Hjerndrup
6070 Christiansfeld
74561733

Kirsten Fynbo (kasserer)
Rugtoften 43, Skodborg
6630 Rødding
74848148

Svend Fink
Stubbum Landevej 60, Stubbum
6070 Christiansfeld
74561193

Laurits Lund
Hovedgaden 104, Over Jerstal
6500 Vojens
74547345

Holger Bonde
Lysmosen 34, Marstrup
6100 Haderslev
74575274

Aabenraa amtskreds

Hans Henrik Bang (formand)
Padborgvej 27, Bov
6330 Padborg
74671618

Ellen Jensen
Stationsvej 36, Hovslund
6230 Rødekro
74664404

Erling Madsen (sekretær)
Sandskærvej 582, Løjt
6200 Aabenraa
74617804

Svend Agertoft (kasserer)
Vibevej 3, Varnæs
6200 Aabenraa
74680194

Inger Jørgensen
Nederbyvej 23, Hokkerup
6340 Kruså
74608361

Sønderborg amtskreds

Briks Iversen (formand)
Snogbækvej 7, Baså
6400 Sønderborg
74467651

Jørgen Wangel (kasserer)
Mosevang 29, Ulkebøl
6400 Sønderborg
74427533

Else Nissen (sekretær)
Storegade 22
6261 Bredebro
74710118

Anne-Dorthe Overgaard (sekretær)
Snogbækvej 25, Ø.Snogbæk
6400 Sønderborg
74469853

Sydslesvigs amtskreds
Jesper Bolund Nielsen (formand)
Hafengang 8,
D-24837 Schleswig
0462125509

Henning Mathiesen
Poppelhegnet 6
6400 Sønderborg
74429216

Carsten Reyhé (sekretær)
Winningmay 5
D-24882 Füsing-Schaalby
04622671

Tønder amtskreds
Peter Madsen (formand)
Vænget 17a
6240 Løgumkloster
74743740

Marie Møller (kasserer)
Norder Allee 3A
D-24939 Flensborg
046156446

Ingolf Haase (næstformand)
Slotsgaden 28, Møgeltønder
6270 Tønder
74738569

Anders Schaltz Andersen
Osterwung 5
D-25856 Hattstedt
04846590

Finn Clemmensen
Toften 22
6780 Skærbæk
74752147

Jørgen Kühl
Danevirkegården
Ochsenweg 6
D-24867 Dannewerk
0462137814

Ellen Jepsen
Kærvej 6b, Jejsing
6270 Tønder
74734222

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland 1996

INDTÆGTER

Modtaget foreningstilskud	84.135
Kontingent/årbøger	253.354
Sønderjysk Månedsskrift	278.900
Skrifter	512.924
Medlemsaktiviteter	78.500
	<u>1.207.813</u>

UDGIFTER

Årbøger	-199.961
Sønderjysk Månedsskrift	-335.954
Skrifter	-383.312
Medlemsaktiviteter	-90.485
	<u>-1.099.712</u>

DÆKNINGSBIDRAG	198.101
Sekretariatsudgifter	<u>-135.515</u>

RESULTAT FØR RENTER OG EKSTERNE INDTÆGTER	62.586
Renteindtægter	46.578
Kursdifference/rabatter	<u>-6.717</u>
RESULTAT	<u>102.993</u>

Årets resultat foreslås disponeret således:

Overførsel til frie reserver	102.993
Tilbageført fra tidligere hensættelser:	
Hensættelse til indholdsfortegnelse, Sønderjysk Månedsskrift	25.000
Hensættelse til Årbøgerne	0
Hensættelse til Genforeningsjubilæet	0
TILBAGEFØRSEL I ALT	<u>25.000</u>

Balance pr. 31. december 1996

AKTIVER	
Beholdning skrifter	30.380
Debitorer	19.310
Tilgodehavende moms	59.589
Periodeafgrænsningsposter	65.153
Obligationer, nom. kr. 500.000 (kursværdi kr. 511.850)	656.208
Likvide beholdninger	<u>170.193</u>
OMSÆTNINGSAKTIVER	<u>1.000.833</u>

PASSIVER

EGENKAPITAL	
Saldo pr. 1/1 1996	257.185
Hensat pr. 1/1. 1996	510.000
Årets overskud	<u>102.993</u>
EGENKAPITAL PR. 31/12 1996	<u>870.178</u>
Der er disponeret således:	
Ikke disponerede midler	720.178
Hensættelser:	
Sønderjysk Landbohistorie	150.000
Kommende skrifter	<u>0</u>
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER 1996	<u>870.178</u>

GÆLD

Kreditorer	81.427
Skyldig kildeskat	2.462
Skyldige omkostninger	<u>46.766</u>
KORTFRISTET GÆLD IALT	<u>130.655</u>
PASSIVER IALT	<u><u>1.000.833</u></u>

Styrelsens erklæring

Nærværende årsregnskab indeholder efter vor opfattelse alle relevante oplysninger, herunder alle aktiver og passiver.

Aabenraa, den 10/4 1997

Lars N. Henningsen

Hans Schultz Hansen

Kim Furdal

Henning Mathiesen

Erklæring fra kritisk revision

Foranstående årsregnskab for Historisk Samfund har vi revideret.

Vor revision har ikke givet anledning til bemærkninger.

Aabenraa, den 6/3 1997

Julius Beier

Frede Rudolph

Revisionspåtegning

Vi har revideret det af styrelsen aflagte årsregnskab med tilhørende noter 1-6 for Historisk Samfund for Sønderjylland for året 1996.

Den udførte revision

Vi har i overensstemmelse med almindeligt anerkendte revisionsprincipper tilrettelagt og udført revisionen med henblik på at opnå en begrundet overbevisning om, at årsregnskabet er uden væsentlige fejl og mangler.

Under revisionen har vi ud fra en vurdering af væsentlighed og risiko efterprøvet grundlaget og dokumentationen for de i årsregnskabet anførte beløb og øvrige oplysninger. Vi har herunder taget stilling til den af ledelsen valgte regnskabspraksis og de udøvede regnskabsmæssige skøn.

Vi har endvidere vurderet, om regnskabets informationer som helhed er fyldestgørende.

Revisionen har ikke givet anledning til forbehold.

Konklusion

Det er vor opfattelse, at årsregnskabet er aflagt i overensstemmelse med lovgivningens og vedtægternes krav til regnskabsaflæggelse, og at det giver et retvisende billede af selskabets aktiver og passiver, økonomiske stilling samt resultatet.

Aabenraa, den 6. marts 1997
REVISIONSCENTRET A/S, AABENRAA

Julius Beier
registreret revisor F.R.R.

